

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**FENİKE KOLONİZASYONUNUN AKDENİZ
DÜNYASINDAKİ KÜLTÜREL VE EKONOMİK ETKİLERİ**

(DOKTORA TEZİ)

İlknur GÜNEL

BURSA 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**FENİKE KOLONİZASYONUNUN AKDENİZ
DÜNYASINDAKİ KÜLTÜREL VE EKONOMİK ETKİLERİ**

(DOKTORA TEZİ)

İlknur GÜNEL

ORCID:

Danışman:

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

İkinci Danışman:

Doç. Dr. Ali ÖZCAN

BURSA 2023

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında 711742003 Numaralı İlknur Günel'in hazırladığı "Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri" başlıklı Doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, 22/06/2023 günü 14:00-15:30 saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın ...başarılı... (başarılı/başarısız) olduğuna ...oybirliği... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu

Başkanı)

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Nilüfer ALKAN GÜNAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Reyhan ŞAHİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ali GÜVELOĞLU

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

22/06/2023

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
01/06/2023

Adı Soyadı : İlknur GÜNEL

Öğrenci No : 711742003

Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı

Programı : Doktora Programı

ÖZET

Yazar Adı Soyadı	İlknur GÜNEL
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	Doktora Tezi
Mezuniyet Tarihi	.../.../.....
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri

Günümüzde Lübnan, Suriye ve Ürdün'ün bir bölümü ile Filistin ve İsrail'i içine alan bölgede, MÖ 1200'lerde tarih sahnesine çıkan Fenikeliler, bağımsız kent-devletleri şeklinde yapılanmışlardır. Bunların en önemlileri Byblos, Tyros, Sidon, Berytus ve Arados'tur. Kendi kralı ve meclisi tarafından yönetilen Fenike kentleri hiçbir zaman tek bir siyasi çatı altında birleşmemişlerdir. Dönem dönem Mısır, Asur, Pers İmparatorluğu gibi komşu güçlerin nüfuzu altına giren Fenikeliler, MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in, MÖ 2. yüzyılda da Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. Ugarit, Yeni Babil, Mısır, Asur ve daha pek çok güç ile ticari ilişkiler kuran Fenikeliler, denizcilikteki yetenekleri sayesinde Akdeniz'in dört bir yanında ticaret kolonileri kurmuşlardır. Böylece mücevherler, fildişi oyma eserler, mor boya ile boyanmış kumaşlar, metal kâseler, seramikten günlük kullanım kapları ve şişelenmiş yağlar gibi ticari ürünlerini tüm Akdeniz'e taşımayı başarmışlardır. İhtiyaç duyduğu ürünleri ve hammaddeyi karşılamak amacıyla koloniler kuran uygarlık, hem deniz ticaretinin gelişmesine hem de bölgeler arası maddi kültürün taşınıp yayılmasına önderlik etmiştir. Özellikle anayurttaki kentlerin ele geçirilip sadece Tyros'un ayakta kaldığı dönemden itibaren Fenike kültürü kolonilerde yaşam bulmuş ve sürdürülmüştür. Kurdukları koloniler aracılığıyla tüm Akdeniz'e yayılmayı başaran Fenikeliler, gittikleri bölgelerde farklı toplumlarla tanışıp kaynaşma fırsatı bulmuşlardır. Hammadde arayışı ile başlayan denizaşırı aktiviteler, Yakındoğu'nun Batı ile bağlantı kurmasını ve Doğu-Batı arasında kültür aktarımının oluşmasını sağlamıştır. Kuzey Afrika, Sicilya, Sardinya, Kıbrıs ve İspanya'da kurulan kolonilere Yakın Doğu kültürü taşınmış; aynı şekilde etkileşimde bulunulan bölgelerin ekonomik, dini ve kültürel unsurları alınmıştır. Karşılıklı etkileşim neticesinde mitoloji, din, kültür, sanat ve ekonomi gibi pek çok alanda yeni unsurlar edinen Fenikeliler, bununla yetinmeyip aracılık vazifesi de üstlenerek kendi formları ile yeni edindikleri formları başkalarına aktarmışlardır.

Anahtar kelimeler: Suriye Bölgesi, Tyros, Byblos, Kartaca, Deniz ticareti

ABSTRACT

Name & Surname	İlknur GÜNEL
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History
Subfield	Ancient History
Degree Awarded	Ph.D.
Date of Degree Awarded	.../.../.....
Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Kamil DOĞANCI

The Cultural and Economic Effects of Phoenician Colonization in the Mediterranean World

The Phoenicians, who appeared on the scene of history in the region that includes Lebanon, Syria, and Jordan, as well as Palestine and Israel today, structured as independent city-states. The most important of these are Byblos, Tyros, Sidon, Berytus, and Arados. The Phoenician cities, ruled by their own king and council of elders, were never united under a single political roof. The Phoenicians, who came under the influence of neighboring powers such as Egypt, Assyria, and the Persian Empire from time to time due to their structuring in the form of city-states, came under the rule of Alexander the Great in the 4th century BC and the Roman Empire in the 2nd century BC. The Phoenicians, who established commercial relations with Ugarit, New Babylon, Egypt, Assyria, and many other powers, went all over the Mediterranean and established trade colonies. Thus, they succeeded in bringing their commercial products such as jewelry, ivory carvings, purple-dyed fabrics, metal bowls, terracottas, and bottled oils to the entire Mediterranean. The civilization, which established colonies and started commercial relations in order to meet their own needs for products and raw materials, led both the development of maritime trade and the transport and spread of interregional material culture. Especially since the cities in the homeland were captured and only Tyros survived, the Phoenician culture found life in the colonies and continued there. The Phoenicians, who managed to spread all over the Mediterranean through the colonies they established during their lifetime, had the opportunity to meet different societies in the regions they went to. The overseas activities, which started with the search for raw materials, enabled the Near East to connect with the West and to create a cultural transfer between the East and the West. Near Eastern culture was brought to the colonies established in North Africa, Sicily, Sardinia, Cyprus, and Spain; in the same way, the economic, religious, and cultural elements of the interacted regions were taken. As a result of the economic and cultural interaction they started, they acquired many elements in many fields such as mythology, religion, culture, art, and economy. Not content with taking them, they also assumed the role of intermediary and passed on their own forms and what they had acquired to others.

Keywords: Syrian Region, Tyros, Byblos, Carthage, Maritime trade

ÖN SÖZ

Her şey Türkiye’de Fenikeliler üzerine yazılmış kapsamlı bir çalışmanın yokluğundan hareketle başladı. Bu ihtiyacın karşılanmasına bir parça da olsa hizmet etmek için hazırladığım çalışmada Fenikelileri anayurt ve kolonileriyle birlikte bir bütün halinde incelemeye çalıştım. Farklı coğrafyaların karşılaştırılması yöntemiyle Fenike kültürü ile yerel kültürler arasındaki geçişkenliği de gözler önüne sermek istedim. Siyasetin temel alındığı çoğu araştırmanın aksine, ekonomi ve kültür konularına odaklandım. Fenike kolonizasyonunun meydana getirdiği ekonomik ve kültürel etkileri araştırdığım bu çalışmada, edebi, numismatik, epigrafik ve arkeolojik olmak üzere çeşitli yazılı ve yazısız kaynak türlerinden faydalanmaya özen gösterdim. Tez çalışması ile alandaki boşluğun doldurulması amacına büyük oranda ulaştığımı ve tezin sonraki çalışmalara kaynaklık edebileceğini düşünmekteyim.

Zorlu ve uzun bir süreçten sonra ortaya çıkan bu tez çalışmasının ardında, tüm özverisiyle desteğini benden esirgemeyen çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Kamil DOĞANCI bulunmaktadır. Tezime ve akademik gelişimime katkıda bulunurken göstermiş olduğu güleryüz ve samimiyetine minnettarım. Bu nedenle ilk ve en büyük teşekkürüm hiç kuşkusuz her konuda bilgi ve tecrübesiyle tez çalışmasının bu aşamaya gelmesini sağlayan değerli hocamadır. Akabinde ikinci danışmanlığımı yürüten değerli hocam Doç. Dr. Ali ÖZCAN’a teşekkür etmek isterim. Kendisi bu süreçte hem büyük bir özen ve samimiyetle tüm sorularımı yanıtlamış hem de önerdiği kaynaklarla tezimin kaynakça açısından gelişimini desteklemiştir. Son olarak yüksek lisans tezimin savunma sürecinde tanışma fırsatı bulup doktora yeterlilik sürecinden itibaren de destek ve katkılarına mazhar olduğum Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Can parçam Miray’ıma da tez yazım sürecinde yoğun stresli hallerime katlandığı için mahcup ve müteşekkirim. Güzeller güzeli baş tacı kızımın enerjisi ve motivasyonu sayesinde tezi tamamına erdirebildim. Aynı şekilde duasını ve desteğini eksik etmeyen çok değerli annem Ayşe GÜNEL ve iyi ki varım canım abim İlker GÜNEL’e teşekkürü bir borç bilirim. Varlıklarıyla var olduğumu hissettiğim biricik mesai arkadaşlarım, siz olmadan eksik ve ruhsuz olurdu her şey. Zeynep, Nezih, Tahsin, Yusuf ve Aylin, her birinize sonsuz teşekkürler.

İlknur GÜNEL

01.06.2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ	iii
KISALTMALAR	vi
HARİTA, TABLO VE FİĞÜR LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1
1. FENİKELİLER	10
1.1. Coğrafya	11
1.2. Tarih	17
1.3. Din, İnanç	36
1.3.1. Fenike’de Tapınılan Tanrılar	38
1.3.2. Kült.	44
1.4. Kültür, Sanat, Mimari	50
1.4.1. Tasvirli Eserler	51
1.4.2. Fildişleri	53
1.4.3. Kâseler	54
1.4.4. Gliptik Sanatı, Mühür	59
1.4.5. Diğer Küçük Sanatlar: Mücevher, Cam ürünleri, Terracotta	62
1.4.6. Mimari	65
2. AKDENİZ DÜNYASINDAKİ KOLONİZASYON HAREKETLERİNE GENEL BAKIŞ	70
2.1. Yunan Kolonizasyonu	70
2.1.1. Yunan Kolonizasyonu: Süreci, Nedenleri ve Özellikleri	70
2.1.2. Yunan Koloni ve Kolonistleri	74
2.1.2.1. Güney İtalya ve Sicilya’da Kurulan Yunan Kolonileri	74
2.1.2.2. Akdeniz’in Güney Kıyılarında Kurulan Yunan Kolonileri	75
2.1.2.3. Güney Fransa’da Kurulan Yunan Kolonileri	76
2.1.2.4. Kuzey Ege, Marmara ve Trakya’da Kurulan Yunan Kolonileri	77
2.1.2.5. Pontos Euksenos Kıyılarında Kurulan (Karadeniz) Yunan Kolonileri	77
2.2. Fenike Kolonizasyon Hareketinin Oluşum Süreci ve Özellikleri	78
2.3. Yunan ve Fenike Kolonileri Etkileşimi	89
3. FENİKE KOLONİLERİ	91
3.1. Akdeniz Adalarında Kurulan Koloniler	91
3.1.1. Malta’da Kurulan Koloniler	91
3.1.2. Sicilya’da Kurulan Koloniler	94
3.1.3. Sardinya’da Kurulan Koloniler	102
3.1.4. Kıbrıs’da Kurulan Koloniler	109
3.2. Afrika’da Kurulan Koloniler	112
3.2.1. Kartaca	112
3.2.1.1. Kartaca Kolonileri	120
3.2.1.2. Sicilya’da Kartacalılar ve Yunanlar	124

3.2.1.3 Kartaca ve Roma İlişkileri.....	129
3.2.2. Doğu'daki Fenike Siyasi Örgütlenmesinin Batı'daki Yansımaları.....	133
3.2.3 Afrika'da Kurulan Diğer Koloniler.....	137
3.3. İspanya'da Kurulan Koloniler.....	140
4. KÜLTÜREL ETKİLER	148
4.1. Sanat ve Mimari.....	148
4.1.1. Malta.....	149
4.1.2. Pantelleria.....	151
4.1.3. Sicilya.....	151
4.1.4. Sardinya.....	156
4.1.5. İspanya.....	165
4.1.6. Kıbrıs	168
4.1.7. Kartaca.....	170
4.2. Dil-Alfabe	195
4.2.1. Dil.....	195
4.2.2. Alfabe	198
4.3. İnanç-Din, Kült	202
4.3.1. İnanç-Din.....	202
4.3.2. Tanrılar	211
4.3.3. Kült.....	215
4.4. Fenike Sikkeleri	222
4.5. Bazı Yer Adlarında Fenike Etkisi	229
5. EKONOMİK ETKİLER.....	231
5.1. Ekonomi ve Ticaret.....	231
5.1.1. Fenike Kentlerinin Ekonomileri	232
5.1.2. Ticareti Yapılan Ürünler	238
5.1.2.1. Tahıl.....	249
5.1.2.2. Bağcılık ve Zeytincilik	250
5.1.2.3. Hayvancılık.....	252
5.1.2.4. Sedir.....	254
5.1.2.5. Metal İş Ürünler	256
5.1.2.6. Cam.....	258
5.1.2.7. Seramik.....	259
5.1.2.8. Fildişi	261
5.1.2.9. Deve Kuşu Yumurtaları.....	262
5.1.3. Deniz Ticareti-Gemi-Gemicilik	263
5.1.4. Tekstil-dokuma.....	270
SONUÇ.....	275
KAYNAKÇA	287
EKLER	335

KISALTMALAR

Lindgren	H. Lindgren, <i>Ancient Greek Bronze Coins from the Lindgren Collection: III</i> , Quarryville, 1993.
AHA	<i>Annales d'Histoire et d'Archéologie</i>
AHL	<i>Archaeology and History in the Lebanon</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
ANET	<i>Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament</i> , Ed. J. B. Pritchard, 3. Baskı, Princeton, NJ, 1969.
AOAT	<i>Alter Orient und Altes Testament</i>
ARAB	D. D. Luckenbill, <i>Ancient Records of Assyria and Babylonia</i> , 2 cilt, Chicago, 1926-1927.
ARE	J. H. Breasted, <i>Ancient Records of Egypt</i> , 2, 3 ve 5. Cilt, The University of Chicago Press, Chicago, 1906.
BAAL	<i>Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises</i>
BASOR	<i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i>
Betlyon	J. W. Betlyon, <i>Coinage and Mints of Phoenicia: The Pre-Alexandrine Period</i> (Harvard Semitic Monographs)
BMB	<i>Bulletin du Musée de Beyrouth</i>
BMCGr	<i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum</i> , London, 1873-.
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i>
CAT	M. Dietrich ve diğerleri, <i>The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit, Ras Ibn Hani and Other Places</i> (KTU: Second, enlarged edition). ALASP 8, Munster: Ugarit-Verlag, 1995.
CBQ	<i>Catholic Bible Quarterly</i>
CIPOA	<i>Cahiers de l'Institut du Proche-Orient Ancien du Collège de France</i>
CIS	<i>Corpus Inscriptionum Semiticarum</i>
DTCFD	<i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
EA	J. D. Knudtzon, <i>Die El-Amarna-Tafeln</i> , Leipzig, 1915. (Tablets from El-Amarna)
FGrH	F. Jacoby, <i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> , 3 parts in 14 vols., 1923-1958, Part 1: 1957
GGM	C. Müller, <i>Geographi Graeci Minores</i> , 2 cilt, Paris, 1855-1861.
HGC 10	O. D. Hoover, <i>Handbook of Coins of the Southern Levant: Phoenicia, Southern Koile Syria (Including Judaea), and Arabia, Fifth to First Centuries BC</i> [The Handbook of Greek Coinage Series, Volume 10], Lancaster/London, 2010.
IACA	R. Borger, <i>Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien</i> , Graz, 1956.
IEJ	<i>Israel Exploration Journal</i>
IN	<i>Ivories from Nimrud</i>
IJHSSI	<i>International Journal of Humanities and Social Science Invention</i>
JASR	<i>Journal of Archaeological Science: Reports</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
JANES	<i>Journal of the Ancient Near Eastern Society</i>
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society</i>

JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
KAI	H. Donner ve W. Röllig, <i>Kanaanaische und aramaische Inschriften</i> , 3 cilt, Wiesbaden, 1962-1965.
KTU	M. Dietrich ve diğerleri, <i>Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit</i> , AOAT 24/1. Kevelaer/Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag/Butzon & Bercker, 1976.
NEA	<i>Near Eastern Archaeology</i>
OA	<i>Oriens Antiquus</i>
OANNES	<i>Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi</i>
RES	<i>Repertoire d'epigraphie semitique</i>
RS	<i>Ras Shamra.</i>
RIMA III	A. K. Grayson, <i>Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC., II (858-745 B.C.), (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, Volume 3.)</i> , Buffalo, University of Toronto Press, London&Toronto, 1996.
RINAP 1	H.Tadmor ve S. Yamada, <i>The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1)</i> , Winona Lake, 2011.
RINAP 4	E. Leichty, <i>The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC)</i> , Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2011.
RPC I	A. Burnett ve diğerleri, <i>Roman Provincial Coinage, Vol. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)</i> , British Museum Press London, 1992.
SAA 2	S. Parpola ve K. Watanabe, <i>Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths (State Archives of Assyria 2)</i> Helsinki, 1989.
ScrHier	<i>Scripta Hierosolymitana</i>
SEL	<i>Studi Epigrafici e Linguistici</i>
SNG BM Spain	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i> , The British Museum, Part II, Spain, 2002. (http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org/)
SNR	<i>Swiss Numismatic Review</i>
StOr	<i>Studia Orientalia</i>
TAD	<i>Tarih Araştırmaları Dergisi</i>
TUAT	O. Kasier ve diğerleri, <i>Texte aus der Umwelt des Ailen Testaments</i> , Hsg., Glittersloh, 1982- TSSI III: John C. L. Gibson, <i>Textbook of Syrian Semitic Inscriptions</i> , Volume 3: Phoenician Inscriptions, Including Inscriptions in the Mixed Dialect of Arslan Tash, Clarendon Press, Oxford, 1982.

HARİTA, TABLO VE FİGÜR LİSTESİ

HARİTALAR

- Harita 1:** Arados, Byblos, Sidon ve Tyros Şehirlerini Gösteren Harita
- Harita 2:** Fenike Çanak Çömleğinin Kıbrıs'taki Dağılım Alanları
- Harita 3:** Çalışmada Adı Geçen Yunan (Mavi Renkte) ve Fenike (Kırmızı Renkte) Kolonileri
- Harita 4:** Hippo, Leptis ve Hadrumetum Kentlerini Gösteren Harita
- Harita 5:** Tartessos'u Gösteren Harita
- Harita 6:** Malta Adası'nın Akdeniz'deki Konumu
- Harita 7:** Motya, Palermo ve Solunto Yerleşimlerini de İçeren Fenike Kolonileri Haritası
- Harita 8:** Afrika'da Kurulan Kolonilerin Yer Aldığı Harita: Liksos-Racgoun-Kirta-Kartaca-Hadrumetum
- Harita 9:** MÖ 9. Yüzyıl Asur İmparatorluğu Haritası-Nimrud Şehri'nin Konumu
- Harita 10:** Hathor Betimli Fenike Levhalarının Anadolu'daki Dağılım Alanları
- Harita 11:** Aşkelon ve Diğer Ticaret Merkezlerini Gösteren Harita
- Harita 12:** Astarte Tapınımının Doğrulandığı Anayurt Fenike Kentleri
- Harita 13:** Astarte Tapınımının Doğrulandığı Fenike'nin Denizaşırı Kentleri
- Harita 14:** Fenike Anayurdu İle Kıbrıs'taki Fenike Yerleşimlerini Gösteren Harita
- Harita 15:** Fenike Kolonileri: Kıbrıs
- Harita 16:** Akdeniz'de Gemi Yolculuğu Rotası
- Harita 17:** Kıbrıs Beyaz Traşlı Keramiğin Dağılım Alanı
- Harita 18:** Yakındoğu'da Ticaret Alanları
- Harita 19:** Uluburun Batığı'ndan Çıkarılan Malların Geldiği Yerler ve Geminin Tahmini Güzergâhı
- Harita 20:** Tell Tweini, Tell Sukas, Beyrut, Sidon, Sarepta Gibi Kentlerin Konumlarını Gösteren Harita

TABLÖLER

Tablo 1: Fenike Tarihi Kronolojisi

Tablo 2: Yazıtlarda Adı Geçen Fenike Kralları ve Tahmini Tahta Çıkış Tarihleri

Tablo 3: Kartaca Tanit Alanında Bulunan Çömleklerden Elde Edilen İnsan ve Hayvan Kurbanına Dair Oranlar (MÖ 7. ve 4. Yüzyıl Oranları)

Tablo 4: Kartaca Çömleklerinden Elde Edilen Sonuçlara Göre İnsan ve Hayvan Kurbanlarının Sayı ve Tür Bilgileri

FİGÜRLER

- Figür 1:** Asur Kralı Esarhaddon'un (MÖ 680-669) Tyroslu Ba'al ile Antlaşması
- Figür 2:** Sidon'da Eşmun Tapınağı'nda Bulunan MÖ 5. Yüzyıla Ait Şifa Tanrısı Eşmun Bebeği Heykeli
- Figür 3:** Lübnan'dan Lir Çalan Figürin Örneği
- Figür 4:** Tyros'tan Tamborin Çalan Figürin Örneği (MÖ 8.-7. Yüzyıllar)
- Figür 5:** Fenike Yazıtlı Hiram Lahidi
- Figür 6:** Sidon'dan MÖ 5. Yüzyıla Ait Fildişinden Yapılmış Tarak
- Figür 7:** Nimrud Fenike Metal Kâse Örneği
- Figür 8:** Amathus'tan Gümüş Kâse Örneği
- Figür 9:** Bernardini Mezar'ından Fenike Gümüş Kâse Örneği
- Figür 10:** Koruyucu İşlevi Olan Mısır Tipi Skarabe Mühür Örneği (MÖ 6.-5. Yüzyıllar, Suriye)
- Figür 11:** Fenike İşi Cam Ürün Örnekleri
- Figür 12:** Tipik Fenike Çanak Çömlekleri
- Figür 13:** Roma İmparatoru Macrinus Dönemi'ne (MS 217-218) Ait Bir Byblos Sikkesi
- Figür 14:** MÖ 4. Yüzyıla Ait Üzerinde Şehrin Kulelerinin Yer Aldığı Sidon Sikkesi
- Figür 15:** Pön Kenti Kerkuan
- Figür 16:** Monte Sirai Yerleşimi
- Figür 17:** Magharat Tabloun'dan Mühürlü Altın Yüzük Örneği (Sidon, MÖ 5. Yüzyıl)
- Figür 18:** Fenike Terracotta Kadın Ve Erkek Maske Örnekleri
- Figür 19:** Amulet Örneği: Horus Gözü
- Figür 20:** Fildişi Pano Örneği (II. Sargon Dönemi, Nimrud)
- Figür 21:** Fenike İşi Dövme Altın Gerdanlık
- Figür 22:** Tyros Bronz Sikke Örneği
- Figür 23:** Pers Dönemi Tell Sukas Tapınağı Üç Boyutlu Rekonstrüksiyonu
- Figür 24:** Tyros'a Ait MÖ 8. Yüzyıla Tarihlenen ve Adak Olarak Kullanılan Çok Renkli Terracotta Maske Örneği
- Figür 25:** Tell Reşidiye'den Kilden Cenaze Çömleği Örneği (MÖ 9.-7. Yüzyıllar)
- Figür 26:** Tanit Figürin Örneği
- Figür 27:** Üzerinde Herakles Tasviri Bulunan (Sağda) Erythrai Sikke Örneği
- Figür 28:** Khorsabad'da II. Sargon'un Sarayından Teknelerde Sedir Kütüklerinin Taşınmasını Tasvir Eden Bir Kabartma
- Figür 29:** Mor Boya İzleri Taşıyan Çanak Çömlek Parçaları.
- Figür 30:** Murex Trunculus
- Figür 31:** Yehimilk Yazıtı
- Figür 32:** Kıbrıs'tan Fenike Yazıtı
- Figür 33:** Nora'dan Fenike Yazıtı Örneği
- Figür 34:** Gümüş Kâse Örnekleri: a) İdalion, Kıbrıs, b) Kourion, Kıbrıs, c) Amathus, Kıbrıs, d) Praeneste, İtalya
- Figür 35:** İtalya Praeneste'deki Bernardini Mezarında Ele Geçen Av Temaları Bulunduran Gümüş Kâse
- Figür 36:** Değişik Hayvanlar Ve Yaratıklar İle Avlanma Temaları Taşıyan Gümüş Kâse Örnekleri: a) Amathus, Kıbrıs, b) Cerveteri, İtalya, c) İdalion, Kıbrıs, d) Kourion, Kıbrıs
- Figür 37:** Tanit Tasvirleri

Figür 38: Elissa'dan Amfora Örnekleri

Figür 39: Elissa Batığı

Figür 40: Tanit Batığı

Figür 41: Fenike Seramik Tekne Modeli, MÖ 6-4. Yüzyıl

Figür 42: Ugarit'in Limanı Minet el-Bedia'da 1920'li Yıllarda Yapılan Kazılarda Bulunan Amfora Grubu (MÖ 13. Yüzyıl Sonu)

Figür 43: Cesnola Koleksiyonundan Asya Kökenli Bir Motifle Süslü Kâse Örneği

Figür 44: Amrit Tapınağı (MÖ 4. Yüzyıl)

Figür 45: Mısır Tanrısı Bes, Sakkara (MÖ 380-343)

Figür 46: Tell Reşidiye'den İki Renkli Amfora Örneği

Figür 47: Fenike Alfabesi

Figür 48: Fenike Fildişi Sanatına Örnekler (MÖ 9.-8. Yüzyıl) (Solda Nimrud'dan Şahin Başlı Figür/ Sağda "Penceredeki Kadın" Tasviri)

Figür 49: Fenike Gemi Örnekleri

Figür 50: Hippoi Adı Verilen Küçük Fenike Botları.

Figür 51: Fenike Sikke Örnekleri

Figür 52: Megiddo'dan Fildişi Örneği

GİRİŞ

“Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri” başlıklı bu tez çalışmasında, Fenikeliler hakkında genel bilgiler verildikten sonra kolonizasyon süreci, Fenike kolonileri ve bunların Akdeniz Dünyasında meydana getirdiği kültürel ve ekonomik etkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölüm, coğrafya, tarih, din-inanç ve kültür- sanat-mimari alt başlıkları ile Fenikeliler’in genel bir tanıtımı niteliğindedir. İkinci bölümde kolonizasyon konusu ele alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca kolonizasyon söz konusu olduğunda akla ilk gelen Yunan kolonizasyonuna da yer verilmiştir. Yunan kolonizasyonunun ardından Fenike kolonizasyonuna ve oluşum sürecine bakılarak ikisinin benzer ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde Akdeniz’de yer alan adalar ile İspanya ve Afrika’daki Fenike kolonileri incelenmiştir. Dördüncü bölüm ise Fenike kolonilerinin kültürel etkilerini konu almaktadır. Beşinci, yani son bölüm ise kolonizasyonun ekonomik etkileri üzerinedir.

Fenikelilere ilişkin modern literatür ve araştırmaların durumuna bakılacak olursa, çalışmaların ilk olarak 19. yüzyıl sonunda başladığı görülür. 1960’lı yıllara kadar Fenikeliler hakkında yapılan yayınlarda ve çalışmalarda Kenanlılar ve Fenikeliler, biri diğ erinin devamı niteliğindedir. Günümüz çalışmalarında da 1960’lar öncesine ait bütüncül anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Fenike anayurdu ve kültürüyle ilgili çalışmalarda G. E. Markoe ve M. Woolmer ilk akla gelen isimlerdir. M. E. Aubet ise daha çok Fenike kolonileri ve kültürü üzerine çalışmalar yapmıştır.¹ C. Bonnet de Fransızca kaleme aldığı yazılarında daha çok inanç konusunu ele almaktadır.² L. E. Stager Kartaca tarihi ve Kartaca kazıları üzerine çalışırken, J. B. Pritchard Sarepta ile bölgedeki kazılar hakkında yazar.³ Fenikelilerin maddi kültürü ve

¹ Eserleri için bk. G. E. Markoe ve P. E. McGovern, “A Nation of Artisans”, *Archaeology*, Vol. 43, No. 2, 1990, ss. 31-35; G. E. Markoe, *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus, with Stamped Decoration and the Mediterranean*, University of California Press, Berkeley, 1985; G. E. Markoe, *Phoenicians*, British Museum Press, London, 2000; M. Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, Bristol Classical Press, London, 2011; M. E. Aubet, “The Iron Age Cemetery”, *BAAL*, NS 1:9-62, 2004, ss. 449-466; M. E. Aubet, “The Phoenician Cemetery of Tyre”, *NEA*, Vol. 73, No. 2/3, 2010, ss. 144-155; M. E. Aubet ve diğ erleri, *The Phoenician Cemetery of Tyre-al Bass II: Archaeological Seasons 2002-2005*, *BAAL*, NS 9, 2014; M. E. Aubet, *The Phoenicians and The West: Politics, colonies and trade*, Çev. M. Turton, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

² Eserleri için bk. C. Bonnet, *Astarté: Données documentaires et perspectives historiques*, CNR Publishing, Rome, 1996; C. Bonnet, *Melqart: Cultes et mythes de l’Héraclès tyrien en Méditerranée*, Peeters Publishers, Leuven, 1988.

³ Eserleri için bk. L. E. Stager, “Excavations at Carthage”, *Oriental Institute Annual Report*, 1976-1977, 1977, ss. 34-40; L. E. Stager, ve S. R. Wolff, “Child Sacrifice at Carthage: Religious Rite or Population Control”, *Biblical Archaeology*, Vol. 10, S. 1, 1984, ss. 30-51; L. E. Stager, “Carthage: The Punic Project”, *Oriental Institute Annual*

bunun yayılımı ile bıraktığı izleri araştıranlar ise W. Culican ile P. M. Bikai'dir.⁴ Koloni kentlerinde yapılan kazılarda ele geçen buluntulardan yola çıkarak Fenike kolonizasyonu hakkında değerli bilgiler sunarlar. H. Sader de aynı şekilde Lübnan'daki yabancı unsurlar üzerine yoğunlaşmıştır.⁵ Arkeolojik kaynakların önemli bir grubunu oluşturan batıklardan Gelidonya ve Uluburun batıklarını çalışan ve dönem Fenikelilerine ışık tutan G. F. Bass, çalışmada faydalanılan ve zikredilmesi gereken bir başka önemli isimdir.⁶

Bu çalışmayı ülkemizde daha önce Fenikeliler hakkında yapılan çalışmalardan ayıran hususlardan ilki Fenikeliler üzerine yazılmış kapsamlı bir eserin bulunmuyor oluşudur. Daha önce yapılan çalışmalar spesifik konuları ele alırken, bu tez çalışması Fenikelilerin daha kapsamlı incelenmesine olanak tanımıştır. Çalışmada, Kartaca gibi tek bir koloni değil tüm kolonilerin araştırılması hedeflenmiştir. Bununla birlikte üzerinde durulan noktalar daha çok ekonomi ve kültür odaklıdır. Siyasi temelli çoğu araştırmanın aksine burada ekonomi ve kültür konularına yoğunlaşılması ve bu alandaki boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada farklı coğrafyaların karşılaştırılması yönteminin uygulanması ve Fenike kültürü ile yerel kültürler arasındaki geçişkenlik vb. konuların gözler önüne serilmesi, çalışmayı önemli kılan diğer unsurlardır.

Report, 1978-1979, ss. 52-59; J. B. Pritchard, *Recovering Sarepta a Phoenician City*, Princeton, New Jersey, 1978; W. P. Anderson, *Sarepta I: the Late Bronze and Iron Age strata of area II*, Y, Beyrut, 1988; J. B. Pritchard, *Sarepta, A Preliminary Report on the Iron Age*, Philadelphia, 1975.

⁴ Eserleri için bk. W. Culican, "Phoenicia and Phoenician Colonization", *CAH Part II - The Eastern Mediterranean and the Black Sea*, Ed. J. Boardman ve diğerleri, Cambridge University Press, 1992, ss. 461-546; W. Culican, "Phoenician Demons", *JNES*, Vol. 35, No. 1, 1976, ss. 21- 24; W. Culican, "The Iconography of some Phoenician seals and seal impressions", *Australian Journal of Biblical Archaeology* 1, 1968, ss. 50-103; W. Culican, "The repertoire of Phoenician pottery", *Westen Madridier Beitrage* 8, Ed. H. G. Phonisfer, Niemeyer, Mainz, 1982, ss. 45-82; P. M. Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders of the Levant", *Archaeology*, Vol. 43, No. 2, 1990, ss. 22-30; P. M. Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 52, No. 4, From Ruins to Riches: CAARI on Cyprus, 1989, ss. 203-209; P. M. Bikai, *The Pottery of Tyre*, Warminster, 1978.

⁵ Eserleri için bk. H. Sader, *The History and Archaeology of Phoenicia*, SBL Press, Atlanta, 2019; H. Sader, "Phoenician 'Popular Art': Transmission, Transformation, and Adaptation of Foreign Motifs in the Light of Recent Archaeological Evidence from Lebanon", *Interkulturalität id der Alten Welt: Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*, Ed. R. Rollinger ve diğerleri, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, ss. 23-39; H. Sader, *Iron Age Funerary Stelae from Lebanon (Cuadernos de Arqueologia Mediterranea 11)*, Edicions Bellaterra, Barselona, 2005.

⁶ Eserleri için bk. G. F. Bass ve diğerleri, "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 campaign", *AJA*, 93, 1989, ss. 1-29; G. F. Bass, "A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign", *AJA*, 90, 1986, ss. 269-296; G. F. Bass, "Cape Gelidonya and Bronze Age maritime trade", Ed. H. Hoffner, *Occident and Orient: studies presedent to Cyrus*, (AOAT 22) Neukirchen-Vluyn, 1973, ss. 29-57; G. F. Bass, *Denizler Altında Arkeoloji, Su Altına Adanmış Bir Ömür: Anılar ve Keşifler*, Çev. F. Gülfidan, İstanbul, 2013; G. F. Bass, "The Earliest Seafarers in the Mediterranean and The Neareast", *A History of Seafaring Based on Underwater Archaeology*, Ed. G. F. Bass, London, 1972, ss. 11-36.

Fenike kolonizasyonunun meydana getirdiği ekonomik ve kültürel etkilerin araştırıldığı bu çalışmada, yazılı ve yazısız olmak üzere çeşitli kaynak türlerinden faydalanılmıştır. Tez çalışmasının temelini oluşturan edebi, numismatik, epigrafik ve arkeolojik türdeki kaynaklar, bu etkilerin izlerinin sürülmesinde oldukça faydalı ve yol gösterici olmuştur. Çalışmada faydalanılan ana kaynaklar şu şekildedir:

Fenikeliler hakkında edebi bilgilere daha çok Yunan ve Romalı yazarlar yoluyla ulaşılmaktadır.⁷ Fenikeliler hakkında bilgi veren edebi kaynaklar oldukça çeşitli olup bunların temelini Herodotos, Thukydides, Gaius Iulius Caesar, Diodoros Sicilus, Strabon, Plinius, Tacitus, Flavius Iosephus, Appianos, Polybius, Marcus Iulianus Iustinius, Eusebius gibi önemli yazarların kaleme aldığı eserler oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan edebi kaynaklardan ilki Herodotos'un *Historiae* (Tarih) adlı eseridir. Pers-Hellen savaşlarının konu alındığı kitapta çeşitli toplum ve ülkeler hakkında coğrafi ve sosyolojik bilgiler de bulunmaktadır.⁸ Thukydides'in sekiz kitaptan oluşan *Peloponnesos Savaşları* adlı eseri de önemli bir diğer kaynaktır. Eserde Sicilya Adası ve buradaki Motya, Solunto ve Panormus gibi Fenike yerleşimleri hakkında verilen bilgiler oldukça önemlidir.⁹ Diodoros Sicilus'un yazdığı, mitolojik zamanlardan başlayarak MÖ 60 yılında Caesar'ın Gallia'yı fethine kadar gelen ve üç bölümden oluşan, 40 kitaplık genel bir dünya tarihi niteliğindeki *Bibliothèque Historique* (Tarih Kitaplığı) de bir başka temel kaynaktır.¹⁰ Burada Kartacalılar hakkında çok kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca eserde Melite/Melita (Malta), Ebusus (İbiza), Gadir (Cadiz) gibi Fenike kolonilerine ait bilgiler ile insan ve hayvan kurbanına dair önemli kanıtlar mevcuttur. Strabon'un *Geographika* (Coğrafya) adlı eseri de Fenike anayurdu ile kurdukları koloniler

⁷ K. Reece, *The Phoenicians: Mysterious Sea People (Ancient Civilizations)*, Rourke Pub Group Publishing, 2005, s. 11.

⁸ Herodotos, *Tarih*, Çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2013; O. Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası Bağlamında Kuzeybatı Anadolu'daki Roma Kolonileri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 6; B. İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1997, s. 356.

⁹ Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, Çev. F. Akderin, Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019; Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, ss. 6-7.

¹⁰ Diodoros, *Bibliothèque*, Ed. C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953; Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, s. 12.

hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹¹ Yaşlı Plinius'un 37 kitaptan oluşan *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı eserinde Fenikelilerin anayurdu ile ilgili bilgilerin yanı sıra Fenike gemileri, zeytincilik, cam işçiliği, mor kumaş ticareti, sedir ağaçları ve kolonizasyon faaliyetleri gibi çeşitli konularda pek çok bilgi bulunmaktadır.¹² Tacitus, *Annales* (Yıllıklar) adlı eserinde Tiberius'un imparator olmasından (MS 14) Nero'nun ölümüne (MS 68) kadar geçen süreçte meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vermektedir.¹³ Burada Fenikelilerin alfabenin oluşumu ve yayılmasındaki rolü ile diğer politik güçlerle olan ilişkileri konusunda önemli bilgiler yer almaktadır. Appianos'un 24 kitaptan oluşan *Romaika* (Roma Tarihi) adlı eserinde Roma'nın egemenliği altına aldığı kişi, halk ve devletler, Roma ile temas sırasına göre birer birer ele alınmaktadır. Eserin korunmuş kısımları arasında Roma iç savaşlarına ilişkin beş kitap, o dönemi ele alan başka kaynak olmaması nedeniyle önemlidir.¹⁴ Din adamı, asker ve tarihçi kimlikleri ile ön plana çıkan Flavius Iosephus'a (MS 1. yüzyıl) ait günümüze ulaşan dört eser bulunmaktadır. Bu eserlerde Fenike kentlerinin dini ve siyasi yapılarına yönelik aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır.¹⁵

Fenikeliler söz konusu olduğunda yukarıda sözü edilen kaynakları çoğaltmak elbette mümkündür. Çalışmada daha pek çok edebi kaynak kullanılmıştır fakat bunların Yunan ve Romalı yazarlar tarafından yazılmış olduğu ve dolayısıyla eserlerde tarafsızlığın korunamadığı konu ve durumların yer alabileceği unutulmamalıdır. Ayrıca buna ek olarak bazılarının Fenike genelini kapsamaktan ziyade Kartaca gibi daha çok bilgi sahibi olunan ve çalışma sahası olarak tercih edilen konular üzerine yazılmış oldukları göz ardı edilmemelidir.

¹¹ Strabon, *Geographika* (*The Geography of Strabon*), with an English translation by H. L. Jones, Loeb Classical Library, London, 1949; Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, s. 15; İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 439.

¹² Plinius, *Naturalis Historiae*, Ed. H. R. Rackham, Loeb Classical Library, London 1958; Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, s. 19; İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 434.

¹³ Tacitus, *Annales* (*The Annals of Tacitus*), Ed. C. H. Moore ve J. Jackson, Loeb Classical Library, London, 1962; Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, ss. 23-24.

¹⁴ Appianos, *Appian's Roman History I*, with an English translation by H. White, London, 1972. (The Loeb Classical Library); Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, s. 28; İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 394.

¹⁵ Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, *The Jewish Antiquities*, with an English translation by H. St. J. Thackeray, IV-IX. London, New York 1930-1939. (The Loeb Classical Library); Flavius Iosephus, *Against Apion*, with an English translation by H. St. J. Thackeray, Cambridge, Mass-London, 1976. (The Loeb Classical Library); Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası ...*, ss. 29-30; İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 416.

Tez çalışmasının ikinci kaynak grubu sikkelerdir. Sikkeler, özellikle siyasi, ekonomik, dini ve sosyo-kültürel yaşam hakkında verdikleri bilgiler açısından alanda oldukça önemli bir yer teşkil ederler. Bununla birlikte kaynak olarak kullanılırken taşıdıkları propagandacı özellikleri ve objektiflikten uzak olma ihtimalleri de unutulmamalıdır.¹⁶ Fenikelilere ait sikkelerin çoğu Tyros şehrinde basılmıştır. Sidon, Byblos, Arados, Berytus ve Karne, sikke basılan diğer şehirlerdir. Sicilya’da ve Kartaca’da da sikke basımı yoğun şekilde görülür. Basılan sikkeler daha çok gümüş şekel sikke türündedir. Bunlara bronz ve nadiren altın sikkeler eşlik etmektedir. Bu çalışmada Fenikelilere ait sikke örnekleri için BMC Greek Phoenicia edisyonu ile RPC I ve HGC’den faydalanılmıştır.¹⁷ Değişik şehir ve dönemlerde basılan sikke türlerine bakılarak dönemlerinin politik yapısının anlaşılması, siyasi ve ticari ilişkilerin tespit edilmesi ve tabi ki üzerlerinde yer alan ekonomik ve kültürel izlerin yorumlanması amaçlanmıştır.

Birincil kaynakların en önemlilerinden biri de hiç şüphesiz epigrafik kaynaklardır.¹⁸ Sosyal ve ekonomik yaşam ile hukuk, politika, inanç vb. pek çok alana yönelik bilgiler sunması açısından oldukça değerli kaynaklar olan yazıtların toplandığı corpuslar buluntu yerlerine ve yazıtın diline göre sınıflandırılmaktadır.¹⁹ Bu çalışmada kullanılan epigrafik kaynaklar ANET (*Ancient Near Eastern Texts*), CIS (*Corpus Inscriptionum Semiticarum*), GGM (*Geographi Graeci Minores*), IAKA (*Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien*), KAI (*Kanaanaische und aramaische Inschriften*), RES (*Repertoire d’epigraphie semitique*), ARAB (*Ancient Records of Assyria and Babylonia*), TUAT (*Texte aus der Umwelt des Ailen Testaments*)’dır.²⁰ Fenikelilere ait en erken yazıt, MÖ 1000 civarına tarihlenen bir lahit üzerinde yer alan kısa metindir.

¹⁶ Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası* ..., s. 38; İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 101.

¹⁷ G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Greek Coins of Phoenicia*, Vol. XXVI, London, 1910; A. Burnett ve diğerleri, *RPC*, Vol. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69), British Museum Press London, 1992; Oliver D. Hoover, *Handbook of Coins of the Southern Levant: Phoenicia, Southern Koile Syria (Including Judaea), and Arabia, Fifth to First Centuries BC* (The Handbook of Greek Coinage Series, Volume 10), Lancaster/London, 2010.

¹⁸ Taş, tahta ve metal gibi çeşitli türde malzeme üzerine yazılı yazıtları inceleyen Epigrafi, yazmak, kaydetmek manalarındaki “epigraphein” fiili ile yazıt anlamındaki “epigraphe” kelimelerinden türemiştir. Bk. İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 83; Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası* ..., s. 41.

¹⁹ Turan, *Roma Kolonizasyon Politikası* ..., s. 41; İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, ss. 89-92.

²⁰ Bk. *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Ed. J. B. Pritchard, 3. Baskı, Princeton, NJ, 1969; *Corpus Inscriptionum Semiticarum*; C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, 2 cilt, Paris, 1855-1861; R. Borger, *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien*, Graz, 1956; H. Donner-W. Röllig, *Kanaanaische und aramaische Inschriften*, 3 cilt, Wiesbaden, 1962-1965; *Repertoire d’epigraphie semitique*; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, 2 cilt, Chicago, 1926-1927; *Texte aus der Umwelt des Ailen Testaments*, O. Kasier ve diğerleri Hsg., Glittersloh, 1982-.

Yazıttan Fenike alfabesinin o sıralarda geliştiği ve sahibinin Byblos kralı Ahiram/Hiram olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Fenike bölgesine ait yazıt diye nitelendirilebilecek metinlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu yazıtların erken döneme ait olanlarının çoğu oldukça kısıyken; uzun olanların Fenike kentlerinin Pers İmparatorluğu egemenliği altına girdikleri MÖ 6. yüzyıl ve sonrasına ait oldukları görülür.²² Fenikelilerin anayurtları dışındaki Güney Anadolu, Kıbrıs, Kartaca, Sardinya, Malta gibi yerlerde bulunan metinlerin sayısı çok fazla olmamakla birlikte çoğunun tarihleri de görece geçtir. Anadolu'dan gelen metinler MÖ 8. ve 7. yüzyıllara tarihlenmiştir. Kilikya'daki metinler ilk sıradadır. Buradaki Fenike yerleşimleri MÖ 9. yüzyıl ve öncesine tarihlenmektedir. Bu yerleşmeler aynı zamanda Fenikelilerin diğer bölgelerle kurdukları ticari ve siyasi bağların önemini ve sağlamlığını göstermektedir.²³ Şimdiye kadar bilinen yazıtlar arasında bu durumu en iyi yansıtan, bugüne dek korunmuş en uzun Fenike yazıtlarından biri olma özelliğine de sahip Karatepe'deki iki dilli yazıttır. Hitit hiyeroglif yazısı ve Fenikece olmak üzere yatay metinler halinde işlenmiş olan bu uzun kraliyet yazıtı, MÖ 7. yüzyıla tarihlenir.²⁴

²¹ KAI no. 1; ANET 661; TUAT II. 582-583: "Byblos kralı Ahiram'ın oğlu İttobaa, "ebedi evine" yerleştiği babası için yaptırdı bu tabutu. Şimdi eğer krallar arasından bir kral ya da valiler arasından bir vali veya bir ordu komutanı Byblos ile çatışır ve bu tabutu açarsa, hükümdarlık asası kırılsın, krallık tahtı devrilsin, Byblos'ta barış kalsın! O adama gelince, eğer bu yazıtı zarar verirse o zaman...!"; A. Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu (MÖ 3000-300)*, C. I-II, Çev. D. Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2013, s. 29; J. C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, C. 3: Phoenician Inscriptions*, No:4, Oxford, 1971-1982; E. M. Cook, "On the Linguistic Dating of the Phoenician Ahiram Inscription (KAI 1)", *JNES*, Vol. 53, No. 1, 1994, ss. 33-36; C. A. Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", *The World around the Old Testament*, Ed. B. T. Arnold ve B. A. Strawn, Baker Publishing, 2019, s. 286.

²² Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu ...*, s. 29; Gibson, *Textbook of Syrian ...* s. 107.

²³ CIS I. 139; G. Kestemont, "Le commerce phenicien et l'expansion assyrien du XIe-VIIe siecle", *OA*, S. 11, 1972, ss. 137-144; O. Negbi, "Early Phoenician Presence in the Mediterranean Islands: A Reappraisal", *AJA*, 96, No. 4, 1992, s. 601; G. Lehmann, "North Syria and Cilicia, c.1200-330 BCE", *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ed. C. Sagona, Peeters Press, Leuven, 2008, ss. 219-221; Y. K. Okur, *Phoenicians in Cilicia During the Middle Iron Age: The Scope of their Presence*, Master Thesis in Department of Archaeology, Bilkent University, Ankara, 2020, s. 17; D. R. Vance (a), "Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Phoenician Inscriptions", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 57, No. 1, 1994, s. 4; I. Yakubovich ve J. D. Hawkins, "Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia", *Anatolian Studies*, Vol. 65, 2015, s. 35.

²⁴ F. Bron, *Recherches sur les Inscriptions Pheniciennes de Karatepe* (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie II; Hautes Etudes Orientales 11) Paris, 1979; CAH III. 9; M. F. Tufan ve K. Serdar Girginer, "Tatarlı Höyük Black on Red Seramik Grubu ve Mikromorfolojik Özellikleri", *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*, Kizzuwatna Araştırmaları Projesi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 429; R. D. Barnett ve diğerleri, "A Phoenician Inscription from Eastern Cilicia", *Iraq*, Vol. 10, No. 1, 1948, ss. 56-71; Yakubovich ve Hawkins, "Phoenician and Luwian ...", ss. 35-55; E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, Haşet Kitabevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978, s. 105, 345.

Fenike dilindeki kısa yazıtlardan ulaşılabilecek tarihsel olgular, kentlerin hükümdarlarının adları, hanedan ardılıkları, anıt ithafları ve koruyucu tanrılara göndermeler ile sınırlıdır. Üstelik bu ilk yazıtlar, MÖ 10. yüzyıla tarihlenen metinlerin ele geçtiği Byblos'tandır. Diğer kentlerdeyse daha sonraki dönemlerden kalma ve oldukça az bilgiye ulaşılabilmektedir. Yazılı belgelerin az oluşunun nedeni çoğunun papirüs, parşömen ve tahta gibi dayanıksız malzemeler üzerine yazılmış olmalarıdır. Mühür baskılı birkaç kil bulla dışında günümüze ulaşan yazılı belge bulunmamaktadır.²⁵ Ayrıca Fenike tarihine ve ekonomik düzenine ait bilgilerin büyük bölümü Ugarit arşivleri (yaklaşık MÖ 1400-1200) gibi daha erken dönem kaynakları ile Fenike şehirlerinin dışında gelişen Eski Ahit gibi kaynaklardan dolaylı olarak edinilmektedir. Erken dönemlere ait malzemeler söz konusu olduğunda Fenike dışından bir belgeyi kaynak alırken, eksikliklerini, siyasal düşmanlık ve çatışmaları, din farklılıklarını ve ideoloji kaynaklı saptırmaları göz önünde bulundurmak gerekir.²⁶ Mısır ve Mezopotamya kaynaklarında da Fenike kentlerinden söz edilmektedir. Bunların başında Asur Yıllıkları gelir. Temelde Suriye-Filistin kentlerine hükmedilmesiyle ilgili olguları içeren Asur Yıllıkları'ndan sonra Doğu'daki Fenike tarihi açısından diğer bir önemli kaynak da Eski Ahit'tir. Burada Fenike kentleri, bilhassa Tyros hakkında pek çok bilgi yer almaktadır. Dolaylı ve parçalanmış olarak ele geçen bir kaynak da Iosephus'un Ephesoslu Menandros'tan alıntılacağı Tyros Yıllıkları'dır. Kentlerin tarihleri hakkında önemli bilgiler veren pasajlarda iki dönemden yani MÖ 10.-8. yüzyıllardan ve MÖ 6. yüzyıldan söz edilmektedir. Kral adları ve bölgesel olaylarla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler aktarma olduğu için güvenilirliği az olsa da Eski Ahit'te verilen bilgilerle örtüşmektedir.²⁷

²⁵ Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", ss. 57-60.

²⁶ Bu durum özellikle Eski Ahit'teki bazı malzemeler için geçerli olup Tyros prensesi İzebel tanıtılırken ve İlyas Peygamberin Kamel Dağı'nda Baal'in peygamberleriyle giriştiği mücadelede Fenikelilerin dinine karşı sergilenen aşırı düşmanlıkta kendini iyice belli eder. Bk. I. Krallar 18; 19. 1-2; 21; II. Krallar 9. 30-37; G. W. Ahlström, "An archaeological picture of Iron Age religions in ancient Palestine", *StOr*, Vol. 55, 1984, ss. 117-145.

²⁷ Fenike'nin Mısır'la MÖ 11. yüzyılda ilişkilerini aydınlatan Mısır kökenli Wenamun raporu/öyküsü de önemli bir kaynaktır. Bk. Sader, *The History and Archaeology ...*, s. 35; A. Cody, "The Phoenician Ecstatic in Wenamun: A Professional Oracular Medium", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 65, 1979, ss. 99-106; T. Hodos, "A Phoenician past and present", *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*, S. 13, 2011, s. 31; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 6; K. Haegemans, "Elissa, the first Queen of Carthage, through Timaeus' Eyes", *Ancient Society*, Vol. 30, 2000, s. 282; A. Gilboa, "Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast: A Reconciliation: An Interpretation of Šikila (SKL) Material Culture", *BASOR*, No. 337, 2005, s. 50; M. A. Korostovtsev, *Travel of Wen-Amun to Byblos; The Hieratic Egyptian papyrus No. 120*, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1960, ss. 118-134.

Son olarak çalışmadaki birincil kaynakların diğer bir ayağını da arkeolojik buluntular oluşturmaktadır. Arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkarılan buluntular, Fenike kültürü hakkında daha sağlam bilgilere ulaşılmasına olanak tanır. Örneğin İspanya'daki arkeolojik kazılarda elde edilen buluntular ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar, Akdeniz'deki Fenike yayılımının boyutlarını gözler önüne sermektedir.²⁸ Benzer şekilde Lübnan'da yapılan kazılar bölgedeki sosyo-kültürel yapının daha iyi anlaşılmasını sağlar.²⁹ Batı Anadolu'da bulunan Erythrai'ın Fenike ile yoğun ilişkiler geliştirdiği ve Fenikelilerin burada istasyon kurdukları bilinmektedir. Ayrıca Ege, Doğu Akdeniz, Karadeniz'i içine alan ticari faaliyetlerde Fenikelilerle birlikte hareket ettikleri bilinmektedir.³⁰ P. Bikai'nin 1973-1974 yılları arasında Tyros'ta, Tunç Çağı ve Fenike katmanlarında yürüttüğü küçük çaplı kazılar da bu açıdan oldukça önemlidir.³¹ Bu noktada yeni çömlek çözümlemeleri açısından önemli olan çalışmada, kazılan alanın 150 m² gibi dar bir alanı kapsadığı ve bunun da Tyros'taki ilk ada yerleşiminin neredeyse yalnızca yüzde birine denk geldiğini de belirtmek gerekir. Bununla birlikte Sidon'un hemen güneyinde yer alan ve küçük bir Fenike yerleşimi olan, Sarepta'da yapılan kazılar sayesinde Levant'taki Fenike çanak çömleklerinin artık çok daha iyi bilindiği söylenebilir.³² Önemli buluntular

²⁸ B. Treumann-Watkins "Phoenicians in Spain", *The Biblical Archaeologist*, 55/1, 1992, ss. 28-35; Sader, "Phoenician 'Popular Art': ...", ss. 23-39; A. Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as a centre of production for the Archaic Phoenician trade in basaltic millstones: New evidence recovered and sampled from a shipwreck off Gozo (Malta) and a terrestrial site at Cádiz (Spain)", *Journal of Archaeological Science: Reports* 24, 2019, ss. 338-349; A. Higuera-Milena Castellano, "The Phoenicians and the Ocean: trade and worship at La Caleta, Cadiz, Spain", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 47/1, 2018, ss. 81-102.

²⁹ D. S. Reese, "Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-dye Production", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 10/1, 2010, ss. 113-141; J. P. Brown, "The Lebanon and Phoenicia", *Ancient Texts Illustrating their Physical Geography and Native Industries*, Beirut, 1969, ss.140-208.

³⁰ Pausanias'ın Erythrai antik kenti ile Fenikeliler (Tyros) arasındaki ilişkiye örnek olacak anlatısı için ayrıca bk. Paus. VII. 5. 5; T. Albustanlıoğlu, "Erythrai (İldırı) Antik Kenti Taş Ocakları: Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 161: Mayıs-Ağustos, 2019, s. 2; C. Bayburtluoğlu, *Erythrai C. I-II*, TTK, 2. Baskı, Ankara, 2015, s. 59, 65; S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. 1. Athens: British School of Archaeology at Athens, London, 1981; E. Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1993, ss. 50-52.

³¹ Bikai, *The Pottery of Tyre*, 1978.

³² Pritchard, *Recovering Sarepta a Phoenician City*; Anderson, *Sarepta I: the Late Bronze ...*; I. A. Khalifeh, *Sarepta II: the Late Bronze and Iron Age periods of area II*, X, Beyrut, 1988; W. P. Anderson, *A stratigraphic and ceramic analysis of the Late Bronze Age and Iron Age strata of Sounding Y at Sarepta*, Ph. D. dissertation, University of Pennsylvania, University Microfilms International, Ann Arbor and London, 1979; Culican, "The repertoire of Phoenician pottery", ss. 45-78; Pritchard, *Sarepta, A Preliminary Report ...*; Pritchard, "The Phoenician City of Sarepta", *Archaeology*, Vol. 24, No. 1, 1971, ss. 61-63; Çanak çömlek tür ve yayılımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. W. P. Anderson, "The Beginnings of Phoenician Pottery: Vessel Shape, Style, and Ceramic Technology in the Early Phases of the Phoenician Iron Age", *BASOR*, No. 279, 1990, ss. 35-54; A. Gilboa, "The Dynamics of Phoenician Bichrome Pottery: A View from Tel Dor", *BASOR*, No. 316, 1999, s. 1; Gilboa, "Sea Peoples and Phoenicians ...", s. 50; L. Freuds, "A Note on Sixth-Century BCE Phoenician Chalice-Shaped Vessels from Judah", *Israel Exploration Journal*, Vol. 66, No. 2, 2016, s. 180; E. B. Smith, "Archaeological and

arasında yer alan çömlek imalat alanı da çömlek üretim tarzı ve türlerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bölgede yapılan sualtı araştırmaları sayesinde Arvad kentinin liman tesisleri gün yüzüne çıkartılmış ve pek çok Levant batığı keşfedilmiştir.³³ Sicilya açıklarında Motya’da, Türkiye’nin güneybatısında yer alan Gelidonya (Taşlık) Burnu ile Uluburun batıklarında ve İsrail kıyısındaki Akka’da bakır külçeler, çömlek kaplar, nazarlıklar ile çok sayıda heykelcik yüklü gemiler bulunmuştur.³⁴ Son olarak Fenike anayurdunda yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkan maddi kalıntıların Sicilya, Sardinya, Kıbrıs, Anadolu, İspanya ve Kuzey Afrika gibi farklı bölgelerde, geniş bir coğrafyada, ele geçen buluntulara oranla oldukça az olduğunu belirtmekte fayda vardır.³⁵

Inscriptional Evidence for Phoenician Astarte”, *Transformation of a Goddess, Orbis Biblicus Orientalis*, 263, Ed. D. T. Sugimoto, Academic Press Fribourg, Fribourg-Göttingen, 2014, ss. 176-178.

³³ H. Frost, “Ancient Harbours and anchorages in the eastern Mediterranean”, *Underwater Archaeology: a nascent discipline*, Paris, 1972, ss. 95-114.

³⁴ B. S. J. Isserlin ve J. du Plat Taylor, *Motya: a Phoenician and Carthaginian city of Sicily I*, Leiden, 1974; Bass, “Cape Gelidonya and ...”, ss. 29-57; G. F. Bass ve diğerleri “The Bronze Age Shipwreck ...”, ss. 1-29; A. Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: Origins and Development between the 8th and 6th Centuries BC”, *Karthago Dialoge*, Ed. F. Schön ve H. Töpfer, Tübingen, 2016, ss. 283-312; D. Regev, “Akko-Ptolemais, A Phoenician City: The Hellenistic Pottery”, *Mediterranean Archaeology*, S. 10, Vol. 22/23, 2009, ss. 115-191.

³⁵ Fenike anayurdu haritası için bk. J. C. Quinn, *In search of the Phoenicians*, Princeton University Press, Princeton, 2018, s. xvi, harita 1; Fenike anayurdunda çıkan malzemelerle üretimleri olan sanat eserlerinin birbiriyle örtüşmemesinin bir nedeni de farklı bölgelerde atölyeler kurup oralarda üretim yapmış olmaları olabilir. E. Akurgal, *The Art of Greece its Origins in the Mediterranean and Near East*, Crown Publishers Inc., New York, 1968, s. 143.

1. FENİKELİLER

Ticaret ve denizcilikteki başarılarıyla ünlenen Fenikeliler, Akdeniz kıyılarında keşiflere çıkıp şehirler kuran ilk denizci tüccarlardır. Coğrafi koşulları onları denize ve yeni yerleşimler aramaya itmiştir. Bu sayede Afrika'nın batı kıyılarına kadar giderek oralardaki tunç işleme merkezlerini ele geçirmeyi başarmışlardır. Yine aynı şekilde İspanya'ya kadar gidip bölgedeki gümüş madenini çıkaran Fenikelilerin gemicilik ve ticari faaliyetlerini sürdürürken ortaya çıkan kolay ve hızlı kayıt tutma ihtiyaçları, Mısır ve Mezopotamya'da var olan yazı sistemlerini uyarlayarak kendi alfabelerini oluşturmalarına yol açmıştır.³⁶ Böylece bir yandan sahip oldukları bilgi ve malları Akdeniz'in batısına kadar taşıırken bir yandan da günümüz alfabesinin oluşumuna katkı sağlamışlardır. Kendilerinden önce Ugarit ve Mısır'da var olan yazı sistemlerinden faydalanarak geliştirdikleri alfabeyi diğer bölge ve kültürlerle taşımışlardır. Mısır, Anadolu ve Mezopotamya bölgeleri arasında konumlanmış olmaları, tarihleri boyunca büyük güçler tarafından siyasal hâkimiyet mücadelesine konu olmalarına neden olmuştur.³⁷ Nitekim dönem dönem vergi ve haraç yoluyla diğer devletlerin kontrol ve hâkimiyeti altında kaldıkları tarihi kaynaklarla da desteklenmektedir.³⁸

Coğrafya, Tarih, Din-İnanç ve Kültür-Sanat-Mimari alt başlıkları altında Fenike uygarlığının genel hatlarıyla tanıtılmasının amaçlandığı bu bölümde öncelikle “Günlük hayatta bir Fenikeli nasıl giyinip kuşanırdı?” sorusunu cevaplamak, onlara dair fikir ve imge oluşturmaya açısından faydalı olacaktır. Fenikelilerin giyim, kuşam ve saç şekillerine bakıldığında ilk yerleşimcilerin

³⁶ Fenikelilerin Akdeniz'de bulundukları yerlerle ilgili bk. C. Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Harvard University Press, Cambridge, London, 2021, s. 10, harita 1.1; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu ...*, s. 26; J. Urbanus, “Masters of the Ancient Mediterranean”, *Archaeological Institute of America*, 2016, s. 42; S. H. Zellig, *A Grammar of the Phoenician Language*, American Oriental Series Vol. 8, Ed. W. Norman Brown, John K. Shyrock, E. A. Speicer, New Haven, Connecticut, 1936, s. 11; P. M. Bikai, R. R. Stieglitz ve R. J. Clifford, “Rich and Glorious Traders of the Levant”, *Archaeology*, Vol. 43, No. 2, 1990, s. 23; A. Raban, “The Constructive Maritime Role of the Sea Peoples in the Levant”, *Society and Economy in the Eastern Mediterranean*, Ed. M. Helzer ve E. Lipiniski, Louvain, 1988, ss. 272-274; L. Turri, “Çivilerden Kelimeler. Piktogramlardan Alfabe”, *Antik Yakınoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, s. 377; S. Holst, *Phoenician Secrets*, Santorini Books, California, 2011, s. 195.

³⁷ M. Karageçi, “Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, 2019, ss. 208-209; Markoe ve McGovern, “A Nation of Artisans”, s. 31; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 2; E. H. Cline ve M. W. Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, Çev. E. Duru, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 96.

³⁸ Örneğin Diod. V. 20; ANET s. 275; RIMA III: A. O. 102. 2, §2, 86b-89a, s. 23 -24; A. O. 102. 8, Lacuna 1” – 27”, s. 48; A. O. 102. 10, §3, 45b - §4, 15a, s. 54; A. O. 102. 12, 21-30a, s. 60; A. O. 102. 14, 102b-104a, s. 67; A. O. 102. 16, 130’-137’, s. 77-78; A. O. 102. 16, 155-162’a, s. 78-79; ARE II. 73, s. 30-31; Karageçi, “Fenike Dini ve...”, ss. 208-209.

vücutlarına dolanan tek bir şal ve örtü kullandıkları görülmektedir. Kadın ve erkek, her ikisinin de saçaklı gövdeli ayak bileğine kadar uzanan elbiseler giydikleri ve bazen erkeklerin elbisesinin boyunun, dizlerinin hemen üzerinde kalan tunik benzeri uzunlukta olabildiği de bilinmektedir. Bellerini kuşak ile bağladıkları elbiselerinin kollarını kısa, uzun ya da dirsek boyunda olmak üzere çeşitli şekillerde görmek mümkündür. Sonraları daha detaylı ve işlemeli elbiseler giymeye başlayan Fenikelilerin varlıklı olanları yoksul kimselere nazaran daha nakışlı ve süslü elbiseler giymişlerdir. Saç şekilleri ve aksesuarlarına bakıldığında; kendilerine has saç stili ve başlık kullandıkları görülür. Erkeklerin saçları çoğu zaman uzun, kısa ya da kıvrıkcıken; kadınların saçları arkada, yıpranmış, uzun ve önde kâküllü şekildedir. Başlarına hafif kasket taktıkları bilinmektedir. Mücevher yapımında, kalıp dökme, çekiçleme, oyma, işleme vb. adımları Mısırlılardan öğrenen Fenikelilerin sadece varlıklı olanları altın ve gümüşten yapılmış kolye, küpe, bilezik, yüzük gibi takılara sahipken; yoksul olanları ancak bakır işi mücevherler takabilmiştir.³⁹

1.1. Coğrafya

Bilinen en eski uygarlıklar MÖ 3500’lerde Mısır’da Nil Nehri boyunca ve Mezopotamya’da bereketli Hilal şeklinde adlandırılan bölgede ortaya çıkıp gelişmiştir. Göçebeler su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için Nil, Dicle ve Fırat gibi ırmakların bulunduğu verimli topraklara yönelmişlerdir. En erken Fenikeliler de kendilerinden önce göç eden topluluklar gibi su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için bu bölgeye gelmişlerdir. Genellikle Akdeniz sahil kesiminde fakat bazen de kıyıdan uzaktaki ada yerleşimlerinde yaşamışlardır.⁴⁰ Bölgeye yaklaşık MÖ 3200’lerde Arap Yarımadası’ndan geldiği düşünülen ilk yerleşimcilerin ve sonrasında Fenikelilerin, dar kıyı şeridinde bağımsız kent-devletleri kurdukları bilinmektedir. Bunlardan en önemlileri Byblos, Tyros, Sidon, Berytus ve Arvad (Arados)’dır (Harita 1). Her

³⁹ Reece, *The Phoenicians: ...*, ss. 19-21; B. Segall, “The Problem of Phoenician Artisans in Egypt: An Early Hellenistic Earring”, *The Journal of the Walters Art Gallery*, Vol. 9, 1946, ss. 98-99.

⁴⁰ Bu noktada Suriye-Filistin bölgesine Fenikelilerden önce gelen Sami kökenli Amurrulardan bahsetmek ve arka plandaki önemlerinden söz etmek gerekir. Mezopotamya’da siyasi, toplumsal ve kültürel alanlarda önemli faaliyetlerde bulunan Amurrular, Sümerce metinlerde “Martular” yani “Batı’dan gelenler” şeklinde geçmektedir. Eski Babil Krallığı’nın soyu da Amurrular’a dayanmaktadır. Amurrular’dan sonra tarihsel sürece Fenikeliler ve Aramiler’in katıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. E. Memiş ve C. Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elâzığ, 2012, ss. 5-6, 34-35; E. Memiş ve C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2014, s. 46, 98-101; E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2015, s. 99-100; Reece, *The Phoenicians: ...*, s. 8; Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu ...*, s. 27.

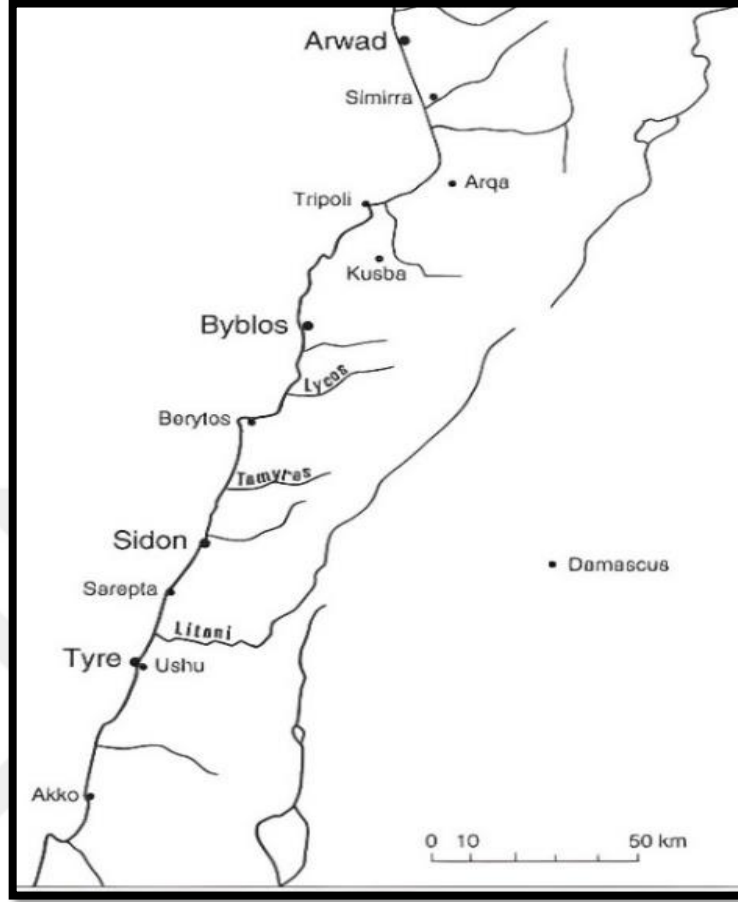
şehir devleti kendi kralı ve yaşlılar meclisi tarafından yönetilmiştir. Bu açıdan Fenike kentleri hiçbir zaman tek bir siyasi çatı altında birleşmemişlerdir.⁴¹

Bölge için kullanılan Yunan kökenli *poinike* ve halkı için kullanılan *phoinix* kelimelerinin mor anlamına geldiği düşünülür ve Fenikelilere özgü mor kumaş boyasıyla ilişkilendirilir. Yerel kaynaklarda halkın kendileri için *Kenani* (*Kenanlı*), bölge için de *Kenan* adlarını kullandıkları ifade edilmektedir.⁴² Kenan diye tanımlanan bölge, günümüz Lübnan, Modern Suriye ve Ürdün'ün bir bölümü ile Filistin ve İsrail'i içine alan bölgedir.⁴³

⁴¹ T. Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 58; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 93; D. S. Votrubia, *MÖ 2. Binde Batı Anadolu'nun Deniz Ticareti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 30; S. Taninli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Adam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 136; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 15, 120; M. Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş: İÖ 1000-300", *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 2005, s. 103; S. Moscati, "Who Were the Phoenicians?", *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, Milano, Bompiani, 1988, ss. 17-19; W. Röllig, "On the Origin of the Phoenicians", *Berytus* 31, 1983, ss.79-93; Reece, *The Phoenicians:...*, s. 29; M. Dietler ve C. Lopes-Ruiz (Ed.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia, Phoenician, Greek and Indigenous Relations*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2009, s. 6; G. Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in Kolonileşmesi", *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, s. 207; B. W. Porter, "Assembling the Iron Age Levant: The Archaeology of Communities, Politics, and Imperial Peripheries", *Journal of Archaeological Research*, Vol. 24, No. 4, 2016, s. 384; H. J. Katzenstein, *The History of Tyre*, The Schocken Institute For Jewish Research, Jerusalem, 1973; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 10, 13; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 24; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 267; Her şehir kral ve yaşlılar meclisi tarafından yönetilmiştir. Ayrıcalıklı sınıftan seçilen bu yöneticiler *suffete* şeklinde adlandırılmıştır. Romalı tarihçi Livius'un adlandırmasına göre *suffete*, devlet görevlisi anlamına gelmektedir. Her yıl iki tane seçilen ve Kartaca'nın başına geçen en üst 2 eşit yöneticidir; Liv. XXX. 7. 5.

⁴² Hom. *Od.* XIV. 500; XXI. 118; Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as ...", s. 339; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 207; M. C. Astour, "The Origin of the Terms "Canaan", "Phoenician" and "Purple"", *JNES*, 24/4, 1965, s. 348; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 4; J. D. Muhly, "Homer and the Phoenicians", *Berytus*, S.19, 1970, ss. 24-25; T. Beyl, *Phoenicia: Identity, and Geopolitics in the Iron I-IIA Period: An Examination of the Textual, Archaeological, and Biblical Evidence*, A Dissertation, The School of Graduate Studies of the Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion, Ohio, 2013, ss. 22-24; C. Lopez-Ruiz, "Phoenicians", *The Homer Encyclopedia*, Vol. I, Ed. M. Finkelberg, Wiley-Blackwell Publishing, s. 660; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz ...*, s. 58; E. Anaz, *Geç Hitit Beylikleri Döneminde Kilikia'daki Fenikelilerin Varlığı*, Ankara Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s. 4; G. Bonfante, "The Name of the Phoenicians", *Classical Philology*, Vol. XXXVI, No 1, 1941, s. 5; M. A. Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021, s. 173; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 36; Astour, "The Origin of the Terms ...", s. 346, 348; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 4; Culican, "Phoenicia and Phoenician Colonization", s. 461; B. Maisler, "Canaan and the Canaanites", *BASOR*, No. 102, 1946, ss. 7-12.

⁴³ Lopez-Ruiz, "Phoenicians", s. 660; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz...*, s. 58; CAH II. 2. 520; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 5, 7-8, 12; E. A. Speicer, "The Name of Phoinikes", *Linguistic Society of America*, 12/2, 1936-1938, s. 125; Astour, "The Origin of the Terms ...", s. 346; Z. A. Öztürk, "Antik Çağın Işığında Helenistik Sanatın Sosyolojik İncelemesi", *Ulakbilge*, 4/8, 2016, s. 304; B. Heing, *Phoenician Trade Routes*, Cavendish Square Publishing, New York, 2018, s. 18; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 4; A. Ercolani ve P. Xella (Ed), *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, Peeters Publishing, Leuven-Paris-Bristol, 2018, ss. 60-62; M. B. Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev. İ. Kısacık, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2022, s. 23; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 93.

Harita 1: Arados, Byblos, Sidon ve Tyros Şehirlerini Gösteren Harita⁴⁴

Fenike anayurdunun ikliminin kış aylarında bol yağışlı, yaz aylarında ise kurak ve sıcak geçen Akdeniz iklim şartlarına sahip olduğu söylenebilir. Yazları sıcak ve kuru, kışları yağışlı ve soğuk olan bu tipik Akdeniz ikliminde kışın sahilde sıcaklık 15 derece civarındayken, yaz geceleri hava sıcaklığının 26 dereceyi bulduğu tahmin edilmektedir.⁴⁵ İlk göçebeler için Byblos, tüm ihtiyaçlarını karşılayan bir bölge olmuştur. Düz bir vadi ya da dik dağ yamaçları yerine ormanlarla kaplı olması ile dağ keçisi, vahşi koyun ve panter gibi av hayvanlarını bolca barındırmasının bunda etkisi büyüktür. Dağlarında panter, ayı, sırtlan, kurt, çakal ve yaban tavşanlarının yaşadığı bilinmektedir. En yaygın evcil hayvanlar ise eşek, öküz, koyun ve keçidir. Keçi ve koyunları etinden ve sütünden faydalanmak için yetiştirmişlerdir. Panter, ayı,

⁴⁴ J. Elayi ve A. G. Elayi, *A Monetary and Political History of the Phoenician City of Byblos in the Fifth and Fourth Century B.C.E.*, Eisenbrauns, Indiana, 2014, s. xvi.

⁴⁵ Sader, *The History and Archaeology ...*, s. 15; V. S. Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, Reaktion Boks, London, 2021, ss. 16-17; Reece, *The Phoenicians:...*, s. 10.

ceylan ve yaban keçisi gibi hayvanların da avcılığını yapmışlardır.⁴⁶ Denizin ise sayısız balık türüne ek olarak bölgeye adını veren, mor renkli dikenli salyangoz (murex) açısından oldukça zengin olduğu söylenebilir. Toprağın alt katmanının temelde yumuşak, kolayca ufalanabilen kireçtaşıdan oluştuğu bölgede, dağların mermer, linyit ve demir katmanları bulundurduğu ve içerdiği ince kumun, cam sanayisinde kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷

İlk Fenikeliler Mezopotamya ve Mısır gibi güçlü komşularının aksine büyük topraklar ele geçirip korunaklı şehirler inşa etmek yerine zaman ve enerjilerini omurga gövdeli botlar inşa etmeye ve açık denizlere açılarak ticarette ilerlemeye harcamışlardır. Nitekim coğrafi konumunun etkisiyle denize yönelmeleri ve ticarete ağırlık vermeleri, Fenike kentlerinin zengin birer ticaret merkezi haline gelmelerinde büyük rol oynar.⁴⁸ Kıyı boyunca ilerleyen düz dipli kayık ve mavna şeklindeki gemi yapımı ile ünlenen Byblos'ta, ticaret bölgelerine gitmek üzere ön veya arkası at kafasına benzer şekilli *Hippoi*⁴⁹ adı verilen küçük botların (Figür 51) yapıldığı ve bunların korsanlara karşı kargoyu koruma amaçlı kullanıldıkları bilinmektedir.⁵⁰ Seyir yetenekleri geliştikçe ve yıldızların açık denizde yön tayininde kullanımının yoğunlaşmasıyla daha büyük tekneler inşa etmeye başlamışlardır. Rüzgârın olmadığı günlerde uzun kanatlı kürekleriyle güvertedeki kürekçiler derin yuvarlak gövdeli bu teknelerle daha hızlı ilerleyebilmişlerdir.⁵¹ Bu doğrultuda tek ulaşım kanalının deniz olduğu, küçük kayalık bir ada

⁴⁶ Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 12, 16; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 10; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 394; N. Raban-Gerstel ve diğerleri, "Early Iron Age Dor (Israel): A Faunal Perspective", *BASOR*, No. 349, 2008, ss. 35-40; L. Sapir-Hen ve diğerleri, "Food, Economy, and Culture at Tel Dor, Israel: A Diachronic Study of Faunal Remains from 15 Centuries of Occupation", *BASOR*, No. 371, 2014, s. 89.

⁴⁷ I. Freestone ve diğerleri, "Isotopic Composition of Glass from the Levant and South-eastern Mediterranean Region", *Studies in Archaeological Sciences: Isotopes in Vitreous Materials*, Ed. P. Degryse ve diğerleri, Leuven University Press, 2009, s. 33; Okur, *Phoenicians in Cilicia* ..., s. 29; Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders ...", s. 28; Raban-Gerstel ve diğerleri, "Early Iron Age Dor ...", s. 48; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 18.

⁴⁸ Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 14; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 207; Röllig, "On the Origin of the Phoenicians", ss. 79-93; A. Raban ve Y. Kahanov, "Clay models of Phoenician vessels in the Hecht Museum at the University of Haifa, Israel", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 32/1, 2003, ss. 61-70.

⁴⁹ Yunancada at anlamına gelir.

⁵⁰ Strab. III. 3. 4; Plin. nat. VII. 56. 7; Gemi yapımında kullanılan malzeme ve teknik ile ilgili ayrıca bk. Z. Bülbül, N. Filik, "Gemi Yapımında Kullanılan Ahşap Malzemelerde Oluşan Biyofilm ve Fouling", *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 7(1), 2019, ss. 1-6; E. Stern, "A Phoenician-Cypriote Votive Scapula from Tel Dor: A Maritime Scene", *Israel Exploration Journal*, Vol. 44, No. 1/2, 1994, s. 10; Raban ve Kahanov, "Clay models of Phoenician vessels ...", s. 63.

⁵¹ Plin. nat. VII. 56. 7; Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 25; R. R. Stieglitz, "Long-Distance Seafaring in the Ancient Near East", *The Biblical Archaeologist*, 47/3, 1984, s. 140.

olan Tyros da, istilalara karşı korunaklı olduğundan zamanla en önemli Fenike limanı haline gelmiş ve Büyük İskender'in fethine kadar önemini korumuştur.⁵²

Fenikeliler hem kendileri tüketmek hem de ticaretini yapmak için elma, kavun, turunçgil, üzüm, buğday ve zeytin olmak üzere çeşitli tarım ürünleri yetiştirmişlerdir.⁵³ Yetiştirilen ürün çeşitliliğine bakıldığında Fenike anayurdunun Levant'ın en bereketli bölgelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Üzüm hem yerelde tüketilen hem de ihraç edilen şarap yapımında kullanılmıştır. Ayrıca balık ve etlerin gönderim sırasında muhafaza edilmesinde kullanıldığı görülür. Zeytin ya da sedir ağaçlarından yapılan yağlar amfora adı verilen boyalı kil kaplarla taşınmıştır.⁵⁴ Fenikelilerin ana geçim kaynakları elbette tarım değildir. Ekilebilir arazisinin kısıtlı olmasına rağmen tarımın geliştiği bölgenin asıl zenginliği Lübnan ormanlarıdır. Bu ormanlarda yüksekliği 40, eni ise 4 metreyi bulan ağaçlar yetişmiştir. Öyle ki çamlarla, servilerle ve en önemlisi tüm Yakın Doğu'da ün salan sedir ağaçlarıyla kaplı bu ormanlar, Mezopotamya ve Mısır'dan etrafına güzel kokular saçan sediri elde etmek için seferler düzenlenmesine yol açmıştır. Kolay kesilip şekillendirilen sedir ağaçları ev, tapınak ve gemi yapımında kullanılırken; sedir ağacından üretilen hoş kokulu yağ Mısır'da kral mumyalarının

⁵² Strab. XVI. 2. 23; Plin. *nat.* V. 17. 1; Arr. *anab.* II. 18; İ. Nouredine, "New Light on the Phoenician Harbor at Tyre", *NEA*, Vol. 73, No 2/3, 2010, s. 177, 180; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 24; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 62; J. G. Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, Çev. B. S. Baykal, Panama Yayınları, Ankara, 2020, s. 292.

⁵³ Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 16; A. S. Giammellaro, "The Phoenicians and the Carthaginians: the Early Mediterranean Diet", *Food: A Culinary History*, Ed. J. L. Flandrin ve M. Montanari, Columbia University Press, New York, 2013, s. 55-56; R. Efe ve diğerleri, *Dünyada, Türkiye'de, Edremit Körfezi Çevresinde Zeytin ve Zeytinyağı*, Edremit Belediyesi Kültür Yayınları No: 7, Balıkesir, 2013, s. 22; D. Eskiörük, "Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4/1, 2016, ss. 230-231; H. Hurst ve L. E. Stager, "A Metropolitan Landscape: The Late Punic Port of Carthage", *World Archaeology*, Vol. 9, No. 3, 1978, s. 340; M. R. Bierling, *The Phoenicians in Spain: An Archaeological Review of the Eighth-Sixth Centuries B.C.E.*, Ed. S. Gitin, Eisenbrauns, Winona Lake, 2002, s. 93.

⁵⁴ Urbanus, "Masters of the Ancient Mediterranean", s. 43; Giammellaro, "The Phoenicians and Carthaginians: ...", s. 55-56; V. S. Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia: Being a Phoenician, Negotiating Empires*, Equinox, London, 2010, s. 163; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 103; G. Shalvi, "Tel Shiqmona: A Forgotten Phoenician Site on the Carmel Coast", *International Congress of Phoenician and Punic Studies MYTRA 5*, 2020, s. 1890; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 31; R. Marlasca Martin, ve J. Lopez Gari, "Eivissa, la isla recortada: Las zanjas y recortes de cultivo deepoca punico romana", *The Archaeology of Cropfields and Gardens*, Ed. J. Morel ve diğerleri, 2006, ss. 87-99; N. Vella ve M. Anastasi, "Malta and Gozo", *Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Ed. C. Lopez-Ruiz ve B. R. Doak, Oxford, 2019, ss. 553-568; A. Echevarria Sanchez, ve J. C. Vera Rodriguez, "Los inicios de la viticultura en la Peninsula Iberica a partir de las huellas de cultivo", *Historia y arqueología en la cultura del vino*, Ed. R. F. Verde, 2015, ss. 57-68.

sargılanması işleminde kullanılmıştır. Aşırı tahribat sonucu yavaş yavaş tükenen bu verimli ormanlardan günümüzde geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır.⁵⁵

Görüldüğü gibi coğrafi açıdan bölge eşsiz kaynaklara sahiptir. Bu kaynakları aktif bir ticarete değerlendiren Fenikeliler, ilk başta komşu uluslarla, daha sonra ise tüm Akdeniz’e yayılarak ticari ağlar kurmuşlar böylece antik dünyanın en ünlü ve becerikli tüccarları haline gelmeyi başarmışlardır.⁵⁶ Hatta öyle ki bağımsız Fenike kentleri, kendine özgü ticari malları ile ünlenerek zamanla biri diğerinden daha zengin ve üstün hale gelebilmişlerdir.⁵⁷ Bu durum, Fenikelilerin tarihi ve kolonizasyonun oluşumu ile Fenike kolonilerine dair daha detaylı bilgilerin yer aldığı sonraki bölümlerde daha anlaşılır şekilde gözler önüne serilmiştir.

MÖ 3200 Göçebe yerleşimcilerin Fenike’ye gelmesi.
MÖ 2900 Fenikelilerin deniz keşfine ve ticarete başlamaları.
MÖ 2750 Tyros şehrinin kuruluşu.
MÖ 2686 Fenike ve Mısır arasında sedir ticaretinin başlangıcı.
MÖ 2052 Fenikelilerin sedir karşılığında Mısırdan altın ve işlenmiş mal alması.
MÖ 1400 Fenike-Mısır sınırının oluşumu.
MÖ 1300 Fenike-Mezopotamya ticareti.
MÖ 1100 Fenike bağımsızlığının ilanı ve bunun sonucunda Kıbrıs, İspanya, Afrika’nın Kuzeyi ve Sicilya’ya kadar uzanan keşiflerin başlaması.
MÖ 842 Fenike üzerinde Asur kontrolü.
MÖ 700 Fenike’nin Asur Devleti’nin parçası olması.

⁵⁵ Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 18; Markoe ve McGovern, “A Nation of Artisans”, s. 34; H. Katz, “The Ship from Uluburun and the Ship from Tyre: An International Trade Network in the Ancient Near East”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-), Bd. 124, H. 2, 2008, s. 131; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 28; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 94.

⁵⁶ Urbanus, “Masters of the Ancient Mediterranean”, s. 43; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339; A. Ciasca, “Le isole maltesi e il Mediterraneo fenicio”, *Malta Archaeology*, Rev. 3, 1999, ss. 21-25; Bikai ve diğerleri, “Rich and Glorious Traders”, s. 30; M. Suano, “İlk Ticari İmparatorluklar: Tarihöncesinde İÖ yak. 1000’lere”, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 2005, s. 73; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 92.

⁵⁷ Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 29; P. M. Bikai, “Cyprus and the Phoenicians”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 52, No. 4, From Ruins to Riches: CAARI on Cyprus, 1989, s. 206; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 4.

MÖ 612 Babil'in Asur'u fethi ve akabinde Fenike kontrolünü ele geçirmesi.
MÖ 600 Fenikeliler'in Britanya'ya kadar ilerleyişi.
MÖ 538 Persler'in Babil egemenliğine son vermesi ve Fenike bölgesinde Pers hâkimiyetinin başlangıcı.
MÖ 332 Büyük İskender'in Tyros şehrini fethi ve Fenike bölgesinde Makedon egemenliğinin başlaması.

Tablo 1: Fenike Tarihi Kronolojisi⁵⁸

1.2. Tarih

Daha önce de belirtildiği gibi Fenikelilerin anavatanının Sina Yarımadası ya da komşu Arap Yarımadası olduğu ve MÖ 3200 civarında buradan göç ederek gelecekteki tarihsel bölgelerine yerleştikleri düşünülmektedir. Ugarit metinleri temel alınarak yapılan pek çok araştırma, Fenikelilerin güney kökenli oldukları yönündeki bu görüşü desteklemektedir.⁵⁹ Herodotos, onları Erythreia denizine yerleştirirken, Strabon ise Basra Körfezi'nde Fenikelilerinkine benzer tapınaklar ve kentler olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁰ Plinius da bu görüşü doğrular.⁶¹ Iustinus ise bir deprem sonucunda eski anayurtlarından kaçarak, önce Lut Gölü civarına ardından da Akdeniz kıyısına gelip buraya yerleştiklerini belirtir.⁶²

⁵⁸ Reece, *The Phoenicians...*, ss. 44-45.

⁵⁹ Tyros, Gazze, Byblos ve Sidon gibi liman kentlerinin en eskilerinden biri de Ugarit'tir. Tunç Çağı'nda altın çağını yaşayan bu liman kenti dönem uygarlıklarının odak noktası haline gelmiştir. Hitit, Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları için önemli bir ticaret merkezi konumuna gelir. Tüccarların ürünlerini sattıkları bir pazar alanı olarak nitelendirilebilecek özel bir alana sahiptir. Buraya farklı bölgelerden ürünlerini pazarlamak için gelen tüccarlar kurdukları ilişkiler sayesinde kültürel etkileşimin yaşanmasına da zemin hazırlamışlardır. Bu açıdan Ugarit, Doğu topraklarında üretilen malların Batı'ya aktarılmasında köprü rolü üstlenmiştir. Ticaretin yanı sıra kültür aracılığı da yapmıştır denilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. K. Bayramov, "Levant Gemiciliği ve Persler", *International Journal of Social Sciences*, Vol. 3, 2019, s. 1-15, 46; M. Yon, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, 2006, s. 19; L. Hamza, *Antik Çağda Doğu Akdeniz'de Deniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, ss. 20-21; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 1-16; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz...*, s. 59; K. Doğancı, "Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 627.

⁶⁰ Hdt. I. 1; VII. 89; Strab. XVI. 3. 2-4 ; T. Mavrogiannis, "Herodotus and The Phoenicians", *The World of Herodotus*, Ed. V. Karageorghis ve I. Taifacos, Proceedings of an International Conference held at the Foundation Anastasios G. Levendis, (Nicosia, September 18-21, 2003), Nicosia, 2004, s. 62; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 45.

⁶¹ Plin. nat. IV. 36. 1.

⁶² Iust. XVIII. 3. 2-4.

Fenikelilere dair en erken yazıt daha önce de belirtildiği gibi Byblos'ta ele geçmiştir. Sözü edilen en erken yazıt MÖ 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu durumda Fenikelilerin tarihsel süreci Suriye-Filistin kıyı bölgesinde başlamıştır denilebilir. İlk ve sonraki dönemlere ait bazı yazıtlarda Hiram, İttobaal, Abibaa, Yehimilk, Elibaa, Şipitbaal gibi bir dizi hükümdarın ismi yer almaktadır.⁶³

Mezar yazıtı, ilahi korunma niyazları veya yapı ya da heykel ithafları şeklinde karşılaşılan yazıtlarda kullanılan yazı karakterleri ve dili bu hükümdarların akrabalık ilişkilerinin kurulmasına olanak sağlar. Örneğin Abibaa ve Ebibaa yazıtlarının Mısır heykelleri olan I. Şoşenk (MÖ 945-925) ve I. Osorkon'un (MÖ 925-890) heykellerine yazılmış olması bunlar için tarih tahmininde bulunulmasını kolaylaştırmıştır.⁶⁴ Yazıtlardan Hiram Lahdi, diğerlerinden birkaç yüzyıl daha eskidir ve muhtemelen lahid yeniden kullanılmıştır. Buna göre hükümdarlar ve yaklaşık tahta çıkış tarihleri tahminen aşağıdaki gibidir:

Fenike kralı	Tahmini tahta çıkış tarihi
Ahram/Hiram	(±) MÖ 1000
İttobaal	MÖ 980
Abibaa	MÖ 940
Yehimilk	MÖ 920
Elibaa	MÖ 900
Şipitbaal I	MÖ 880

Tablo 2: Yazıtlarda Adı Geçen Fenike Kralları ve Tahmini Tahta Çıkış Tarihleri⁶⁵

⁶³ KAI I. 4-7; TSS III; KAI II. 7; Bk. W. F. Albright, "The Phoenician Inscriptions of the Tenth Century B. C. from Byblus", *JAOS*, Vol. 67, No. 3, 1947, ss. 153-160; N. Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2009, s. 105; Vance (a), "Literary Sources for ...", ss. 2-19; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 386; E. Burrows, "Phoenician Inscription from Ur", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1927, s. 792; J. Obermann, "An Early Phoenician Political Document: With a Parallel to Judges 11:24", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 58, No. 3, 1939, s. 241; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 85.

⁶⁴ S. M. Frankenstein, *The Impact of Phoenician and Greek Expansion on the Early Iron Age Societies of Southern Iberia and Southwestern Germany*, Institute of Archaeology, PhD Thesis, University of London, 1977, s. 49; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 9; Beyl, *Phoenicia: Identity, and Geopolitics ...*, s. 29; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 287.

⁶⁵ Moscati, *Fenikeliler*, s. 37.

Bu hükümdarlardan Yehimilk'in babasının adından söz edilmez. Bu durum yeni bir hanedanın kurucusu olabileceği düşündürür. Hükümdarların "Byblos Kralı" unvanını taşımaları bağımsız olduklarını düşüncesini kuvvetlendirirken bir yandan Abibaal ve Elibaal'ın yazıtları için firavun heykellerini kullanmaları ve bunları Byblos tanrıçasına adanmaları ise güçlü komşularıyla iyi ilişkiler içerisinde olduklarının sinyallerini verir.⁶⁶

Tyros yıllıklarına bakıldığında MÖ 969-936 yılları arasını kapsayan dönemde Abibaal'ın oğlu Hiram'ın hüküm sürdüğü görülür. Yıllıklarda kentini genişlettiği, Melkart Tapınağı'nın bulunduğu adacığı büyük Tyros adasına bağlattığı, Herakles (Melkart) ve Astarte için yeni tapınaklar inşa ettirdiği anlatılmaktadır. Yıllıklarda sözü edilen tek savaş, haraç ödemeyi reddetmeleri üzerine Kıbrıs'taki Fenike kolonisi Kition'a karşı çıkılan seferdir.⁶⁷

Hiram'ın dönemin bir başka gücü İsrail kralı Süleyman'la ilişkilerinin iyi olduğu söylenebilir. Kral Süleyman'a tapınağını ve sarayını yaptırmak için ihtiyaç duyduğu usta ve malzemeleri göndermesi bu ilişkinin en iyi göstergesidir. Yıllıklara göre Süleyman bu işleri yirmi yılda tamamlamıştır. Tyros kralı Hiram inşaları için pek çok altın ve gümüş, ayrıca sedir ve çam ağaçları göndermiş olduğundan, karşılığında o da Hiram'a büyük hediyeler vermiş ve ona en çok ihtiyaç duyduğu tahılı, şarabı ve yağı göndermiştir.⁶⁸ Yardım ve desteği karşılığında Süleyman'ın ona değerli hediyeler göndermesi iki hükümdarın birbirlerinden bağımsız olduklarının kanıtı gibi durmaktadır. İki krallığın bağımsızlığını Tarihler Kitabı'ndaki benzer bir ifade de destekler. Hiram'ın kendisine Kral Süleyman tarafından sunulan çeşitli kentleri reddetmesi bu durumu doğrulamaktadır. Eski Ahit'te yer alan öykünün benzeri yıllıklarda şu şekilde geçmektedir:⁶⁹

⁶⁶ Vance (a), "Literary Sources for ...", ss. 2-19; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 386; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 71, 254; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", ss. 287-288.

⁶⁷ Joseph. *Cont. Ap.* I. 118-119; Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", s. 169.

⁶⁸ Joseph. *Ant. Iud.* VIII. 47-56; I. Krallar 7. 13-51; Euseb. *Praep. evang.* 10. 13. 4; İki krallık arasındaki alışveriş hakkında örnek oluşturması açısından ayrıca bk. I. Krallar 5. 1-11; S.-A. Sherratt, "The Growth of the Mediterranean Economy in the Early First Millennium BC", *World Archaeology*, Vol. 24, No. 3, 1993, s. 364; G. E. Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", *BASOR*, No. 279, 1990, s. 13; S. Stockwell, *Before Athens Geopolitics, History, and International Relations*, Vol. 2, No. 2, 2010, s. 125; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 208; Holst, *Phoenician Secrets*, ss. 2-3; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 2; Ercolani, A. ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 234; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 296.

⁶⁹ I. Krallar 9. 10-14; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 43.

“O (Süleyman) bunlardan başka, Celile’deki, Tyros’tan uzak olmayan yirmi kenti hediye etti; ama Hiram gidip bunlara baktığında hediyeden memnun kalmadı ve Süleyman’a, bu kentlerin işine yaramayacağını haber etti.”⁷⁰

Tyros yıllıklarından ulaşılan ve üzerinde durulması gereken diğer önemli nokta ise Hiram ile İsrail kralı Süleyman arasındaki bilgelik yarışmalarıdır. Yıllıklarda, İsrail kralının bilgeliği vurgulanmakta; Hiram’ın Kral Süleyman’a bilmece göndererek çözmesini istediği ve Kral Süleyman’ın da bilgeliği sayesinde bu işi başardığı anlatılmaktadır. Buna göre Süleyman Hiram’a bilmece yollar ve karşılığında ondan da bilmece ister. Bilmeceleri çözemeyenin belirli miktarda para ödemesine karar verirler. Hiram’ın bu koşulu kabul ettiği ve başta bilmeceleri çözemediğinden, hazinesinin büyük bir bölümünü bu para cezasını ödemeye harcadığı görülmektedir. Ancak zaman geçtikçe soruları yanıtlamayı başarır ve kendisi de Süleyman’a bilmece sorar. Nihayetinde Kral Süleyman bunları yanıtlayamaz, Hiram’dan aldıklarını iade etmek ve yüksek tutarda ödeme yapmak zorunda kalır.⁷¹

Hiram döneminde yaşanan önemli olaylardan biri de Eski Ahit’e göre iki kralın birlikte planlayıp gerçekleştirdikleri Ofir Deniz seferidir.⁷² Bu sefer, MÖ 10. yüzyılda uzun deniz yolculuklarına çıkmaya başlayan Fenikelilerin denizcilikteki ustalıklarının da göstergesidir. Ofir günümüzde Yemen’e yerleştirilmekte ve “Ofir altını” ifadesi de Tell Kasile’de bulunmuş olan bir İbrani *ostrakonunda*⁷³ görülmektedir.⁷⁴ Tam da bu noktada Aubet, Tyros’un MÖ 9. yüzyıldaki hızlı yükselişinin Hiramla başladığını savunmaktadır. Aubet’e göre Hiram, Kral Süleyman’la iyi ilişkiler yürütüp ve ikili anlaşmalar yaparak Tyros’un diğer kentlerin elde edemediği bazı ayrıcalıklar kazanmasını ve daha geniş pazarlara açılabilmesini sağlamıştır.⁷⁵

⁷⁰ Joseph. *Ant. Iud.* VIII. 143.

⁷¹ Joseph. *Ant. Iud.* VIII. 143; Joseph. *Cont. Ap.* I. 114-15; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 2.

⁷² I. Krallar 9. 26-28; I. Krallar 10; Sherratt, “The Growth of ...”, ss. 364-365.

⁷³ Eskiçağ’da çizim yapmak ve yazı yazmak için papirüs yerine kullanılan kırık çömlek parçaları ya da kireçtaşından küçük tabaklardır.

⁷⁴ Ofir kelimesinin Afrika veya bağlantılı olarak altına karşılık geldiği düşüncesiyle ilgili ayrıca bk. Stieglitz, “Long-Distance Seafaring...”, s. 141; D. Panagiotopoulos, “The Stirring Sea. Conceptualizing Transculturality in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean”, *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean (OLA 202)*, Ed. K. Duistermaat ve I. Regulski, Peeters Publishers, Louvain, 2011, s. 38; A. Bresson, “Ecology and Beyond: The Mediterranean Paradigm”, *Rethinking the Mediterranean*, Ed. W. V. Harris, Oxford University Press, New York, 2005, ss. 94-114.

⁷⁵ Aubet, *The Phoenicians and ...*, ss. 35-37.

Hiram sonrası dönem, ayaklanma ve iç savaşların görüldüğü bir karmaşa dönemidir. Tyros yıllıklarında Hiram'ın ardılları olarak önce MÖ 935-919 yılları arasında on altı yıl hüküm süren Baleazar'dan, daha sonra ise MÖ 918-910 yılları arasında sekiz yıl hüküm süren Abdastratos'tan söz edilmektedir. Bunlardan sonra tahta çıkan, MÖ 909-898 yıllarında hüküm süren Methustratos'tur. Ardından gelen Astharymos ise MÖ 897-889 yılları arasında sekiz yıl hüküm sürebilmiştir. Astharymos'tan sonra ise ağabeyini öldürdükten sonra MÖ 888'de ancak sekiz ay hüküm süren Phelles gelmektedir. Çünkü Phelles'in kendisi de Astarte rahibi İttobal tarafından öldürülecektir. Otuz iki yıl hüküm süren İttobaal'ın kurduğu yeni hanedan da en az bir yüzyıl ayakta kalır. İttobaal'ın tahta çıkmasıyla ayaklanmalar ve iç savaşlar dönemi sona ermiştir. Tyros'ta İttobaal'ın tahta çıkması ile İsrail'de karanlık dönemin ardından Omri'nin tahta çıkışı aynı döneme denk gelir. Böylece iki devlet arasında dostane ilişkiler yeniden başlar.⁷⁶

Tyros'un İttobaal döneminde sahip olduğu gücü doğrulayan çeşitli veriler bulunmaktadır. Eski Ahit'te kendisinden "Saydalılar Kralı" olarak söz edilirken Hiram'a "Sur Kralı" denildiği görülmektedir. Iosephus da aynı şekilde İttobaal'ı "Tyros ve Sidon Kralı" şeklinde nitelemekte ve Fenike bölgesindeki hâkimiyetinin boyutunu doğrulamaktadır.⁷⁷ Iosephus'a göre İttobaal, Byblos'un kuzeyinde Botrys'i ve Libya'da Auza kolonisini kurmuştur.⁷⁸ Auza'nın yeri henüz bulunamamış olmakla birlikte, Botrys, El Amarna tabletlerinde Batruna adıyla geçmektedir.⁷⁹ Daha önceleri Tyros'un Sidon tarafından canlandırılması gibi, burası da yeniden kurulmuş ya da canlandırılmış olabilir. Bu da İttobaal'ın gücü hakkında bir fikir sunar. Aynı dönemde Asur'un yeniden güç kazanması ve Eski Yakın Doğu'daki yayılımının artması Fenike kentlerinin bağımsızlıklarını tehlikeye sokmuştur. Asur seferlerinin, boyun eğdirme ve haraç

⁷⁶ Ioseph. *Cont. Ap.* I. 121-123; G. Abousamra ve A. Lemaire, "Astarte in Tyre According to New Iron Age Funerary Stelae", *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, s. 153; Lemaire, A., "Inscription royale phénicienne sur bateau votif", *T'shūrôt La Avishur: Stud-ies in the Bible and the Ancient Near East, in Hebrew and Semitic Languages: Festschrift Presented to Prof. Yitzhak Avishur on the Occasion of His 65th Birthday*, Ed. M. Heltzer ve M. Malul, Archaeological Center, Tel Aviv, 2004, ss. 117-129; J. Elayi, "An Updated Chronology of the Reigns of Phoenician Kings during the Persian Period (539-333 BCE)", *Transeuphratène* 32, 2006, s. 23; P. J. Boyes, "The King of the Sidonians": Phoenician Ideologies and the Myth of the Kingdom of Tyre-Sidon, *BASOR*, No. 365, 2012, s. 35.

⁷⁷ I. Krallar 16. 31; Ioseph. *Ant. Iud.* VIII. 317; VIII. 324; IX. 138.

⁷⁸ Ioseph. *Ant. Iud.* VIII. 324.

⁷⁹ EA 79. 25 (^aBaṭ-ru-na^{ki} ù en-ni-ip-Šú); Bk. J. D. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig, 1915; W. L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore/London, 1992.

uygulamalarının aralıklı olarak tekrar edilmesi hedeflerine kalıcı olarak ulaşamadıklarını gösterse de elbette ki bu seferler Fenike kentlerinin bağımsızlıklarının gelişebileceği güç dengesini oldukça etkilemiştir. Buna kentler açısından iç sınır oluşturan ve Fenike ile güçlü komşuları arasında koruyucu bir sınır görevi gören İbrani ve Arami devletlerinin gerilemeleri de eklenebilir.⁸⁰

I. Tiglat-pileser'in daha MÖ 1100 gibi erken bir tarihte sözü edilen seferi, II. Aşurnasirpal'dan (MÖ 883-859) sonra kesintisiz olarak gelişmeye başlayacak olan Asur yayılmacılığının habercisidir. Aşurnasirpal yıllıklarında seferle ilgili aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“O dönemde Lübnan Dağı boyunca ilerledim ve Amurru topraklarının Büyük Deniz'ine gittim. Büyük Deniz'de silahlarımı yıkadım. Sahil krallarının haracını, Tyros, Sidon, Byblos, Makhalata, Maisa, Kaisa, Amurru ve deniz ortasındaki Arados halklarının haracını- gümüş, altın, kurşun, bakır, tunç, parlak renkli yünden yapılmış elbiseler, keten elbiseler, büyük bir maymun ve küçük bir maymun, akçaağaç, şimşir ve fildişi ve bir deniz yaratığı olan bir nahiruyu haraç olarak onlardan aldım ve onlar ayaklarımın altına kapandılar.”⁸¹

Burada söz edilen sefer yaklaşık MÖ 875 yılına tarihlendirilir. Fenike kentlerinin silahlı direniş göstermemelerinden dolayı herhangi bir çarpışmadan söz edilmemektedir.⁸² Aslında bu durum güçlü komşularına biat etme ve haraç verme yoluyla varlığını sürdüren küçük devletlerin uyguladığı geleneksel siyasetle uyumlu bir tutumdur. Fenike kentlerinin Asur hükümdarlarına ödedikleri haraçlara bakılırsa renkli yünden giysiler ünlü yerel mor boya sanayisine işaret

⁸⁰ B. Oded, “The Phoenician Cities and the Assyrian Empire in the Time of Tiglath-pileser III”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-), Bd. 90, H. 1, 1974, s. 43; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 92; K. Toptaş, “Yeni Asur İmparatorluğu'nun Emperyalist Yayılımı”, *Tarihin Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan*, Ed. N. Günay ve diğerleri, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s. 980, 1005; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, s. 33; Culican, “Phoenicia and Phoenician Colonization”, s. 466; E. Lipinski, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Peeters Publishers, Leuven, 2000; N. Yıldırım, “Demir Çağında Anadolu'daki Aramilerin Politik Coğrafyası”, *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, 2016, s. 124; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 2; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, s. 51.

⁸¹ ARAB. I. 479; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 301; Ayrıca bk. V. Vaelcke, ve M. Bode, “Early Iron Age Copper Trails: First Results of a Pilot Study at Sidon”, *AHL*, 48-49, 2018-2019, ss. 130-133.

⁸² Sözü edilen sefer ve sonraki seferlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC, Volume I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 2002.

etmektedir. Ağaç, tunç ve fildişi işlemesi ürünler de yerel olmalıdır. Keten kıyafetler, altın ve maymunlar ise Mısır'dandır. Diğer madenlerden bazıları, örneğin bakır ise Kıbrıs'tan getirilmiştir. Dolayısıyla haraç listesi Fenike kentlerinin ürün yelpazesini ve ticari gelişmişliklerini gösterdiği gibi komşu bölgelerden ithal edilen ürünler konusunda da fikir oluşturur. Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta seferin, yerel krallara boyun eğdirilmesi amacıyla çıkılmış olması açısından, I. Tiglat-pileser'in seferinden ayrılmasıdır. Boyun eğdirilmek istenen Fenike kentlerinden bazıları belgelerde de adları geçtiği üzere Tyros, Sidon, Byblos, Arados'tur.⁸³

“Havran Dağı'na dek ilerledim. Sayısız kenti mahvettim, yıktım, yaktım. Sayısızca yağmalarını alıp götürdüm. Denize uzanan Ba'li-ra'si Dağı'na yürüdüm. Oraya kraliyet heykelimi diktim. O zaman Tyros, Sidon halkının ve Omri oğlu Yehu'nun haracını aldım.”⁸⁴

Aynı yıllıkların bir başka versiyonunda Tyros kralının adı Ba'li-manzer olarak geçmekte ve Asur hükümdarının Lübnan'da diktiği bir başka kral heykelinden bahsedilmektedir. MÖ 837'de yeni bir Fenike seferinden söz edilmekte ve Asur kralının Tyros, Sidon ve Byblos'tan haraç aldığı görülmektedir.⁸⁵ Asur yayılcılığı bu döneme dek siyasi bir birlik bilincinin olmadığı Fenike kentlerinde kalıcı bir fethetme dönüşmemiş daha çok uzaktan denetimle ve haraçla kısıtlı kalmıştır.⁸⁶

III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) döneminde Asur baskısı giderek yoğunlaşır. Yıllıklarda yer alan batı kentlerine dair *“Onları Asur sınırları içine aldım, görevlilerimi üzerlerine vali*

⁸³ Bikai, “Cyprus and the Phoenicians”, s. 203; B. Cifola, “Ashurnasirpal II's 9th Campaign: Seizing the Grain Bowl of the Phoenician Cities”, *Archiv für Orientforschung*, Bd. 44/45, 1997/1998, ss. 156-158; S. Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 55, No. 1, 1992, s. 6; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 6, 77; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 5; E. Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003, s. 14, 71, 125; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 27.

⁸⁴ ARAB I. 672.

⁸⁵ ARAB I. 578; J. Laesse, *Iraq*, XXI, 1959, ss. 147-157.

⁸⁶ A. H. Joffe, “The Rise of Secondary States in the Iron Age Levant”, *JESHO*, 4(45), 2002, s. 432; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 24.

getirdim... halklarını kentlerinden aldım ve... eyaletine yerleştirdi.”⁸⁷ gibi bazı ifadeler bu durumu desteklemektedir. Nitekim MÖ 743’te Urartulara ve Suriyelilere karşı büyük bir zafer kazanan Asurlular, Usnu, Siannu, Simyra ve Kaşpuna gibi Fenike kentlerini bir eyalet içerisinde toplamışlardır.⁸⁸ Yıllıklarda yer alan ve muhtemelen bu olayı kasteden bir başka bölümde Byblos, Simyra, Arka, Usnu ve Siannu kentlerinin adları zikredilmektedir.⁸⁹ Simyra valisinden söz edilen kırıkta olduğu gibi bu kentlerin bazılarında Asur valilerinin bulunduğu düşünülmektedir.⁹⁰ Burada Byblos’un adı geçen diğer kentlere göre daha özel bir konumda olduğunu hatırlatmak gerekir. Adı kimi zaman ilhak edilen kentler arasında yer alsa da kimi zaman Sibitti-bi’li isimli kral tarafından yönetilen ve haracını ödemek şartıyla bağımsız bir bölge olarak gösterildiği de olmuştur. Byblos, yerel kent-devletlerin karakteristik özelliği olan bu kısmi bağımsızlığını yıllarca korumuştur. İlhak edilen şehirler listesinde yer almayan ama kralı Mattan-bi’li’nin adının zikredildiği Arados için de aynı durum söz konusudur.⁹¹ Sonuç olarak, III. Tiglat-pileser döneminde Asur ilhaklarının kuzeyde Byblos’a dek uzandığını ve Byblos ve Arados’un görece bağımsız oldukları söylenebilir. Byblos’un güneyindeki ilhaklardan hiç söz edilmemektedir. Hiram’ın adına Kıbrıs’ta, yerel bir valinin kendisini “Sidonluların Kralı Hiram’ın kulu” şeklinde tanımladığı bir Fenike yazıtında rastlanması Tyros’un bağımsız ve komşu bölgeler üzerinde hüküm süren bir konumda olduğunu düşündürür.⁹² Tiglat-pileser’in yazıtlarında Sidon’dan hiç söz edilmezken; Hiram’ın yerini Mitinna’nın aldığı ve onun da haraç ödemeye devam ettiği görülmektedir.⁹³

⁸⁷ ARAB I. 734; I. 739; Ayrıca bk. Oded, “The Phoenician Cities ...”, ss. 38-49; H. Tadmor, “Introductory Remarks to a new Edition of the Annals of Tiglath-pileser III”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2, Jerusalem, 1968, ss. 168-187; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 24.

⁸⁸ ARAB I. 770; Ayrıca bk. S. Akkuş Mutlu, “Kummuh Ülkesi’nin Asur Devleti Açısından Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 7, 2015, ss. 95-109; R. D. Barnett- M. Falkner, *The Sculptures of Assur-nasir-apli II (883 B.C.), Tiglath-pileser III (745-728 B.C.), Esarhaddon (681-669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*, The Trustees of the British Museum, London, 1962, s. xxiv; L. G. Gökçek, “Yeni Asur Devletinin Marqasi Örgütlenmesi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 373; T. Horunlu, “Yeni Asur Dönemi Devlet Politikalarında Din Faktörü”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 391; T. Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2022, s. 197.

⁸⁹ ARAB I. 815-821; Oded, “The Phoenician Cities ...”, s. 43.

⁹⁰ D. J. Wiseman, *Iraq*, XIII, 1954, ss. 21-26.

⁹¹ ARAB I. 772; I. 802; Oded, “The Phoenician Cities ...”, s. 49; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 28.

⁹² KAI 31; A. K. Grayson, “Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon II (744-705 BC)”, *CAH*, 3/2, 1991, s. 78; Karageçi, “Fenike Dini ve...”, s. 209; Boyes, “The King of the Sidonians”, s. 39; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 98.

⁹³ ARAB I. 803; ANET 287; Bikai, “Cyprus and the Phoenicians”, s. 206; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 302.

Sennaherib döneminde (MÖ 704-681) Suriye kentleri Asur'a karşı bir koalisyon oluşturmuştur. Bu koalisyona dâhil olan kentler arasında Fenike kentleri de yer almaktadır. Ne var ki aşağıda yer verilen metinde görüldüğü üzere bu kentler Asur gücüne çok fazla karşı koyamamışlardır:

“Üçüncü seferimde Hitit⁹⁴ topraklarına (Suriye) yürüdüm. Sidon kralı Luli-hükümdarlığımın haşmeti karşısında dehşete kapılarak denizlerin ortasına kaçtı. Orada öldü. Büyük Sidon, Küçük Sidon, Bit-Zitti, Sarepta, Mahalliba, Uşu, Akzib, Akka garnizonları için yemliklerin ve sulakların bulunduğu güçlü ve surlu kentleri –Asur’un silahlarının dehşeti, efendim, onların hakkından geldi ve ayaklarına kapandılar. Tuba’lu’da kraliyet tahtına oturdum ve onlara hiç durmadan, haraç ve efendim için hediyeler koydum. Şamsimuruni Menahem’den, Sidonlu Tuba’lu’dan, Aradoslu Abdi-bi’ti’den, Gubliti Uru-milki’den, Aşdodlu Mitinti’den, Beth-Amonlu Budu-ilu’dan Moablı Kammusunadbi’den, Edomlu Malik-rammu’dan- Amurru kralları, hepsi birden, dördüncü kez önüme haraç olarak sonsuz hediyeler getirdiler ve ayaklarımı öptüler.”⁹⁵

Başka bir yerde de Luli’nin Tyros’tan Kıbrıs’a kaçtığı belirtilir. Nitekim orada öldüğü bilinmektedir. Söz konusu seferin tarihi MÖ 701 ya da MÖ 700’dür. Luli, Tyros yıllıklarında sözü edilen ve otuz altı yıl hüküm sürdüğü söylenen Elulaios olmalıdır.⁹⁶ Asur yıllıklarında yer alan “Sidon Kralı” terimi egemenliğinin boyutunu ifade ediyor olabilir. Iosephus’un söylediği gibi Tyros kralı olduğuna şüphe yoktur ve Tyros’tan Kıbrıs’a kaçtığı Asur yıllıklarında da mevcuttur. Tyros’tan ayrılıp Asur kralına adayı kuşatması için 60 gemi veren diğer Fenike kentleriyle ilgili Iosephus’un aktardığı öyküde Fenike kentlerinin neden bu kente karşı konfederasyon oluşturmuş olabileceklerini düşündürmektedir. Konfederasyon Asur baskısı karşısında kurulmadıysa bile düşmanlık ve yerel rekabet duygularına bir de bu baskının eklendiği düşünülebilir. Iosephus anlatısında Tyros’un kuşatmaya beş yıl direnip üzerine

⁹⁴ Alıntı yapılan metinde Hitit ibaresi kullanıldığı için Hatti ülkesi yazılmayıp orijinal hali bırakılmıştır.

⁹⁵ ARAB II. 239;; J. C. Greenfield, “A Group of Phoenician City Seals”, *Israel Exploration Journal*, Vol. 35, No. 2/3, 1985, s. 131; Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 191.

⁹⁶ ARAB II. 309; Ioseph. *Ant. Iud.* IX. 284; Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 126; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 151; Boyes, “The King of the Sidonians”, s. 38; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 302.

gönderilen filoyu bozguna uğrattığını aktarsa da Luli'nin kaçıışı ve Sidon'a Asurlular'ın yeni bir kral tayin etmesi, bu en güçlü Fenike kentine indirilmiş büyük bir darbedir.⁹⁷

Esarhaddon döneminde (MÖ 680-669) Sidon kralı, İttobaal'ın ardılı olan Abdi-Milkutti'dir. Asur hükümdarına karşı Kilikya kralı Sanduarri'yle ittifak kurmuştur.

“Sidon kralı Abdi-Milkutti kudretimden korkmadı, ağzımdan çıkan sözcükleri dinlemedi, korkutucu denize güvendi ve boyunduruğumu attı- denizin ortasındaki garnizon kenti Sidon'u yerle bir ettim, surlarını ve evlerini yıkıp denize attım, orayı yok ettim. Efendim Asur'un yardımıyla elimden kaçmış olan Abdi-Milkutti'yi denizden balık gibi yakaladım ve kafasını kestim. Karısını, oğullarını, sarayının halkını, mallarını mülklerini, değerli taşlarını, renkli yünden ve ketenden kıyafetlerini, fil derilerini ve fildişlerini, akça ağaçlarını ve şimşirlerini, sarayının türlü türlü hazinelerini bol bol alıp götürdüm. Çok sayıdaki halkını- saymak mümkün değildi, sığırlarını ve koyunlarını ve eşeklerini sayısızca Asur'a naklettim. Ve Hatti ve kıyı krallarının hepsini topladım ve bir başka yerde bir kent yaptım. Adına Kar-Esarhaddon dedim. Sidon'un yakınlarındaki, yem ve su bulunan garnizon kentleri olan (...) halklarını efendim Asur'un yardımıyla ele geçirdim- yayımın yağmasını, dağın ve batan güneşin denizinin halkını oraya yerleştirdim. Ve Asur'a döndüm. Bu eyaleti yeniden düzenledim ve görevlimi üzerlerine vali atadım, eski günlerdekinden daha yüksek bir haraç aldım. Onun kentlerini- Ma'rubbu ve Sarepta'yı Tyros kralı Bali'ye verdim.”⁹⁸

Anlatıda da görüldüğü gibi Sidon, eskiden sadık olduğu Asur'a düşman olurken, Tyros da yeni kralı Baal döneminde önceden düşmanı olduğu Asurlulara yardım eder hale gelmiştir. Buna ek olarak Sidon toprakları içerisinde bulunan Sarepta, yeniden güneyde bir bölgeyi kontrolü altına aldığı anlaşılan Tyros'a verilmiştir. Bu kez, isyan eden kentler fethedildikten sonra yakılıp

⁹⁷ Joseph. Ant. Iud. IX. 284-287; ARAB II. 239; Ç. Ekin, “Deniz Kavimleri Göçü’nden Sonra Eski Yakındoğu’da Meydana Gelen Etnik ve Siyasi Değişimler”, *Genç Akademisyenlerin Gözünden Sosyal Bilimler*, Ed. F. Özçelik ve diğerleri, Nida Akademi, 2019, s. 51.

⁹⁸ ARAB II. 511-512; IAKA 27. 5; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 210; G. Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl From Nimrud”, *Journal of Glass Studies*, Vol. 16, 1974, s. 13; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 7, 151.

yıkılmış, sakinleri sürülmüştür. Yeni kent başka bir yerde kurulmuştur. Bu durumun süregelen boyun eğdirme ve zorla haraç alma uygulamalarına kıyasla daha sert olduğu açıktır. Dikkat çeken bir diğer olgu da Asurlu bir valinin atanması meselesidir.⁹⁹

Esarhaddon ve Tyroslu Baal arasında yapılan ve parçalanmış halde olmasına karşın Asur ve Fenike siyaseti hakkında bir fikir veren anlaşma da yine bu dönemdedir.¹⁰⁰ Anlaşma metninin ilk bölümünde Baal'ın Esarhaddon'a karşı yükümlülükleri ile iki devletin sorunlarının çözümü için kriterler belirlenmiştir. İkinci bölümde anlaşmanın garantörleri olarak tanrılara başvurulmuş, anlaşmayı bozacak taraf lanetlenmiştir. Metinde Tyros'taki Asur'la ilgili tüm işlerden sorumlu olan Asurlu valinin konumu açıkça tanımlanmaktadır. Ayrıca krala tüm görevlerinde yardım eden bir de yaşlılar kurulu bulunmaktadır. Tyros'un özellikle ilgili olduğu anlaşılan denizcilik sorunlarına dikkat edilerek Suriye bölgesinde, Asur kontrolündeki topraklarda ticaret yapma izni aldıktan sonra Tyros gemilerinin uğrayabileceği limanlardan söz edilmektedir. Bu anlaşma Tyros için son derece ağır olmalıdır ki Esarhaddon'un hükümdarlığının onuncu yılında yani MÖ 671'te kent Mısır kralı Taharka'yla (MÖ 690-664) ittifak kurarak Asur'a başkaldıracaktır.¹⁰¹ Bir Asur yazıtında Esarhaddon'un "*Denizin ortasındaki Tyros'u fethettim. Etiyopya kralı Taharka'ya güvenmiş olan kralı Ba'lu'nun tüm kentlerini ve mülklerini ondan aldım. Mısır'ı, Yukarı Mısır'ı ve Etiyopya'yı fethettim.*" ifadeleri yer alır.¹⁰² Fakat yıllıklardan kalmış çeşitli kırıklardan edinilen izlenim, bu olayda da boyun eğdirmenin Tyros adasına vergi dayatılmasından ibaret olduğu yönündedir. Ayrıca görünüşe göre Esarhaddon'un ardılı Aşurbanipal döneminde (MÖ 668-627) Tyros hala bağımsızdır ve Baal tarafından yönetilmektedir. Her şekilde Esarhaddon'un hükümdarlık döneminde Fenike bağımsızlığını iyice kaybeder. Toprakları kuzeyde Simyra, ortada Sidon, güneydeyse Tyros

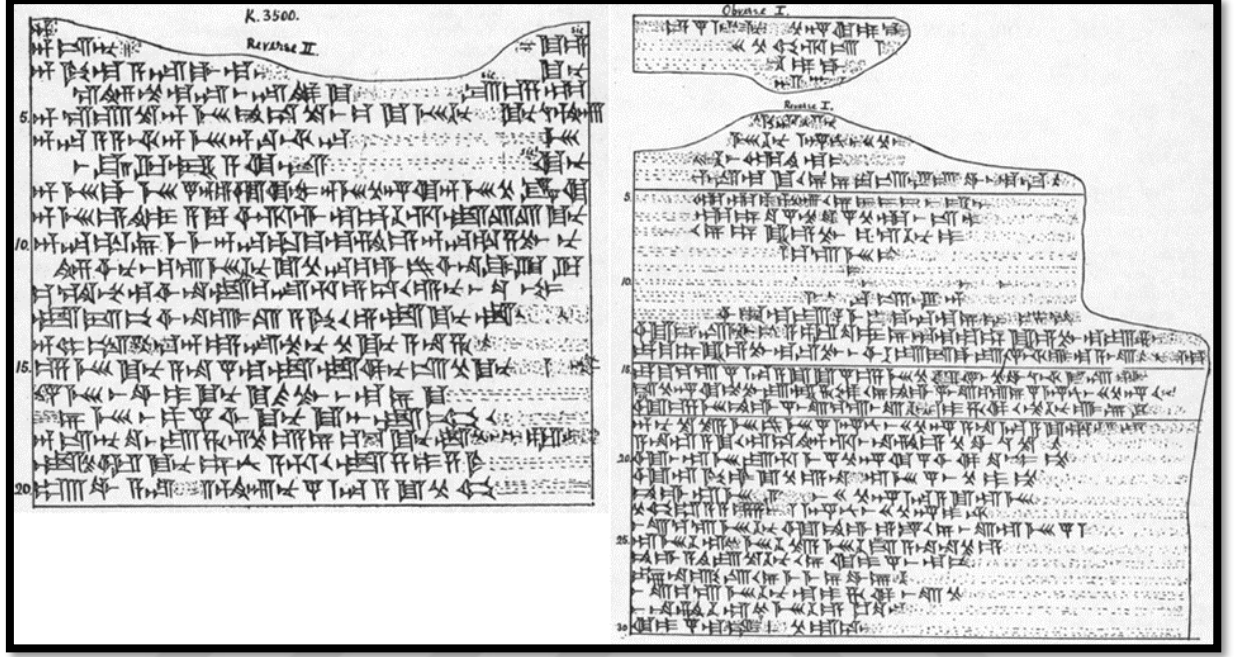
⁹⁹ ANET 292-293; Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders", s. 26.

¹⁰⁰ ARAB II. 586-591; IAKA 69; Ayrıca bk. S. Langdon, "A Phoenician Treaty of Assarhaddon: Collation Of K. 3500", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 26, No. 4, 1929, ss. 189-194; BM 132548; K 3500, K 4444, K 10235; Teixidor, "The Phoenician Inscriptions of the Cesnola Collection", *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 11, 1976, s. 63; J. M. S. Stager, "'Let No One Wonder at This Image': A Phoenician Funerary Stele in Athens", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 74, No. 3, 2005, s. 449; Abousamra ve Lemaire, "Astarte in Tyre ...", s. 154; S. Parpola ve K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths* 2) Helsinki, 1988; M. Luukko, ve G. Van Buylaere, *The Political Correspondence of Esarhaddon*, Helsinki, 2002; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 303.

¹⁰¹ ARAB II. 556; IAKA 76; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 76.

¹⁰² ARAB II. 547, 710; IAKA 57; IAKA 71.

bölgesi olmak üzere Asur eyaletlerine bölünmüştür. Geride sadece Arados, Byblos ve Tyros adası gibi birkaç bağımsız kent-devlet kalmıştır.¹⁰³

Figür 1: Asur Kralı Esarhaddon'un (MÖ 680-669) Tyroslu Ba'al ile Antlaşması¹⁰⁴

Tyroslu Baal, Aşurbanipal döneminde (MÖ 668-627) bir kez daha başkaldırır:

“Üçüncü seferimde, kraliyet buyruğuma uymaması ve ağzımdan çıkan sözcüklere itaat etmemesi üzerine, denizin ortasında oturan Tyros kralı Baal'ın üzerine yürüdüm. Üzerine tabyalar döşedim, karadan ve denizden yollarını fethettim. Onları şiddetli bir baskı altına alıp hayatlarını çekilmez ettim. Boyunduruğuma soktum. Kendi dölünden olma kızını ve erkek kardeşlerinin kızlarını cariyelerim olarak hizmet etmeleri için huzuruma getirdi. Daha önce denizi hiç geçmemiş olan oğlu Yahi-milki, ilk kez, hizmet etmeleri için onları bana getirdi. Kızını ve erkek

¹⁰³ Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 126; F. M. Cross, “Two Offering Dishes with Phoenician Inscriptions from the Sanctuary of ‘Arad”, *BASOR*, No. 235, 1979, s. 77; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 98; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 148; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 28.

¹⁰⁴ ARAB II. 586-591; IAKA 69.

kardeşlerinin kızlarını yüksek tutardaki çeyizleriyle ondan aldım. Ona acıdım ve kasıklarının dölü olan oğlunu geri verdim.”¹⁰⁵

Eldeki veriler, Tyros isyanının Mısırlıların Asur hâkimiyetini yıkma girişimleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Her iki isyan bastırılrsa da Tyros işgal edilmemiş, biat edip haraç vermek zorunda bırakılmıştır. Asur yazıtlarında, Tyros’a boyun eğdirilmesinden hemen sonra Arados’un teslim olduğundan söz edilmektedir:

*“Denizin ortasında oturan ve krallara, babalarım boyun eğmemiş olan Arados kralı Yakınlı’yu boyunduruğum altına aldım. Kızını cariye olarak hizmet etmesi için yüksek tutarda bir çeyizle Ninive’ye getirdi ve ayaklarımı öptü.”*¹⁰⁶

Bir başka yazıtta da şöyle denir: *“Yıllık haraç olarak ona altın, koyu kırmızı renkte yün, siyah yün, kuşlar ve balıklar buyurdum.”*¹⁰⁷

Aşurbanipal’ın ardılları döneminde Fenike’den bir daha söz edilmez. Asur İmparatorluğu’nun yıkılışı sırasında (MÖ 612) bölge, Esarhaddon dönemindekiyle aynı durumda görünmektedir. Simyra, Sidon ve Uşu’dan oluşan üç eyalet ile bağımsız olmakla birlikte Arados, Byblos ve Tyros, haraç ödeyen üç kenttir. MÖ 640 ile MÖ 590 arasında Fenike kentleriyle ilgili herhangi bir tarihsel gönderme bulunmamakla birlikte Asur İmparatorluğu’nun gerilemesi ve MÖ 612’de Medler tarafından yıkılması sonucunda geçici bir süre politik rahatlığa kavuşmuşlardır denilebilir.¹⁰⁸ MÖ 609-605 tarihleri arasında tüm Suriye-Filistin bölgesine hükmeden Firavun II. Nekhao’nun (MÖ 610-595) yayılışına itiraz etmedikleri olasılığı da mümkün görünmektedir. Yeni Babil (MÖ 616-539) Kralı II. Nebukadnezar’ın (MÖ 604-562) Karkamış’ta (MÖ 605) Mısırlılara karşı kazandığı zafer elbette, Fenikeliler için yeni bir krizin başlangıcı anlamına gelir. Nitekim II. Nebukadnezar Fenike kentlerine saldırarak Tyros’u kuşatacaktır. Kent on üç yıl boyunca (MÖ 586-573) dirense de Sidon ve diğer yerler gibi sonunda o da teslim olur. Tyros

¹⁰⁵ ARAB II. 779.

¹⁰⁶ ARAB II. 780.

¹⁰⁷ ARAB II. 912.

¹⁰⁸ Ekin, “Deniz Kavimleri Göçü’nden Sonra...”, ss. 39-60; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 47; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 92.

hakkındaki bilgiler, kentin yaklaşık MÖ 590 ile MÖ 530 arası yıllıklarından alıntı yapan Iosephus'tan edinilmektedir. Buna göre II. Nebukadnezzar'ın II. İttobaal'ın yerine getirdiği Sadık Baal MÖ 574'ten 564'e dek tahtta kalmış ve Babilli bir vekille birlikte hüküm sürmüştür.¹⁰⁹

Krallar dizisi Baal'la bir süreliğine kesintiye uğrar ve Iosephus'a göre yedi yıl boyunca bir 'hâkimler' (*suffeteler*) dönemi yaşanır. Sözü edilen *suffeteler* dizisi Eknibal, Chelbes, Abbar, Mittin ve Gerastratus'tur. Balator adlı bir kral bir yıl hüküm sürer ve hâkimlerden sonra krallar dizisi, belki de II. Nebukadnezzar'ın ardıllarının daha yumuşak bir politika benimsemeleri sonucunda MÖ 556'da Babil'den dönmüş olan Merbal'la yeniden başlar. Merbal dört yıl hüküm sürdükten sonra ise yerini kardeşi Hiram alır (MÖ 552-532).¹¹⁰

Fenike kentlerinin Yeni Babil (Kalde) İmparatorluğu'nun MÖ 539'da yıkılarak gücün Perslerin eline geçmesine ne tür bir tepki verdikleri tam olarak bilinmemekle birlikte, bu duruma isyan etmiş olmaları beklenemez. Belki de kendilerini baskıcı bir yönetimden kurtaran bu tarihsel olayı iyi karşılamış olabilirler. Eski Ahit'te anlatıldığına göre Kyros¹¹¹, Babil'deki sürgünlerinden dönen Yahudilerin yeni tapınakları için Sayda ve Sur kentlerinden erz ağacı almalarına izin verse de bu, Fenike kentlerinin durumu hakkında net bir bilgi sunmamaktadır.¹¹² Mısır'a karşı yapılan seferde Fenike kentlerinin filolarını emrine verdikleri Pers kralı Kambyzes (MÖ 529-522) hakkındaki bilgiler ise görece daha fazladır.¹¹³ Herodotos'a göre, Kambyzes'in planlamış olduğu Kartaca seferine katılmayı reddederek eski kolonilerine bağlılıklarını sürdürdüklerini göstermişlerdir.¹¹⁴ MÖ 515/514 tarihinde I. Dareios'un (MÖ 522-486) uygulamaya koyduğu Pers İmparatorluğu'nun satraplıklara bölünmesi uygulaması ile Fenike

¹⁰⁹ Ioseph. *Cont. Ap.* I. 156; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 30; S. Şahin, *Appianos Aleksandreus ve Cassius Dio Cocceianus'a Göre Roma-Kartaca Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 26-27; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 166, 172; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 78; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", ss. 400-401; Burrows, "Phoenician Inscription from Ur", s. 794; N. Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, Osprey Publishing, UK, 2010, s. 7; M. Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre MÖ I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara, 2007, s. 180.

¹¹⁰ Ioseph. *Cont. Ap.* I. 157-158; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 1, 180-181; A. J. Church ve A. Gilman, *Kartaca Bir Afrika İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. E. Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2021, s. 91; J. Elayi, "Gerashtart, King of the Phoenician City of Arwad in the 4th century BC", *The Numismatic Chronicle* (1966-...), Vol. 167, 2007, s. 99.

¹¹¹ Kyros, Pers Hükümdarı Koreş şeklinde dekarşımıza çıkar.

¹¹² Ezra, 3, 7; R. Özman, ve O. Açıl, "Pers Hakimiyetinde Yahudiler", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 459.

¹¹³ Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 36.

¹¹⁴ Hdt. III. 19.

şehirleri beşinci satraplığa yerleştirilir.¹¹⁵ Kral ve yerel bağımsızlıkları ise eskisi gibi kalır. Haraç ödemelerinin ve askeri sadakatlerinin güvenceye alındığı denetim altında kentler herhâlde memnunnardır ki uzun bir süre herhangi bir isyanın varlığından bahsedilmemektedir.¹¹⁶ Herodotos da benzer şekilde Yunanlara karşı verilen savaşta Fenike filosunun Pers kralları I. Dareios’a ve Kserkses’e verdiği destekten söz etmektedir.¹¹⁷ Buradan hareketle I. Artakserkses (MÖ 465-424) ve II. Dareios’un (MÖ 423-405) yönetimleri altında da Fenike kentlerinin Perslere sadakatlerini sürdürdüğü ve Persler’in de kentlerin yerel çapta yayılmalarına engel olmadığı görülmektedir.¹¹⁸

MÖ 350 civarında yazılmış olsa da daha eski dönemlerden bahsedilen Sahte-Skylaks Periplous’unda Sarepta’dan Karmel/Carmel Dağı’na kadar olan sahilin, Karmel Dağı’nın güney eteklerindeki bir limanın ve Aşkelon’un, Tyros’un denetimi altında olduğu bilgisi yer almaktadır.¹¹⁹ Arados ise etkisini sahil kesime doğru genişletmiştir. Sidon’un da Dor ve Yafa’ya aldığı ya da Eşmunazar’ın lahiti üzerinde yer alan yazıta göre MÖ 450 civarında buraların Pers İmparatorluğu tarafından Sidon’a verildiği görülmektedir.¹²⁰ Bu durum büyük Fenike kentlerinin bağımsızlıklarını gösterirken; üstünlüğün Sidon’da olduğunu düşündüren çeşitli veriler bulunmaktadır. Sidon’da boğa protomları şeklinde sütun ve sütun başlığı kalıntılarının

¹¹⁵ Beşinci Satraplık: Fenike, Filistin, Suriye, Kıbrıs bk. Hdt. III. 90-94; Ksen. Cyr. I. 1. 4; D. S. Sezer, “Pers Mülki İdare Yapısının Temel Taşı: Satraplık Sistemi”, 5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (11-14 Temmuz 2019 / Bandırma) Bildiri Tam Metin Kitabı 2, Ed. İ. Noyan Yılman ve S. Akova, Asos Yayınları, Ankara, 2019, s. 787; Satraplıklarla ilgili ayrıca bk. M. A. Kaya, “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, CEDRUS, VI, 2018, ss. 159-179; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 36.

¹¹⁶ Kaya, “Anadolu’da Pers Satraplıkları: ...”, s. 164.

¹¹⁷ Hdt. VII. 96-99; Sezer, “Pers Mülki İdare Yapısının ...”, s. 789.

¹¹⁸ J. Elayi, “Studies in Phoenician Geography during the Persian Period”, *JNES*, Vol. 41, No. 2, 1982, s. 83; E. Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, 4. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2009, s. 53; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 166; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 2; H. A. Schlögl, *Eski Mısır*, Alfa Basım, 2019, İstanbul, s. 172; J. Prag, “Tyrannizing Sicily: The Despots Who Cried ‘Carthage!’”, *Private and Public Lies*, Brill, 2010, ss. 58-59; Ayrıca Bk. I. Eph’al, “Syria-Palestine Under Achaemenid Rule”, *CAH*, Vol IV; *Persia, Greece and the Western Mediterranean*, Ed. J. Boardman ve diğerleri, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 139-164; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 252; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 306; G. R. Garthwaite, *İran Tarihi*, Çev. F. Aytuna, İnkılap Yayınevi, Ankara, 2012, s. 35.

¹¹⁹ Skylaks *periplus* 104; GGM I. s. 78-79; Plin. nat. XXXVI. 65. 1; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 167; Hodon, “A Phoenician past and present”, s. 23; Greenfield, “A Group of Phoenician City Seals”, s. 131.

¹²⁰ KAI 14. 8-19; CIS 1. 3. 18-19; B. Halpern and ברוך הלפרן, “Annotations to Royal Phoenician Inscriptions From Persian Sidon, Zincirli (Kılamuw A), Karatepe (Azitawadda) and Pyrgi - מן התקופה”, *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 2016, ss. 18-19; Greenfield, “A Group of Phoenician City Seals”, ss. 131-132; J. Naveh, “Unpublished Phoenician Inscriptions from Palestine”, *IEJ*, Vol. 37, No. 1, 1987, s. 26; P. Xella, “Phoenician Inscriptions in Palestine”, *Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins*, Vol. 43, Electronic publication from, yay. Haz. H. Niehr ve H. M. Niemann, Wiesbaden, 2017, s. 153.

bulunması ve Pers hükümdarının burada bir sarayının varlığı buna örnek gösterilebilir. Yerel hanedan hakkında bilgi veren yazıtlar da mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Tabnit'in, biri Eşmunazar'ın ve üçü de Bodaştart'ın yazıtlarıdır.¹²¹ Tabnit ve Eşmunazar'ın lahitlerindeki yazıtlar, iki hükümdarın anılmasını ve mezarlarının tecavüzden korunmasını amaçlar. İlk yazıtta Tabnit'in babasının adının da Eşmunazar olduğu bilgisi bulunur. İkincisiye daha bilgilendiricidir. Tapınak binasının tanrılara adandığı bilgisi yer alır. “Kralların efendisinin”, yani Pers imparatorunun Sidon topraklarını genişlettiği de açıkça belirtilmiştir: “*Kralların efendisi muazzam kahramanlıklarına karşılık olarak bize Dor’la Yafa’yı ve Şaron ovasındaki güçlü Dagon topraklarını da verdi. Ve bunları topraklarımızın sınırları içine kattık ki sonsuza dek Sidon’a ait olsunlar.*”¹²²

MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde Fenike kentlerinin Pers siyasetlerinin değiştiği görülür. MÖ 392 yılında Evagoras'un (MÖ 435-374) Kıbrıs'ı işgali ve Fenike'ye saldırısının ardından Tyros ve diğer kentler bir süre kendisine boyun eğmek durumunda kalır. MÖ 362 yılında Sidon kralı, Straton'un¹²³ ve bir Mısır ordusunun desteği ile başkaldırısı da Perslere karşı bağımsızlık kazanamaz. Sidon kralı olan Tennes (MÖ 354-344), MÖ 346'da yeniden başkaldırarak satraplık sarayını yıkar yağmalar fakat Okhos'un (Artakserkses III: MÖ 358-338) müdahalesiyle isyan fazlasıyla kan dökülerek bastırılır.¹²⁴ Sidon tamamen yakılarak kırk binden fazla sakini öldürülür. Tennes'in yerini alan Straton, İskender'e teslim olur. Bu dönemin krallarının birkaçının adının Byblos sikkelerine kaydedildiği bilinmektedir. Adı geçen krallar, MÖ 370

¹²¹ GGM I. s. 78; KAI 13-16; CIS I. 4; Halpern and ברך הלפרן, “Annotations to Royal ...”, ss. 18-27; C. C. Torrey, “A Phoenician Royal Inscription”, JAOS, Vol. 23, 1902, s. 157, 160, 163; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 9-13; C. C. Torrey, “A Forged Phoenician Royal Inscription in the Louvre”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 58, No. 2, 1941, ss. 137; C. C. Torrey, “A New Phoenician Grammar”, JAOS, Vol. 57, No. 4, 1937, ss. 399-400; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, ss. 291-292.

¹²² KAI 13; KAI 14. 18-20; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 11.

¹²³ Sikkelerde Abdaştart şeklinde yer alır. Elayi, “Gerashtart, King of the Phoenician ...”, s. 103; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 67; M. Johananoff ve O. Tal, “The Coinages of Phoenicia in the Persian Period in Light of Contemporaneous Neighboring Minting Practices”, *Transformations And Crisis in the Mediterranean “Identity” and Interculturality in the Levant And Phoenician West During the 5th-2nd Centuries BCE*, Ed. G. Gabarti ve T. Petrazzi, Istituto Di Scienze Del Patrimonio Culturale CNR Edizioni, Roma, 2021, ss. 113-114; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 3, 235.

¹²⁴ Kuhrt, A. *Eski Çağ'da Yakınoğu*, 2. Cilt, s. 392; S. Ö. Kılıç, *Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 103.

civarında Elpaal, MÖ 350 civarında Adramelek, MÖ 340 civarında Ozbaal, MÖ 335 civarında Ainel'dir.¹²⁵

Fenike üzerindeki Pers hâkimiyeti İskender'in fetihleri ile son bulur. İssos (MÖ 333) çarpışmasının ardından Arados, Byblon ve Sidon gibi önde gelen Fenike kentleri kapılarını açmak durumunda kalırlar.¹²⁶ Tyros'ta, hala Perslerin hizmetinde olan kral Azemilkos'u temsil eden bir prenses, İskender'i karşılamak üzere anakaraya giderek bizzat biat eder. İskender'in adaya çıkmak ve Herakles-Melkart Tapınağı'na kurban sunmak isteğine, tanrının anakaradaki daha eski bir tapınağında kurban sunması önerisiyle karşılık verir.¹²⁷ Anlaşılan Tyros geleneksel siyasetini izlemekte ve bağımsızlığını elinden geldiğince korumak istemektedir. Diğer yandan bir Kartaca elçisi de kenti direnmeye teşvik etmektedir. Fakat çok önemli bir askeri üs olan adadan vazgeçmek istemeyen ve adayı işgal etmeye karar veren İskender, diğer Fenike kentlerinin filolarından destek alır.¹²⁸ İssos çarpışmasından sonra Persleri terk ederek gemilerini Sidon limanında toplayan kentlere karşılık Azemilkos yönetimi altındaki Tyros filosu Tyros'a döner. O sırada diğer savaşlarla meşgul olan Kartaca, Tyros'a yardım edemez ve böylece ada işgal edilir. Melkart Tapınağı'na sığınan kral ve kentin önde gelenleri ile Kartaca'dan gelen elçiler bağışlanır. Kent ise Makedon kalesi olarak kolonileştirilir ve yeniden inşa edilir.¹²⁹ Bundan sonraki süreçte Fenike kentleri tarihi açıdan sonlanmasa da zaman içerisinde bağımsızlığını kaybederek Hellen kültürü etkisi altına girerler.¹³⁰ Fenike diliyse yavaş yavaş yok olarak yerini Yunancaya bırakır. Bununla birlikte Fenike kentlerindeki gerileyişin uzun sürdüğünü ve bağımsızlıklarının zaman zaman yeniden kazanıldığını söylemek gerekir. Nitekim Fenike yazıtlarının ortaya çıktığı MÖ 2. yüzyıl sonunda, Tyros MÖ 120'den ve Sidon da MÖ 111'den itibaren geçici bir süre de olsa da bağımsızlıklarını kazanarak kısa

¹²⁵ Arrian, *anab.* II. 20. 1; E. Babelon, "Traite des monnaies grecques et romaines", II, 2 cilt, Paris, 1907, ss. 537-542; Hill, *Catalogue of the Greek Coins ...*, ss. 94-96; Greenfield, "A Group of Phoenician City Seals", s. 132; Johanoff ve Tal, "The Coinages of Phoenicia ...", s. 108, fig. 1; Elayi, "Gerasart, King of the Phoenician ...", s. 102; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 307.

¹²⁶ J. Lendering, *Büyük İskender*, Çev. B. Sengir, İstanbul, Kronik Kitap, 3. Baskı, 2018, s. 198; Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, ss. 237-253, 297.

¹²⁷ N. Kotan, *Büyük İskender*, Adana, 1971, s. 36; Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, s. 294.

¹²⁸ S. Lauffer, *Büyük İskender*, Çev. N. Sarguç, İzmir, 2004, ss. 85-86; Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, s. 445, 502; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 37.

¹²⁹ Lauffer, *Büyük İskender*, s. 86; Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, s. 294.

¹³⁰ C. A. Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2016, s. 133; C. A. Yılmaz ve İ. Ayarış, "Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 30, S. 1, 2020, s. 423.

kent-devlet dönemleri yaşamışlardır. Öyle ki MÖ 64'teki Roma fetihlerinden sonra dahi Sidon, Tyros ve Trablus kısmi bir bağımsızlığa sahiptir.¹³¹

Fenikelilerin Siyasi Yapısı:

Fenike kentlerinin her biri kendi yerleşim bölgesi ve kırsalına hükmeden bağımsız bir politik güç konumunda yapılanmıştır. Belli dönemlerde bazı kentlerin bir diğerine üstün olduğu görülse de Sidonlular hariç bu üstünlük siyasi üstünlük şeklinde olmamıştır. Yine aynı şekilde arada bir girişilen ve Tyros'la kurulan ittifak gibi komuta birliğinin görülmediği ittifaklar hariç, kent konfederasyonları bulunmamaktadır. Herodotos'un Fenike kentlerinin MÖ 480'de Pers Kralı Kserkses'e hizmetlerini sunmalarıyla ilgili olarak Sidonlu Tetramnestos, Tyroslu Matten ve Aradoslu Merbalos isimli üç liderden söz etmesi bu açıdan dikkat çekicidir.¹³²

Kentlerin yönetiminin miras yoluyla aktarıldığı görülmektedir. Birbirleri ardına gelerek yönetime geçen bu krallardan geriye kalan kayıtlar arasında kralların hanedanın kuruluşunu ilan eden ve tanrılardan koruma niyazında bulunan Şipitbaal yazıtı bulunmaktadır: *“Byblos kralı Yehimilk oğlu Byblos kralı Elibaal oğlu Byblos kralı Şipitbaal tarafından hanımı Bybloslu Baalat için yaptırılmış sur. Bybloslu Baalat Şipitbaal'ın ömrünü ve Byblos'ta hüküm süreceği yılları uzun etsin.”*¹³³

Yehimilk yazıtında bir tapınağın inşasıyla ilgili olarak kral unvanının “adil” ve “doğru” sıfatlarıyla bağdaştırılması, kraliyet kavramına örnek teşkil eder. “Adil” ve “doğru” sıfatlarının kullanılması bir tesadüf değildir. “Adalet” ve “doğruluk” adları aynı zamanda Fenike tanrılarının sıfatlarını niteler.¹³⁴ “Adil Kral” terimi çağlar boyunca tekrar tekrar ortaya çıkar ve Pers döneminde Yehimilk yazıtında da görülür.¹³⁵ Yazıtlarda bahsi geçen tapınak inşası ve heykel dikilmesi kralların faaliyetleri arasında sayılabilir:

¹³¹ Curt. IV. 4; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 75; Holst, *Phoenician Secrets*, ss. 290-297; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 2, 4; H. Hauben, “A Phoenician King in the Service of the Ptolemies”, *Ancient Society*, Vol. 34, 2004, ss. 33-34; Elayi, “Gerashtart, King of the Phoenician ...”, s. 101.

¹³² Hdt. VII. 98; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz'in...”, s. 207.

¹³³ KAI 1. 2. 7; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 8; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 288.

¹³⁴ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 8; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 8.

¹³⁵ KAI 10. 9.

“Byblos kralı Yehimilk’in yaptırdığı tapınak. Bütün bu tapınakları onaran odur. Baal Şamim, Bybloslu Baalat ve Byblos’un tüm kutsal tanrıları Yehimilk’in ömrünü ve Byblos’ta hüküm süreceği yılları uzun etsinler; o adil bir kral ve Byblos’un tanrılarına karşı doğru bir kraldır.”¹³⁶

Kraliyet ve rahiplik görevleri arasındaki bağlantıyı Byblos ve Sidon’da bulunmuş olan Pers döneminden kalma metinler de doğrulamaktadır. Aşağıda Byblos kralı Ozbaal, annesi Batnoam’ın yazıtında da görüldüğü gibi rahip kökenlidir.

“Bu lahitte ben, Baalat rahibi Paltibaal oğlu Byblos kralı Ozbaal’ın annesi Batnoam, benden önce gelen kraliyet kadınlarının altın ağız yaprağı, kılığı ve kıyafetiyle yatıyorum.”¹³⁷

Hiram yazıtı gibi erken tarihli bir yazıtta, kraliyeti tanımlamakta kullanılan terimlerle birlikte devlet görevlileri hakkında yer alan bilgiler de mevcuttur. Burada “vali”den ve bir askeri komutandan söz edilmektedir. “Vali”nin Ugarit ve Amarna metinlerinden, divanın ve kentin idaresini denetleyen bir yetkili olduğu anlaşılır. Kendisinden Kıbrıs’ta, “Sidonluların kralı Hiram’ın kulu Kart-hadaşt valisi”nin yazıtında da bahsedilmektedir.¹³⁸

Fethinin ardından bazı Fenike kentlerine denetleme amaçlı Asur valileri atanmıştır. Esarhaddon’un Tyroslu Baal’la yaptığı antlaşmada bu valilerin görevleriyle ilgili önemli bir bölüm bulunmaktadır: “Sana gönderdiğim bir mektubu yanında vali olmadan açmayacaksın. Vali orada değilse onu bekleyecek ve öyle açacaksın.”¹³⁹ Diğer bir ifadeyle vali Asur kralının buyruğunun tek yorumcusudur. Fenike devletinin siyasi faaliyetlerini denetler. Asurlu valinin başlıca görevinin kralına rapor vermek olduğu açıkça görülmektedir. Aşurbanipal döneminde Simira’da oturan Arados’la ilişkilerden sorumlu bir Asur görevlisi olan Itti-Şamaş-balatu bir mektubunda, Arados kralının bütün gemileri diğer limanlardan uzaklaştırıp kendi kentine yönlendirdiğinden ve Asur topraklarındaki limanlara yönelen gemilerin yolunu kesip bunları

¹³⁶ KAI 4; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 287.

¹³⁷ KAI 11; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 53-54.

¹³⁸ KAI 31; Albright, “The Phoenician Inscriptions ...”, ss. 153-160; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 13.

¹³⁹ IAKA 69; Rs III 13-14.

yok edecek kadar ileri gittiğinden yakınmaktadır. Ayrıca, yüksek Asur yetkililerinin bu konudaki çıkarlarından da bahseder: “*Efendim kral bunu bilmeli. Efendim kralın bu eve para ödemiş saraylıların sayısı pek çoktur. Ama ben efendim krala güveniyorum. Kimseye ne bir şekel veriyorum ne de yarım şekel; hepsini efendim krala veriyorum.*”¹⁴⁰

Krala görevlerinin yerine getirilmesinde yardımcı olması için oluşturulan bir diğer grup da önde gelen aile üyelerinden oluşan yaşlılar kuruludur. Bu kurulun ne zaman oluştuğu ya da faaliyetlerini kesintisiz sürdürüp sürdürmediği bilinmemekle birlikte Esarhaddon’un Tyroslu Baal’la yaptığı antlaşmada bu kurulun adına rastlanmaktadır. Metnin bir bölümü kayıp olsa da “topraklarımızın yaşlılarının kurulu” ifadesinden kurulun kesin olarak varlığı anlaşılmaktadır. Tyros’ta kralın yokluğunda bu kurulun karar alabildiği bilinmektedir. Diodoros’un, yüz üyesinden söz ettiği kurulun Sidon’da krala karşı harekete geçebildiğine dair ifadeleri de bulunmaktadır. Son olarak Byblos’taki “yaşlılardan” Hezeikel’de de söz edilmektedir.¹⁴¹

Tyros yıllıklarında, kentin yönetimiyle ilgili özel bir gelişme hakkında kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre Yeni Babil Dönemi’nde, Baal’ın hükümdarlığından sonra “hâkimler” tarafından yönetilen bir cumhuriyet kurulmuş ve iki hâkimin birlikte yıllarca hüküm sürmüştür. Kartaca’daki *suffetelerin* en azından ismen bu sistemin bir devamı oldukları düşünülebilir.¹⁴²

1.3. Din, İnanç

Fenike dini hakkındaki temel bilgi kaynakları Fenike kentlerinde bulunmuş olan çok sayıdaki yazıttır. Fakat bu yazıtların içerikleri ve kısıtlı oldukları nedeniyle veriler, neredeyse yalnızca tanrıların adlarıyla sınırlı kalmıştır. Kültür ve dini yaşam hakkında pek az bilgi içeren yazıtlarda, mitolojiden neredeyse hiç söz edilmemektedir.¹⁴³ Fenike dini ve tanrıları konusunda diğer önemli kaynak grubu sikkelerdir. Örneğin Melkart çoğunlukta olmak üzere, Fenike sikkelerinin genelinde bir yüzde mutlaka tanrı veya tanrıça sembolleri bulunmaktadır.¹⁴⁴ Bununla birlikte sikkeler sadece Fenikelilerin değil etkileşimde bulunulan diğer uygarlıkların

¹⁴⁰ R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, The University of Chicago Press, 1911, ss. 14-21.

¹⁴¹ IAKA 69; Rs III. 7; Arr. *anab.* II. 15; Diod. XV. 1. 45; Hezeikel 27. 9.

¹⁴² Ioseph. *Cont. Ap.* I. 157.

¹⁴³ R. J. Clifford, “Phoenician Religion”, *BASOR*, No. 279, 1990, s. 55.

¹⁴⁴ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; RPC I. 4619-4706.

da dini ve kültürel yaşamlarına dair bilgiler sunar. Şöyle ki Zeus, Dionysos, Tike, Ptah gibi yabancı tanrı ve tanrıçaları Fenike sikkelerinde görmek mümkündür.¹⁴⁵ Sikkeler yoluyla yerli ve yabancı tanrı ve tanrıçalara ek olarak sunak ve dini ritüel tasvirlerinden uygulanan ve etkisinde kalınan inanç sistemlerine de ulaşmak mümkün olmaktadır. Fenike diniyle ilgili bir başka kaynak grubu da MÖ 11. yüzyıl civarında yaşamış olduğu düşünülen Berytus'lu bir Fenike rahibi olan Sankhuniaton'un yapıtlarıdır. Bybloslu Philo'nun aktarımına göre, Sankhuniaton, Fenike'nin dünyanın yaratılışıyla ilgili kavramlarından söz etmiştir. Fenikeli rahibin yazılarını çevirerek alıntıladığını iddia eden Philo'nun yapıtı, çeşitli tarihçiler¹⁴⁶ tarafından alıntılanan bazı bölümleriyle günümüze ulaşmıştır. Sankhuniaton'un gerçekten yaşamış olup olmadığı konusu önceleri ciddi kuşklar içermekteyken yakın zamanda Ugarit'te yapılan keşifler pek çok anlatının doğru olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Plutarkhos ve Lucianus'tan da Fenikelilerin inançları konusunda bilgiler edinilebilmekte fakat başka kaynaklarca doğrulanmadıklarından bu bilgilere tam olarak güvenilememektedir. Bunlara ek olarak Kenanlılar adını verdikleri öncelleriyle ilgili söz edilen her şey Fenike kentleri için de büyük oranda geçerli olsa da Eski Ahit'in kentlerin kendilerine ait inançları hakkında pek az bilgi verdiği göz ardı edilmemelidir.¹⁴⁷ Fenike dini ve mitolojisine kaynaklık etmesi açısından Ugarit metinlerine bakıldığında ise durum değişir. Ugarit dini Kenanlı olarak nitelense ve Demir Çağı'nın diğer kıyı kentlerinin dinleriyle belli başlı ortak yönler içerse de, kent, coğrafi ve kronolojik açıdan Fenike bölgesinin dışında yer aldığından, metinler temel kaynak olarak nitelendirilemez.¹⁴⁸ Pön¹⁴⁹ dini için de aynı durum söz konusudur. Fenike kolonileri,

¹⁴⁵ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXXI. 4; Pl. XXXI. 5; Pl. XXXI. 8; Pl. XXXI. 11; *RPC* I. 4720; *BMCGr Phoenicia*, Pl. III. 1-3; Pl. III. 6; Pl. III. 8-10; Pl. III. 12; Pl. III. 16; Pl. III. 18; Pl. IV. 10; *BMC Phoenicia*, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14.

¹⁴⁶ Bunların en ünlüsü *Praeparatio Evangelica*'nın yazarı Eusebios'tur.

¹⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. J. Barr, "Philo of Byblos and his "Phoenician History", *Bulletin of the John Rylands Library*, 57, 1974, ss. 17-68; R. Oden, "Philo of Byblos and Hellenistic Historiography", *PEQ*, 110, 1978, ss. 115-126; A. J. Baumgarten, *The Phoenician History of Philo of Byblos: a commentary*, Leiden, 1981; H. W. Attridge ve R. Oden, *Philo of Byblos: the Phoenician History*, (CBQ Monographs), Washington, DC, 1981; N. Kokkinos, "A Note on the Date of Philo Of Byblus", *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 62, No. 1, 2012, s. 433; R. D. Barnett, "The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians", *Iraq*, Vol. 2, No. 2, 1935, ss. 198-199.

¹⁴⁸ Clifford, "Phoenician Religion", s. 55; Barnett, "The Nimrud Ivories...", s. 201; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", ss. 294-295.

¹⁴⁹ Merkezi Kartaca olan batı Akdeniz havzasından yayılan Fenike uygarlığı Pön şeklinde adlandırılmaktadır. Genellikle batı Pön, doğu ise Fenikelileri ifade eder. Bu durum dille bağlantılıdır. Latince Fenikeliler şeklinde adlandırılan *Punicus*, İngilizce'de *Punic*, Türkçe'de ise *Pön* şeklinde kullanılmaktadır. Bk. Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 72; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 14; Y. Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, Türkçe Yay. Haz. L. Yılmaz, C. I. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 60; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 203;

anayurtlarının inanç ve dini uygulamalarını büyük oranda korumuşlardır. Fakat bununla birlikte koloniler hakkında sahip olunan bilgi, Fenike kentlerine kıyasla çok daha fazladır. Dolayısıyla kolonilerde Pön inançlarının saf Fenikeli olarak görülmesini engelleyecek gelişimler ve değişimler yaşanmıştır ve bunları tamamıyla ayırt etmek mümkün değildir. Bu noktada karşılaştırma ve doğrulama söz konusu olduğunda yararlı olabilecek fakat doğrudan kaynak olarak kullanılamayacak malzemelerle karşı karşıya bulunmaktadır. Tüm bunlar Fenike dini konusunun önemini ve hassaslığını göstermektedir. Kısaca özetlemek gerekirse sözü edilecek din ve inanç sistemi MÖ 2. binyılda genel manada Kenanlı olarak adlandırılabilen dinin, Fenikelilerce bağımsız unsurlar edinerek sürdürülmüş kronolojik bir devamı niteliğindedir. İç kesimlerdeki İbrani ve Arami varlığı, Kenanlıların kültürel ve siyasi alanlarını kıyı kesimle sınırlandırırken gelenekselliğin korunmasıyla dini sürekliliği de beraberinde getirmiştir.¹⁵⁰

1.3.1. Fenike’de Tapınılan Tanrılar

Çok tanrılı inanca sahip, aynı anda pek çok tanrı (Baal) ve tanrıçaya (Baalat) ibadet eden Fenikelilerin ana tanrısı El ve oğlu Melkart’tır. El, evrenin koruyucusu iken, Melkart mevsimlerin ve bereketin temsilcisidir. Sidon’da Astarte olarak bilinen, çocuklarını koruduğuna, barışı ve huzuru sağladığına inanılan tanrıça Byblos’ta Baalat’tır. Eşmun ise şifa

Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, M. R. Salzman ve M. A. Sweeney, Cambridge University Press (online), 2013, s. 205; B. M. Telmini ve diğerleri, “Defining Punic Carthage”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, s. 118; P. Van Dommelen, “Punic identities and modern perceptions in the western Mediterranean”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. Crawley Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 42-57.

¹⁵⁰ Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel ...*, s. 55; Pön kavramının kapsadığı zaman ve coğrafya için ayrıca bk. J. R. W. Prag, “Phoenix and Poenus: usage in antiquity”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. Crawley Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 11-23; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, s. 50; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 392; Van Dommelen “Punic identities and modern perceptions ...”, ss. 42-57.

tanrısı olarak bilinir.¹⁵¹ Byblos’da tapınılan başlıca tanrılar El, Baal ve Adonis’tir.¹⁵² Burada El önde gelen tanrı olsa da en aktif tanrı değildir. Kenan dininde yukarıda da belirtildiği gibi özel önem taşıyan bir Sami tanrısıdır. Ugarit metinlerinde, panteonda önde gelmektedir. “Tanrı” anlamına gelen bu sözcük hem genel bir terim hem de özel ad olabilmektedir. Philo, El’den ayrı olarak Eliun’dan da bahseder ve onu tanrılar hiyerarşisinin en tepesine yerleştirir.¹⁵³ Eliun Aramice Sefire yazıtlarında El’den ayrı olarak görülürken Eski Ahit’te El ile¹⁵⁴ birleştirilmiştir.¹⁵⁵

“Hanım” anlamına gelen ve kentin hâkim tanrısı olan *Baalat* (Baalat Gebal, Bybloslu Baalat) ise çok daha aktiftir. Baalat’a Byblos krallarının ömrünü ve hüküm süreceği yılları uzun etmesi için yalvarılan kalıp, Yehimilk, Abibaal, Elibaal ve Şipitbaal yazıtlarında da yinelenir.¹⁵⁶ Baalat tüm Yakın Doğu’da yer alan eski bir ilahtır. Bereketi temsil ederken bitkilerle birlikte tanrı ve insanların da anası sayılan toprak anaya eş değerdir.¹⁵⁷ Pers döneminde, bütünüyle Baalat’a ithaf edilmiş olan Yehimilk yazıtı (Figür 32) tanrıçanın otoritesi hakkında şu şekilde fikir vermektedir:

¹⁵¹ Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 37; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 20; C. H. Gordon, “Phoenician Inscriptions from Karatepe”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 39, No. 1, 1948, s. 42; Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, s. 100-101; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 280; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 209; Öztürk, “Antik Çağın Işığında...”, s. 304; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 167; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 39; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 31, 280; J. A. Fitzmyer, “The Phoenician Inscription from Pyrgi”, *JAOS*, Vol. 86, No. 3, 1966, ss. 285-297; Teixidor, “The Phoenician Inscriptions ...”, s. 63; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 13; Stern, “A Phoenician-Cypriote Votive Scapula ...”, s. 7; Barr, “Philo of Byblos ...”, s. 45; M. A. Christian, “Phoenician Maritime Religion: Sailors, Goddess Worship, and the Grotta Regina”, *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, s. 187; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 114; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 121-122.

¹⁵² Karageçi, “Fenike dini ve ...”, s. 212; W. F. Albright, *Yahweh and the Gods of Canaan*, University of London, The Athlone Press, 1965, ss. 126-131; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 13; G. Uray ve D. Gümüş, “Aksaray İli Güzelyurt İlçesinde Tanrıça Tanit’in İzleri”, *Turkish Studies*, Vol. 12, S. 21, 2017, s. 524; D. B. Redford, *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, New Jersey, 2020, s. 38; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 116-121.

¹⁵³ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 8; 1. 10. 14-15; Yon, *The City of Ugarit ...*, s. 111.

¹⁵⁴ El Elyon: “Yüce Tanrı”.

¹⁵⁵ Tekvin, 14, 19; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 56; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 201.

¹⁵⁶ KAI 4-7; KAI II. 7; TSSI III; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 127; A. E. Zernecke. “The Lady of the Titles: the Lady of Byblos and the Search for Her “True Name””, *Die Welt des Orients*, 43/2, 2013, ss. 226-242; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 164; J. Elayi, *The History of Phoenicia*, Lockwood Press, 2018, s. 37-39; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 73, 254; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 114; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 14.

¹⁵⁷ Zernecke, “The Lady of the Titles: ...”, ss. 226-242; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 31.

“Ben Byblos’un hanımı Baalat’ın Byblos’a kral yaptığı, Yeharbaal oğlu, Byblos kralı Urimilk torunu, Byblos kralı Yehimilk’im. Hanımım Bybloslu Baalat için bu avludaki bu tunç sunağı ve bu kapıma bakan bu altın kapıyı ve bu altın kapının üstündeki taşın üzerindeki altın kanatlı kursu ve sütunları ve üstlerindeki sütun başlıklarını ve çatısıyla bu portiki yaptım; bunu ben, Byblos kralı Yehimilk hanımım Bybloslu Baalat için yaptım ve o sesimi duydu ve bana iyilik etti. Bybloslu Baalat Byblos kralı Yehimilk kutsasın ve adil bir kral olduğundan yaşatsın ve Byblos’taki ömrünü ve hüküm süreceği yılları uzun etsin ve Bybloslu Baalat ona tanrıların ve bu dünyadaki halkların gözünde destek versin ve bu dünyanın halklarının desteği onunla olsun. Her kim olursan ol, bu sunakta ya da bu altın kapıda ya da bu portikte yapılan işleri sürdüren her kral ve her adam, benim adımla, “Ben Byblos kralı Yehimilk’i” o işte kendi adının yanına eklesin ve benim adımla kendi yanına eklemeszen, bu eseri kaldırır ve (...) bu yerdeki temelini alırsan (...) Byblos’un hanımı Baalat bu adamı ve tohumunu tüm Byblos tanrıları önünde yok etsin.”¹⁵⁸

Byblos’un üçüncü tanrısı Adonis adını Yunanlardan alır. Sami kökenli Adon “efendi”, iyelik olan -i ile kullanılınca “efendim” manasını taşır. Aynı tema Yunan kaynaklarında bitki örtüsünün her yıl ölüp ardından yeniden doğuşunu temsil eden genç tanrı figüründe görülür. Aynı zamanda kültteki ve mitteki toprak ana figürüyle de bağlantılıdır.¹⁵⁹

Byblos tanrıları tablosu panteon gelişiminin değişmez olmadığını gösteren birkaç ikincil unsurla tamamlanabilir. Yehimilk yazıtında, tanrılar meclisi anlamında ilk kez “Byblos Tanrılarının toplanması” terimi kullanılır ve Pers döneminde hem Yehimilk hem de Şipitbaal yazıtlarında “tüm Byblos tanrıları”ndan söz edilir. Yehimilk “*Baal Şamim ve Bybloslu Baalat ve Byblos’un kutsal tanrılar meclisi Yehimilk’in Byblos’taki ömrünü ve hüküm süreceği yılları uzun etsinler*”; “*Byblos’un hanımı Baalat bu adamı ve tohumunu tüm tanrılar önünde yok etsin*”, Şipitbaal da “*Baal Addir ve Baalat ve tüm tanrılar*” gibi ifadeler kullanır.¹⁶⁰

¹⁵⁸ KAI 10.

¹⁵⁹ Karageçi, “Fenike dini ve ...”, s. 213; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel ...*, s. 25; Clifford, “Phoenician Religion”, s. 57; R. Graves, *Greek Myths*, Penguin Books, London, 1955, s. 28.

¹⁶⁰ KAI 4. 3-6; KAI 10. 15-16; KAI 9. B 5; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 6.

Sidon’da El, Baal’a denk gelir. Baalat’ın eril hali olduğu açıkça görülen bu ad en aktif Kenan tanrısını nitelediği Ugarit metinlerinden anlaşılmaktadır. Genel anlamı “efendi”dir. Tıpkı Byblos’taki El’in aktif olmaması gibi Baal da Sidon’da aktif değildir. Bununla birlikte Eşmunazar yazıtında ona bir tapınak adadığını iddia eder. Astarte’nin taşıdığı “Baal’ın adı” terimi de kendisine verilen önemi kanıtlar.¹⁶¹

Figür 2: Sidon’da Eşmun Tapınağı’nda Bulunan MÖ 5. Yüzyıla Ait Şifa Tanrısı Eşmun Bebeği Heykeli¹⁶²

Kenan tanrısı Astarte tüm antik Doğu’da toprak anayı simgeleyen tanrıçadan gelişmiştir. Byblos’lu Baalat’a denk gelir. Sidon’un Baal ve Astarte’yle birlikte üçüncü tanrısı Eşmun’dur (Figür 2). Diğer tanrıların aksine bu tanrıdan ne önceki dönemlerde bahsedilir ne de Fenike-Pön bölgesi dışında. İlk kez MÖ 7. yüzyılda Esarhaddon’un Tyros’lu Baal’la yaptığı antlaşmada ortaya çıkar ve sonradan Pers Dönemi’ndeki Sidon yazıtlarında da sürekli adı geçer. Eşmunazar ve Bodaştart, Eşmun için birer tapınak yaptırmıştır.¹⁶³

¹⁶¹ I. Krallar 16. 31-32; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 209; Torrey, “A Phoenician Royal Inscription”, s. 157.

¹⁶² Beirut National Museum. 12454; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, Mago Production, 2015, s. 55, fig. 6.

¹⁶³ IAKA 69; Rs IV 14; KAI 14-17; CIS I. 245; Clifford, “Phoenician Religion”, s. 56; Astarte ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bonnet, *Astarté: Données documentaires ...*; J. H. Stuckey, “The Great Goddesses of the Levant”, *JSSEA*, 30, 2003, ss. 127-157; R. Schmitt, “Astarte, Mistress of Horses, Lady of the Chariot: The Warrior Aspect of Astarte”, *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, ss. 213-225; Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, ss. 99-100; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 167; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 39; Holst, *Phoenician*

Tyros'un kent tanrısı Melkart'tır. Zaten isminin anlamı da "kent'in kralı" manasına gelmektedir. Melkart Tapınağı'nın varlığı Tyros Krallığı'nın kuruluşuna dek gider.¹⁶⁴ Melkart bu açıdan Bybloslu El ile Sidon'lu Baal'a denk gelir ve muhtemelen Eski Ahit'te Kral Ahab'ın günahlarıyla ilgili olarak bahsedilen Baal'dır:

*"Ve vaki oldu ki, Nebat'ın oğlu Yeroboa'nın suçlarında yürümek bir şey değilmiş gibi, Saydalılar kralı Etbaal'ın kızı İzebeli de karı olarak aldı ve gidip Baala kulluk etti ve ona tapındı. Ve Samiriye'de yaptığı Baal evinde Baal için mezbah kurdu."*¹⁶⁵

Esarhaddon ile Baal arasında yapılan antlaşma Tyros panteonu açısından son derece ilgi çekicidir. Antlaşmanın dördüncü sütununda antlaşmanın hem Asurlu hem de Fenikeli ilahi koruyucularına çağrıda bulunulur.¹⁶⁶ Bu tanrılardan bazıları Melkart ve Astarte ile sonradan gökler tanrısı olarak Zeus Olympos'a dönüşecek olan Baal-Şamim/ Baal-samem, Bybloslu Philo'daki Zeus Meilikhios'a denk gelen muhtemelen "denizlerin efendisi" olarak yorumlanabilecek Baal-malage, Ugarit metinlerinden ve Eski Ahit'ten bilinen Baal-Safon'a denk gelen Baal-sapuni ve son olarak Eşmun yani Iesumunu'dur.¹⁶⁷

Fenike'de bir tanrılar üçlüsü durumu söz konusudur. Bu tanrılar koruyucu tanrı, çoğunlukla eşi ya da yoldaşı olan ve bereketli toprağı temsil eden tanrıça ile yıllık bitki örtüsü döngüsünü yani dirilişini temsil eden genç bir tanrıdır. Bu tanrıların adları, işlevleri bu sınırlar içerisinde değişir. Çoğunlukla cins adın özel ada ve işlevin de kişiliğe baskın geldiği bu panteondaki alışkanlık karakteristik bir durumdur. Tüm bu özellikler genel olarak Kenan dininde zaten görülmekte ve

Secrets, s. 281, fig. 83; Torrey, "A Phoenician Royal Inscription", s. 157, 163, 164; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 13; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 55-56, 77.

¹⁶⁴ Hdt. II. 44; Luc. Syr. D. 3; Karageçi, "Fenike dini ve ...", s. 215; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 119; Sader, *The History and Archaeology ...*, s. 185; Melkart hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bonnet, *Melqart: Cultes et mythes ...*; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 281; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 63; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 122-123; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 113.

¹⁶⁵ I. Krallar 16. 31-32; Xella, "Phoenician Inscriptions in Palestine", s. 160; I. Finkelstein, *The Forgotten Kingdom the Archaeology and History of Northern Israel*, The Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013, s. 108.

¹⁶⁶ IAKA 69; Rs IV; Katzenstein, *The History of Tyre*, ss. 129-135.

¹⁶⁷ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 5-6; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 60; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", s. 201; J. C. I. Meya, "Traces of the Ancient Origin of some Mythic Components in Philo of Byblos' Phoenician History", *Aula Orientalis*, 17-18, 1999-2000, s. 344; O. Tekin, *Eskiçağ'da Para Antik Nümismatiğe Giriş*, 3. Baskı, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1998, s. 37.

belli yönlerine de Sami dininin daha eski formlarında rastlanmaktadır. İyi tanımlanmış kişilikler, karmaşık, somut işlevler ile bir mitoloji edinmeleri, Sami dinlerinin ileri bir yerleşik kültürün bulunduğu bölgelerde geliştiklerini düşündürür.¹⁶⁸

Sözü edilen Fenike üçlüsünün bir diğer özelliği de kentten kente gösterdiği esnekliktir. Böylece Melkart gibi esnek figürler sahneye çıkmıştır. Tanrıların kişiselden çok işlevsel bir mahiyete sahip olmaları, çok sayıda farklı tanımlamanın ortaya çıkmasına olanak sağlar. Böylece Baal, Baal Şamim, Baal Safon, Baal Lübnan ve Baal Roş şeklinde ortaya çıkar.¹⁶⁹ Bybloslu Philo'nun Zeus Kasios'u muhtemelen Baal Safon'la aynıdır. Baal unsurundan yoksun ve üçlüye yabancı ama doğu kökenli bir başka tanrı da Yunanların Apollo ile özdeşleştirdikleri ateş ve yıldırım tanrısı Reşef'tir. Aynı durum tanrısı Dagon için de geçerlidir. Fenike'de Bybloslu Philo kendisinden buğdayın ve sabanın mucidi olarak bahsetmektedir.¹⁷⁰

Son olarak Amrit'te bulunmuş olan bir stelin üzerindeki MÖ 6. ya da 5. yüzyıla tarihlendirilen kısa bir yazıt ithafçısı tarafından “sözcüklerin sesini duyduğu için efendisi Şadrafa'ya” adanmıştır.¹⁷¹ Sonradan Pön, Palmyra ve Suriye'den Yunan yazıtlarında yeniden ortaya çıkacak olan Şadrafa'dan burada ilk kez söz edilir. Sözcük “Şifa ruhu” olarak çevrilebilir. Diğer tanrılar arasında sayılan Çusor demirin ve demir işlerinin, bazı el ve sanayi faaliyetlerinin ve bilgece atasözlerinin yaratıcısı olarak ortaya çıkar. “Adalet” ve “doğruluk” kavramları ise Sydyk ve Misor'da vücut bulur.¹⁷²

¹⁶⁸ Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz'in...”, s. 209.

¹⁶⁹ Baal Şamim: göklerin efendisi, Baal Safon: Safon Dağı'nın efendisi, Baal Lübnan: Lübnan'ın efendisi ve Baal Roş dağlık burunların efendisi; Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 5-7; Ayrıntılı bilgi için bk. Krahmalkov, *Phoenician-Punic Dictionary*, s. 59, 68; L. R. Fisher and F. Brent Knutson, “An Enthronement Ritual at Ugarit”, *JNES*, 28, 1969, s. 166; Rs 24. 245; CAT 1. 101; S. Ackerman, “The Mother of Eshmunazor, Priest of Astarte: A Study of her Cultic Role”, *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, s. 165; C. Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Sualtı Arkeolojisi Bilim Dalı, Konya, 2006, s. 12; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 56, 57, 283; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 45; Stager, ““Let No One Wonder at ...”, s. 439, 442; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 234; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 290; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 14.

¹⁷⁰ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10; K. Ulanowski, “The God Reshef in the Mediterranean”, *Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology*, Ed. Luca Bombardieri ve diğerleri, Archaeopress, Oxford, 2013, s. 157-61; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz'in...”, s. 209; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 39; Meya, “Traces of the Ancient Origin ...”, s. 346; Tekin, *Eskiçağ'da Para Antik ...*, s. 37.

¹⁷¹ RES 234.

¹⁷² Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 8; 1. 10. 11-13; Teixidor, “The Phoenician Inscriptions ...”, s. 63; Christian, “Phoenician Maritime Religion: ...”, s. 196.

Tanrıların adları, sıfatları ile özel adların etimolojisinden insan ve Fenike dinindeki ilahi unsurlar arasındaki ilişki hakkında fikir edinilebilmektedir. Genel olarak bakıldığında unvanlar insanla ilahi unsur arasındaki farkı vurgulamaktadır. “Oğul” ve “kız” gibi akrabalık nitelermeleri nadir olsa da, “kul” gibi tanımlamalara sık rastlanmaktadır. Tanrılar yüce, egemen, kudretli, koruyucu, hâkim, bilge, kurtarıcı vb. sıfatlarla nitelenmektedir.¹⁷³

1.3.2. Kült

Kült genellikle dağlarda, kutsal görülen su, ağaç ve kaya yanlarında uygulanmıştır. Önde gelen kentlerin tapınakları komşu tepelerdedir. Arados’unki Baitokea’da, Byblos’unki de Aphka’dadır. Lucianus Aphka Tapınağı’nı ziyaret etmiş ve çok eski olduğunu söylemiştir.¹⁷⁴ Sidon’da tapınaklar herhâlde kente hâkim dağlardadır. Eşmun Tapınağı, eteğinde Asklepios Nehri’nin aktığı tepenin yamaçlarında yer alır.¹⁷⁵ Sulara da büyük hürmet gösterilmiştir. Bu doğrultuda Aphka Tapınağı Lübnan dağlarında, günümüz Nehr İbrahim adını taşıyan Adonis Nehri’nin kaynağında konumlanmıştır. Astarte’ye verilecek sunuların bir kâseye konularak nehre bırakıldığı ve hediyelerin iyi karşılanması durumunda suya batacağı aksi takdirde yüzeyde kalacağı düşüncesinin hakim olduğu ritüel, Eski Mezopotamya’da benzer örnekleri olan inanç sistemiyle¹⁷⁶ uyumludur. Bazen nehir denize yaklaştıkça kızıla çalan bir renge bürünürdü.¹⁷⁷ Lucianus, inançlıların bu rengin Adonis’in kanının rengi olduğunu düşüncesini anlatarak Fenike mitolojisine şu şekilde ışık tutar:

¹⁷³ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 13.

¹⁷⁴ Luc. *Syr. D.* 6.

¹⁷⁵ Luc. *Syr. D.* 6; Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, s. 12; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 209; Torrey, “A Phoenician Royal Inscription”, s. 157, 163, 164; Teixidor, “The Phoenician Inscriptions ...”, s. 63; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, ss. 392-393; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, 207; F. M. Berk, “Eski Mezopotamya İnançlarının Yahudilik ve Hristiyanlık Üzerine Etkileri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 528; H. Olgun, “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi”, *Milel ve Nihal*, 11/2, 2014, ss. 9-10.

¹⁷⁶ Su ordali için bk. H. H. Duymuş Florioti ve G. Demirci, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suyu Atılma”, *TAD*, C. 32, S. 54, 2013, ss. 26-40; E. Öz, “Eski Mezopotamya’da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *Cahit Günbattı’ya Armağan*, Ankara, 2015, ss. 185-202.

¹⁷⁷ J. G. Frazer, *The Golden Bough: Adonis, Attis Osiris, Studies in the History of Oriental Religion*, Macmillan and Co. Limited, London, 1951, 225 vd.; H. Ringgeren, *Religions of the Ancient Near East*, Çev. J. Sturdy, London, 1973, s. 136 vd.; Ş. Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul, 1970, s. 102.

“Byblosluların bölgesinde bir diğer harikulade işaret daha görülür. Libanos Dağı’ndan akan bir nehir sularını denize boşaltır. Bu nehir Adonis’in adını taşıyor. Her yıl kanla boyanıyor ve denize dökülmeden önce kendi rengini kaybediyor: denizin büyük bölümünü kızıla boyuyor: ve böylece Bybloslulara yas tutma zamanının geldiğini gösteriyor. Anlattıklarına göre, bugünlerde Adonis yaralanıyor ve sularına akan kan yüzünden nehrin görünümü değişiyor ve adını da bu kandan alıyor.”¹⁷⁸

Fenikeliler yalnızca Adonis’e hürmet göstermekle kalmamış, aynı saygıyı Sidon’daki Eşmun Tapınağı’nın yanında akan Asklepios Nehri’ne de göstermişlerdir. Suların yanı sıra ağaçlar da birer kült nesnesidir. Tapınakların yanında kutsal korular yetiştirilmiştir. Bu korulardan biri Aphka’da, Astarte Tapınağı’nın yakınlarındadır. Taş kültüründe sunaklara yerleştirilen koni şeklindeki taş veyahut sütunlara *baitylos* adı verilmektedir. “Tanrının evi” anlamına gelen bu isim kültürün oluşumunu açıklar.¹⁷⁹ Tapınakta çalışanlara gelince yazıtlarda rahiplerden ve “baş” rahiplerden ve rahibelerden de söz edilir.¹⁸⁰ Eski Ahit de Baal peygamberleri hakkında bilgilendirir.¹⁸¹

Bybloslu Philo büyük felaket dönemlerinde hayvanlara ek olarak insanların da kurban edildiğinden söz etmektedir.¹⁸² Bu bilgi hem Eski Ahit’te hem de Batı’daki Fenike kolonilerinde de doğrulandığından güvenilir görünmektedir. Aşağıda yer alan metin sözü edilen insan kurbanlarının anlaşılabilirliği açısından önemlidir:

“Bu eskilerin bir geleneğiydi. Büyük kriz zamanlarında bir şehrin veya milletin yöneticileri genel yıkımı önlemek için, en sevdikleri çocuklarını intikam arayan kötü ruhlarla verirlerdi. Kurban edilmek üzere verilenler gizemli ritüeller eşliğinde kurban edilirdi. Bu nedenle Kartacalılar başlarına bu belanın tanrılardan geldiğine inandılar ve tanrılara her şekilde yalvarmaya başladılar. Ana

¹⁷⁸ Luc. Syr. D. 6.

¹⁷⁹ Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, ss. 392-393; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 207.

¹⁸⁰ KAI 14-15; KAI 70; 93; 95; 140;145; Ayrıca bk. Ackerman, “The Mother of Eshmunazor, ...”, ss. 158-178.

¹⁸¹ I. Krallar 18. 19-40.

¹⁸² Euseb. Praep. evang. 1. 10. 14; 4. 16. 6; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 109.

şehirlerinde tapınılan Heracles'in kendilerine kızgın olduğuna inandılar ve Tyre'a büyük miktarda para ve kıymetli hediyeler yolladılar. Zira onlar, Tyre'dan gelen kolonist idiler ve erken dönemlerde gelenek olarak tanrıya devlet gelirlerinin onda birini yollarlardı; ancak sonraları zenginleşince ve gelirleri artınca daha az yollamaya başladılar ve tanrıları arka plana attılar. Başlarına gelen bu bela üzerine pişman oldular ve tapınaklardaki altın mabedleri ve onların heykellerini dahi yolladılar. Eğer sunularını bağışlanmak için yollarlarsa tanrıların gazabının dineceğine inanıyorlardı. Ayrıca Kronos'a eski zamanlardan beri çocukları arasından en asillerini kurban ederlerdi, ancak son zamanlarda gizlice çocukları alıp onları beslemeye başladılar ve kurban için bunları yolladılar; inceleme yapıldığında kurbanlardan bazılarının sahte olduğunu farkettiler. Bunları düşünüp, duvarlarının arkasında kamp kurmuş düşmanı gördüler ve dehşet içinde babalarının pekiştirdiği tanrıların onurunu ihmal ettiklerinin düşünerek batıl inancalara kapıldılar. Yaptıkları ihmalden dolayı af dilemek için iki yüz asil çocuk seçtiler ve halk içinde onları kurban ettiler. Şüphe içinde olan diğerleri ise gönüllü olarak kendilerini kurban ettiler ve sayıları üç yüzden az değildi. Şehirlerinde tunçtan bir Kronos heykeli vardı, avuç içleri yukarı doğru bakıyordu ve yere doğru eğimliydi, bu yüzden oraya yerleştirilen çocuk aşağı yuvarlanıyordu ve ateş ile dolu bir çukura düşüyordu.¹⁸³

Fenikeliler'in en çok Adonis onuruna şenlik düzenledikleri görülür. MÖ 2. yüzyılda Theocritus, İskenderiye'deki Adonis şenlikleri hakkındaki anlatısında şenliğin temelde cenaze niteliğinde olduğunu, tanrı için yapılan cenazenin, sunuların ve ziyafetlerin yineleniğinden bahseder.¹⁸⁴ Öteki dünya inancı olan Fenikeliler için ölümden sonraki hayat oldukça önemlidir. Bu nedenle mezarlar korunmuş, mezarları rahatsız edenler cezalandırılmıştır. Lahitlerin üzerinde yer alan Mısır'a ait ankh ve lotus motifleri de yeniden doğuşu simgeler. Bu dönem Fenike'de kremasyon tipinde gömülme biçimi de görülmektedir. Varlıklı kişiler kıyafetleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Aynı şekilde kraliyet soyundan gelen kimseler altın maskeler yahut

¹⁸³ Euseb. *Praep. evang.* 4. 16, 26; Diod. XX. 14; Metnin orijinalinde Kronos ismi zikredilmekle birlikte Yunan Tanrısı Kronos'un Fenikelilerde Baal Hamon'a denk geldiği unutulmamalıdır.

¹⁸⁴ Theoc. *Idyl.* XV. 111-118; XV. 136-144; Luc. *Syr. D.* 6; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 27.

dudaklarının üstüne konulan altın bantlarla gömülmüşlerdir. Bunlara ek olarak mezarlara konulan yeme içme için kullanılan günlük kullanım kapları da ölünün sonraki yaşamı içindir. Fenike mezarlıkları erken dönem Kenan mezarlıklarının aksine yerleşim surlarının dışında yer almıştır.¹⁸⁵

MÖ 9-8. yüzyılda Fenike tapınımının merkezinde yer alan iki önemli unsur dans ve müziktir. (Figür 3) Fenike üretimi metal kâselerde altırların yanında dans eden kadın figürleri yer almaktadır. Erkekler ise ya müzik aleti çalar ya da ellerindeki yapraklarla dans ederler.¹⁸⁶ (Figür 4) Tapınımında önemli bir yer teşkil eden bir diğer öge ise kehanettir. İnsanlar günlük hayatta karar alırken veya bazı durumları yorumlarken fal ve kehanete çokça başvurmuşlardır. Örneğin ok uçlarındaki işaretlere bakarak fal bakmak yaygındır.¹⁸⁷ Kâhinler ise tanrılardan aldıkları mesajı topluma iletmışler, öyle ki kolonilerin kuruluşunda da söz sahibi olmuşlardır.¹⁸⁸ Bunlara ek olarak tütsü yakmanın ölümlüler ile tanrılar arasındaki iletişimi sağladığına dair inanç da

¹⁸⁵ KAI 13; KAI 302; TSSI n. 7, s.103; Markoe, *Phoenicians*, ss. 137-138; Aubet, “The Phoenician Cemetery of Tyre”, ss. 144-155; Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, s. 107, 109; C. C. Torrey, “A Phoenician Necropolis at Sidon”, *The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem*, Vol. 1, 1919-1920, s. 6; Berk, “Eski Mezopotamya İnançlarının ...”, s. 528; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, s. 215, 221, 224, 227; M. E. Bergeron, “Death, gender, and sea shells in Carthage”, *Pallas*, No. 86, The Gods of Small Things, 2011, s. 173; A. Haggi, “Phoenician Atlit and its newly-Excavated Harbour: a Reassessment”, *Tel Aviv*, 33/1, 2006, ss. 48-49; A. Haggi, “Report on Underwater Excavation at the Phoenician Harbour, Atlit, Israel”, *The International Journal of Nautical Archaeology*, 39/2, 2010, s. 281; E. Pappa, “Greek magic on the Atlantic? Homeric potions and mystic cults beyond the Pillars of Herakles. New comparanda and new interpretations”, *Romanitas-Revista de Estudos Grecolatinos*, S. 15, 2020, s. 47; Bk. H. Dixon, *Phoenician Mortuary Practice in the Iron Age I- III (ca. 1200-ca. 300 BCE) Levantine “Homeland”*, Michigan Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Yayınlanmış Doktora Tezi, 2013, s. 523.

¹⁸⁶ En çok kullanılan çalgı aletleri lir, tamborin ve flütür. Fenike sanatında çeşitli tasvir ve ürünlerde görülmektedir. Bk. Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 153, s. 154 plate 41; J. N. Tubb, ‘Phoenician dance’, *NEA*, Vol. 66/ 3, 2003, ss. 122-125; Berk, “Eski Mezopotamya İnançlarının ...”, s. 528.

¹⁸⁷ S. Iwry, “New Evidence for Belomancy in Ancient Palestine and Phoenicia”, *JNES*, 81/1, 1961, ss. 27-34; F. M., “Eski Mezopotamya İnançlarının Yahudilik ve Hristiyanlık Üzerine Etkileri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 513; Etrüskler ve Fenikeliler aracılığıyla Roma’ya geçen kehanet uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doğancı, “Eski Roma Dininde ...”, ss. 616-622; H. H. Duymuş Florioti, “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış”, *Journal of History School*, 6/XV, 2002, s. 37; S. O’Byrhim, “An Oracular Scene from the Pozo Moro Funerary Monument”, *NEA*, Vol. 64, No. 1/2, 2001, ss. 67-70.

¹⁸⁸ Strab. III. 5. 5.

mevcuttur. Tanrılara sıvı şeklinde adakların sunulduğu *libasyon*¹⁸⁹ da Fenikelilerde oldukça yaygındır.¹⁹⁰

Figür 3: Lübnan'dan Lir Çalan Figürin Örneği¹⁹¹

¹⁸⁹ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 8; Tapınaklarda dini ritüellerde rahipler tarafından tanrılara şarap, su, kurban kanı, süt gibi sıvıların sunulması *Libasyon* şeklinde adlandırılmaktadır. İçki kurbanı şeklinde de tanımlanabilir. Ayrıntılı bilgi için Bk. F. Sevinç Erbaş, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 65-73; F. Sevinç Erbaş, "Erken Tunç Çağı'nda Alaca Höyük Krali Mezarlarında Kurban Uygulamalarına Dair Bazı Gözlemler", *OANNES*, C. 5, S. 1, 2023, ss. 281-282, 290; A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 102; A. Batmaz, "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları", *Belleten*, S. 280, 2013, s. 802; F. Sevinç Erbaş, "Hitit Dönemi'nde Bir Kült Objesi Olarak Sunak", *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology* (Warsaw, 5-9 September 2011), Ed. P. Taracha ve M. Kapelus, Warsaw, 2011, ss. 779-780; B. Gökce, "Urartu'da Libasyon Üzerine Bazı Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 157, 2018, s. 60; C. E. Watanabe, "A Problem in the Libation Scene of Ashurbanipal", Ed. H. I. H. Prince ve T. Mikasa, *Cult and Ritual in the Ancient Near East*, Wiesbaden 1992, s. 91; A. Güveloğlu, *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 81.

¹⁹⁰ Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, s. 106; Mavrogiannis, "Herodotus and The Phoenicians", s. 155.

¹⁹¹ Beirut National Museum. 1593; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 53.

Figür 4: Tyros'tan Tamborin Çalan Figürin Örneği (MÖ 8.-7. Yüzyıllar)¹⁹²

Fenikelilerin öteki dünya inançlarına sahip oldukları konusunda şüphe yoktur. Alışlagelmiş cenaze sunularının yanı sıra gösterişli lahitler ve izleri gün ışığına çıkarılmış olan mumyalama süreci ölümden sonraki hayat inançlarını kanıtlar. En önemlisi de yazıtlara ölünün rahatsız edilmemesi yönünde bir çağrı hâkimdir ve mütecaviz, tanrıların lanetine mahkûm edilir. Hiram şöyle der: “Krallar arasında bir kral ya da valiler arasında bir vali ya da ordu kumandanı Byblos’a saldırır ve bu tabutu açarsa, hükümdarlık asası parçalansın, kraliyetinin tahtı devrilsin.”¹⁹³

Sidon yazıtlarıysa bu konuda çok daha keskindir. Tabnit şöyle der:

“Her kim olursan ol, bu tabutu bulan adam kapağını açmasın ve beni rahatsız etmesin. Çünkü yanımda para yoktur, yanımda altın yoktur, bu tabutta yatan benden başka, yağmalanmaya değer bir şey yoktur. Kapağımı açma ve beni rahatsız etme, çünkü bu, Astarte’ye sövmek demektir. Ve eğer kapağımı açarsan ve

¹⁹² Beirut National Museum. 879; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 54, fig. 5.

¹⁹³ KAI 1. 2; Karageçi, “Fenike Dini ve...”, s. 218; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, s. 227.

beni rahatsız edersen güneş altındaki hayatında soyun yürümez ve de ölülerin yanında da huzur bulamazsın.”¹⁹⁴

Eşmunazar da benzer ifadeler gözlenmektedir:

*“Her kim olursan ol, hiçbir kral ya da adam bu tabutu açmasın, bir şey aramasın, çünkü içinde bir şey yoktur, tabutumdan sandukayı almasın, beni bu tabuttan başka bir tabuta götürmesin. Sana bunu söyleseler bile sözlerini dinleme, zira bu tabutun kapağını açan, tabutumdan sandukayı alan, beni bu tabuttan götüren hiçbir kral ya da adam ölüler arasında huzur bulmayacak, bir mezara gömülemeyecek, bir oğlu ya da ardından bir tohumu olmayacak, kutsal tanrılar onu üzerinde hüküm sürecek güçlü bir kralın ellerine terk edecek ve tabutumun kapağını açan ya da bu adamın tohumunun ne aşağıda bir kökü ne yukarıda bir meyvesi ne de güneşin altında bir hayatı olacaktır.”*¹⁹⁵

Yazıtlarda *repha* 'im, yani “gölgeler” adı verilen, öteki dünyaya ait varlıklardan bahsedilmesi hem bir ruhlar dünyasına, hem de burada yaşayan ruhlara olan inancı doğrulamaktadır.¹⁹⁶

1.4. Kültür, Sanat, Mimari

Fenike tapınaklarından günümüze yeterli miktarda kalıntı ulaşmamış olsa da, Kudüs'teki, Fenikeli ustalar tarafından inşa edilmiş olan Süleyman Tapınağı, Eski Ahit'te ayrıntılı olarak tasvir edilmekte ve herhâlde tüm Fenike tapınaklarının birbirlerine benzedikleri düşüncesini oluşturmaktadır. Fenike sanatı gerçekten de büyük oranda Suriye sanatı içerisinde ve Mısır'dan Mezopotamya'ya, Ege'den Anadolu'ya sayısız etkinin kesiştiği bir noktada yer alır. Bu şartlar sonucunda büyük sanat eserlerinden ziyade zanaat alanında çeşitli etkilerin bileşimi görülür. Dolayısıyla çoğunlukla tutarlılığa ve üslup geleneğine rastlanmaz. Mısır etkisi diğer yerlere oranla çok daha güçlüdür. Bunun kaynağının da sanatsal üretimin temel amaçlarından birini

¹⁹⁴ KAI 13. 3-8; Torrey, “A New Phoenician Grammar”, s. 405; Karageçi, “Fenike Dini ve...”, s. 218; R. G. Lehmann, “Calligraphy and Craftsmanship in the Ahirom Inscription: Considerations on Skilled Linear Flat Writing in Early First Millenium Byblos”, *Maarav*, Vol. 15, S. 2, 2008, s. 164; Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 50.

¹⁹⁵ KAI 14. 4-12.

¹⁹⁶ Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 291; Yon, *The City of Ugarit ...*, s. 111.

oluşturan sürekli ticari bağlar ve doğrudan deniz ulaşımı olduğu kesindir. Demir Çağı'nın Fenike yapıtlarının Tunç Çağı'na özgü bir kültürün devamını temsil ettiği belirtilmesi gereken ilk noktadır. Tarihsel olarak İsraililerin ve Arami halkının gelişyle çözülmüş olan bir kültür mevcuttur. Yeni halklar kendilerine ait bir geleneği getirmez ve zaman içerisinde bölgenin geleneğini özümserken, Fenikeliler bu geleneği sürdürürler. MÖ 1. binyılda Fenikeliler, fildişi levha, metal kâse, mücevher ve mühür olmak üzere çeşitli dekoratif objenin üreticileridirler. Bunları kendilerine has tarzda üretmişlerdir.¹⁹⁷ Aşağıda sırayla tasvirli eser, fildişi, kâse, gliptik sanatı ile diğer küçük sanat örnekleri ele alınarak Fenike kültür-sanatı ve bunları etkileyerek gelişip dönüştüren unsurlar irdelenmeye çalışılmıştır.

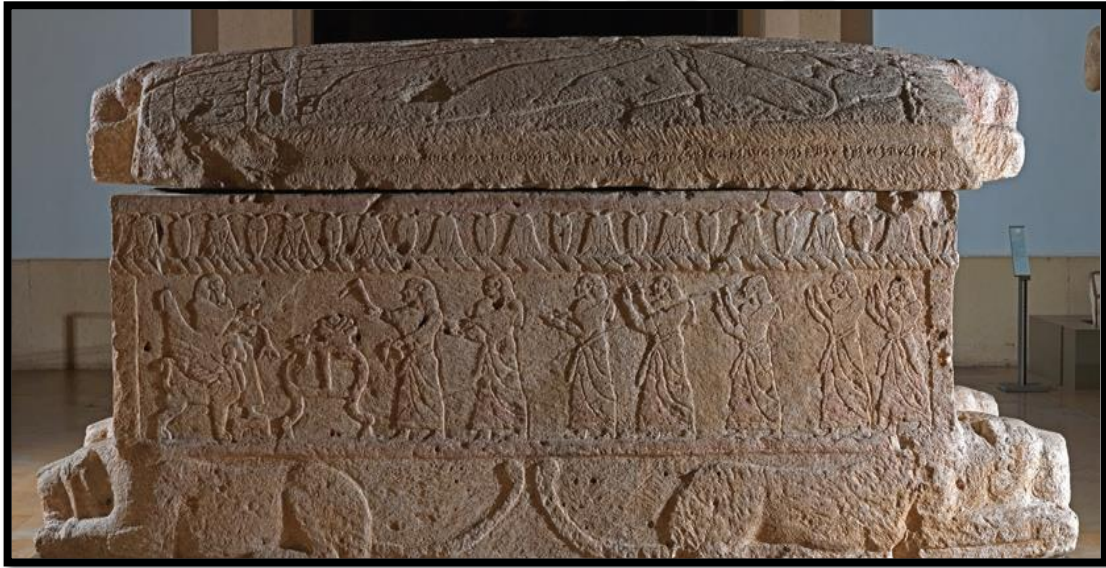
1.4.1. Tasvirli eserler

Fenike bölgesinden ve denizaşırı topraklarından kültür hakkında bilgi veren kaynaklardan biri taş lahitlerdir. Aralarında en eskisi herhâlde, Hiram'ın lahididir (Figür 5). Lahit MÖ 13. ya da 12. yüzyıla tarihlendirilebilirken yazıtın MÖ 10. yüzyıla ait olduğu düşünülür. Dikdörtgen şeklindeki lahit, bedenleri uzun kenarlara kabartma olarak oyulmuş, başları ise dışarı doğru çıkıntı yapan, çömelmiş haldeki aslan figürleri üzerine yerleştirilmiştir. Kenarlarına kabartma tasvirler yapılmıştır. Tasvirlerin üzerindeyse uçları aşağıya dönük çiçek ve tomurcuklardan oluşan kesintisiz bir friz görülür. Uzun kenarlardaki tasvirlerde dini alay sahneleri yer alır. Ana sahnede, elinde solmuş bir lotus çiçeği tutan, iki yanında kanatlı sfenkslerin görüldüğü alışıldık tahta oturmuş ve önünde de bir şenlik için hazırlanmış bir masa bulunan bir hükümdar kimilerine göre de bir tanrı görülür. Yedi tapınan ve adak sunan figür masaya (ve hükümdara/tanrıya) doğru yürür. Diğer uzun kenarda tapınanlar ve adak sunanlar, iki kısa kenardaysa göğüslerini döven ya da saçlarını yolan dört kadın figürü yer almaktadır. Kapakta,

¹⁹⁷ E. P. Mellado, "Trade of Metals between Egypt and Other Countries from the Old until the New Kingdom", *Chronique d'Egypte*, 81, 2006, ss. 7-16; B. Becking, "Mercenaries or Merchants? On the Role of Phoenicians at Elephantine in the Achaemenid Period", *Die Welt des Orients*, Bd. 47, H. 2, 2017, s. 187; Bağdat'ta ele geçen Fenike yazılı iki mühür örneği için bk. W. H. Ward, "Notes on Oriental Antiquities. II Two Seals with Phoenician Inscriptions", *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, Vol. 2, No. 2, 1886, ss. 155-156; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians"s. 207; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; V. E. Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivorys in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, 1980, s. 39; I. Finkelstein ve diğerleri, "Phoenician "Torpedo" Amphoras and Egypt: Standardization of Volume Based On Linear Dimensions", *Egypt and the Levant*, Vol. 21, 2011, s. 255; Greenfield, "A Group of Phoenician City Seals", ss. 129-134; Barnett, "The Nimrud Ivorys ...", s. 198; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 389, 395; Jr. M. Jastrow, "A Phoenician Seal", *Hebraica*, Vol. 7, No. 4, 1891, s. 267; Naveh, "Unpublished Phoenician Inscriptions ...", ss. 25-30; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss.163-164.

yüksek kabartma olarak, kısa kenarlara taşan iki aslan kafası vardır. Aslanların bedenleri kapağın orta çizgisi boyunca alçak kabartma olarak oyulmuştur. Kenarlarda biri taze diğeri de solmuş lotus çiçekleri tutan iki figür görülür. Genel olarak bakıldığında, adak sahnesi, Megiddo'dan ünlü bir fildişinde de görüldüğü gibi (Figür 52), MÖ 2. binyılın Suriye ikonografisine çok benzer, ama genel tasvirler ve lahdin kullanımı özgündür.¹⁹⁸

Lahit üretimi MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda yayılmaya başlar. Örneklerin çoğu, eskiden yapılmış keşiflere yakın zamanlarda yeni keşiflerin de eklendiği Sidon'dandır, ama hem Batı'da hem de Doğu'da çeşitli yerlerde başka pek çok örnek de bulunmuştur. Sidon'da bulunan örneklerde bedenın tasvir edilen tek kısmı olan başta ve başlıkta hem bariz Mısır esintisi, hem de baskın Yunan etkisi gözlenebilmektedir. Bu etki Büyük İskender'in fetihlerinin sonucu olmayıp fetihlerden en azından birkaç on yıl öncesine denk gelmektedir.¹⁹⁹

Figür 5: Fenike Yazıtlı Hiram Lahidi²⁰⁰

¹⁹⁸ F. Sevinç Erbaşı, "Hitit Metinlerinde Adı Geçen "Aviti-" Hakkında Bir Değerlendirme", *Archivum Anatolicum*, 16/2, 2022, ss. 339-340; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu* ..., s. 29; Gibson, *Textbook of Syrian ...*; Cook, "On the Linguistic Dating ...", ss. 33-36; E. Porada, "Notes on the Sarcophagus of Ahi ram," *JANES*, 5, 1973, ss. 355-72; I. Rabinowitz, "Aramaic Inscriptions of the Fifth Century B.C.E. from a North-Arab Shrine in Egypt", *JANES*, 15, 1956, ss. 6-7; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 7; R. Barnett, "Ancient Ivories in the Middle East", *Qedem*, Vol. 14, 1982, plate 19B, 50C; Akurgal, *The Art of Greece* ..., s. 148.

¹⁹⁹ Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 484; Jigoulov, *The Social History of* ..., ss. 188-189; Torrey, "A Phoenician Necropolis at Sidon", s. 18; Akurgal, *The Art of Greece* ..., s. 143.

²⁰⁰ Beirut National Museum 2086; Avanzini ve diğ erleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 65.

1.4.2. Fildişleri

Fenike üretimi büyük oranda küçük sanatlar alanında gelişmiştir. Fakat eldeki malzemenin neredeyse tamamı Fenike bölgesi dışında bulunmuş olduğundan, üretimin kökenine ancak objelerin çeşitli açılardan incelenmesiyle ulaşılabilir. Bu “küçük sanatlar” kategorilerinden biri de fildişi kabartmalardır. Eldeki başlıca gruplar Nimrud, Zincirli, Samaria, Arslantaş ve Horsabad’da bulunmuştur. Sisam’da, Girit’te, İalisos’ta ve ayrıca Etruria’da, Praeneste’deki Bernardini mezarında da bazı örneklerle ulaşılmıştır. Fenike’de ise yalnızca Sidon’da birkaç örnek bulunmuştur (Figür 6). Pek çok fildişine Fenike harfleri kazınmış olması yapıtların kökenleri hakkında fikir yürütülmesini kolaylaştırmaktadır.²⁰¹

Figür 6: Sidon’dan MÖ 5. Yüzyıla Ait Fildişinden Yapılmış Tarak²⁰²

²⁰¹ C. Hopkins, “Astrological Interpretations of Some Phoenician Bowls”, *JNES*, Vol. 24, No. 1/2, 1965, s. 28; I. J. Winter, “Phoenician and North Syrian Ivory Carving in Historical Context: Questions of Style and Distribution”, *Iraq*, Vol. 38, No. 1, Spring, 1976, s. 2; J. W. Shaw, “Phoenicians in Southern Crete”, *AJA*, 93, 1989, ss. 165-183; J. W. and G. M. Crowfoot, *Samaria- Sebaste II: Early Ivories from Samaria*, London, 1938, s. 6, 8; D. R. Vance (b), “Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Phoenician Inscriptions”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 57, No. 2, 1994, ss. 111-113; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories ...*, s. 14; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 6; P. C Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet from the Vicinity of Tyre”, *JAOS*, Vol. 122, No. 4, 2002, ss. 818-819; Pappa, “Greek magic on the Atlantic? ...”, s. 49; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, ss. 184-185, 205; Barnett, “Ancient Ivories in the Middle East”, plate 48, 49A, 49B; Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins ...*, s. 14; A. Parrot, *Assur*, Çev. S. Gilbert ve J. Emmans, London, 1961, s. 154; E. Mazar, *The Phoenicians in Achziv: The Southern Cemetery*, Jerome L. Joss Expedition, Final Report of the Excavations 1988-1990, Cuadernos de Arqueologia Mediterranea 7, Barcelona: Carrera Edició, Publicaciones del Laboratorio de Arqueología, Universidad Pompeu Fabra de Barcelona, 2003, ss. 77-94; Herrmann G. ve diğerleri, *Ivories from the North West Palace (1845-1992)*, IN 6, British Institute for the Study of Iraq, London, 2008.

²⁰² Beirut National Museum; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 80.

Sunak, buhurdan, taht, tabure, yatak, masa ve mobilya gibi kutsal yahut krallığa ait nesnelerin süslenmesinde kullanıldıklarından, fildişlerinin temelde süsleme amaçlı oldukları düşünülebilir. Eski Ahit'teki Süleyman Tapınağı ve Ahab'ın "fildişi evi" göndermeleri, fildişlerinin tapınakların ve sarayların duvarlarının bezenmesinde de kullanılmış olduğunu düşündürse de bu konuda kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Fildişi yapıtlar genelde yüksek kabartma ve dikdörtgen levhalardan oluşurken yuvarlak parçalar halinde olanları da mevcuttur.²⁰³

Genel olarak bakıldığında, fildişlerinin gruplandırılması ve bir Suriye dizisine karşılık Fenike dizisinin oluşturulması mümkündür. Fenike dizilerinde, üslup yaklaşımı kadar tema seçimine de bağlı olarak, Mısır etkisi hâkim görünmektedir. Fenike fildişlerinde, Suriye geleneğindeki ağırlıklı hacimsel yapının tersine çizgili desen ağırlıktadır. Ayrıca din dışı planların oluşturularak ve hatta bazen ana temanın ihmal edilmesine bile neden olan bir bezeme bilinci hâkimdir. Bununla birlikte kimi kavramlar geliştirilip değiştirilse de sfenks ya da Horus gibi unsurların dini değerleri tamamen kaybolmamıştır.²⁰⁴

1.4.3. Kâseler

Fenike faaliyetlerinin yayıldığı bölgelerde karşılaşılan fakat Fenike anayurdunda görülmeyen bir diğer ürün grubu da bezemeli metal kâselerdir. Libasyon ve günlük kullanım için üretilen kâselerde Ugarit kökenli gelenek sürdürülmüştür. Fildişlerinde de olduğu gibi, gelişimleri ve farklı temaları bir araya getirmelerinden dolayı, Demir Çağı özellikleri görülür. Kâseler genel olarak Asur (Nimrud) (Figür 7), Kıbrıs, Yunanistan (Atina, Delphoi, Olympia), Girit ve İtalya'dandır (Praeneste, Cerveteri, Salerno). MÖ 8.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilebilirler. Tüm kâse süslemelerinde Mısır, Mezopotamya, Ege etkisi ve bunların birleşimi hâkimdir.²⁰⁵

²⁰³ I. Krallar 22. 39; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 10; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Ayrıca örnekler için bk. Barnett, "The Nimrud Ivories ...", ss. 179-210; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 396.

²⁰⁴ G. Herrmann ve S. Laidlaw, "Assyrian Nimrud and the Phoenicians", *Archaeology International*, S. 16, 2013, ss. 84-95; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 9; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivorys ...*, s. 39; Barnett, "Ancient Ivories in the Middle East", plate 49B, 49E; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 148-150.

²⁰⁵ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", ss. 11-12; J. L. Nitschke, "What is Phoenician about Phoenician Material Culture ?", *Topoi Supp. 13, La Phénicie hell énistique Actes du colloque international de Toulouse*, Ed. J. Aliquot ve C. Bonnet, 2013, s. 211; A. H. Layard, *The Monuments of Nineveh*, 2 vols. London, 1849-1853, Pls.

Fenike’deki buluntu eksikliği karşısında, kâselerin asıl üretim yerinin Kıbrıs olduğu öne sürülse de Mısır motiflerinin baskınlığı da üretim merkezi olarak Kıbrıs’tan çok Fenike’ye işaret etmektedir. Bu, yine de kimi kâselerin Kıbrıs’ta işlenmiş oldukları gerçeğini değiştirmez. İtalya’da bulunan örneklerden bazılarının Fenike üslubundan farklı olduğu ve Doğu’ya ait pek çok sanat eseri gibi bunlar için de kesin bir tarih ya da köken saptanamadığı da unutulmamalıdır. İncelemeye Nimrud kâseleriyle başlanırsa, bunların fildişlerinin de bulunmuş olduğu Kuzey Batı sarayında ve yine Layard tarafından bulunduğunu belirtmek gerekir. Sarayda II. Sargon (MÖ 721-705) dönemine dayandırılan objeler vardır. Kâseler de fazla ileri bir tarihten olamaz ve dolayısıyla MÖ 8. yüzyıldan kalmış olmalılardır.²⁰⁶

Figür 7: Nimrud Fenike Metal Kâse Örneği²⁰⁷

88-91; Markoe, “The Emergence of Phoenician Art”, s. 14; Shaw, “Phoenicians in Southern Crete”, ss. 165-183; N. C. Vella, “The invention of the Phoenicians: on object definition, decontextualization and display”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. Crawley Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 30-31; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, ss. 201-208; Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl ...”, ss. 10-11, 13; N. Vella, ““Phoenician” Metal Bowls: Boundary Objects in the Archaic Period”, *Bolletino di Archeologia*, 2010, s. 23; V. Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2000, s. 106.

²⁰⁶ Layard, *The Monuments of Nineveh*, Pls. 88-91; Markoe, “The Emergence of Phoenician Art”, s. 14; Shaw, “Phoenicians in Southern Crete”, ss. 165-183; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, ss. 11-12; Vella, “The invention of the Phoenicians: ...”, s. 211; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, ss. 201-208; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 395; Nimrud kâse örneği ile Cerveteri ve Salerno kâseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, ss. 202-203, fig. 6, 7 ve s. 205; Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl ...”, ss. 10-11, 13; S. Sherratt, “Phoenicians in the Aegean and Aegean Silver, 11th-9th Centuries BC”, *Les Phéniciens, Les Puniqes Et Les Autres-Échanges et identités en Méditerranée ancienne*, Orient & Méditerranée 31, Ed. L. Bonadies ve diğerleri, 2019, s. 145; Vella, ““Phoenician” Metal Bowls: ...”, s. 23; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 140.

²⁰⁷ <https://www.worldhistory.org/image/7001/phoenician-bronze-bowl-from-nimrud/>

Kâselerde yer alan belli başlı özellikler incelendiğinde merkezlerinde madalyon bulunur.²⁰⁸ Bezemesi ortak merkezli kuşaklardan oluşurlar. Kuşaklar ile kuşakların bölünme kısımlarında hayvan ve insan motifleri ile birlikte geometrik şekiller yer alır. Basitlerden daha karmaşık olanlara geçildiğinde madalyon yine ortadadır. Sade kâselerin frizlerinde geometrik unsurlar ile bitki ve hayvan motifleri yer alır. Papirüs çiçeği, palmet, tomurcuk ile geyik, kanatlı sfenks, kanatlı skarabeler ve kuşlar bunlardan bazılarıdır. Karmaşık türdeki kâselerde merkezde geometrik bezemeler, dış kuşakta ise daha ayrıntılı, boyut olarak da büyük insan ve hayvan tasvirleri görülür.²⁰⁹ Eldeki örnekler arasında dış frizinde kutsal ağacın iki yanında yüz yüze duran koçların görüldüğü bir kâse; orta frizinde karşılıklı duran ve bir tavşanı mideye indiren yırtıcı kuşların görüldüğü bir kâse; dış frizde, üzerinde kanatlı bir skarabe bulunan dar bir platforma dönük olarak duran, Mısır'ın çifte tacını takmış iki grifonun görüldüğü *aedikulalar* olan bir kâse; orta frizde bir aslanı mızraklayan erkeklerin tasvir edildiği bir kâse; orta frizde, başı arkaya dönük, arabalı bir okçu tarafından avlanan bir aslanın görüldüğü bir kâse bulunmaktadır. Sonuncu örnek Mısır kökenli olup Fenike üzerinden Asur'a geçmiş bir motiftir.²¹⁰

Kıbrıs kâselerine bakılırsa Gjerstad bu konuda ayrıntılı bir çalışma yaparak eldeki örnekleri çeşitli grup ve dönemlere ayırmıştır. (Harita 2) Kıbrıs-Fenike olarak tanımladığı kâseler üç gruba ayrılır: I (MÖ 800- 700), II (MÖ 700-600), III (MÖ 600-550). Bu kâselerin Fenike kentlerinden ithal edilmek yerine Kıbrıs'taki Fenikeli sanatçılar tarafından üretilmiş olması mümkündür. Amathus'tan, ortasında ortak merkezli üç bezeme kuşağıyla sarılı küçük bir madalyon bulunan gümüş bir kâse ilk Kıbrıs-Fenike dönemine aittir (Figür 8).²¹¹

²⁰⁸ Merkezinde madalyon bulunan kâse örneği için bk. Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 87, fig. 3.2.

²⁰⁹ Merkezinde şerit halinde bezemelerin ve büyük hayvan tasvirlerinin yer aldığı kâse görseli için bk. Martin, *The Art of Contact*, s. 27, fig. 3.

²¹⁰ Grifon (Latince: gryps, İngilizce: griffin): Grek sanatında aslan gövdeli, kanatlı, kartal veya şahin başlı yaratıklar için kullanılan isimdir. Bk. A. Temür, "Ön Asya Sanatında Grifon ve Grifon-Demon Tasvirleri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 316; Y. Er, *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınevi, 2004, s. 121; D. Ben-Tor, *The scarab: A reflection of ancient Egypt*, Sabinsky Press Ltd, Tel Aviv, 1989, s. 8; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 151; S. Moscati, "Metal Bowls", *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, ss. 491-500; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 12; Vella, "The invention of the Phoenicians: ...", ss. 30-31; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", ss. 201-209; Vella, "Phoenician Metal Bowls: ...", ss. 23-24; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 150.

²¹¹ E. Gjerstad, "Decorated Metal Bowls from Cyprus", *Opuscula Archaeologica*, 4, 1946, ss. 1-18; J. L. Myres, "The Amathus Bowl", *JHS*, Vol. 53, Issue 1, 1933, ss. 25-39; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians" s. 204; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 8; D. M. Master, "Economy and Exchange in the Iron Age Kingdoms of the

Figür 8: Amathus'tan Gümüş Kâse Örneği²¹²

İkinci Kıbrıs-Fenike grubundaki üç kâsedan ikisi Cesnola koleksiyonunda diğeri ise Louvre'da yer alır. Cesnola koleksiyonundaki 4554 numaralı kâse, Asya kökenli bir motifle süslü tek örnektir. Arka ayakları üzerinde duran bir aslanın mızraklanması dikkat çeker. Ayrıca örgü bordürle bölünmüş frizlerden iç taraftakinde ağaç, inek, sfenks, at ve okçu betimlemeleri yer alır. Dış taraftakindeyse, kutsal bitkiler ile bunların iki tarafında konumlanmış grifonlar, keçiler, sfenksler, düşmanlarını katleden firavun ve bir grifonu mızraklamakta olan bir kahraman tasvir edilmiştir (Figür 44).²¹³

Kıbrıs-Fenike kâselerinin üçüncü grubundaysa çeşitli hayvan figürleri, düşmanını katleden firavun betimlemesi, sfenksler ve grifonlar yer almaktadır. Dış frizde ise aslanlar ya da grifonlarla dövüşen kahramanların olduğu dövüş sahneleri yer alır.²¹⁴ Etruria kâselerine geçildiğinde de benzer temalar söz konusudur. Praeneste'deki Bernardini mezarında ele geçen ve MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlenen Mısır ürünü olma ihtimali yüksek bir kâsenin ortasında yine

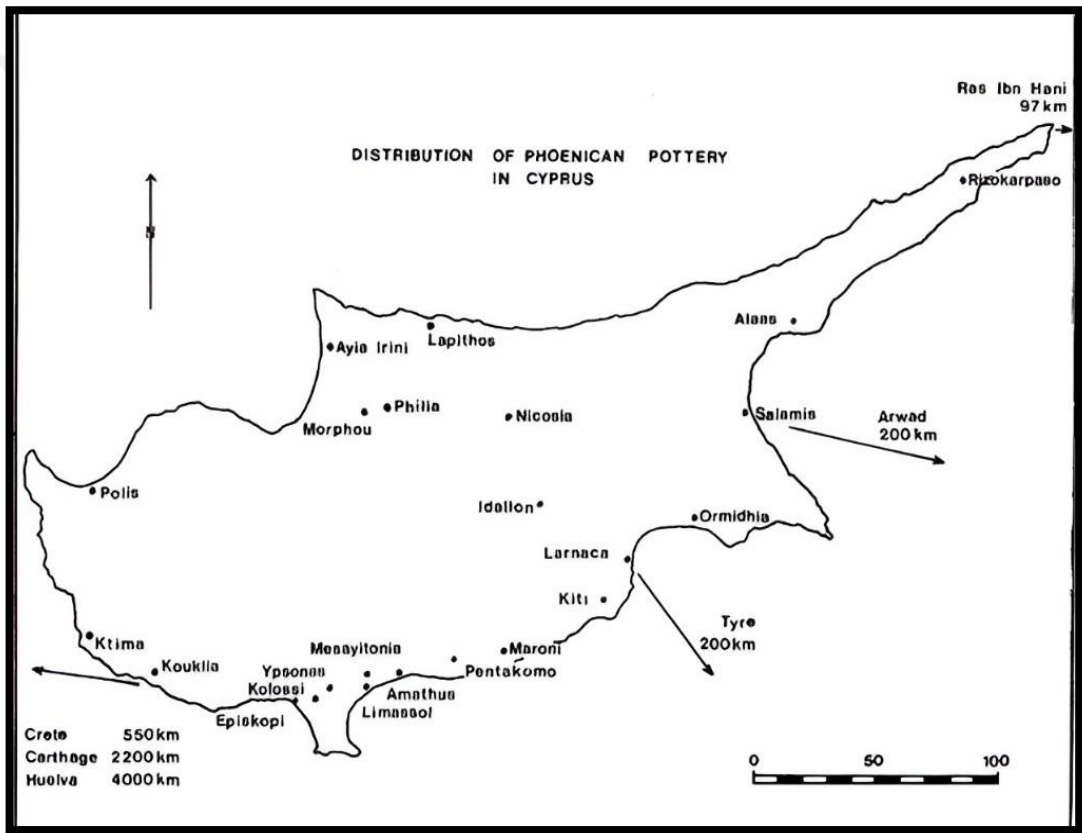
Southern Levant", *BASOR*, No. 372, 2014, s. 88; Temür, "Ön Asya Sanatında Grifon ...", s. 321; Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus*, s. 88; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 142; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 140.

²¹² C. Vanhoff, "Phoenician Bronzes in Cyprus", *Phoenician Bronzes in Mediterranean*, Ed. J. Jiménez Ávila, Real Academia de la Historia, Madrid, 2015, s. 290, fig. 21.

²¹³ A. Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition and Techniques", *Phoenician Bronzes in Mediterranean*, Ed. J. J. Avila, Real Academia De La Historia Madrid, 2015, s. 500, fig. 16; Teixidor, "The Phoenician Inscriptions ...", ss. 55-70; Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus*, s. 13.

²¹⁴ V. Karageorghis, "A Cypriot Silver Bowl Reconsidered 1: The Iconography of the Decoration", *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 34, 1999, ss. 13-20; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143.

düşmanlarını katleden bir firavun figürü ile ilahların ve skarabelerin taşındığı dört papirüs tekne bulunmaktadır. Teknelerin aralarında başka figürler de görülür. Hiyeroglif yazılarla çevrelenmiş frizde ayrıca Eşmunazar bin Aşto'un adının verildiği, Fenike dilinde bir yazı bulunmaktadır. Bir başka kâsenin ortasındaki madalyonda Asyalı bir köle ile Mısırlı savaşçılar yer alır. İçteki frizde at ve kuş, dıştaki frizde ise Asur görünüşlü savaşçılar ile arabaların yer aldığı savaş ve kır yaşamı betimleri yer almaktadır. Üzerlerindeyse yine kâselerde sık rastlanan güneş kursu bulunmaktadır.²¹⁵ (Figür 9)

Harita 2: Fenike Çanak Çömleğinin Kıbrıs'taki Dağılım Alanları²¹⁶

²¹⁵ Bk. Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 14; M. Kinderlen ve diğerleri, "Tripod Cauldrons Produced at Olympia Give Evidence for Trade with Copper from Faynan (Jordan) to South West Greece, c. 950-750 BCE", *JASR*, 8, 2016, ss. 303-313; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 9, 12; Barnett, "Ancient Ivories in the Middle East", plate 45C; R. Fletcher, "A Database of Imports in the Central Mediterranean: A Description and some Methodological Considerations", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 18, 2005, s. 8; Temür, "Ön Asya Sanatında Grifon ...", s. 321.

²¹⁶ P. M. Bikai, *The Phoenician Pottery of Cyprus*, Zavallis Press LTD, Nicosia, 1987, s. 85, plate I.

Yukarıda bahsi geçen kâseler ve daha fazlası Fenike sanatında ne denli bir öneme sahip olduklarını kanıtlamaktadır. Mısır gibi komşu bölgelerdeki ikonografi özümsemiş ve yine Fenikeliler tarafından tüm Akdeniz dünyasına yayılmıştır. Fenike kâselerinde Mısır etkisine ek olarak Suriye ve Asur temalarının benimsendiği de görülür. Bununla birlikte kendilerine has ve özgün sanatsal kimliklerinin de altı çizilmelidir.²¹⁷

Figür 9: Bernardini Mezar’ından Fenike Gümüş Kâse Örneği²¹⁸

1.4.4. Gliptik Sanatı, Mühür

Fenike gliptik sanatı, skarabe ya da daha az rastlanan skaraboid şeklinde ve alt kısmında mühür kalıbının baskısı bulunan mühürlerden oluşmaktadır. Mühürlerin üzerlerine Fenike adlarının işlenmiş olması, silindir tipteki mühürlerin Fenike kökenli olduklarını göstermez. İsim eklenmesiye yalnızca mührün sahibine dair bir göstergedir. Bu şekilde mühürler sayesinde

²¹⁷ Karageorghis, “A Cypriot Silver Bowl...”, s. 18; S. Palamutçu, *Ephesos Liman Alani’ndan Ele Geçen Lr 3 Tipi Amphoralar*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2014, s. 8; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 7; Pappa, “Greek magic on the Atlantic? ...”, s. 47.

²¹⁸ Vanhoff, “Phoenician Bronzes in Cyprus”, s. 290, fig. 21.

dönem siyasetine dair bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Tell Kedesh'te yapılan kazılarda Fenikelilere (Tyros kent meclisine) ait ve kadın-erkek özel bölge yöneticilerinin kendi şahıslarına ait mühürler ortaya çıkmıştır.²¹⁹ Aynı şekilde tanrıların adları da, mühür sahibinin kökenine dair bir göstergedir. Mühürlerde açıkça Mısır ya da Pers ikonografisinin görülmesi, Mezopotamya ve İran kökenli olduklarını düşündürür. Damganın silindir mühür üzerindeki baskınlığı, Suriye ve Filistin'in alfabenin yayılmasından sonraki Demir Çağı özelliğidir. Alfabenin kullanımıyla birlikte, yazı malzemesi olarak kilin yerini papirüs almış ve kil üzerinde yuvarlanan silindir kullanımdan çıkarak yerini Mısır tipi skarabeye bırakmıştır. (Figür 10) Skarabelerin yalnızca mühür olarak değil, yüzük, kolye parçası olarak da kullanıldıkları ve büyü ile tılsım²²⁰ özellikleri taşıdıkları görülmektedir.²²¹

Figür 10: Koruyucu İşlevi Olan Mısır Tipi Skarabe Mühür Örneği (MÖ 6.-5. Yüzyıllar, Suriye)²²²

²¹⁹ A. Berlin ve S. Herbert, "Excavating Tel Kedesh", *Archaeology*, Vol. 65, No. 3, 2012, s. 27.

²²⁰ Tılsım kötülüğü uzak tuttuğuna ve sahibine iyi şans getireceğine inanılan objelerin genel adıdır. Değerli taş, heykel, bozuk para, kolye, yüzük ve muska olmak üzere içerisinde büyü sözleri yazıldığına inanılan canlı ve cansız her türlü nesne tılsım görevi görebilir.

²²¹ Ben-Tor, *The scarab: A reflection ...*; A. Güney, *Anadolu'da Başlangıcından MÖ I. Binin Sonuna Kadar Hayvan Biçimli Damga Mühürler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, Ankara, s. 13; Sader, *The History and Archaeology ...*, ss. 221-235; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 53; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 820; Greenfield, "A Group of Phoenician City Seals", ss. 129-134; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", s. 199; J. Naveh, "Phoenician Seal Impressions", 'Atiqot / כרך, 1997/ התשנ"ז, עתיקות, התשנ"ז, s. 31; 'Akko (Acre): Excavation Reports and Historical Studies / דיווחים על חפירות ומחקרים היסטוריים, 1997/ התשנ"ז, ss. 115-119; Jastrow, "A Phoenician Seal", s. 257; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 173.

²²² <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/323744> (Erişim Tarihi: 11.04.2023)

Mühürlerin ikonografisi oldukça çeşitlidir. Yürüyen kanatlı sfenks, karşılıklı duran, bir platform üzerinde çömelmiş aslanlar, koşan keçiler, yavrusuna süt veren bir tür keçi, dört kanadı açık bir şahin gibi hayvanlı temalar mevcuttur. Dört kanadı açık halde yürüyen ya da hayvan başlı ilahların yer aldığı mühürler de görülmektedir. Bunlara ek olarak bir buhurdanın karşısında duran asalı bir figür, çifte taçlı ve kısa peştamallı, bir eliyle ucu hilalli bir sopa tutan, diğer eliyle de selam yahut kutsama hareketi yapan, yürür vaziyetteki bir figür gibi daha pek çok motif örneğinden söz edilebilir. Bu temalara genellikle, kanatlı güneş kursu, güneş kursu ya da hilal ve dolgu işlevi gören *uraeus*²²³ eşlik etmektedir.²²⁴ Yazı işlenmiş mühürlerin üzerindeki ikonografik motiflerin yanı sıra, yazısız mühürlerde de motifler yer almaktadır. Sözü edilen yazısız mühürlerde yer alan motifler çeşitli olup bazılarında dört kanatlı skarabeler, kutsal bir bitkinin iki tarafında çömelmiş olan kanatlı iki sfenks, bir güneş kursu ve *uraeus* altında şahin başlı ilah, volütlü bir kutsal bitkinin iki tarafında şaha kalkmış kanatlı iki grifon gibi temalar yer alır. Tanrı Bes'in önden görüntüsü, iki yanında küçük urnalar bulunan bir lotus çiçeği önünde çıplak olarak diz çökmüş tanrı Horus ile Suriye kıyafetli iki figürün ortasındaki *jed* sütunu üzerinde duran küçük Horus, diz çökmüş dört kanadı açık insan figürü ve Horus'u emziren İsis ise yazısız mühürlerde rastlanan diğer motiflerdir.²²⁵

Yukarıda sözü edilen tüm bu temalar Mısır etkisinin sonuçlarıdır. Pers dönemine ait bazı mühürlerse Fenike'ye atfedilmektedir. Bazı Fenike mühürlerinde iki yanında sfenksler bulunan bir tahta oturmuş olan sakallı bir erkek ilah tasvir edilmektedir. Bu mühürlerin tanrı Melkart'ı temsil ettikleri öne sürülmüştür. Karmaşık ikonografik geleneğe ait ürünlerde ise hem Mısır'ın baskın etkisi, hem de Fenike fildişlerinde ve kâselerinde yer alan temalar yer almaktadır. Dolayısıyla, bu üretimin merkezinin temelde Fenike kentleri olduğu varsayılabilir. İsrail ya da

²²³ Kobra yılanın sembolize edilmiş dik duruşlu şeklidir. Uraeus, Antik Mısır'da egemenlik, hükümlük, tanrısallık ve ilahi otoritenin sembolü olarak kullanılmıştır.

²²⁴ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 7; Elayi ve Elayi, *A Monetary and Political History of...*, s. 48; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 70; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 154-155.

²²⁵ Greenfield, "A Group of Phoenician City Seals", ss. 129-134; Jastrow, "A Phoenician Seal", s. 258; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 70; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 820; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", s. 199; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 173.

Arami kentlerinde görülen mühürlerin, Fenike taklidi değillerse, Fenike kökenli ya da buralara göçmüş Fenikeli zanaatkârların eserleri oldukları söylenebilir.²²⁶

1.4.5. Diğer Küçük Sanatlar: Mücevher, Cam ürünleri, Terracotta

Fenike’de ve daha çok Kıbrıs, Kartaca, Sardinya, Etruria ve İspanya’da bulunan mücevherler için de yukarıda sözü edilen benzer durumlar söz konusudur. Aralarında çoğunlukla altından yapılma kakmalarla süslenmiş kolye, küpe, bilezik, gerdanlık, madalyon ve her türden iğnelerin yer aldığı mücevherlerde bereketi simgeleyen çıplak kadın figürü gibi insan ve sfenks başı, keçi, kuş, aslan, skarabe gibi hayvan figürleri ile çiçek desenleri ve geometrik desenler yer almaktadır.²²⁷ Anlaşıldığı üzere Mısır ikonografik etkisi bu alanda da baskındır.

Cam işçiliği de tipik bir Fenike zanaatıdır. Plinius’un da bahsettiği gibi camı Fenikeliler icat etmeseler de onların yaymış oldukları doğrudur (Figür 11).²²⁸ Mısır’da kullanılan mat cama ek olarak, daha değerli olan şeffaf ve yanardöner tipteki camı onlar yaymışlardır. Sidon mezarlarında çok sayıda kâse, şişe ve şişecik bulunmuştur. Roma döneminde de Batı’ya bol miktarda bu ürünlerin ihracatı yapılmıştır.²²⁹ Dolayısıyla Plinius’un cam işçiliğine yaptığı vurgu ve övgü yersiz değildir.²³⁰

²²⁶ E. R. M. Dusinger, *Gordian Seals and Sealings Individuals and Society*, UPenn Museum of Archaeology, 2005, s. 47; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 7; Elayi ve Elayi, *A Monetary and Political History of...*, s. 48; N. Avigad ve B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem, 1997, 278, no. 747; 77, no. 85; E. Gubel, “‘Syro-Cypriote’ Cubical Stamp: The Phoenician Connection”, *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C.*, Ed. E. Lipiński, Leuven, 1987, ss. 214-215, fig. 13:1; Culican, “The Iconography of some Phoenician ...”, s. 70; Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...”, s. 820; Greenfield, “A Group of Phoenician City Seals”, ss. 129-134; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 199; Jastrow, “A Phoenician Seal”, s. 258; Temür, “Ön Asya Sanatında Grifon ...”, s. 321; Bergeron, “Death, gender, and sea shells ...”, s. 173.

²²⁷ V. Vitali ve U. M. Franklin, “Conservation of the Punic Collection at the Museum of Carthage. Part I - Mapping the Collection: Methodology, Classification, and Assessment”, *Journal of the Canadian Association for Conservation*, Vol. 24, 1999, ss. 29-41; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 502; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 163-164; Mazar, *The Phoenicians in Achziv: ...*, s. 140.

²²⁸ Plin. nat. V. 17. 1; XXXVI. 66. 1.

²²⁹ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 175; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 7; L. Turri, “Metalürji Sanatı”, *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 367-368; Öztürk, *Erzurum Müzesi Cam Eserleri*, s. 11; Segall, “The Problem of Phoenician Artisans ...”, ss. 99-100; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 146-148.

²³⁰ Plin. nat. V. 17. 1; XXXVI. 66. 1.

Figür 11: Fenike İşi Cam Ürün Örnekleri²³¹

Terracottalar incelendiğinde mezarlarda ele geçen buluntular arasında, bazıları son derece özgün olan, kadın tasvirleri başı çekmektedir. Kadın tasvirlerinin dışında çok sayıda heykelcik de yer almaktadır.²³² Sidon’da ele geçen çoğunluğu erkek kafalarından oluşan heykelciklerdeki Osiris sakalları, Mısır perukları ve Suriye başlıkları yine bölgeler arası etkileşimi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Mezarlarda bulunmuş olan bazı tılsımlar yine pişmiş topraktan ya da bazen cam hamurundan yapılmıştır ve bunların da tamamı Mısır tipindedir. Vazolara gelince, kıyı kesiminde Akziv, Beth Peleth, Dor ve hatta Mısır’daki Er Retabe gibi çok sayıda yerde kırmızı renkte zarif çanak çömleğe rastlanmaktadır. Mantar ağzılı, yonca ağzılı ve çift koni şeklinde olmak üzere başlıca üç tip testi grubu²³³ mevcuttur. Bu türlerin en eski örnekleri MÖ 9.-8. yüzyıllara tarihlendirilse de sonraki yüzyıllarda da yaygın olarak görülürler. Fenike

²³¹ <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-0ef2-a3d9-e040-e00a18064a99> (Erişim Tarihi: 11.04.2023)

²³² Raban ve Kahanov, “Clay models of Phoenician vessels ...”, s. 70; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 155-159; Mazar, *The Phoenicians in Achziv*: ..., ss. 118-125.

²³³ Fenike testi türleri ve özellikleri ile ilgili ayrıca bk. Anderson, “The Beginnings of Phoenician Pottery:...”, ss. 35-54.

yerleşimlerinde sözü edilen çömleklerin yanı sıra günlük kullanım için üretilmiş cilasız çanak çömlekler de yoğun miktarda bulunmuştur. Üstleri açık hazneli ve tek emzikli kandiller, geniş çukurlu ve kenarları şeritli tabaklar, kare omuzlu oval amforalar ile tek kulplu kaplar bu günlük kullanım kaplarından bazılarıdır.²³⁴ (Figür 12)

Figür 12: Tipik Fenike Çanak Çömlekleri²³⁵

²³⁴ Gilboa, “The Dynamics of ...”, s. 1; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 20; Şehre ait sikkelerle ilgili ayrıca bk. Jigoulov, *The Social History of ...*, ss. 113-116; N. Schrieber, *Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age*, Brill, Leiden, Boston, 2003, s. 14; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 286; Regev, “Akko-Ptolemais, a Phoenician...”, s. 122; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, s. 51; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 394; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 198; Freuds, “A Note on Sixth-Century ...”, s. 182; Fletcher, “A Database of Imports ...”, s. 20; A. Stewart ve S. R. Martin, “Attic Imported Pottery at Tel Dor, Israel: An Overview”, *BASOR*, No. 337, 2005, s. 83, 84 fig. 4, fig. 5; J. L. Nitschke ve diğerleri, “Between Carmel and the Sea: Tel Dor: The Late Periods”, *NEA*, Vol. 74, No. 3, 2011, ss. 137-139; A. Gilboa, “Dor and Egypt in the Early Iron Age: an Archaeological Perspective of (Part of) the Wenamun Report”, *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant*, Vol. 25, 2015, s. 247; R. Fletcher, “Fragments of Levantine Iron Age Pottery in Chalcidice”, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 21, 2008, s. 4; Anderson, “The Beginnings of Phoenician Pottery: ...”, s. 36; G. Shalvi ve diğerleri, “The Pottery of Tel Esur, a Rural Canaanite Late Bronze Age Site on the Via Maris”, *BASOR*, No. 382, 2019, ss. 111-142.

²³⁵ National Maritime Museum, Haifa; Shalvi, “Tel Shiqmona: A Forgotten Phoenician Site ...”, s. 1885.

1.4.6. Mimari

Dini mimariyle ilgili en ayrıntılı bilgiler, İsrail’de Fenikeli sanatçılar tarafından inşa edilen Süleyman Tapınağı’nın Eski Ahit’te verilen tasvirlerden edinilir.²³⁶ Tapınağın önünde, kurban sunağının ve “tunç denizi” denen, içinde arındırma suyunun bulunduğu büyük çanağın yer aldığı bir avlu bulunmaktadır. Tapınak kapısının iki yanında yine tunçtan iki sütun görülür. Bina birbirlerini izleyen üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar kare şeklinde bir giriş, altından sunağı ve ekmek sunuları için sedir masasıyla dikdörtgen orta oda ve ardından, perdeyle örtülü bir kapıdan ulaşılan kare şeklinde karanlık bir oda olan “Kudusülakdes”tir. Ahit Sandığı burada saklanmaktadır. Mabedin etrafında üç kat halinde odalar yer almaktadır. Eski Ahit’te verilen bilgiler Suriye tapınaklarından, özellikle de MÖ 13. yüzyılda Hazor’da ve MÖ 9. yüzyılda Tell Tayinat’ta inşa edilmiş olan tapınaklardan elde edilen arkeolojik kanıtlarla karşılaştırıldığında, Süleyman Tapınağı’nın yapısında bölgenin tüm karakteristik özelliklerinin sergilendiği söylenebilir. Bu özellikler, avluları ve bunlara bakan odalarıyla Mezopotamya tapınak yapısından çok, kutsal odaların iç tarafa doğru sıralandığı Mısır tapınak yapısına yakındır.²³⁷ Dolayısıyla Fenike sanatında ağırlıklı bir Mısır etkisinin izi sürülebilmektedir.

Kudüs Tapınağı’nın girişindeki iki sütun ya da gömme ayak, MÖ 1. binyılın başlarının küçük tapınak modellerini hatırlatır. Herodotos Tyros’taki Melkart Tapınağı’nın da biri altından diğeri zümrüitten benzer sütunlarının bulunduğunu ifade eder.²³⁸ Sütun başlıklarına gelince Kıbrıs’ta ve Samaria, Megiddo, Hazor, Ramat Rahel gibi çeşitli İsrail kentlerinde Ön Aiol olduğu söylenen örneklerin keşfedilmiş olması, bunların kökenlerinin de Fenike’ye dayandığını düşündürmektedir. Tell Sukas, Amrit, Sidon ve Ayn El Hayat’ta Fenike tapınaklarının kalıntıları bulunmaktadır.²³⁹ Tell Sukas kazılarında, kutsal oldukları sanılan ve yapısı henüz kesin olarak anlaşılamamış olan iki binanın kalıntıları gün ışığına çıkarılmıştır. Sidon’da Eşmun’a adanmış olan ve içinde bulunan Bodaştart yazıtlarında da söz edilen tapınak günümüzdeki Sayda’nın dört kilometre kuzeyinde, Nehr’ül Avali suyunun sol kıyısındaki Bostan Eş Şeyh adı verilen bir yerdedir. Kalıntıların çevresi yaklaşık elli yedi metre genişlikte

²³⁶ I. Krallar 6; 7.

²³⁷ Sader, *The History and archaeology...*, s. 189, 204; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 176; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 8; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 392; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 198; Xella, “Phoenician Inscriptions in Palestine”, s. 160.

²³⁸ Hdt. II. 44; J. M. Sestier, *Antikçağ’da Korsanlık*, Çev. O. Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, s. 37.

²³⁹ Vance (a), “Literary Sources for ...”, ss. 11-13; Sader, *The History and archaeology...*, s. 189, 204.

ve otuz yedi metre uzunlukta bir duvarla sarılıdır. Tepeden nehre doğru en az iki teras inmekte ve belki de, vadide de arka arkaya sıralanmış teraslar da vardır. Burası MÖ 5. yüzyıl civarına ya da bundan kısa bir süre öncesine tarihlendirilebilir. Kesin bir kronolojik referans noktası sunan Bodaştart yazıtları dışında, tapınaktan fazla uzak olmayan bir yerde, Yunan heykel kırıkları arasında, Pers dönemini teyit eden, boğa protomlu Ahameniş tipi bir sütun başlığı kırığı bulunmuştur. Dunand tarafından kazılmış olan Amrit Tapınağı (Figür 45) plan ve mimari yapı açısından daha iyi durumdadır. Bu tapınak o dönemde içi suyla dolu olan kırk sekiz metre uzunlukta ve otuz sekiz metre genişlikte kutsal bir çanağın (arınma alanı/havuz) bulunduğu büyük bir kutsal alandan oluşur. İç kısmın üç tarafı dikdörtgen sütunlardan oluşan bir portikle sarılıdır. Çanağın ortasında beş metrekarelik bir platform üzerine dikilmiş, önü açık muhtemelen içine kült objesinin konduğu ve Mısır tipi bir saçak silmesi olan küp şeklinde bir tapınağın yer almaktadır. Sözü edilen küçük kült alanının önünde, doğu ve batı kenarlarının yakınlarında iki sütun kaidesi bulunmuştur. Amrit Tapınağı yaklaşık olarak MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilebilir.²⁴⁰

Keşfedilebilmiş Fenike tapınaklarına bakıldığında, iyi korunamamış durumda olsalar dahi küçük kült alanını saran tahkim edilmiş geniş bir kutsal alan bulunduğunu görülür. Bu tapınak tipinin, yüzlerce yıl daha yaşlı bir mabedin kopyası olduğu açıkça görülen bir örneğine, Roma İmparatoru Macrinus Dönemi'nden (MS 217-218) kalma bir Byblos sikkesinin üzerinde rastlanır.²⁴¹ (Figür 13) Bu tapınak, önünde basamaklar bulunan, sıra sütunlarla sarılı ve içinde bir *baitylos* olan kutsal bir iç alandan oluşan in antis planındaki tapınağa çok benzer. İdalion'da bulunmuş terracotta bir model ile Kıbrıs Tapınağı'nın biri altın bir levha, diğeri de bir sikke üzerindeki iki tasvirinin de Amrit tapınağına çok benzediği görülür. Yapı daha ayrıntılıdır ama öndeki sütunlar ve merkezdeki kült objesi aynen kalmıştır. Bu küçük mabetlerin motifleri de, ileride de görüleceği gibi, Batı'daki Fenike kentlerindeki pek çok stel ve sunakta yeniden ortaya çıkacaktır. Eski Ahit'te bahsedilen bir diğer kutsal yer tipi de, Fenike bölgesinin dışında, Kudüs

²⁴⁰ Sader, *The History and archaeology...*, s. 189, 204; M. Dunand ve N. Saliby, *Le temple d'Amrith dans la pérée d'Aradus*, Collection Bibliothèque Archéologique et Historique, CXXI, Paul Geuthner, Paris, 1985; Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 183, 184; Torrey, "A Phoenician Royal Inscription", s. 157; Vance (a), "Literary Sources for ...", ss. 11-13; Torrey, "A Forged Phoenician Royal Inscription ...", s. 137.

²⁴¹ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XII. 13.

yakınlarında olsa da, çocukların kurban edildikleri tofetler.²⁴² Kartaca, Suse, Motya, Nora, S. Antioco ve Monte Sirai’de, geniş kutsal alan kalıntılarının yakınlarında, çocukların ve kimi zaman da insan yerine kuşların ya da diğer küçük hayvanların yakılmış kemiklerinin bulunduğu urnalar bulunmuştur. Eski Ahit’teki “Molok’a kurbanlar” ifadesi ve Kudüs yakınlarındaki bir tofetten söz edilmesi de elbette, Demir Çağı’nda Fenikelilerin de sürdürdükleri genel bir Kenan ayini olasılığına işaret etmektedir.²⁴³

Figür 13: Roma İmparatoru Macrinus Dönemi’ne (MS 217-218) Ait Bir Byblos Sikkesi²⁴⁴

Mezarlara gelince, kayaya oyulmuş ve bir koridorla/dromosla ulaşılabilen büyük odaların pek çok örneği bulunmaktadır. Akziv mezarları bu tiptedir. Byblos’ta, ünlü lahdin bulunduğu Hiram’ın mezarında da kuyu, galeri ve mezar odası gibi aynı temel özellikler görülür. Pers

²⁴² Tofetler çocuk kurban törenlerinin yapıldığı yerlerdir. Buralarda yanmış çocukların kül ve kemiklerine rastlanır. II. Krallar 23. 10; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 15; J. H. Humprey ve J. Griffiths Pedley, “Roman Carthage”, *Scientific American*, C. 238, S. 1, 1978, s. 112; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 91; M. M. McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice and Other Invented Traditions in Early Roman Africa”, *Religion in the Roman Empire*, Vol. 3, No. 3, 2017, s. 395.

²⁴³ M. G. A. Guzzo ve J. A. Z. Lopez, “The Epigraphy of the Tophet”, Ed. P. Xella, *Tophet in the Ancient Mediterranean-Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 29-39, Verona, 2012-2013, s. 163, 168; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 35; McCarty, M. M. “Representations and the ‘Meaning’ of Ritual Change: The Case of Hadrumetum”, *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean: Agency, Emotion, Gender, Representation*, Franz Steiner Verlag, 2011, ss. 201-202; H. Bénichou-Safar, “Sur l’incinération des enfants aux tophets de Carthage et de Sousse”, *Revue de l’histoire des religions*, Vol. 205, 1988, s. 60; D. B. Harden, “The Topography of Punic Carthage”, *Greece & Rome*, 9/25, 1939, ss. 5-6; D. Hoyos, *The Carthaginians*, Taylor & Francis Group, New York, 2010, s. 81; G. Piga ve diğerleri, “Woman and child: The singular testimony of a Punic tomb in the necropolis of Monte Sirai (Carbonia-Sardinia, Italy)”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 29, 2020, ss. 1-11; McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice ...”, s. 398.

²⁴⁴ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XII. 13.

döneminde Sidon'da mezarlar kuyunun dikey duvarlarına açılmıştır. Benzer tipte mezarların Kartaca'da da bulunmuş olması bu tipin ne denli yaygın olduğunu göstermektedir.²⁴⁵

Fenike kent binaları hakkındaki bilgilere ise Asur tasvirlerinden ulaşılmaktadır. Bu tasvirler çoğunlukla genel ve şematiktir. Kentler kuleli ve mazgalı surlarla çevrilidir. III. Şalmaneser'in (MÖ 858-824) Balavat'taki tunç kapılarında görülen Tyros tasviri bu tür bir örnektir. Tyros surları daha sonraki dönemlerde Sennaherib (MÖ 704-681) kabartmalarında, üzerlerine yapay olarak yerleştirilmiş evlerle birlikte yeniden ortaya çıkar surların görkemli mazgalları ve evlerde de, Süleyman Tapınağı'ndaki gibi, ön kapının iki tarafında küçük sütunlar vardır.²⁴⁶ Fenike surlarının bir diğer tasviriyle MÖ 4. yüzyıla ait bir Sidon sikkesinde karşılaşılır. Sikkede kentin kuleleri ve mazgalları yer almaktadır (Figür 14).²⁴⁷ Son olarak, Strabon'un, Tyros ve Arados'taki evlerin çok katlı olduğu ve ayrıca Tyros'taki evlerin Roma evlerinden daha yüksek olduğu yönündeki anlatısı evlerde birden fazla kat olduğu gerçeğini doğrular. Her zamanki gibi, Batı'da da aynı durum geçerlidir; Appianos'a göre, Kartaca'da forumla Byrsa arasındaki evler en az altı katlıdır.²⁴⁸

²⁴⁵ E. Mazar, *The Northern Cemetery of Akhziv (Tenth-Sixth Centuries BCE): The Tophet Site*, 2 vols. CAM 19-20, Barcelona, 2009-2010; A. D. Trendall, "Archaeology in South Italy and Sicily, 1961-63", *Archaeological Reports*, No. 10, 1963-1964, s. 49; H. Ben Younes ve A. Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: the funerary world", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, ss. 158-159; Mazar, *The Phoenicians in Achziv: ...*, ss. 157-159; E. Mazar, *The Phoenician Family Tomb n. 1 at the Northern Cemetery of Achziv (10th-6th Centuries BCE): Sam Turner Expedition Final Report of Excavation*, Cuadernos de Arqueologia Mediterranea 10, Publicacionaes del Laboratorio de Arqueologia, Universidad Pompeu Fadra de Barcelona, Barcelona, 2004, ss. 15-19, 27, 30.

²⁴⁶ Sennaherib'in imar faaliyetleri ile ilgili ayrıca bk. ARAB II. 172; Fenike ve Pön ev mimarisi ile ilgili ayrıca bk. T. E. Levy, (Ed.), *Historical Biblical Archaeology and the Future: The New Pragmatism*, New York, 2010.

²⁴⁷ Betlyon, 14.

²⁴⁸ Strab. XVI. 2. 13; XVI. 2. 23; App. VIII. 19. 128; F. Braudel, *Akdeniz, Mekan, Tarih, İnsanlar ve Miras*, Metis Yayınları, İstanbul, 2018, s. 71; D. Nadali, "Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım: İmgeler yoluyla Anlatım", *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 383-389; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivoriees...*, s. 14; Greenfield, "A Group of Phoenician City Seals", s. 131; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", ss. 274-275.

Figür 14: MÖ 4. Yüzyıla Ait Üzerinde Şehrin Kulelerinin Yer Aldığı Sidon Sikkesi²⁴⁹

Arfou'nun çalışmasında yer alan Pön kenti tasviri de oldukça kıymetlidir.²⁵⁰ Buna göre kentin etrafında kuleler ve kapılar ile donatılmış, tepeleri yuvarlak merlonlarla taçlandırılmış nispeten alçak bir çevre duvarı bulunmaktadır. Bu duvarın arkasında, yüksek evlerden oluşan bir mahallenin işgal ettiği bir kentsel çekirdek, diğer yerlerde ise alçak yaşam alanları hâkimdir. Ana kapıdan agoraya giden ana yol, tapınak ve muhtemelen diğer kamu binalarını barındırır. Bu yol aynı zamanda bir iç duvarla korunan bir akropol'e doğru uzanır. Muhtemelen agoradan uzak olmayan bir yerde *cothon* (yapay liman) bulunmaktadır. Genellikle kenar kesimde ise tofet yer alır. Bir tepenin varlığı ise Fenike ve Pön kentinin temel bir unsurudur.²⁵¹

Kentlerin altyapısına bakıldığında Fenikeli mühendislerin baraj ve köprü inşaatında son derece başarılı oldukları söylenebilir. Arados, Sidon ve Tyros'taki baraj kalıntıları bu mühendislik başarılarının kanıtlarıdır. Bununla birlikte devasa taş blok kullanımının sonucunda tüm doğal taş kaynakları tüketilmiştir. Ayrıca, şimdiye dek yalnızca Kartaca ve Motya'daki kolonilerde bulunabilmiş olan *cothon*lardan da söz edilmesi gerekir. Motya'daki örnekte, gemilerin sığınıp korunabilecekleri elli bir metreye otuz yedi metre ölçülerinde dikdörtgen bir rıhtıma en azından yedi metre genişlikte bir kanalla ulaşılmaktadır.²⁵²

²⁴⁹ Betlyon, 14.

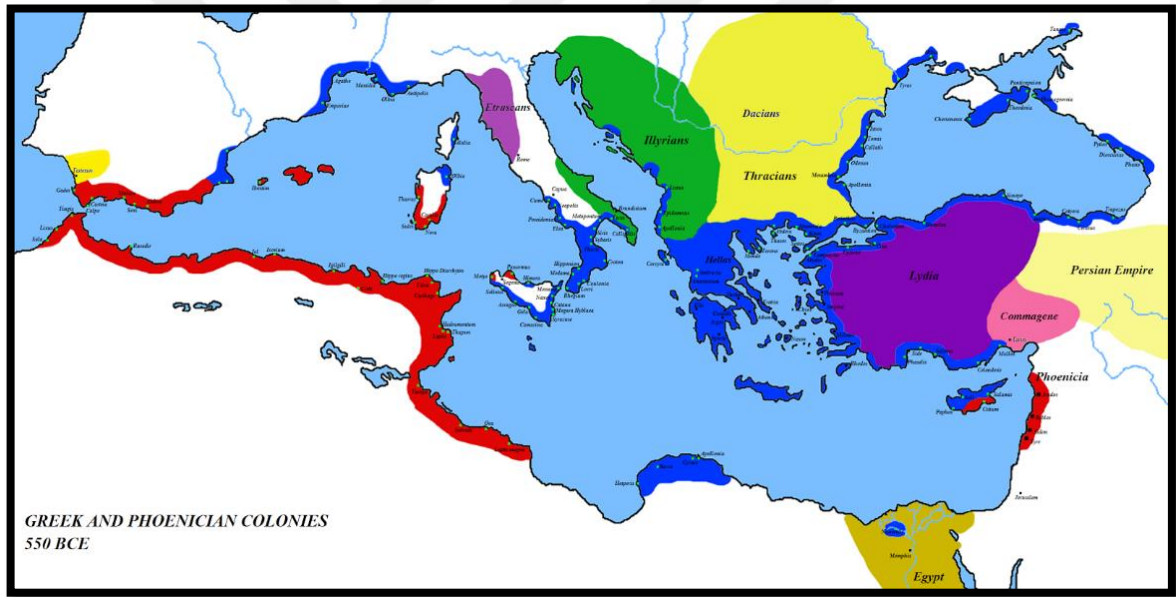
²⁵⁰ Bk. W. Arfaou ve diğerleri, "Historical Spatio-Syntactical Analysis of the Phoenician-Punic settlement during the first millennium B.C.", Proceedings of the 13th Space Syntax Symposium, 2021, ss. 1-37.

²⁵¹ Arfaou ve diğerleri, "Historical Spatio-Syntactical Analysis ...", s. 6.

²⁵² Verg. *Aen.* I. 428; Strab. XVII. 3. 14; Harden, "The Topography of Punic Carthage", s. 9; Öztürk, "Antik Çağın Işığında...", s. 304; Torrey, "A Phoenician Royal Inscription", s. 157; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", ss. 40-41; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 65; Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", s. 150, 152.

2. AKDENİZ DÜNYASINDAKİ KOLONİZASYON HAREKETLERİNE GENEL BAKIŞ

Fenike kolonizasyonuna bakmadan önce koloni hareketinin başlangıcına ve tetikleyici sebeplerine değinmek faydalı olacaktır. Bu çalışmada Fenike kolonizasyonu konu alınsa da kolonileşme denince akla ilk gelen Yunan kolonizasyonundan söz etmek gerekir. Bu nedenle öncelikle Yunan kolonizasyonu ve kolonileri hakkında bilgi verilip ardından Fenike kolonilerine geçilmesi uygun görülmüştür. (Harita 3) Böylece hem kolonizasyon hareketi daha anlaşılır olmuş hem de Yunan kolonileşmesi ile esas çalışma konusu olan Fenike kolonileşmesinin benzer ve farklı yönleri daha görünür hale gelmiştir.

Harita 3: Çalışmada Adı Geçen Yunan (Mavi Renkte) ve Fenike (Kırmızı Renkte) Kolonileri

2.1. Yunan Kolonizasyonu

2.1.1. Yunan Kolonizasyonu: Süreci, Nedenleri ve Özellikleri

Ege ve Yunan dünyasını Karanlık Çağ'dan çıkarıp Klasik Çağ olarak adlandırılan uygarlık çağına hazırlayan koşulların, “Yunan Kolonizasyonu” denilen yaklaşık 200 yıllık süreçte oluştuğu söylenebilir. Yunan kolonizasyonunun başlangıcı MÖ 750 yılına tarihlenirken, MÖ 550 yılı ise kolonizasyon hareketinin sonu kabul edilmektedir. Kimi tarihçilere göre söz konusu 200 yıllık zaman dilimini kapsayan kolonizasyon hareketi, eski Yunan tarihinin “Büyük

Kolonizasyonu”dur. Nitekim onlara göre Dor göçleri sonrasında Ege Denizi’nin adalarına ve Anadolu’nun batı kıyılarına göç etmiş olan İonlar, Aioller ve Dorların göçü de bir koloni hareketidir. Fakat Karanlık Çağı sona erecek olan kolonizasyon, Aiol ve İon göçleri gibi yalnızca bir göç hareketi olmayıp siyasal, ekonomik ve toplumsal sıkıntıların tetiklediği bir zorunluluktur.²⁵³

Büyük Kolonizasyon Dönemi olarak adlandırılan dönem Marmara, Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyılarında çok sayıda koloninin kurulduğu 200 yıllık bir süreci kapsar ve MÖ 750-550 yılları arasına denk gelir.²⁵⁴ Kolonizasyonun birinci evresi olan MÖ 750-650 yılları arasında rol oynayan kent sayısı sınırlıdır. Sicilya ve İtalya’nın güneyi ile Khalkidike yarımadasına, Eretria ve Khalkis ile Megara ve Korinthos’tan gelenler yerleşmişlerdir. MÖ 650-550 yılları arasına tarihlenen ikinci evredeki koloni hareketi ilk evreye göre daha yoğundur. Ege’nin kuzeyi, Trakya, Çanakkale, Marmara ve Karadeniz Bölgesi’nde yoğun bir kolonizasyon hareketi görülür. Güney İtalya, Sicilya, Fransa, Kuzey Afrika ve İspanya’da da koloniler kurulmuştur. Benzer şeklide Knidos’tan Sinope’ye kadar Küçük Asya kıyılarında da kolonizasyon faaliyetleri sürdürülmüştür.²⁵⁵ Sayıları saptanabilen dönem kolonilerinin sayısı Kuzey Ege’de 24, Karadeniz kıyılarında 24, Güney Anadolu kıyılarında 10, Marmara Denizi kıyılarında 17,

²⁵³ Bu göçler ve kapsadığı bölge ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. S. Aytüre, “Anadolu’da Hellen Uygarlığı”, *Anadolu Uygarlıkları*, Ed. F. Sevinç Erbaşı ve K. Doğanç, Paradigma Akademi Yayınları, 2023, ss. 295-302; M. A. Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi 1*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 191; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 269; C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonization*, New York, 1959, s. 9; S. Atasoy, *Amisos, Karadeniz Kıyısında Bir Kent*, Samsun, 1997, s. 3; Ayrıca bk. I. Morris, “The Collapse and Regeneration of Complex Society in Greece, 1500-500 BC”, *SSRN Electronic Journal*, 2005.

²⁵⁴ A. Gözlü, “Antik Yunan (Hellen)’da Koloniler ve Bunların Nitelikleri”, *Cyprus International University Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 81, 2015/1, s. 182; F. Sevinç Erbaşı, “İon Polislerinin Pers İstilasına Kadar Yakınoğu Devletleriyle İlişkileri”, *Folklor/Edebiyat*, 17/68, 2011, s. 63; Doğanç, “Eski Roma Dininde ...”, s. 635; J. Boardman, “The Greek World”, *CAH*, Plates to Volume III, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, ss. 195-289; Cawkwell, G. L., “Early Colonization”, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol 42, No.2, 1992. ss. 289-303.

²⁵⁵ Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 31; M. Arslan, “Pontos’tan Karadeniz’e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *OLBA*, XIV, 2006, s. 82; Gözlü, “Antik Yunan (Hellen)’da ...”, s. 183; J. M. Cook, “Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor”, *CAH*, Eighth Printing, Volume II, Part 2, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 795; I. Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean, Greeks Overseas*, Oxford University Press, 2011; Doğanç, “Eski Roma Dininde ...”, s. 635; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 29; E. Stefani, “Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads The Museological Approach”, *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads*, Ed. P. Adam-Veleni ve E. Stefani, Arcaheological Museum of Thessaloniki, No. 15, 2012, s. 26.

Korsika’da 1, Güney İspanya’da 2, Doğu Adriyatik kıyılarında 9, Güney Akdeniz’de Libya kıyılarında 3 ve Nil Deltası’nda 2 olmak üzere toplamda 143’tür.²⁵⁶

Karanlık Çağ sonrası göçlerin sebeplerine bakılacak olursa temel neden “polis” denilen birçok kentin topraklarının zamanla artan nüfusunu besleyemeyecek hale gelmiş olmasıdır. Artan nüfus için gerekli yeni topraklarını, komşuları aleyhine genişleterek sağlamak durumundadırlar. Yunanistan’ın hemen her bölgesinde aynı durum söz konusu olduğu için bu mümkün değildir. Ege Denizi’nin doğu kıyılarında yaşayanların genişleyebileceği iç kesimler ise Frigya Krallığı ile Lidya Krallığı gibi iki güçlü monarşinin egemenliği alanındadır. Bu nedenle Karanlık Çağ sonlarında başlayan kolonizasyon hareketi, Karanlık Çağ’dakiler gibi yerleşim birimlerinin toptan terkini gerektirmeyen bir göç olgusudur. Artan nüfusun neden olduğu toprak yetersizliği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal ve siyasal temelli sorunlar Yunan kolonizasyonunun temel nedenleridir.²⁵⁷ Ayrıca hızlı nüfus artışı kaynaklı beslenme zorlukları ve geçim sıkıntısı, siyasi hoşnutsuzluklar ve bunların yol açtığı siyasal nedenli göçlerden söz edilebilir. El sanatları ve denizciliğin ilerlemesi de kolonizasyonu tetikleyen diğer unsurlardır.²⁵⁸ Kolonilerin kurulmasına duyulan ihtiyaçlar arasında kentin mal ve mülk sahibi olmayan yoksulları ile siyasi mücadeleden yenik ayrılanların başka ülkede yaşamayı tercih etmeleri de vardır. Örneğin Hesiodos’a göre Kyme (Cumae)’de geçimini ticaret yaparak kazanmaya çalışan babasını Yunanistan’a göç etmeye zorlayan neden yoksulluktur.²⁵⁹

Kolonizasyon sürecinin başında en önemli görevi tüccarlar üstlenir. Çünkü tarım ve ticaret için uygun olan yerleri en iyi tüccarlar bilir. Sonrasında kent meclisi devreye girerek koloni kuruluşu

²⁵⁶ S. Aktüre, *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 210; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 238; Gözlü, “Antik Yunan (Hellen)’da ...”, s. 183; G. Rickman, “Mare Nostrum’un Yaratılması: İÖ 300-İS 500”, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 2005, s. 135; Cawkwell, “Early Colonization”, ss. 289-303.

²⁵⁷ Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, ss. 191-192; İ. Çıvgın, “Avrupa ve Doğu Akdeniz’de Tarihöncesi Kolonileşmeler ve Kültürel Değişme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, ss. 127- 129; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 155-158; A. Gwyn, “The Character of Greek Colonisation”, *JHS*, 38, 1918, s. 88-98; O. Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, 2011, s. 85; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 97.

²⁵⁸ Gözlü, “Antik Yunan (Hellen)’da ...”, s. 182; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 97; G. R. Tsetskhladze, *Greek Colonisation An Account of Greek Colonies And Other Settlements Overseas*, Boston, 2006, XXVII.

²⁵⁹ Hes. *Theog.* 634-695; A. Temür, “Karadeniz’de Grek Kolonizasyonu ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları”, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, ed. L. Gürkan Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 664.

kurulmaması yönünde karar alır. Kolonistler her zaman gönüllülerden oluşmamaktadır. Özellikle kıtlık durumunda kişilerin gönüllü olup olmadığına bakılmaksızın her haneden bir ya da daha fazla genç erkek alınarak kolonist kabilelerin oluşturulduğu da görülür. Kolonizasyon sürecinin en önemli kişilerinden biri, insanlara gelecekte neler olacağını söyleyen Tanrı Apollon Tapınağı'ndaki Pythia adlı rahibedir. Kolonilerin kurulmasında tavsiyelerine başvurulmuş Delphoi kahini olan rahibe çok ünlüdür. Kendisi aracılığıyla Apollon'a kolonist kafilenin kimlerden oluşacağı, kafilenin önderinin kim olacağı ya da tayin edilen önderin uygun olup olmadığı, kurulacak koloni kentinin yeri gibi konularla ilgili sorular iletilir ve Tanrı'nın cevabı olumlu olursa kolonistler deniz yolculuğuna çıkarlar.²⁶⁰ Yalnızca genç erkeklerden oluşan kolonistler, iklimsel koşullar ve başka nedenlerle çok riskli olan deniz yolculuğuna başladıkları andan itibaren karşılıklarına çıkacak her türlü tehlikeyle baş etmek zorundadır.²⁶¹

Kolonistlere önderlik eden kişi, kurulan koloni kentinin kralı olarak hüküm sürer, ölünce kentin meydanına gömülür ve ona bir tanrı ya da yarı tanrı gibi itibar edilir. Bekâr olarak anakentlerinden ayrılan kolonistlerin aile onayıyla veya kaçırarak evlendikleri eşleri de kendileri gibi Yunandır. Koloni kentleri, kolonistlerin geldiği anakent örnek alınarak teşkilatlanır. Anakentin dini, gelenek ve görenekleri, koruyucu tanrısı ya da tanrıçası, tapınakları koloni kentte de aynıdır. Koloni kentinin sahip olduğu kutsal ateş Apollon Tapınağı'ndan ya da anakentten getirilir, kent yerleşim planında da anakent örnek alınır. Fakat siyasal anlamda anakente bağımlı değildirler. Diğer yandan koloni kent, anakente düşmanlarıyla yaptığı savaşlarda yardım etmez ya da düşmanlarına yardım ederse hain ilan edilir. Kurulan kolonilerin çoğu, tarım ve ticaret için çok uygun toprakları sayesinde hızlı bir şekilde gelişip kendi kolonilerini kurarlar. Böylece Ege ve Akdeniz dünyasının ticaret trafiği, hacmi ve çeşidi onların sayesinde artar ve Klasik Çağ Yunan uygarlığının sahip olduğu ekonomik refah seviyesine ulaşılır.²⁶²

²⁶⁰ Hdt. IV. 145-161; Lomas, *Roma'nın Yükselişi*, Çev. U. C. Ardal, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, s. 58; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, ss. 193-194; A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964, ss. 29-39.

²⁶¹ Graham, *Colony and Mother City ...*, ss. 29-39; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, ss. 193-194.

²⁶² Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, s. 195; R. E. Wycherley, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu ?*, Çev. N. Nirven ve N. Başgelen, İstanbul, 1993, s. 4.

2.1.2. Yunan Koloni ve Kolonistleri

Platon'un, Akdeniz kıyılarında yaşayan Yunanları bir gölün etrafında tünemiş kurbağalara ve karıncalara benzettiği²⁶³ dönemde yalnızca Akdeniz kıyıları değil, Ege Denizi, Marmara Denizi ve Karadeniz'in kıyıları da adına *polis* adı verilen Yunan kent devletleriyle dolmuş durumdaydı. Sayının böylesine çok olması Yunan kolonizasyonunun bir sonucudur.²⁶⁴ Bu kadar çok Yunan polisinin Kolonizasyon Dönemi denilen 200 yıllık bir zaman diliminde kurulabilmiş olmasında Yunanların en büyük avantajı, sözü edilen denizlerin kıyılarında egemen olan güçlü bir devletin ya da devletlerin olmamasıdır. Batı Akdeniz'deki rakipleri Fenikelilerdir. Fakat Fenikeliler Ege'de tutunamamışlardır. Nitekim Kartaca'nın etrafında birleşinceye kadar merkezden yönetilen güçlü bir devlete de sahip olamadılar. Etrüsklerin İtalya'daki durumu da Fenikelilerin durumundan farksız değildir. Ancak her ikisi de egemenlik bölgelerini Yunan kolonizasyonundan olabildiğince uzak tutmayı başarmışlardır. Batı Akdeniz'in güney kıyılarıyla İtalya'nın batısındaki Korsika Adası'nın Yunan kolonizasyonundan nasiplenmemiş olmasının nedeni budur.²⁶⁵

2.1.2.1. Güney İtalya ve Sicilya'da Kurulan Yunan Kolonileri

Yunan kolonizasyonunda ana kentlerin tercih ettikleri yön konusunda bir istikrar yoktur. Kimi ana kent kolonistlerinin yönü hep batıya dönükken; kimileri yüzlerini kuzeye ya da doğuya çevirmişlerdir. Koloni kurmak için yönünü batıya dönen Yunanların keşfettikleri ilk yer İtalya'nın bugünkü Napoli (Neapolis) körfezinin batı açıklarındaki Pithekussai olur.²⁶⁶ Pithekussai bir *emporion* (pazaryeri) olmaktan öteye gidemez. Burayı terk eden kolonistler Kyme'ye göç ederler. Böylece Kyme, Yunan kolonistlerin Batı'da kurdukları ilk kolonidir. MÖ 8. yüzyılın ortalarına doğru önünde ticarete uygun limanı ve sahili bulunan yüksek bir kayalık üzerine kurulan Kyme hızla büyür.²⁶⁷ Kyme daha sonra kendi kolonilerini kurmaya başlar. Bu

²⁶³ Plat. *Phaed.* 109; Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın ...", s. 81.

²⁶⁴ Kaya, *Ege ve Eski Yunan* ..., ss. 195-196.

²⁶⁵ Kaya, *Ege ve Eski Yunan* ..., ss. 195-196; P. van Dommelen, "Colonialism and Migration in the Ancient Mediterranean", *Annual Review of Anthropology*, Vol. 41, 2012, ss. 394; Ayrıca bk. I. Malkin, "Networks and the emergence of Greek identity", *Mediterr. Historical Rev.* 18, 2003, ss. 56-74; Malkin, *A Small Greek World*: ..., M. H. Hansen, *Polis-An Introduction To The Ancient Greek City-State*, Oxford, 2006, s. 39.

²⁶⁶ Strab. V. 4. 9; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 236; Lomas, *Roma'nın Yükselişi*, s. 58, 60, ayrıca s. 58'de Tablo 2'ye bakınız; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making* ..., s. 50.

²⁶⁷ Kaya, *Ege ve Eski Yunan* ..., s. 196; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 23; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making* ..., s. 51.

kolonilerin en önemlisi Neapolis (Napoli) olur. Kyme'yi kuran kolonistleri daha sonra diğer kolonistler takip eder. İtalya'nın güneyine gelip yerleşen bu kolonistlerin sayısı, İtalya'nın bu kesiminin "Magna Graecia" (Büyük Yunanistan) adıyla anılmasına neden olacak kadar çoktur. Koloni kentlerinin Sybaris, Kroton, Tarentum gibi bazıları Kyme gibi hızlı büyüyüp gelişir, zenginlikleriyle tanınırlar.²⁶⁸

Yönü batıya dönük Yunan kolonizasyonunun tercih ettiği bir başka önemli bölge İtalya Yarımadasının güneyindeki Sicilya adasıdır. Buğday tarımı için verimli topraklara sahip olan adanın kıyısındaki Syrakusai'da ve kuzeydoğu kıyısında Zankle'de koloniler kurulmuştur.²⁶⁹ Diğer koloniler ise: Gela, Agragas, Naksos, Leontinoi, Katania, Milai, Akrai, Kasmenai, Megara Hiblai ve Selinus'tur.²⁷⁰

2.1.2.2. Akdeniz'in Güney Kıyılarında Kurulan Yunan Kolonileri

Tunus dolaylarında ve Tunus'un batısında kalan Batı Akdeniz kıyılarında Yunanların koloniler kuramamış olmasının nedeni, Kartacalılardır. Sicilya'nın batısı ile Sardinya ve Korsika adalarına da Yunan kolonistlerini sokmamışlardır. İspanya kıyıları da aynı şekilde Kartacalılardan dolayı Yunan kolonizasyonunun kapsamı dışında kalır. Yunanlar, ancak Libya kıyılarıyla eski adı Gallia olan bugünkü Fransa'nın güney kıyılarında ve kıyılara yakın bölgelerinde koloni kentleri kurabilecekleri uygun yerler bulabilmişlerdir.²⁷¹ Bu yerlerden biri MÖ 630 yılında kurulan Kyrene (Bingazi)'dir. Kent tahıl, yün ve zeytin sayesinde kısa sürede zenginleşir. Bu ürünlerden özellikle ilkinin Kyrene ekonomisine katkısının yüksek olduğu bilinir. Kuzey Afrika kıyılarında kurulan Kyrene, bu bölgeye başka kolonistlerin gelmesi

²⁶⁸ Lomas, *Roma'nın Yükselişi*, s. 57, 61; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, ss. 196-197; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 270; P. van Dommelen, "Colonial Constructs: Colonialism and Archaeology in the Mediterranean", *World Archaeology*, Feb., 1997, Vol. 28, No. 3, Culture Contact and Colonialism (Feb., 1997), s. 305; Rickman, "Mare Nostrum'un Yaratılması: ...", s. 135; L. M. Urquhart, "Competing Traditions in the Historiography of Ancient Greek Colonization in Italy", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 75, No. 1, 2014, s. 29, 40; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 1; D'Andria, F., "Magna Graecia Arkeolojisi (Güney İtalya)", *Lycus Dergisi*, Aralık 2021, S. 4, ss. 193-227.

²⁶⁹ Lomas, *Roma'nın Yükselişi*, s. 61; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 236.

²⁷⁰ O. Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları*, 8. Baskı, İstanbul, 2014, s. 72; J. Boardman, "Aspects of 'Colonization', *BASOR*, No. 322, 2001, s. 35; F. De Angelis, *Megara Hyblaia and Selinus: Two Greek City-States in Archaic Sicily*, Oxford University Press, Oxford, 2003; Urquhart, "Competing Traditions in the Historiography ...", s. 30; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", ss. 33-34; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 1; R.R. Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, Taylor & Francis e-Library, 2004, s. 54.

²⁷¹ Thuk. I. 13; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, s. 195, 200.

anlamında cesaret verici olur. Zira sonradan çok sayıda kolonist Kyrene civarına gelip yerleşmiştir.²⁷²

Güney kıyıları Mısır'ın denetiminde olan Doğu Akdeniz de Naukratis (Nabira) ile Yunan kolonizasyonundan nasiplenmiştir. Nil Nehri deltasında MÖ 570 yılında kurulan Naukratis'in denize uzaklığı 50 km civarındadır. Mısır firavunu II. Ahmose'nin (MÖ 570-526) izniyle kurulan koloninin kolonistleri arasında hem İon, hem Aiol hem de Dor kentlerinden gelenler vardır. Herodotos'un sözünü ettiği Anadolu'da yer alan kentler şunlardır: Teos (Sığacık), Khios (Sakız), Klazomenai (Urla), Phokaia (Foça), Rhodos, Knidos (Datça), Halikarnassos (Bodrum), Phaselis (Tekirova), Mytilene, Samos (Sisam), Miletos (Milet), Aigina.²⁷³

2.1.2.3. Güney Fransa'da Kurulan Yunan Kolonileri

Kartaca Fenikelileri daha önce de belirtildiği gibi İtalya Yarımadası'nın güneyinde ve batısında yer alan adalarda etkili olmuştur. Özellikle Sardinya ve Korsika adaları onların denetimindedir. Phokaialıların eski adı Kirnos olan bugünkü Korsika Adası'nda koloni kurma girişimlerinin sonuçsuz kalmasının nedeni budur. Zira Korsika'ya gelen Phokaialı kolonistler, kendilerine karşı Etrükslerle ittifak yaparak savaşan Fenikelilere yenilir ve adayı terk etmek durumunda kalırlar.²⁷⁴

Batı Akdeniz'deki Fenike kolonileri ise Avrupa'nın güneybatısında yoğunlaşmıştır. Bugünkü İspanya kıyıları onların denetimindedir. Apeninlerin doğusundaki nüfuzları ise güçlü değildir. Bu nedenle eski adı Gallia olan bugünkü Fransa'nın güney kıyıları da MÖ 7. yüzyıl sonlarından itibaren Yunan kolonizasyonundan payına düşeni alır. Orada kurdukları Massilia adlı koloniyle

²⁷² Hdt. IV. 150-158; SEG IX. 3: Bu yazıtı göre Kyrene'nin üç yıllık tahıl ihracatının toplam miktarı 30 bin ton civarındadır. Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, s. 195, 199.

²⁷³“φιλέλλην δὲ γενόμενος ὁ Ἀμασις ἄλλα τε ἐς Ἑλλήνων μετεξετέρους ἀπεδέξατο, καὶ δὴ καὶ τοῖσι ἀπικνευμένοισι ἐς Αἴγυπτον ἔδωκε Ναύκρατιν πόλιν ἐνοικῆσαι: τοῖσι δὲ μὴ βουλομένοισι αὐτῶν οἰκέειν, αὐτοῦ δὲ ναυτιλλομένοισι ἔδωκε χώρους ἐνιδρύσασθαι βωμοὺς καὶ τεμένεα θεοῖσι. [2] τὸ μὲν νυν μέγιστον αὐτῶν τέμενος, καὶ ὄνομα ἀστότατον ἐὼν καὶ χρησιμώτατον, καλεούμενον δὲ Ἑλληνιον, αἶδε αἱ πόλεις εἰσὶ αἱ ἰδρυμέναι κοῖνῃ, Ἰώνων μὲν Χίος καὶ Τέως καὶ Φόκαια καὶ Κλαζομεναί, Δωριέων δὲ Ρόδος καὶ Κνίδος καὶ Ἀλικαρνησσὸς καὶ Φάσηλις, Αἰολέων δὲ ἡ Μυτιληναίων μούνη. [3] τούτων μὲν ἐστὶ τοῦτο τὸ τέμενος, καὶ προστάτας τοῦ ἐμπορίου αὗται αἱ πόλεις εἰσὶ αἱ παρέχουσαι: ὅσαι δὲ ἄλλαι πόλεις μεταποιεῦνται, οὐδέν σφι μετεὸν μεταποιεῦνται. χωρὶς δὲ Αἰγινῆται ἐπὶ ἐωυτῶν ἰδρύσαντο τέμενος Διός, καὶ ἄλλο Σάμιοι Ἥρης καὶ Μιλήσιοι Ἀπόλλωνος.” Hdt. II. 178; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 276.

²⁷⁴ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 270; Ayrıca bk. E. Okan, “Phokaia'da Ele Geçen Etrüks Ticari Amphoraları”, *CEDRUS*, II, 2014, ss. 27-40; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 100.

tutunmayı başarmış ilk kolonistler, bu kıyılara en yakın Yunan kentlerinden gelenler değil, bugünkü Phokaia'dan göç ederek gelen kolonistlerdir.²⁷⁵

2.1.2.4. Kuzey Ege, Marmara ve Trakya'da Kurulan Yunan Kolonileri

Ege Denizi'nin kuzeyindeki bazı adalarda ve denize kıyısı olan bölgelerde de çok sayıda koloni kurulmuştur. Ege Denizi'nin bu kesimlerinin Yunan kolonistler tarafından MÖ 8. yüzyıl sonlarından itibaren keşfedildiği görülür. Euboialılar tarafından kurulan Kuzey Ege Bölgesi kolonileri, Khalkidike'de kurulan kolonilerden ibaret değildir. Eski adı Therma olan bugünkü Selanik Körfezi'ndeki Pydna, Khersonesos'taki (Gelibolu) Matidos (Maydos) ve Trakya kıyılarındaki diğer kolonilerin kurucuları da Euboialılardır.²⁷⁶ Miletoslu kolonistlerce kurulan Propontis (Marmara) kıyılarının iki önemli kentinin kurucuları Miletos'tan gelenlerdir. Bu kentlerden ilki Kios (Gemlik), ikincisi Kyzikos'tur (Bandırma-Erdek).²⁷⁷ Hellespontos (Çanakkale) ve Propontis kıyılarının iyi bilinen iki kenti yani Lampsakos (Lapseki) ve Myrleia (Mudanya) da İonlar tarafından kurulmuştur.²⁷⁸ Eski adı Bosphoros olan İstanbul Boğazı'nın her iki yanında kurulan Khalkedon'u (Kadıköy) ve Byzantion'u (İstanbul) kuran kolonistler ise Miletos'tan değil Yunanistan'daki Megara kentinden gelenlerdir ve Khalkedon MÖ 680 yılında, Byzantion ise MÖ 667 yılında kurulmuştur.²⁷⁹

2.1.2.5. Pontos Euksenos Kıyılarında Kurulan (Karadeniz) Yunan Kolonileri

Kurduğu 90 kolonisiyle Antik Çağ yazarlarının dikkatini çekmiş olan Miletos'un kolonizasyon konusunda tercihi daha çok Pontos Euksenos (Karadeniz) olmuştur.²⁸⁰ MÖ 7. yüzyıldan itibaren Miletoslar Pontos Euksenos'a yönelip birçok yerinde koloniler kurarlar. Ticaret pazarları

²⁷⁵ Thuk. I. 13; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 100; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, s. 200; P. P. Ripolles, "The Iberian Coinages, 6th-1st century BC", *The Numismatic Chronicle 177 Offprint*, The Royal Numismatic Society, London, 2017, ss. 2-3; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 53; S. Arıcı, "Phokaia'nın Akdeniz'deki Arkaik Dönem Kolonizasyon Faaliyetleri", *Çağlar Boyunca Nehirler, Denizler ve Göller Prehistorya'dan Bizans Dönemi'ne*, Ed. O. Dumankaya, Doruk Yayınları, 2021, ss. 618-649.

²⁷⁶ Gözlü, "Antik Yunan (Hellen)'da ...", s. 198; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, s. 201; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, ss. 46-49.

²⁷⁷ Strab. XII. 4. 3; K. Doğanç, "Eskiçağda Kios (=Gemlik) ve Çevresi", *Bursa'da Yaşam*, Olay Basın Yayın, Mayıs-2018, s. 36; Kyzikos ve kazıları ile ilgili bk. Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, ss. 61-63.

²⁷⁸ Plin. nat. IV. 18. 6; V. 40. 2; Mela I. 88; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 53.

²⁷⁹ Strab. VII. 6. 1-2; Tac. ann. XII. 63; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, ss. 201-202; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 276.

²⁸⁰ Karadeniz'in "Pontos Euksenos" adlandırması ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın ...", ss. 81-82.

meydana getirirler. Bunlardan bir tanesi de Miletos'un Pontos Euksenos kıyısında kurduğu ve kısa sürede bölgedeki önemli ticaret pazarlarından biri haline gelen Amisos (Samsun) kolonisidir. Kentin kolonistleri Sinope'den (Sinop) ya da Phokaia'dan (Foça) gelmişlerdir.²⁸¹

MÖ 7. yüzyıl ortalarında kolonizasyon hareketini başlatmış olan Miletoslu kolonistlerin Karadeniz bölgesinde kurduğu ilk iki koloniden biri Sinope diğeri Trapezos (Trabzon)'dur.²⁸² Pontos Euksenos'un batı ve kuzey kıyılarında ya da kıyıya yakın bölgelerinde kurulan diğer koloniler ise Hormonossa (Taman), Tyras (Dinyester Irmağı Ağzında), Istros (Histria), Mesembria (Nesebar), Apollonia (Sozopol) ve Tomis (Köstence)'dir.²⁸³ Tüm bu koloniler MÖ 7.- 5. yüzyıllar arasında kurulmuşlardır. Pontos Euksenos'un güneybatısındaki Herakleia Pontika, kolonizasyon sürecinde kurulan bir başka kolonidir. Koloninin kurucuları ise Megaralı'dır.²⁸⁴ Herakleia kısa zamanda gelişip Pontos Euksenos kıyılarında kurulan en önemli kentlerinden biri olmuştur.²⁸⁵

2.2. Fenike Kolonizasyon Hareketinin Oluşum Süreci ve Özellikleri

Doğu Akdeniz'de erken dönemde en kapsamlı deniz yolculuklarına başlayanlar Fenikeliler'dir. Akdeniz kıyılarını dolaşarak hem ihtiyaç duydukları malları temin edip hem de kendi mallarını da satabilecekleri pazar yerleri arayışına girerler. Gittikleri bölgelerde kurdukları ticaret kolonileriyle Fenike Kolonizasyon hareketi MÖ 1100 yılında Cebelitarık Boğazı'na kadar ulaşır.²⁸⁶ Böylece Fenikeliler, farklı bölgelere giderek buralarda kendileri için uygun ticaret merkezleri kurmuşlardır. Deniz yayılcılığı göz önünde bulundurulduğunda iç kesimlerdeki yerleşmeler ikinci planda kalmıştır. İç kesimlerdeki yerleşmeler için genellikle kıyı alanı ile iç

²⁸¹ Plin. *nat.* VI. 2. 1; O. Emir, "M.Ö. VI. Yüzyılda Samsun ve Çevresinde Kolonizasyon Faaliyetleri", *Samsun Sempozyumu*, 2011, s. 2; A. J. Graham, "Patterns in Early Greek Colonisation", *JHS*, 91, 1971, s. 35-36; Atasoy, *Amisos, Karadeniz Kıyısında ...*; Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 73; Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın ...", s. 82; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 53.

²⁸² Strab. XII. 3. 11; XII. 3. 14; XII. 3. 16; XII. 3. 28; Ksen. *Anab.* IV. 8. 22-23; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 66.

²⁸³ Hdt. IV. 47-53; Strab. XII. 3. 6; VII. 6. 1; Skylaks *periplus* 68; Phot. *Bib.* 224. 13. 1.

²⁸⁴ Thuk. IV. 75; Strab. XII. 3. 4; XII. 3. 26.

²⁸⁵ Temür, "Karadeniz'de Grek Kolonizasyonu ...", s. 663; Kaya, *Ege ve Eski Yunan ...*, s. 203; Ayrıca bk. R. Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *JHS*, 96, 1976, ss. 18-31.

²⁸⁶ Hdt. IV. 42; R. K. Üçler, *Erken Demir Çağı'ndan İtibaren (MÖ IX-VI. yüzyılda) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri*, *CEDRUS*, X, 2022, s. 50,58; M. E. Aubet, "Notes on the Economy of the Phoenician Settlements in Southern Spain", *The Phoenicians in Spain: An Archaeological Review of the Eighth-Sixth Centuries B.C.E.*, Ed. M. R. Bierling ve S. Gitin, Winona Lake, 2002, s. 79; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 27; Doak, *Phoenician Aniconism in its Mediterranean ...*, s. 8.

kesimler arasındaki geçiş yollarını koruyan yüksek yerler seçilmiştir. Bununla birlikte gemileri için yanaşma yeri bulabilmek için korunaklı burunları ve denize yakın adacıkları tercih etmişlerdir.²⁸⁷

Karanlık Çağ'dan çıkılmaya başlanan MÖ 800'lerden itibaren Akdeniz'de yenilikçi üç ticaret odağı oluşur. Bunlar Fenikelilerin, Yunanların ve Etrüsklerin kurduğu kentlerin oluşturdukları ticaret ağlarıdır.²⁸⁸ Bu dönemde Akdeniz'deki ticaret ağlarının ana unsuru kendi kendine yeten kapalı kent devletleridir. Otonom, yazılı hukuka göre yönetilen, bir ya da daha fazla tanrısı olan, tarımla uğraşan, çevresinde toprak sahiplerinin yaşadığı ve köleliğin yaygın olduğu bu kentlerde yabancılara yer yoktur. Yine aynı kent sisteminde ticaret için gerekli artı ürün bulunur. Ticari faaliyetler kentin merkezinde bulunan agoralarda gerçekleştirilir. Akdeniz ticaret ağının diğer ögesi ise kolonilerdir. MÖ 800'lerden sonra sayıları gittikçe artan koloniler siyasi ve ticari açıdan bağımlı birer yerleşim olmaktan çok, ayrı birer kent olarak değerlendirilmelidir. Zamanla Fenike, Yunan ve Etrüsk ticaret sistemleri Akdeniz'in tümünü kapsar hale gelir ve böylece Akdeniz'in bütünlüğünün kurulumunun tamamlandığı söylenebilir. Tam da bu noktada Yunanistan Karanlık Çağ'dan çıktığında Yakın Doğu'da bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Asur İmparatorluğu güçlenirken, Fenike kent devletleri²⁸⁹ ekonomik amaçlı yayılımlarını başlatarak Sardinya, Sicilya, İspanya, Afrika ve Kıbrıs'ta koloniler kurmuşlardır.²⁹⁰ Tarihsel kaynaklar Fenike kolonizasyonunun MÖ 10. yüzyıldan önce başladığına işaret etmekte, dönemin şartları da bu tarihlendirmeyi doğrulamaktadır. Buna göre Akdeniz yollarının kontrolü MÖ 1200 civarına dek Akha halklarının elindeyken deniz halklarının istilası Doğu Akdeniz'de genel bir kriz yaratır. Bunun sonucunda Akhaların gücü

²⁸⁷ Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, s. 36-37; M. C. Nicolau Kormikiari, "Who Were the Phoenicians? Or the Identity Crisis in the 21st Century Academy", *Fenicios*, Vol. 5, No. 2, 2019, s. 53.

²⁸⁸ İ. Tekeli, "Akdeniz, Akdenizlilik ve Mobilité", *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, No. 3, Yaz 2018, s. 15; Niemeyer ve diğerleri, "Phoenicians, Poeni", *Brill's New Pauly Encyclopaedia of the Ancient World*, C. 11, Ed. H. Cancik ve H. Schneider, Brill Publishing, Leiden, 2002, s. 150; P. Hunt, "The Locus of Carthage: Compounding Geographical Logic", *The African Archaeological Review*, C. 36, S. 2, 2009, s. 140; F. Braudel, *Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ*, 3. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 231.

²⁸⁹ "Kent-devlet bir yerde, bir dizi binadan ibaret bir yapı olmayıp, ordu, siyaset, ekonomi, aile, yaş grupları ve evlilik gibi bir dizi deneyimi paylaşan yurttaşların oluşturduğu sosyopolitik yapıdır." Bk. Gözlü, "Antik Yunan (Hellen)'da ...", s. 181; C. Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. S. Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 143.

²⁹⁰ Gözlü, "Antik Yunan (Hellen)'da ...", s. 180; Sherratt, "The Growth of the...", s. 365; Stieglitz, "Long-Distance Seafaring...", s. 140; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 45; J. C. Costello "Ancient Shipwrecks and New Insights", *Classics Ireland*, Vol. 23-24 (2016-2017), ss. 130-145; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 23.

azalırken, Fenikeliler kesin bir bağımsızlık kazanmışlardır. Bu nedenle Yunan yayılmacılığının başlamasından önce yani MÖ 11.-9. yüzyılları kapsayan üç yüzyılda Fenike yayılmacılığının kolaylaşması doğaldır.²⁹¹

Klasik gelenek anlatılarında da Fenikelilerin Akdeniz'deki yayılmalarının MÖ 1100 civarında, hatta daha da erken başladığına dair bilgiler bulunmaktadır. Klasik yazarlara göre Akdeniz'de Fenike kolonizasyonu Yunan kolonizasyonundan daha önce başlamıştır. Öyle ki daha önce de belirtildiği gibi ilk Fenike yerleşmeleri MÖ 12. yüzyıl sonlarına kadar gider. Cadiz'in kuruluşu MÖ 1110'a, Utica'nın kuruluşu MÖ 1101'e dayandırılır.²⁹² Plinius'a göre Fas'ın Atlas Okyanusu kıyısındaki Liksos yerleşmesi daha da eskidir.²⁹³ Diodoros, daha Cadiz'in kuruluşundan önce Afrika'da Fenike kolonileri bulunduğundan söz etmektedir.²⁹⁴ Thukydides de aynı şekilde Fenikeliler'in Sicilya'ya Yunanlardan önce gittiklerini söyler.²⁹⁵ Tüm bunlar Fenike kentlerinin gerçek tarihini deniz halklarının istilasının sonrasına yerleştiren tarihsel planla uyumludur. Dolayısıyla, daha önce görülmeyen denizaşırı koloni faaliyetleri Fenike uygarlığının bir diğer karakteristik özelliği olarak görülebilir. Fenikelilerin öne çıkan bu kolonizasyon hareketi Doğu kültürünün Batı'ya tanıtılması ve farklı bölgelerde kurulan ticari kolonilerde işlemecilik, oymacılık, kumaş boyama gibi yerel zanaatlerin yerel halka öğretilmesi açısından da kıymetlidir. Boya yapımı, cam üfleme sanatı, dekoratif eşya üretiminde önde gelen Fenikeliler, bunları diğer uluslara tanıtmayı ve taşımayı başarmışlardır.²⁹⁶

Fenike Yayılmacılığı:

Mezopotamya'da oluşan uygarlığın Batı'ya açılmasında, Fenikelilerin rolü büyüktür. Akdeniz'de gelişme ve ilerlemenin öncülüğünü yapmışlardır. Günümüzde Lübnan ve Suriye ile İsrail'e ait bitişik toprakların bir bölümünü kapsayan, dağlara yaslanmış yarımada ve

²⁹¹ Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 13.

²⁹² Vell. I. 2. 3; R. Carpenter, "Phoenicians in the West", *AJA*, Vol. 62, No. 1, 1958, s. 37; Negbi, "Early Phoenician Presence ...", s. 599; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 25.

²⁹³ Plin. *nat.* XIX. 22. 1.

²⁹⁴ Diod. V. 20.

²⁹⁵ Thuk. VI. 2; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 135; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 275.

²⁹⁶ A. Ehsani ve O. Sivrikaya, "Okyanus ve Deniz Altı Madenciliğinin Kısa Tarihçesi", *Karaelmas Fen ve Mühendislik Dergisi*, 2018, s. 397; Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, ss. 85-86; M. Altawell ve A. Squitieri, "Long-distance trade and economy before and during the age of empires", *Revolutionizing a World*, UCL Press, s. 172; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143.

adalar üzerine konumlanmış, savunma açısından iyi olanaklara sahip küçük limanların meydana getirdiği bir kıyı şeridiyken; coğrafi şartlarının denizi kullanmak zorunda bıraktığı bir bölge olma fırsatını iyi değerlendirmiş ve dünya tarihine adını yazdıran bir uygarlık haline gelmiştir. Böylece özetle sahip olmadıkları malları dışarıdan temin etmek ve kendi ürünlerini dışarıya satmak zorunda kalması Fenikelilerin denizcilik ve ticaret alanlarında usta bir uygarlık haline gelmesini sağlamıştır.²⁹⁷

Fenike kentlerinde demircilik, kuyumculuk, zanaat ustalığı ve gemi yapımcılığı gibi çeşitli meslek grupları bulunmaktadır. Kendi üretimleri olan mor boyaları ve yünlü kumaşları sayesinde Fenikelilerin ticaret ağı Kızıldeniz'e ulaşarak, Hint Okyanusu'na kadar sarkar. Bu ticaret ağı daha sonra Cebelitarık'a dek uzanacaktır. Nitekim İsrail kralı Süleyman'ın donattığı bir geminin, Fenike filosuna dahil olup İspanya'da Tartessos'a kadar üç yıllık bir yolculuğa çıktığı bilinmektedir.²⁹⁸ Bu açıdan MÖ 8. yüzyıl, Doğu Akdeniz'in Batı'ya açıldığı önemli bir zaman dilimidir.²⁹⁹

Kolonizasyon sürecinde kurulan büyük yerleşimler, kültürler arası iletişim ve etkileşimin yaygınlaşmasını sağlar. Uzak bölgelerde kurulan koloniler, Fenike anakarasıyla ekonomik ve kültürel bağlarını koparmamışlar, iç işlerinde kısmen özerk fakat ana krallığa bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kuruldukları yerlerde ise bölgenin siyasi otoritesi ile ekonomik ve hukuk düzenine uyum sağlanmıştır.³⁰⁰ Fenikelilerin yalnızca kolonilerin geliştiği yerlere yerleşmekle kalmadıkları, kimi grupların etnik ve politik açıdan farklı bölgelerde ticaret merkezleri kurdukları veya küçük yerleşimler şeklinde buralarda kaldıkları ya da dağıldıkları da unutulmamalıdır. Örneğin Tyros yıllıklarında İsrail kralı Süleyman'ın çağdaşı ve Eski Ahit'te bahsedilen geniş çaplı denizcilik girişimlerinin kahramanı olan Kral Hiram hakkında bilgi verilir. Anlatılardan birine göre Hiram haraç ödemeyi reddeden bir koloninin sakinlerine

²⁹⁷ Bk. F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Birinci Cilt, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1989; Ehsani ve Sivrikaya, "Okyanus ve Deniz...", s. 397.

²⁹⁸ I. Krallar 10. 22; Yeremya 10. 9; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 483.

²⁹⁹ Bu dönemde denizcilikteki başarılarının kazanılmasında, denizcilerin cesareti ve ustalıkları kadar, Lut Gölü'nden alınan "zift" in, teknelerin kalafatında kullanılmasının da büyük rolü vardır. Bk. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz...*

³⁰⁰ Aubet, *The Phoenicians and ...*, ss. 167-184; T. Hodos, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, Abingdon, Routledge, 2006, ss. 19-22.

karşı sefere çıkar. Bu halkın Uticalılar olduğu düşünülmektedir. Bu durumda, kolonilerle anayurt arasında yakın bağların korunduğu varsayımı doğrulanmaktadır.³⁰¹

Yukarıdaki bölümlerde de dile getirildiği gibi birkaç yüzyıl süren istila ve iç çekişmelerin görüldüğü karanlık dönem MÖ 8. yüzyıldan itibaren etkisini yitirir ve hızlı fakat aynı zamanda kontrollü bir gelişim süreci yaşanmaya başlar. Denizde hareketlilik artar. Bunun sonucunda Akdeniz kıyılarında, ticari ve kültürel açılardan bütünleşme meydana gelir. Doğu'da Fenike, Batı'da ise Yunan kolonizasyonları önemli değişimler yaratır.³⁰² Fenike ve Yunan liman kentleri hareketlenerek Batı Akdeniz'e doğru açılırlar. Kolonizasyon hareketlerinin sonucunda, Akdeniz tarihi Doğu'dan Cebelitarık'a kadar uzanır. Batıya doğru yayılan bu gelişime öncülük edenler elbette Küçükayı takım yıldızına bakarak yollarını belirleyen ve hatta bu sayede gece bile yolculuk yapabilen Fenikelilerdir. Bu dönemde, Kartaca uzun bir süre, Tyros ile İspanya arasında, bir durak vazifesi görmüştür. Ancak Fenike'nin anayurt olduğu bu sistem MÖ 7. yüzyılda bozulacaktır.³⁰³ Fenike ile Asur ve Babil krallıkları arasındaki çekişmeler, Akdeniz'de ticari ilişkilerin bozulmasına yol açacak; Fenike'deki yaşamın, Kartaca'ya kaymasına ve uygarlığın burada sürdürülmesine neden olacaktır. Nitekim çeşitli halkların yaşadığı Kartaca, kısa sürede dünyanın her köşesinden denizci, zanaatçı ve farklı grupların bir araya geldiği, kozmopolit bir kente dönüşmüştür.³⁰⁴

MÖ 1000'li yıllarda daha çok değiş tokuş ve hediyeleşme şeklinde sürdürülen ilişkiler, birkaç yüzyıl sonra kâr amaçlı bilinçli bir ticarete dönüşmüştür. Ticari ilişkilerin yoğunlaşması sonucu MÖ 600'lerde, Yunan şehirleri Lidyalıların icat ettiği sikkeleri kullanmaya başlarlar. Sikkeler, kısa sürede kolonilere de yayılır ve böylece standart bir değer birimi ortaya çıkar. Gümüş sikkelerin basılmaya başlanmasıyla Doğu Akdeniz para ile tanışmıştır.³⁰⁵

Uygarlığın Doğu Akdeniz üzerinden Batı'ya doğru yolculuğa başlamasıyla, bölgelerin kendine has kokuları da yayılmaya başlar. Mısır ve Fenike'nin kokulu merhem içeren kutuları, Anadolu,

³⁰¹ Ioseph. *Cont. Ap.* I. 119; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 27.

³⁰² Bk. E. Bradford, *Akdeniz, Bir Denizin Portresi*, Çev. A. Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

³⁰³ Ehsani ve Sivrikaya, "Okyanus ve Deniz...", s. 397; Bk. H. J. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş - Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, Çev. F. Tayanç, Tunç Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

³⁰⁴ Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 92; Doak, *Phoenician Aniconism in its Mediterranean ...*, s. 8.

³⁰⁵ Ayrıca bk. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji...*

Suriye ve Asur'un kokulu yağları, güzellik ürünleri ile baharatları, Doğu Akdeniz'den Batı'daki pazaryerlerine taşınmaya başlar. Böylelikle Doğu Akdeniz, Batı'nın estetik anlayışının gelişmesinde de etkili olmuş olur.³⁰⁶

MÖ 500'lerde, Doğu Akdeniz'de Fenike kıyı şeridinin önce Asur ardından Pers egemenliğine geçmesiyle, Batı Akdeniz'deki yerleşimler başıboş kaldığı gibi Pers kralları, Fenike'nin deniz gücünden de faydalanmışlardır. Nitekim Yunan şehirleri bir kaç savaş gemisine sahipken aynı dönemde Perslerin yaklaşık 200 gemilik önemli bir deniz gücü oluşmuştur. Esasen denizci bir toplum olmayan Persler, bu dönemde Mısır'ı alarak Kartaca'ya doğru da yelken açarlar ve Doğu Akdeniz'in tek sahibi olurlar. Hâkimiyetleri MÖ 480'de Kral Kserkses'in Yunanistan saldırısına kadar rakipsiz kalır.³⁰⁷

Fenikeliler hakkında epey geniş bilgi sahibi olunmasını sağlayan faktörlerden biri Akdeniz'in batısında yürüttükleri kapsamlı ticari faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin yürütüldüğü en ünlü koloni, Kartaca'dır. Kent, MÖ 3. yüzyılda Roma'nın siyasi gücüne tehdit oluşturduğu için, Romalı yazarlar tarafından politik yapısı, dini ve kültürü çokça ele alınmıştır. Bununla birlikte Kartaca, bir dereceye kadar anayurt Fenike'den bağımsız gelişmiştir. Bu nedenle Doğu Akdenizdeki Fenike uygarlığının yeniden canlandırılmasında MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Kartaca kültürü tanımlamalarına fazla güvenmemek gerekir. Farklı kaynaklardan da yararlanmak şarttır.³⁰⁸

Kıbrıs'ta MÖ 2. binyıldan itibaren Fenike yerleşmeleri bulunduğu ihtimaliyle birlikte MÖ 1. binyıl başlarından beri yerleşmeler olduğu kesindir. MÖ 9. yüzyıla ait yazıttan ve Elissa'yla (MÖ 9. yüzyıl) Luli (MÖ 8. yüzyıl) anlatıları bunu destekleyen kanıtlar sunar.³⁰⁹ Kıbrıs'taki başlıca Fenike kenti kuvvetle muhtemel Kition (Larnaka)'dur. Kentin yakınlarında çok sayıda yazıt bulunmuştur.³¹⁰ İdalion, Golgoi, Marion, Tamassos ve Lapethos da Kıbrıs'ta bulunan diğer Fenike merkezleridir. Ege Adaları'na bakıldığında Fenikelilerin Rodos'a, özellikle de

³⁰⁶ Plin. *nat.* XIII. 2. 2; J. Boardman, *The Greek Overseas*, Penguin Books, Greece, 1964, s. 45.

³⁰⁷ Hdt. VII. 98; G. Chester Starr, *Antik Çağda Deniz Gücü*, Çev. G. Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2000; Elayi, "Studies in Phoenician Geography ..."; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7.

³⁰⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu ...*, ss. 27-28. Sonraki bölümlerde Kartaca'nın politik, dini, kültürel ve ekonomik yapısı ve bu doğrultuda sahip olduğu önemle ilgili detaylı bilgiler mevcuttur.

³⁰⁹ Ioseph. *Ant. Iud.* IX. 284; Iust. XVIII. 4-6; Verg. *Aen.* I. 335-368; ARAB II. 239; II. 309; II. 326.

³¹⁰ Mavrogiannis, "Herodotus and The Phoenicians", s. 61.

Kamiro ve İalysos'a geldikleri görülür. Geleneğe göre adaya Troia Savaşı (MÖ 1190) zamanında, Phalas'ın rehberliğinde yerleşmişlerdir.³¹¹ Daha sonra Yunanlar ya da Kariyalılar tarafından adadan sürülmüşlerdir. Melos, Thasos, Kythera, Thera gibi Ege Adaları'nda ve Girit'te İtanos'da da Fenike kentlerinin kurulduğu bilinmektedir.³¹²

Afrika kıyısına geçilirse, muhtemelen Mısır'da yanaşma limanları bulunmaktaydı. Herodotos, Memfis kentinden söz eder ve burada bir Astarte Tapınağı'nın kurulduğu iddiasını dile getirir.³¹³ Bununla birlikte Delta'da Er Retabe'de ve başka yerlerde kırmızı Fenike çanak çömlekleri bulunmuştur ki bu da kentteki bazı bölgelere ya da yanaşma limanlarına işaret etmektedir. Koloniler daha çok politik açıdan zayıf alanlarda gelişmiştir. Nitekim Mısır gibi güçlü ve merkezi devletlerdeki Fenike nüfuzu hiçbir zaman bağımsızlık düzeyine ulaşmamıştır.³¹⁴

Afrika kıyısındaki en eski Fenike kolonisi Utica'dır. Velleius Paterculus denizleri kontrol altında bulunduran Fenike filosunun Cadiz'i Troia'nın düşüşünden yaklaşık seksen yıl sonra ve Utica'yı da biraz daha sonra kurduğunu söyler.³¹⁵ Troia'nın düşüşü MÖ 1190 civarına tarihlendirildiğinden, anlaşılan Cadiz MÖ 1110 ve Utica da MÖ 1100 civarlarında kurulmuştur.

³¹¹ Troia Savaşı'nın tarihlendirilmesi hakkında bk. M. A. Kaya, "Troia ve Troia Savaşı: Efsane ve Tarih", *Akademik-Der: Tarih, Eğitim, Bilim ve Kültür Dergisi*, S. 1, 2017, ss. 1-14.

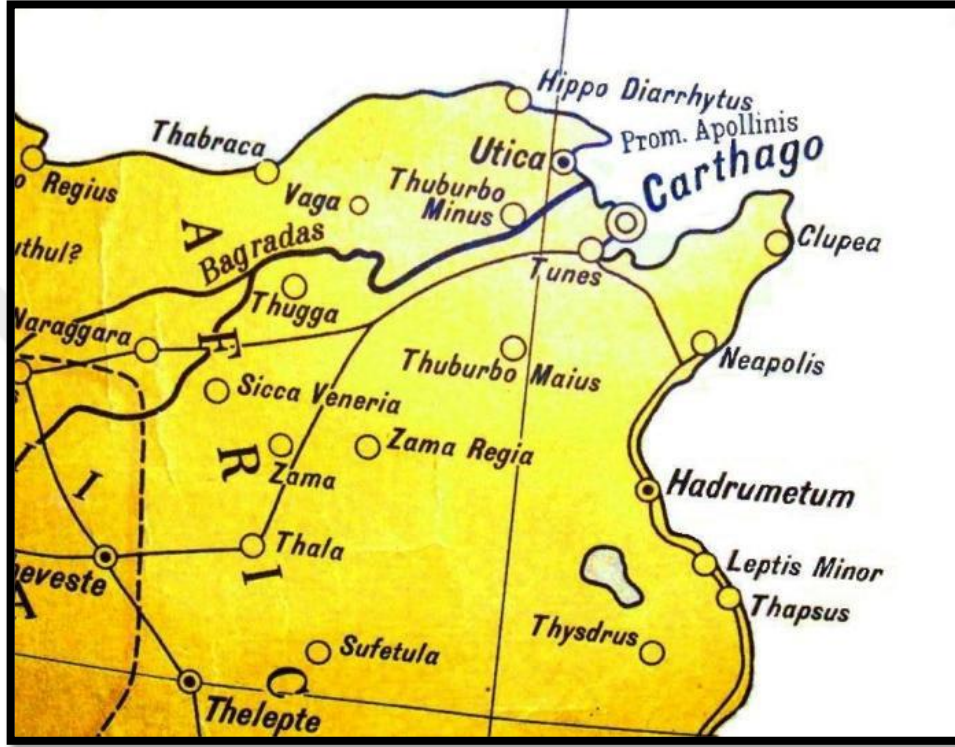
³¹² V. Kassianidou, "The Exploitation of the Landscape: Metal Resources and the Copper Trade during the Age of the Cypriot City-Kingdoms", *BASOR*, No. 370, 2013, s. 65; Kıbrıs yerleşimleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. O. Masson ve O. Szyner, *Recherches sur les Phéniciens a Chypre*, Geneva, 1972; J. Teixidor, "Early Phoenician Presence in Cyprus: Analysis of Epigraphical Material", *The Archaeology of Cyprus, Recent Developments*, New Jersey, 1975, ss. 121-128; E. Gjerstad, "The Phoenician Colonization and Expansion in Cyprus", *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1979, ss. 230-254; G. Levi Della Vida, "A Phoenician Fragment from Rhodes", *JAOS*, Vol. 60, No. 2, 1940, ss. 260-264; Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders", s. 30; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; A. Gözlü, "Kibiro-Minoan Yazısı ve Kıbrıs'ın Tarihi Çağlara Geçiş", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2012, S. 31, s. 328; Schrieber, *Cypro-Phoenician Pottery ...*, s. 9; I. H. Hall, "More Phoenician Inscriptions in New York", *Hebraica*, Vol. 2, No. 4, 1886, s. 241; A. M. Honeyman, "The Phoenician Inscriptions of the Cyprus Museum", *Iraq*, Vol. 6, No. 2, 1939, ss. 104-108; J. Teixidor, "Ptolemaic Chronology in the Phoenician Inscriptions from Cyprus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 71, 1988, s. 188; Stern, "A Phoenician-Cypriote Votive Scapula ...", s. 7; Sherratt, "Phoenicians in the Aegean ...", s. 134.

³¹³ Hdt. II. 112: "τούτου δὲ ἐκδέξασθαι τὴν βασιλῆην ἔλεγον ἄνδρα Μεμφίτην, τῷ κατὰ τὴν Ἑλλήνων γλῶσσαν οὐνομα Πρωτέα εἶναι: τοῦ νῦν τέμενος ἐστὶ ἐν Μέμφι κάρτα καλόν τε καὶ εὖ ἐσκευασμένον, τοῦ Ἡφαιστείου πρὸς νότον ἄνεμον κείμενον. περιοικέουσι δὲ τὸ τέμενος τοῦτο Φοίνικες Τύριοι, καλέεται δὲ ὁ χώρος οὗτος ὁ συνάπας Τυρίων στρατόπεδον. ἔστι δὲ ἐν τῷ τεμένει τοῦ Πρωτέος ἱρὸν τὸ καλέεται ξεινὴς Ἀφροδίτης: συμβάλλομαι δὲ τοῦτο τὸ ἱρὸν εἶναι Ἑλένης τῆς Τυνδάρω, καὶ τὸν λόγον ἀκηκοὼς ὡς διατῆθη Ἑλένη παρὰ Πρωτέι, καὶ δὴ καὶ ὅτι ξεινὴς Ἀφροδίτης ἐπώνυμον ἐστὶ: ὅσα γὰρ ἄλλα Ἀφροδίτης ἱρά ἐστι, οὐδαμῶς ξεινὴς ἐπικαλέεται."

³¹⁴ Hdt. II. 112; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 338.

³¹⁵ Vell. I. 2. 3.

Plinius da, Utica'daki Apollon Tapınağı'nın sedir ağacından kirişlerinin 1178 yaşında olduğunu söyleyerek, Paterculus'un iddiasını doğrular.³¹⁶ Bunları MS 77'de yazdığından, Utica'nın kuruluşunu MÖ 1101'e tarihlendirmiş olur.

Harita 4: Hipponem, Leptis ve Hadrumetum Kentlerini Gösteren Harita³¹⁷

Kuzey Afrika'da kurulan diğer koloniler, Tyros yıllıklarında MÖ 9. yüzyılda İttobaal tarafından kurulduğu belirtilen Auza, Sallustius'un iddiasına göre Sidonlu mültecilerin kolonisi olan ve kimilerinin de Tyroslulara dayandırdıkları Leptis Magna (Büyük Leptis), yine Sallustius'un Fenikelilere dayandırdığı Hippo ve Tyroslular'a dayandırılan Hadrumetum'dur (Suse).³¹⁸ Kentler aslında Kartaca kentleri olduğundan, bu geleneklerin hiçbirinden emin olunamaz.

³¹⁶ Plin. nat. XIII. 11. 1; XVI. 79. 1.

³¹⁷ Nowaszczuk, "A few remarks on the ancient ...", s. 67.

³¹⁸ GGM 110; Diod. XX. 17. 1; Sallust. Jug. 19: "Postea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe, et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere; haeque brevi multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet."; J. Nowaszczuk, "A few remarks on the ancient history of the city of Hadrumetum", IJHSSI, Vol. 9, Issue 7, 2020, s. 66.

Burada sorun Kartaca'nın hızla güç kazanıp kendi kolonilerini kurmaya başlamasıdır ve bu ikincil gelişimin ana Fenike gelişiminden ayırt edilmesi her zaman mümkün olmamaktadır. Kuzey Afrika'da muhtemelen Pönler tarafından kurulmuş diğer koloniler Oea (Tripoli/Trablusgarp), Sabratha, Acholla, Leptis Parva, Thapsos, Hermakon (Bon Burnu/ Güzel Burun), Konstantin, Philippeville, Tipasa, Cicelli, Kollo, Guraya, Emsa, Sidi Abdselam, Melilla ve Tamuda'dır.³¹⁹

Akdeniz adalarına gelindiğinde, Thukydides'in düşüncesi Fenikelilerin adaya Yunanlardan önce geldikleri ve daha sonraları, uzak batı bölgelere Yunanlardan önce çekildikleri yönündedir.³²⁰ Her halükârda, Motya yerleşmesi MÖ 8.-7. yüzyıla dek iner ve onun ardından da Palermo'yla Solunto gelir. Motya'nın en eski çanak çömlekleriyle Kartaca çanak çömlekleri arasındaki yakın bağ, bu yerleşmenin kurulmasında Kartaca'nın rol oynamış olabileceğini akla getirir.³²¹ Sicilya'nın güneyindeki adalara gelindiğinde, Malta'nın Fenike üssü olduğu kesindir ve arkeolojik verilere dayanılarak MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilebilir. Gozo, Pantelleria ve Lampedusa'ya da ya aynı sıralarda ya da kısa bir süre sonra yerleşilmiştir.³²² Sardinya'ya geçildiğinde, Nora yazıtı, MÖ 9. yüzyıl gibi erken bir tarihte Fenikelilerin adada bulunduğunu düşündürür.³²³ Diğer antik kentler Cagliari, Bythia, S. Antioco (Sulcis), Carloforte ve Tharros'tur. Sözü edilen sonraki yerlerdeki Kartaca öncesi yerleşmeler gün ışığına çıkartılmış ve bir yazıtta “Şahinler adası” olarak söz edilmiş olan Carloforte'deki Fenike varlığı

³¹⁹ Aristot. *Mir. Ausc.* 134; Liv. XXXIII. 48; *GGM* I s. 110; Ioseph. *Ant. Iud.* VIII. 324; Sil. *Pun.* III. 256; Plin. *nat.* V. 3. 2; V. 17. 1; Sall. *Iug.* XIX. 1; Sol. *Coll. Mem.* XXVII. 9; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 27; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 222-223; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz'in...”, s. 210; W. Knapp, *North West Africa: A Political and Economic Survey*, Oxford University Press, Oxford, 1977, s. 14; M. Baccar ve F. Souq, “Archaeological Sites of Sabratha and Leptis Magna”, *Reactive Monitoring Report January 18-28*, Centre du patrimoine mondial World Heritage Centre, 2007, ss. 3-27.

³²⁰ Thuk. VI. 2.

³²¹ Clifford, “Phoenician Religion”, s. 60; Ayrıca bk. Carpenter, “Phoenicians in the West”, ss. 35-53; C. R. Whittaker, “The Western Phoenicians: Colonisation And Assimilation”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, New Series, No. 20 (200), 1974, ss. 64-65; E. Lipinski, “The Phoenicians”, *Civilizations of the Near East*, Ed. J. Sasson, New York, 1995; Christian, “Phoenician Maritime Religion: ...”, ss. 183-184; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 291; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 37; Trendall, “Archaeology in South Italy ...”, s. 39; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155.

³²² Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz'in ...”, s. 210; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339; Ciasca, “Le isole maltesi ...”, ss. 21-25.

³²³ J. B. Peckham, “The Nora Inscription”, *Orientalia*, 41, 1972, ss. 457-468; E. Lipinski, *Itineraria Phoenicia*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 127. *Studia Phoenicia*, Doktora Tezi, Peeters Publishing, Louvain, 2004, ss. 234-247; R. Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, Penguin Group, New York, 2011, s. 13.

doğrulanmıştır.³²⁴ Balear Adalarına geçildiğinde Diodoros Sikeliotes İbiza'nın kuruluşunu MÖ 654/3'e tarihlendirerek Kartacalılara dayandırır.³²⁵ Burada daha eski bir tarihe işaret eden arkeolojik kanıtlar bulunmamaktadır. Minorka'da da Mahon Limanı'nın adı Pönler tarafından kurulduğunu düşündürür. Herakles Sütunları'nın (Cebelitarık Boğazı) ötesindeki Fenike ya da Pön kolonileri Tanca, Liksos ve Mogador'du. Liksos hakkındaki, Plinius tarafından kaydedilmiş bir geleneğe göre, yerel Herakles-Melkart Tapınağı Cadiz'dekinden daha eskidir.³²⁶ Bu gelenek doğruysa Liksos bilinen en eski Fenike kolonisi olacaktır. Fas kolonilerinden elde edilen arkeolojik malzemeler ve özellikle de çanak çömlekler MÖ 7. yüzyıla tarihlenir.³²⁷

Son olarak İspanya'daki Fenike kolonizasyonuna gelinirse, Cadiz kolonisinin kuruluşu MÖ 12. yüzyıl sonuna dayanır.³²⁸ Burada bulunan malzemelerse çok daha ileri bir dönemden MÖ 8.-5. yüzyıllardandır. Tarşış (Tartessos³²⁹), muhtemelen, Cadiz'in kuzeyinde, Guadalquivir'in kaynağındaydı. Asta Regia'nın yerine yerleştirilir. Tarşış'ın Tartessos'la özdeşleştirilmesi, Fenikelilerin İspanya'ya yerleşmelerini geleneksel tarihe olmasa bile MÖ 10. yüzyıla dayandırmaya yöneltir. Fenikelilerin İspanya'da en azından MÖ 9. yüzyıla dek inen arkeolojik izleri bulunduğunu öne sürülse de henüz bunu destekleyen buluntular ortaya çıkmamıştır.³³⁰

³²⁴ Ptol. *geogr.* 3. 3. 3; Strab. V. 2. 7; KAI 64. 1; Ayrıca bk. P. Bernardini, "Sardinia: the Chronology of the Phoenician and Punic Presence from the Ninth to Fifth Centuries B.C.", *Beyond the Homeland*, Ed. C. Sagana, ss. 537-96; N. Pilkington, "A Note on Nora and the Nora Stone", *BASOR*, No. 365, 2012, s. 47; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 7; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", s. 107; C. Bakels, "Plant remains from Sardinia, Italy, with notes on barley and grape", *Vegetation History and Archaeobotany*, Vol. 11, No. 1/2, 2002, s. 8.

³²⁵ Diod. V. 16. 2-3; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 100.

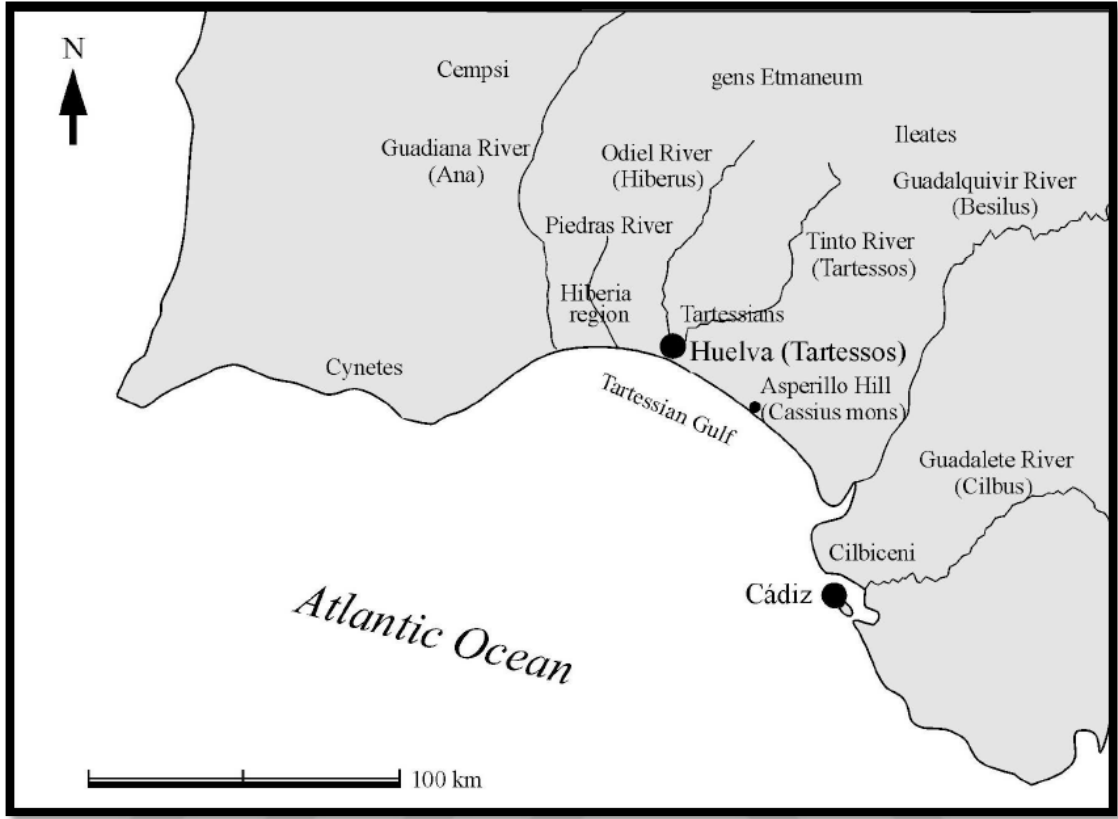
³²⁶ Plin. *nat.* XIX. 22. 1.

³²⁷ Sherratt, "The Growth of the...", s. 365; Stieglitz, "Long-Distance Seafaring...", s. 140; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", s. 103; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 206.

³²⁸ Vell. I. 2. 3.

³²⁹ Guadalquivir ırmağı ağzında bir İspanyol kenti ve ticaret limanı.

³³⁰ GGM I. s. 201; Whittaker, "The Western Phoenicians: ...", ss. 58-79; Treumann-Watkins, "Phoenicians in Spain", s. 29; Katz, "The Ship from Uluburun...", s. 133; M. Elat, *Economic Relations in the Lands of the Bible c. 1000-539 B.C.*, Jerusalem, 1977, ss. 50-53; P. King, "Travel, Transport, Trade", *Eretz-Israel*, V. 26, 1999, s. 98.

Harita 5: Tartessos'u Gösteren Harita³³¹

Limanları ve ticari araçlarına bakıldığında Kartacalılar, önceki Fenikeli denizcilerle benzer yöntemleri uygulamışlardır. Herodotos'a göre:

“Buralara gelip yüklerini boşaltıyorlar; ardından, düzenli bir şekilde su çizgisine yığıldıktan sonra, gemilerine dönüp ateş yakıyorlar. Ülke halkı dumanı görüyor ve denize gelerek, yükün bedelini ödeyip almak için altın bırakıyor. Sonra Kartacalılar inip altına bakıyorlar; yükleri için adil bir fiyat olduğunu düşünürlerse alıp yollarına gidiyorlar; ama adil olduğunu düşünmezlerse gemilerine dönüp bekliyorlar ve halk geri gelip, gemiciler tatmin olana dek, daha fazla altın bırakıyor. Burada iki taraf da birbirini aldatmıyor: Kartacalılar

³³¹ F. González De Canales Cerisola, “Tarshish-Tartessos, the Emporium Reached by Kolaos of Samos”, *CIPOA*, 2, Paris, 2014, s. 573; fig. 1.

yüklerinin değerine ulaşana dek altına el sürmüyor, halk da gemiciler altını alana dek yüke dokunmuyor."³³²

Fenikelilerin ve sonraları da Kartacalıların yayılmaları daha çok ticari bir yayılmadır. En başta fetih amacı taşıyan kitlesel bir göç hareketi olmasa da yayılmanın ardından daimi yerleşmelerin ve göçün gerçekleşmediği anlamına gelmez.³³³

2.3. Yunan ve Fenike Kolonileri Etkileşimi

Yunan ve Fenike kolonileri zamanla çakışmış hatta bazen komşu bölgeleri ele geçirmişlerdir. Genellikle Yunan ve Fenike kolonileri arasında üretken ve dostane ilişkiler mevcuttur. Fenike alfabesinin Yunanlara geçişi aralarındaki kültür alışverişine en iyi örnek olarak gösterilebilir.³³⁴ Bununla birlikte iki kolonizasyon süreci arasında sebep ve süreç bakımından farklılıklar mevcuttur ve dönem dönem çıkar çatışmalarının yaşandığı görülmektedir. Yunan kolonizasyonunda kültürel, siyasi ve ekonomik her alanda yayılmacı bir politika izlenirken Fenike kolonizasyonunda daha çok ticari yönden ağır basmıştır, bunu da ikisi arasındaki iletişim ve etkileşim incelenirken göz ardı etmemek gerekir. Fenike şehirleri Yunan polislerinin prototipi niteliğini taşır.³³⁵ Fenike kolonileri daha çok ticari ve ekonomik ihtiyaçların karşılanması için kurulmuş bir nevi pazar yeridir. Yunan kolonileri ise uzak bölgelerde kurulmuş ikinci birer yurt olarak görülmüş ve kolay kolay elden çıkarılamamıştır. Bir açıdan bu durum Yunan kolonileri karşısında Fenike kolonilerinin zayıflamasına da neden olmuştur.³³⁶

Fenikeliler'in Sicilya'ya yayılmaları, Yunanların gelişinden önceye rastlar. Bu durumda Akdeniz'de Fenike kolonizasyonu Yunan kolonizasyonundan önce başlamıştır. Nitekim

³³² Hdt. IV. 196.

³³³ Panagiotopoulos, "The Stirring Sea...", s. 38; Bresson, "Ecology and Beyond: ...", ss. 94-114; Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü Üzerine Düşünceler*, Çev. B. Günen, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul, 2022, ss. 24-30.

³³⁴ Lopez-Ruiz, "Phoenicians", ss. 660-661; N. Yıldız, *Eskiçağ'da Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2021, s. 56; Turri, "Çivilerden Kelimeler. ...", s. 377; A. Willi, "Epicharmus, Simonides, and the 'Invention' of the Greek Alphabet", *Museum Helveticum*, Vol. 70, No. 2, 2013, s. 131; E. Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 49.

³³⁵ Boardman, "Aspects of 'Colonization'", s. 33; Urquhart, "Competing Traditions in the Historiography ...", No. 1, s. 34.

³³⁶ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, ss. 160-161; Ş. G. Aydıngün, "Ege Üstünlüğü Yarışı: Minos-Fenikeliler Dönemi (MÖ 3000'den MÖ 500'e kadar)", *Ege Jeopolitiği*, C. 1, Ed. Hasret Çomak ve diğerleri, Nobel Yayın, 2020, s. 35.

batıdaki ilk yerleşimler MÖ 12. yüzyıl sonuna kadar gitmektedir. Kolonileşmenin ilk evresinde ticari amaçlı kullanılan bu ilk yerleşmelerde, yanaşma limanları kurulup ve en basit koşullarda yaşanmıştır. Dolayısıyla arkeolojik veri niteliğinde neredeyse hiç mimari eser ya da kalıntı kalmamıştır. Bununla birlikte Zincirli³³⁷ ve Karatepe yazıtları sayesinde MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda Fenike dil ve kültürünün, güney Anadolu'ya kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.³³⁸

Sonuç olarak Fenike ve Yunan ticaret kolonilerinin, farklı amaçlarla kolonileşme sürecine girseler de meydana getirdikleri etki bakımından benzer özellikler gösterdiklerini söylemek mümkündür. Koloni kurdukları dönemde çok geniş bir coğrafyada ve farklı medeniyetlerde kendi izlerini bırakmayı başarmışlardır. Ekonomide ve denizcilikteki başarılarının yanı sıra kültürel bakımdan da uygarlıklar arasında bir köprü görevi görmüşlerdir. Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi hem Fenike hem de Yunan ticaret kolonilerinin kurulması ve gelişmesi belirli kurallar ve planlar dâhilinde gerçekleşir ve ancak bu şekilde uzun vadede başarıyı elde etmişlerdir. Fenikeliler'in kolonizasyon hareketi belli açılardan, rakipleri Yunanlara benzemez. Fenikelilerde nüfus fazlalığı, sosyal bunalımlar, topraksız köylülerin toprak peşine düşmeleri gibi durumlar söz konusu değildir. Bunlardan ziyade Fenikeliler'in denizlere açılma nedeni daha çok hammadde kaynaklarına ulaşmak olmuştur. Bu açıdan bakılırsa bir tür kıyı denizciliği yaptıkları da söylenebilir.³³⁹

³³⁷ Zincirli'den Kilamuva Yazıtının görseli için bk. S. R., Martin, *The Art of Contact*, University of Pensilvanya Press, Philadelphia, 2017, s. 26, fig. 2.

³³⁸ KAI 23; KAI 26; G. Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s. 35; F. J. Núñez, "Pottery and Trade", *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Ed. C. López- Ruiz ve B.R. Doak, Oxford University Press, New York, 2019, s. 342; Okur, *Phoenicians in Cilicia ...*; Gordon, "Phoenician Inscriptions from Karatepe", s. 42; A. Lemaire, "Les langues du royaume de Sam'al aux IXe-VIIIe s.av.J.-C. Et leurs relations avec le royaume de Qué", *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av.J.-C.-IVe siècle ap.J.-C.)*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999, Ed. É. Jean ve diğerleri, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil (Varia Anatolica 13), İstanbul, 2001, s. 186; Vance (b), "Literary Sources for ...", ss. 111-112; T. Collins, "The Kilamuva Inscription - a Phoenician Poem", *Die Welt des Orients*, 1971, Bd. 6, H. 2, 1971, s. 188; P. Swiggers, "Notes on the Phoenician Inscription of Kilamuva", *Rivista degli studi orientali*, 1981, Vol. 55, Fasc. 1/2, 1981, 1; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 382; R. T. O'Callaghan, "The Great Phoenician Portal Inscription from Karatepe", *Orientalia*, Nova Series, Vol. 18, No. 2, 1949, ss. 173-205; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 293; M. Korkmaz, "Erythrai Kapı Aslanları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S. 6, 2004, s. 55; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 141; Von Luschan, F., *Ausgrabungen in Sendschirli V*, Berlin, 1943.

³³⁹ Raban, "The Constructive Maritime ...", ss. 272-274; Ayrıca karşılaştırma için bk. Hodos, "A Phoenician past and present", ss. 28-32, 35; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 96.

3. FENİKE KOLONİLERİ

Fenikeliler hakkında genel tanıtıcı bilgilerin yer aldığı birinci bölüm ve kolonileşme sürecinin anlatıldığı ikinci bölümün ardından bu kısımda, tüm Fenike kolonilerine yer verilmiş ve tek tek detaylıca incelenmeleri amaçlanmıştır. Fenike kolonizasyonunun kültürel ve ekonomik etkilerine geçmeden kolonilerin bölgesel çapta ele alınmasının daha doğru olacağı düşünülmüş ve bu minvalde ilerlenerek öncelikle Batı’da yer alan kolonilerden Malta, Sicilya, Sardinya ve Kıbrıs’da kurulanlar ele alınmıştır. Ardından sahip olduğu özel konum açısından Afrika’da kurulan koloniler gelmektedir. Bu noktada Kartaca’ya geniş yer verilmiştir. Son olarak ise yine aynı derecede önem arzeden İspanya hakkında bilgiler verilmiştir. Öyle ki kolonilerin coğrafi ve tarihi açılardan ele alınmaları, bıraktıkları etkinin anlaşılması açısından daha faydalı olacaktır.

3.1. Akdeniz Adalarında Kurulan Koloniler

3.1.1. Malta’da Kurulan Koloniler

Limanları ve açık denizde bulunması açısından Malta adası, ticareti batıya doğru genişlettikçe Fenikeliler için güvenli bir sığınak olmuştur. (Harita 6) Diodoros, Fenikelilerin Malta’ya yerleşmelerini, *“Akdeniz ticaret yolları üzerindeki konumunun öneminin farkında olduğu bellidir. İlk Fenike yerleşmesinin tam olarak ne zaman kurulduğunu bilinmemekle birlikte Rabat bölgesindeki bazı Fenike mezarlarının tarihlendirilebileceği MÖ 8. yüzyıldan önceydi.”* şeklinde anlatır.³⁴⁰ Aynı doğrultuda Malta’da bulunan Fenikece ilk yazıt yaklaşık olarak MÖ 700 yılına tarihlendirilmektedir. Yazıtın Ba’al Hammon’a ithaf olunduğu düşünülür.³⁴¹

Malta’ya gelen yerleşimciler kendilerini kıyıyla kısıtlamayıp iç kesimlere doğru yayılıp, günümüzde Rabat-Medina’nın yerinde bulunan büyük bir kent kurmuşlardır. Ptolemaios’un sözünü ettiği Melite’ye denk düşen bu kentten günümüzde hiçbir kalıntı bulunamasa da civarında antik bir yerleşmeyle bağlantılı oldukları düşünülen çok sayıda mezar gün ışığına

³⁴⁰ Diod. V. 12.

³⁴¹ G. Yüçetürk Kurtulmuş, “Malta Dili Üzerine Tarihsel Bir Bakış”, *DTCFD*, 58/2, 2018, s. 1839; A. Del Castillo, *The Maltese Cross: A Strategic History of Malta*, Greenwood Publishing Group, 2006, s. 18; J. M. Brincat, *Maltese and Other Languages: A Linguistic History of Malta*, Midsea Books, Malta, 2011, s. 14; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 68; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 80.

çıkarılmıştır.³⁴² Stephanus, Malta'nın karşısında yer alan Kuzey Afrika kenti Acholla'nın, Maltalılar yani adadaki Fenikeliler tarafından kurulmuş olduğunu belirtir.³⁴³ Malta, kendi kolonilerini kurabilecek bir konumda olduğuna göre son derece önemli olmalıdır. Acholla'nın hangi dönemde kurulduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte MÖ 7. yüzyıldan önce yani Kartaca gücünün çevre bölgeyi ele geçirmesinden önce kurulduğu varsayılmaktadır.³⁴⁴ Diodoros, Gaulos'un, yani Gozo'nun da Fenikelilerce kolonileştirildiğinden söz eder.³⁴⁵ Adanın ismi Fenikeliler'den gelmektedir ve yuvarlak ticaret gemisi anlamını taşır. Pantelleria da aynı zamanlarda işgal edilmiş olmakla birlikte doğrudan Fenikeliler tarafından mı, yoksa Malta'dan gelen yerleşimcilerce mi işgal edildiği bilinmemektedir. Pantelleria'nın kıyı şeridi kuzeybatı tarafında bir limana açılır ve en eski yanaşma limanı burası olmalıdır. Adanın eski adı olan İranim de yine aynı şekilde Fenike ismidir. Hatta klasik adı olan Kossyra'nın da Fenike kökenli olması mümkün görünmektedir.³⁴⁶

Kartaca nüfuz dairesini genişleterek yukarıda sözü edilen adacıkları içine almıştır. Malta, Gozo ve Lampedusa'yı işgal ettikleri öne sürülmektedir.³⁴⁷ Yeni bir işgalden mi yoksa yeniden işgalden mi söz edildiği ise anlaşılmamaktadır. Her hâlükarda, Kartacalılar adacıkları, muhtemelen MÖ 6. yüzyıldan itibaren işgal etmişlerdir. Pantelleria bu noktada bir istisna teşkil eder. MÖ 3. yüzyılda, Birinci Kartaca Savaşı'yla (MÖ 264-241) ilgili Roma yıllıklarında, "Kossyralılara ve Kartacalılara karşı" kazanılan bir zaferden bahsedilir. Bu bilgi adacığın görece bağımsız olabileceği düşüncesini akla getirir.³⁴⁸

³⁴² Ptol. *geogr.* 4. 3. 47; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 394; Ciasca, "Le isole maltesi ..." ss. 21-25.

³⁴³ Steph. A152. 19-20.

³⁴⁴ L. H. Dudley Buxton, "The Ethnology of Malta and Gozo", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 52, 1922, s. 170; Vella, "The invention of the Phoenicians:...", s. 26; A. I. Meza, "Ancient Egyptian Art in Malta", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 16, Desert and Sown: Papers presented at the American Schools of Oriental Research, 2003, s. 103.

³⁴⁵ Diod. V. 12.

³⁴⁶ Malta isminin kökeninin ise Fenike dilinde sığınak anlamındaki "malat" kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Kelimenin kökeninin Sami dillerinden geldiği yönündeki görüşe göre ismin kökeni, üçlü kök harflerinden (m,l,t) dolayı Fenikece, İbranice veya Arapça olmalıdır. Her üç dilde de kelime sığınak, kurtuluş, kaçış gibi benzer anlamlar taşır. Adanın jeolojik yapısının sığınak anlamına uygun özellikler taşıması da bu görüşü doğrular niteliktedir. Yücetürk Kurtulmuş, "Malta Dili Üzerine ...", s. 1837; Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as ...", ss. 338-349.

³⁴⁷ GGM I. s. 89.

³⁴⁸ Yücetürk Kurtulmuş, "Malta Dili Üzerine ...", s. 1840; Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 200; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 203-205; Nowaszczuk, "A few remarks on the ancient ...", s. 71; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 4.

Birinci Kartaca Savaşı sırasında, Afrika'ya yelken açmadan önce MÖ 256/253 yılında adaya gelen Atilius Regulus'un ordusu Malta'yı yakıp yıkmıştır.³⁴⁹ Roma'nın İkinci Kartaca Savaşı (MÖ 218-201) sırasında Malta'yı yeniden işgal etmek zorunda kalması, bu seferin fetihten çok yağmalama odaklı olduğunu göstermektedir. Livius'a göre, Roma'nın Afrika'da Kartaca'ya karşı başlattığı seferin komutanlığına MÖ 218'de konsül Tiberius Sempronius Longus atanır. Scipio da İspanya'ya gönderilir.³⁵⁰ Tiberius, önce Messina'ya ve oradan da Lilybaeum'a gider. Kartaca üzerine yürünmesi için hazırlıkların yapıldığı sırada Malta'ya yelken açar ve burada, Gisco'nun oğlu olan Hamilcar'ın komutasındaki küçük Kartaca garnizonu teslim olur. Muhtemelen Kartaca ordusu çok küçüktür ve kendini koruyacak bir filoya sahip değildir. Bu nedenle teslim olmak durumunda kalmıştır.³⁵¹ Böylece MÖ 218 tarihinde Malta komşusu olan diğer adalar gibi, Roma'nın hâkimiyeti altına girer. Roma döneminin ele alınan dönemin dışında kalmasına rağmen, daha erken yıllara denk gelen bu dönemle bağlantılı bir olaydan söz etmek gerekir. Bu da Verres'in Iuno Tapınağı'nı yağmalamasıdır ve Cicero, bu olay üzerine, ünlü konuşmasında onu kınamıştır.³⁵²

Malta'da Fenike anayurdundakilere ya da Kartaca'dakilere benzer kurumlar bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak iki *archonteden (suffete)* söz edilen ve senatoyla Malta halkının bir kararından bahsedilen ve MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Yunanca bir yazıt gösterilebilir.³⁵³ Malta'dan, bir yetkilinin yıllık hâkimliğinden ("Bodmilk oğlu Hannibal'ın yılında") söz edilen MÖ 3. ya da 2. yüzyıla ait Pön yazıtı da aynı şekilde bu kurumların varlığına işaret etmektedir. Gozo'da bulunan, yine aynı dönemlerden bir Pön yazıtı da "Gozo halkı" ve bazı hâkimler ve yetkililerle ilgilidir.³⁵⁴

³⁴⁹ Eutr. II. 21; Polyb. I. 26. 10; Zonar. 8. 12; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 73.

³⁵⁰ Liv. XX. 51; XXXI. 32. 3; Eutr. III. 8; Polyb. III. 49. 4; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 77; A. E. Astin, "Saguntum and the Origins of the Second Punic War", *Latomus*, C. 26, S. 3, 1967, ss. 583-584; G. Daly, *Cannae: The Experience of Battle in the Second Punic War*, Taylor & Francis Group, London, 2002, s.11; K. Zimmermann, "Roman Strategy and Aim in the Second Punic War", *A Companion to Punic Wars*, Ed. D. Hoyos, Blackwell Publishing, West Sussex, 2011, s. 283; C. Steinby, *Rome Versus Carthage the War at the Sea*, Pen & Sword Books Ltd., Barnsley, 2014, s. 78.

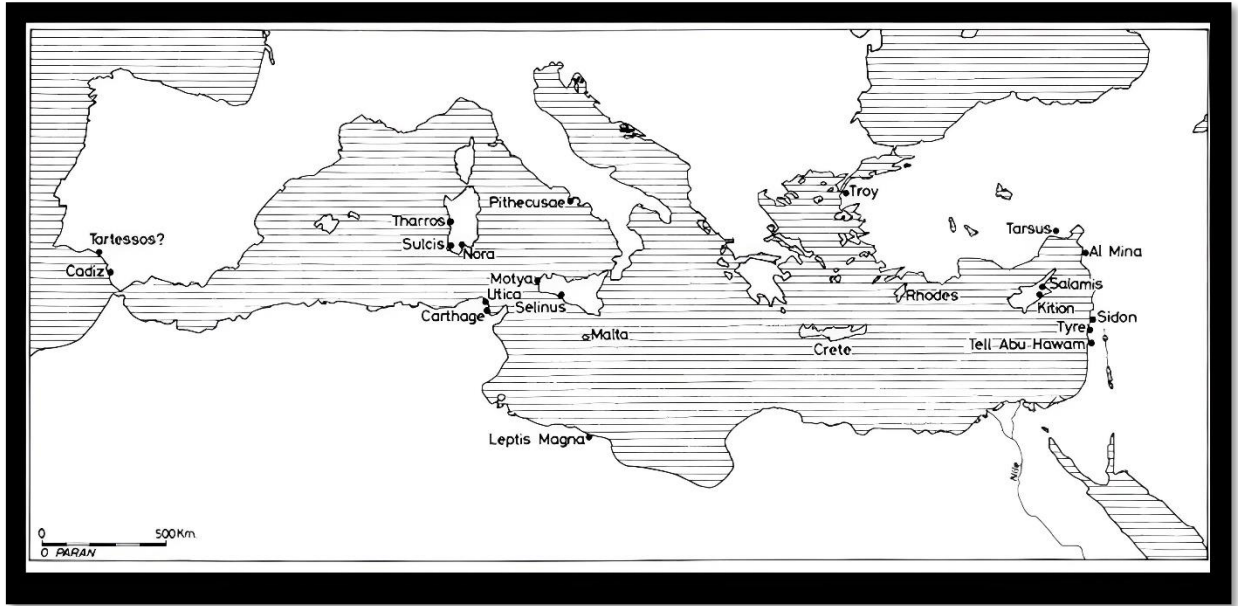
³⁵¹ Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 99.

³⁵² Cic. Verr. II. 4. 103-104; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 99.

³⁵³ *Inscriptiones Graecae*, XIV. 953.

³⁵⁴ *Inscriptiones Graecae*, XIV. 953; CIS I. 124; KAI 62; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 56; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 85.

Fenike-Pön kültürünün Malta ve komşu adalara yerleşmiş olduğunu söylenebilir. Tekstil sanayisi hakkındaki bol miktardaki bilgi, özellikle kadın giyisileri ile bilhassa ünlendiği zarif ve yumuşak şapkalar ve yastıklarla ilgili olanlar, Malta'nın Akdeniz ticaretindeki rolünü doğrulamaktadır. Üstelik MÖ 2. ve 1. yüzyıllarda dahi Malta ve Pantelleria'da basılan sikkelerde yer alan Pönce yazılardan da anlaşıldığı üzere Roma'nın fethine rağmen, adada Fenike ve Pön kültürlerinin uzun süre kaybolmadığı söylenebilir.³⁵⁵

Harita 6: Malta Adası'nın Akdeniz'deki Konumu³⁵⁶

3.1.2. Sicilya'da Kurulan Koloniler

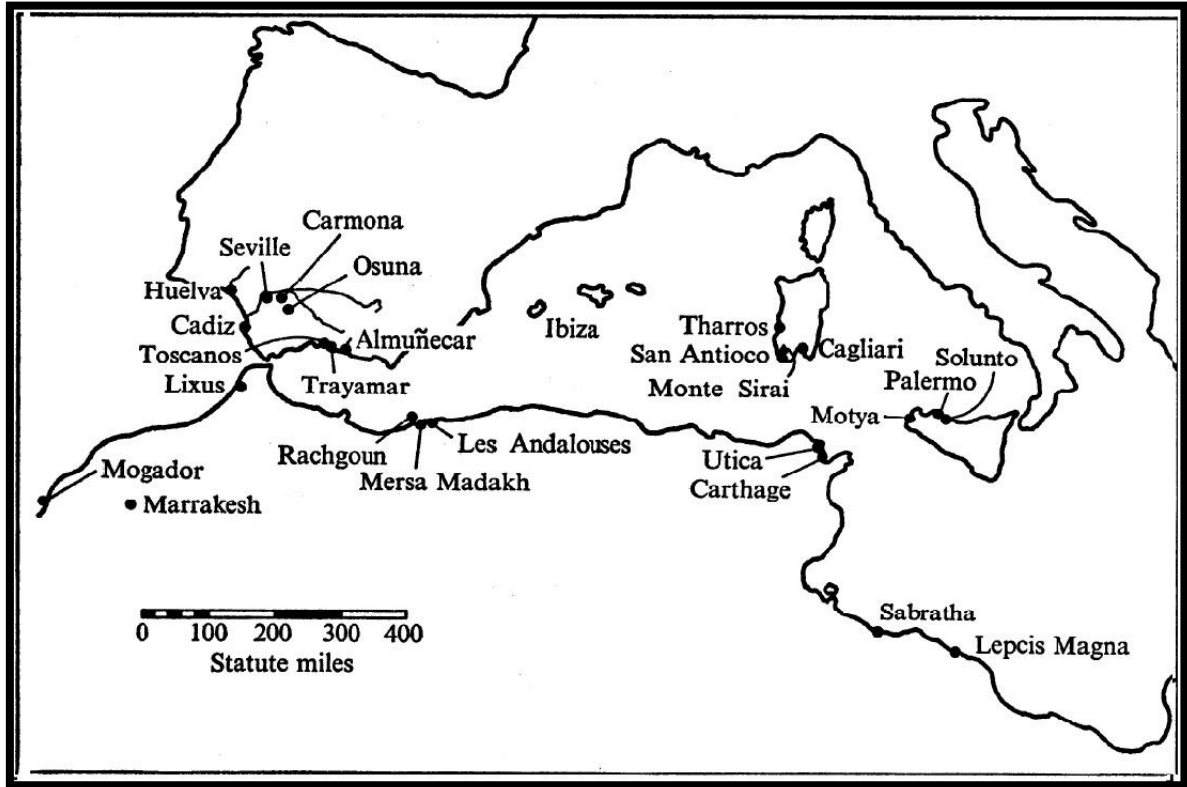
Akdeniz'deki stratejik önemi bakımından Sicilya, Akdeniz ile Güney Avrupa ve Kuzey Afrika arasında gemilerin uğrak yeri olmuştur. Thukydides, MÖ 8. yüzyılın başında Fenikelilerin Sicilya adasının tamamında yaşadıklarını dile getirmektedir.³⁵⁷ Fenikeliler buradaki yerli halkla geliştirdikleri iletişim sayesinde adanın kıyı kesimlerinde ticaret merkezleri kurmuşlardır. Yüzyılın sonuna doğru da Yunanların gelmelerinin ardından adanın kuzeybatı kesimlerine

³⁵⁵ Diod. V. 12. 1; V. 12. 3; P. Orsi, "Pantelleria: risultati di una missione archeologica", *Monumenti Antichi*, Vol. 9, 1899, ss. 449-540; Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as...", ss. 338-349; Lehrer, "A Phoenician Glass Bowl...", s. 12.

³⁵⁶ Negbi, "Early Phoenician Presence...", s. 600.

³⁵⁷ Thuk. VI. 2.

çekilmiş ve Motya (Mozia), Soleis (Solunto) ve Panormus (Palermo) yerleşimlerini kurmuşlardır (Harita 7).³⁵⁸ Arkeolojik çalışmalar da bu kolonilerin kuruluşunun MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında olduğunu doğrulamaktadır. Adada daha önceki dönemlere ait herhangi bir Fenike kalıntısına rastlanmamaktadır.³⁵⁹

Harita 7: Motya, Palermo ve Solunto Yerleşimlerini de İçeren Fenike Kolonileri Haritası.³⁶⁰

Sicilya'nın Fenike kökenleri konusu kronolojik açıdan karmaşıktır. Thukydides'in daha önce de bahsedilen aşağıdaki ifadesine göre adada Pön evresinden önce Fenike evresi yaşanmış, Yunanların gelmesiyle yerleşimlerini terk etmek durumunda kalmışlardır.³⁶¹

³⁵⁸ Ptol. *geogr.* 3. 4. 3; Thuk. VI. 2; Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as ...", s. 339; Ciasca, "Le isole maltesi ...", ss. 21-25; Whittaker, "The Western Phoenicians: ...", s. 64-65; Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders ...", s. 24; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", s. 283; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 107; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 183; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 156.

³⁵⁹ A. Procelli ve R. M., "Sicily", *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ed. C. Sagona, Peeters Publishing, Leuven, 2008, ss. 461-486; Anaz, *Geç Hitit Beylikleri...*, s. 33.

³⁶⁰ Whittaker, "The Western Phoenicians: ...", s. 58.

³⁶¹ Thuk. VI. 2.

*“Fenikeliler de tüm Sicilya’da, kıyı şeridinde surlarla çevirdikleri burunlarda ve yakınlardaki adacıklarda, Sikullerle ticaret yapmak amacıyla yerleşmeler kurmuşlardı. Ama deniz yoluyla çok sayıda Yunanlının da gelmeye başlamasıyla birlikte Fenikeliler bu yerlerin çoğunu terk ettiler ve hep birlikte, Elymlerin yakınlarında, Motya, Soleis ve Panormus’ta yaşadılar; kısmen, Elymlerle aralarındaki ittifaka güvendiklerinden ve kısmen de, Sicilya-Kartaca arasındaki en kısa yolun burası olmasından.”*³⁶²

Yukarıdaki görüşle birlikte Sicilya’daki Fenike yerleşmelerinin tarihlendirilmesi konusunda Pön öncesi Fenike kolonizasyonu olasılığının reddedildiği, Motya, Palermo ve Solunto’nun Fenikelilerden miras alınmayıp yayılmalarının ilk evresi olan MÖ 7. yüzyılda, Malta, İbiza, Gozo ve Pantelleria gibi diğer kolonilerle aynı dönemde, Kartacalılarca kurulduklarının ileri sürüldüğü görüş de mevcuttur. Bu açıdan Sicilya kolonilerinin kuruluş amacının, Fenikelilerin kolonizasyon hareketinin bir parçası değil, Akdeniz’de Yunan yayılmasını engelleme siyasetinin bir sonucu olduğu düşünülebilir.³⁶³

Sicilya’da MÖ 7.-6. yüzyıl öncesinde bir Kartaca varlığından söz etmek pek mümkün olmamakla birlikte Motya’da yapılan kazılar, Fenike yerleşiminin MÖ 8. yüzyılda da var olduğunu gösterir.³⁶⁴ Kazılarda Fenike ve Elym unsurlarının bir arada bulunması da, Fenikelilerin birkaç yüzyıl öncesinde güney kıyılarında bulunduklarını düşündürür.³⁶⁵ Son olarak, Bernabo Brea’nın Güney Sicilya’nın tarihöncesi kültürel evreleri hakkındaki incelemesi, MÖ 10. yüzyıl civarında Fenikelilere atfedilebilecek değişimler ve kırılmalar yaşandığına işaret etmektedir.³⁶⁶ Sonuç olarak, Sicilya’daki Fenike varlığı Kartaca

³⁶² Thuk. VI. 2: “ῥκουν δὲ καὶ Φοίνικες περὶ πᾶσαν μὲν τὴν Σικελίαν ἄκρας τε ἐπὶ τῇ θαλάσῃ ἀπολαβόντες καὶ τὰ ἐπικείμενα νησίδια ἐμπορίας ἔνεκεν τῆς πρὸς τοὺς Σικελούς: ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἕλληνες πολλοὶ κατὰ θάλασσαν ἐπεσέπλεον, ἐκλιπόντες τὰ πλείω Μοτύην καὶ Σολόεντα καὶ Πάνορμον ἐγγὺς τῶν Ἑλύμων ξυνοικήσαντες ἐνέμοντο, ξυμμαχία τε πίσυνοι τῇ τῶν Ἑλύμων, καὶ ὅτι ἐντεῦθεν ἐλάχιστον πλοῦν Καρχηδὼν Σικελίας ἀπέχει. βάρβαροι μὲν οὖν τοσοῖδε Σικελίαν καὶ οὕτως ῥκῃσαν.”; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 283.

³⁶³ Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339; Ciasca, “Le isole maltesi ...”, ss. 21-25; J. du Plat Taylor, “Motya: A Phoenician Trading Settlement in Sicily”, *Archaeology*, Vol. 17, No. 2, 1964, s. 91; Urquhart, “Competing Traditions in the Historiography ...”, s. 33.

³⁶⁴ Thuk. VI. 2; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 283.

³⁶⁵ Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 156.

³⁶⁶ Bk. L. B. Brea, *Ancient Peoples and Places, Sicily before the Greeks*, Thames and Hudson, London, 1966.

müdahalesinden birkaç yüzyıl öncesine denk gelmekte ve kıyı kesimiyle kısıtlanmış olsa da sonraki dönemlere kıyasla çok daha geniş bir alanda yerleşmiş ve ticari yayılma ile bağlantılı durumdadır. Fenikelilerin geri çekilmelerinin ve Batı’da yoğunlaşmalarının nedeni ise Yunanların gelişine bağlanabilir. Kısacası eldeki veriler az olsa da Sardinya’da da olduğu gibi, Sicilya’da Pön evresine geçilmeden önce bir Fenike evresinin yaşanmış olması mümkündür.³⁶⁷

MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gela’da Pön ve Fenikeli yerleşimciler arasında ticari ilişkilerin varlığından söz etmek mümkündür. Motya’daki arkeolojik çalışmalar, Kartaca varlığının MÖ 6. yüzyılda son derece aktif ve MÖ 5. yüzyılda da tamamen kök salmış durumda olduğunu göstermektedir. Kartacalıların Sicilya’daki ilk askeri girişimleri, General Malkhos’un Yunanlara karşı kazandığı zaferdir. Iustinus’un aktardığına göre bu zaferin ardından adanın bir kısmına boyun eğdirmesi, bu kanıt ve kayıtları doğrulamaktadır.³⁶⁸ Malkhos bunun ardından Sardinya’ya geçer ve ağır bir bozguna uğrar. Malkhos’un Fenike kolonileriyle anlaşmalı olarak hareket ettiği kesin görünmektedir. Ayrıca, Motya surlarının bu dönemde tahkim edildiği de unutulmamalıdır. Palermo ve Solunto da muhtemelen birlikte tahkim edilip Pönleşmiştir.³⁶⁹

Spartalı Prens Dorieus, MÖ 510 civarında Sicilya’da mücadeleyi yeniden başlatır. Eryx Dağı eteklerinde Herakleia’yı kuran Dorieus, Selinunteliler, Himeralılar ve Sikanlarla Pön karşıtı bir ittifak kurar. Uzun mücadelenin sonunda Elymlerle Kartacalılar rakiplerine üstün gelerek Herakleia’yı yıkarlar. Kartacalıların Yunanlar arasındaki bu savaşın bir sonraki perdesi MÖ 480’de, Doğu’da Perslerle Yunanların karşılaştıkları sırada gerçekleşecektir.³⁷⁰ Syrakusai tiranı Gelon’la Agrigentum tiranı Theron arasındaki ittifak Kartacalılar için ciddi bir tehdit oluşturur. Theron’un Himera’yı işgal edip Kartaca’nın müttefiki Terillos’u sürmesi üzerine bu tehdit doruk noktasına ulaşır. MÖ 480’de Himera çarpışmasında bozguna uğratılan Kartacalılar, uzun bir süre bölgede saldırı gücü bulunduramamışlardır.³⁷¹

³⁶⁷ Bikai ve diğerleri, “Rich and Glorious Traders”, s. 24; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 35.

³⁶⁸ Iust. XVIII. 7. 1-2.

³⁶⁹ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 24-26; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 291; Bakels, “Plant remains from Sardinia, ...”, s. 3; Trendall, “Archaeology in South Italy ...”, s. 45; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 160-161.

³⁷⁰ Hamilcar bu çarpışma için Sardinya, İtalya, Korsika, Iberia ve Libya’dan asker toplayarak büyük bir ordu oluşturmuştur. Bk. Hdt. VII. 165; Diod. XI. 1. 5; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 19.

³⁷¹ Hdt. VII. 145 vd.; Diod. XI. 20 vd.; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 43, 84, 112; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 38-42; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 34; Heing, *Phoenician Trade Routes*,

Kartacalılarla Yunanlar arasındaki mücadele, MÖ 409'da, Himera'da hayatını kaybeden Hamilcar'ın soyundan gelen Hannibal Mago'nun Selinunte ve Himera'yı yıkmasıyla yeniden başlar. Üç yıl sonra, MÖ 406'da, Hannibal Mago ve Himilko komutasındaki yeni bir Kartaca ordusu Agrigentum ve Gela'ya saldırarak buraları fetheder.³⁷² Komutayı ele geçiren Syrakusaili General Dionysios MÖ 405'te, olumsuz şartlar içermekle birlikte kendisine toparlanma şansı verecek bir anlaşma yapar.³⁷³ Motya, Palermo, Solunto kolonileri ve müttefik Elymlerin topraklarının yanı sıra, haraca bağlanmış olan Sikan bölgeleri ve Selinunte, Agrigentum, Himera, Gela ve Camarina kentleri Kartacalılarda kalır. Himilko Kartaca'ya döndüğünde Sicilya'nın neredeyse yarısının Kartaca kontrolü altında olduğu söylenebilir.³⁷⁴

MÖ 405 yılında yapılan barış, Dionysios'a Kartaca'ya karşı düzenlenecek yeni karşılaşma için gerekli hazırlıkları tamamlama fırsatı sunar. MÖ 398'de bu karşılaşma yaşandığında Dionysios, halkını ezeli düşmanlarına karşı savaşa kışkırtarak, Syrakusai'daki ve başka yerlerdeki Kartaca varlıklarını yağmalamalarına izin verir. Kartaca'da savaş ilan edilir ve tüm kentler ile yerel halklar Dionysios'un yardımına koşar. MÖ 397 ilkbaharında Dionysios, yaklaşık seksen bin asker, üç bin at ve iki yüz gemiden oluşan bir orduyla Motya'ya dayanır.³⁷⁵ Himilko yüz gemilik filosuyla Kartaca'dan gelip liman ağzına demir attığında, komşu toprakları yakıp yıkmış ve adayı abluka altına almışlardır. Dionysios, filosunu dar tahta raylarla yarımada üzerinden taşıttırarak açık denize ulaşmayı başarır. Kuşatılma tehdidi karşısında Kartaca filosu geri çekilme kararı alır.³⁷⁶ Motya nihayet fethedilip yağmalandıktan sonra geriye kalan Motya sakinleri köle olarak satılır. Çok geçmeden Motya'nın yıkılmasının, Sicilya'da Kartacalılarla Yunanlar arasındaki mücadelenin bir parçasından başka bir şey olmadığı görülecektir. MÖ 396'da Kartacalılar güçlü bir orduyla Himilko komutasında Sicilya'ya bir kez

s. 7; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 120; Prag, "Tyranizing Sicily: The Despots ...", s. 52, 54, 57; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7; D. Hoyos, *Carthage: A Biography*, Routledge, London&New York, 2021, s. 54; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 103.

³⁷² Diod. XI. 25. 2; Polyb. II. 36. 3; III. 13. 4; M. G. A. Guzzo, *Kartaca*, Çev. I. Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015, s. 47; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 61, 112; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7, 24; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 55.

³⁷³ N. Rodgers, *Antik Yunan*, Çev. Ü. E. Uysal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 120.

³⁷⁴ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 49-50; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 34; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 208; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 56, 61, 112; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 54.

³⁷⁵ Diod. XIV. 47. 7; XIV. 48. 1; Rodgers, *Antik Yunan*, s. 302; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 165; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7; Hoyos, *Carthage: A Biography*, ss. 56-57.

³⁷⁶ Diod. XIV. 50. 1-4.

daha müdahale ederler. Panormus'a çıktıktan sonra içerilere doğru ilerlerler. Dionysios Syrakusai'ya çekilirken, Himilko boğaza yönelir ve Messina'yı fetheder. Nihayet, Mago komutasında bir Kartaca birliği Catania'ya doğru ilerlerken, Dionysios'un filosu saldırıya geçse de yenilgiye uğratılır. Ardından, Motya'nın yıkılmasının üzerinden daha iki yıl geçmeden, askeri durum tersine döner ve Dionysios, Syrakusai'da Kartacalılar tarafından kuşatılrsa da düşman ordugâhında başlayan veba salgını sayesinde kaçmayı başarıp adanın doğu kısmında kontrolü yeniden ele geçirir.³⁷⁷ Himilko'nun Kartaca'ya dönmesinin ve karşılaştığı muhalefet nedeniyle intihar etmesinin ardından Mago Sicilya'da kalır ve MÖ 393/392'de Dionysios'la yeniden karşı karşıya gelir. Bu çarpışmanın ardından yapılan antlaşmada Sikeliotlar ve Sikuller Syrakusa'nın, Sikanlar ve Elymler ise Kartaca'nın tarafında kalır. Diodoros'un belirttiğine göre, MÖ 405'teki durum yinelenmiştir.³⁷⁸

İzleyen ateşkes yıllarında, bir yanda Dionysios Kartaca kontrolü altındaki Sicilya kentlerini kendi tarafına çekmeye çalışırken diğer yanda Mago, Dionysios'a her iki cepheden birden saldırabilmek amacıyla, Sikeliot kentleriyle ittifak kurmaya çalışır.³⁷⁹ MÖ 382'de baş gösteren savaş MÖ 374'e dek yaklaşık 8 yıl sürer. Savaşta yaşanan ilk önemli olay, Kartacalılar'ın bozguna uğratılıp Mago'nun öldürüldüğü Kabala çarpışmasıdır. Yapılan ateşkes sayesinde güçlerini toplama fırsatı bulurlar. İkincisiyse, Thermae İmeresi yakınlarında yapılan Kronion çarpışmasıdır. Bu çarpışmada Syrakusalılar bozguna uğratılır. Ağır kayıplar veren Kartacalılar, sınırı Halykos Nehri üzerinden çizen bir anlaşma yaparlar.³⁸⁰ Yaklaşık bir yüzyıl boyunca kararlaştırılan bu sınırla, Sicilya'nın üçte biri üzerinde Kartaca hâkimiyeti kurulacaktır. Dionysios MÖ 367 yılında bir kez daha Kartacalıları adadan atmaya çalışmıştır. Kartaca kontrolü altındaki topraklara saldırıp, Selinunte, Entella ve Eryx'i işgal ederek Lilybaeum'u kuşatmıştır. Fakat filosunun bir kısmını Syrakusa'ya geri yollamasından ve yüz otuz gemiyle Drepanum'da kalmasından sonra birdenbire, iki yüz Kartaca gemisi ortaya çıkar. İki tarafa da fayda sağlamayacağı düşünülen yeni bir çarpışmadan kaçınılması amacıyla yeniden bir barış

³⁷⁷ Diod. XIV. 54-56; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika...*, ss. 51-64; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 7; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 152; Rodgers, *Antik Yunan*, s. 121; Guzzo, *Kartaca*, s. 48.

³⁷⁸ Diod. XIV. 95-96; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 34; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 57.

³⁷⁹ Diod. XV. 15-17; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 64.

³⁸⁰ Diod. XIV. 95-96.

anlaşması imzalarlar. Dionysios bundan kısa bir süre sonra ise Sicilya'daki Kartaca gücünü yok etme planını gerçekleştiremeden ölür.³⁸¹

Oldukça uzun bir barış döneminin ardından yeni bir savaş başlar ve Korinthoslu Timoleon, MÖ 342-341 yılları arasında Kartaca kontrolündeki Entella'yı işgal eder.³⁸² Diodoros'a göre, hala Kartaca'ya tabi olan pek çok kent de ona katılmıştır.³⁸³ İki tarafın karşılaşması Segesta'nın doğusunda, Krimisos Nehri'nde gerçekleşir. Ağır bir bozguna uğratılan Kartacalılar, MÖ 340 yılında Lilybaeum'a çekilmek zorunda kalırlar. Pek çok müttefiki kendisine başkaldırdığından, Timoleon da bu zaferden beklenen sonuçları alamamıştır. Leontinoili Hiketas, Catanialı Mamerkos ve Messinalı Hippo, Kartaca'ya yardım ederler. MÖ 339 yılında Halykos Nehri üzerindeki sınırın teyit edildiği bir barış anlaşması imzalanır.³⁸⁴

Yukarıda sözü edilen anlaşmayı yeni bir barış dönemi izler. Kartacalı Hamilcar MÖ 318'de, kovulmuş olduğu Syrakusa'ya dönebilmesini sağlayacak bir antlaşma yapar. MÖ 314'te Hamilcar, Agathokles'i Messina'yla uzlaştırmak için bizzat müdahale etse de bunun ardından yapılan antlaşmada, doğu Sicilya'daki Yunan kentlerinin, bağımsızlıklarını korumakla birlikte, Syrakusa hegemonyasını tanımalarına hükmedilmiştir. Hamilcar hakem işlevi üstlenmeyi ve böylece belli bir üstünlük kazanmayı amaçlasa da konumunun sağlam olmadığı da açıktır. Kartacalıların durumdan kuşkulandıkları üzerine geri çağrılarak yargılanır ve daha hüküm verilmeden ölür. Agathokles ise artık Pön topraklarında daha da kışkırtıcı bir ilerleyiş içindedir.³⁸⁵ Siyasetini birdenbire değiştiren Kartaca komutayı Giso'nun oğlu Hamilcar'a verir. Güçlü bir orduyla Sicilya'ya çıkan Hamilcar, Himera Nehri'nin sağ yakasında ordugâhını kurar. MÖ 310 yılında Agathokles'i bozguna uğratarak önce Gela'ya ve sonra da Syrakusa'ya sürüp; karadan ve denizden kuşatma altına alır.³⁸⁶ Bu kent hariç Sicilya'nın tamamı artık

³⁸¹ Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 137; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika...*, ss. 65-67.

³⁸² Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 58; D. Stuttard, *Antik Yunan Tarihi*, Çev. E. Gökyaran, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 187.

³⁸³ Diod. XVI. 72-73; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 19.

³⁸⁴ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 68-71; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 35; A. J. Church, *The Story of Nations, Carthage*, New York, 1886, s. 27.

³⁸⁵ Diod. XIX. 71. 2; Guzzo, *Kartaca*, s. 49; Church, *The Story of the Nations Carthage*, ss. 28-32; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138.

³⁸⁶ Diod. XX. 14. 4-5; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 61; Church, *The Story of the Nations Carthage*, ss. 28-32.

Kartacalıların elindedir. Hamilcar defalarca Syrakusai'yı işgal etme girişiminde bulunur fakat başarısızlığa uğrar. Ve nihayetinde bir çarpışma esnasında öldürülmüştür.³⁸⁷ Agathokles MÖ 307'de geçici olarak Sicilya'ya döner ve Syrakusa'yı kurtarıp, eskiden kendi kontrolünde bulunan toprakların bir kısmını geri almayı başarır. Afrika'ya döndükten sonraysa MÖ 306'da yenilgiye uğratılır, son kez olmak üzere yeniden Sicilya'ya kaçar ve Kartacalılarla onurlu şartlar altında barış anlaşması imzalamayı başarır. MÖ 305'de Sicilya toprakları eskisi gibi paylaştırılır. Agathokles bir miktar para ve tahıl alır.³⁸⁸

Agathokles'in MÖ 289'daki ölümünden sonra Sicilya'da Yunanlar arasında iç çatışma çıkınca Kartacalılar bundan faydalanarak MÖ 287 ve 280'de yeni Syrakusai tiranı Hiketas'ı yenmiştir. Aynı zamanda, kontrol alanlarını Agrigentum ve Messina'ya doğru genişletip Lipari'yi işgal etmişlerdir. Nihayet, MÖ 278'de Syrakusai'yı kuşatırlar. Kentin, o dönemde İtalya'da olan Pyrrhos'tan yardımını istemekten başka çaresinin kalmadığı görülür. Kartaca zaten MÖ 279'da Roma'yla Pyrrhos'a karşı bir anlaşma imzalamıştır.³⁸⁹ İki güç, nüfuz alanlarının (Sicilya Kartaca'ya ve İtalya da Roma'ya) yanı sıra, karşılıklı yardım ve özellikle de Kartaca'nın denizde vereceği yardım konusunda anlaşmaya varırlar:

*Hangi taraf yardım talebinde bulunursa bulunsun, Kartacalılar ulaşım ve çarpışmalar için gerekli gemileri sağlayacaklar, ama her ülke kendi adamlarının ücretini kendisi verecektir. Kartacalılar gerekirse deniz üzerinden de Romalıların yardımına geleceklerdir, ama kimse tayfaları kendi iradelerine rağmen karaya çıkmaya zorlamayacaktır.*³⁹⁰

³⁸⁷ Diod. XX. 29. 8-9; XX. 30. 2; XX. 33.1.

³⁸⁸ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 72-78; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 35; Church, *The Private and Public Lies*, Brill, 2010, ss. 64-66; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 12, 98-103.

³⁸⁹ Plut. *Pyrrh.* XXII. 1-6; Iust. XVIII. 1. 4-11; J. Abbot, *Pyrrhus*, Harper & Brothers Publishers, New York& London, 1903, ss. 174-175, 207-209; A. Goldsworthy, *Pax Romana*, Yale University Press, 2016, s. 35; Rodgers, *Antik Yunan*, s. 237; Guzzo, *Kartaca*, s. 51; S. Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss. 64-65; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 74; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138.

³⁹⁰ Polyb. III. 25. 4-5; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 82.

Aynı dönemde bir Kartaca filosu Ostia'ya ulaşır ve amiral Mago senato huzuruna kabul edilir. Kartaca gemileri de Roma askerlerini Rhegium'a taşıdıktan sonra boğazı ablukaya almak üzere burada kalırlar. Buna rağmen Kartacalılar Pyrrhos'un saldırısının darbesini tek başlarına göğüslemek zorunda kalmışlardır. Sicilya'ya çıkan Pyrrhos, ada halkı tarafından bir kurtarıcı gibi karşılanır ve çok geçmeden, Lilybaeum hariç tüm bölgeyi işgal eder. Kartaca dayanağını ne pahasına olursa olsun ele geçirmek isteyen Pyrrhos yenilgiye uğrayıp yerel müttefikleri tarafından terk edilmiştir. MÖ 276'da Sicilya'dan ayrılmak zorunda kalır.³⁹¹ MÖ 265 ya da 264'te Kartacalılar Messina'da bir garnizon kurar ve çok geçmeden Romalılar savaş ilan eder.³⁹² MÖ 241'de Birinci Kartaca Savaşı sona erdiğinde ise Sicilya'nın tamamı Roma hâkimiyetine girer ve böylece Sicilya, Roma'nın ilk eyaleti olur.³⁹³

3.1.3. Sardinya'da Kurulan Koloniler

Sardinya'yı Libya'dan gelen Fenikelilerin kurduğu, adını da Libyalı Sardus'tan aldığı bilinmektedir. Fenikelilerin buradaki odak noktası zengin bakır, tunç ve gümüş içeren kurşun madenleri olmuştur. Nora'daki en eski Fenike kalıntısı MÖ 9. yüzyılın ortalarına tarihlenen ve içeriği tam olarak çözümlenemeyen anıtsal steldir.³⁹⁴ Metnin başındaki **𐤓𐤓** varlığına dayanılarak, Sardinya'daki bir tapınağın kuruluşunu ele alan dini bir belge olarak yorumlanmaktadır.³⁹⁵ Metnin, ilk satır için "Tarshish'ten/at" okumasına dayanarak, bölgedeki

³⁹¹ Plut. *Pyrrh.* XXIII. 4; Abbot, *Pyrrhus*, ss. 159-166, 179; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 106; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 74; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 63.

³⁹² M. Bellomo, "Polybius and the Outbreak of the First Punic War: A Constitutional Issue", *Studi Classici e Orientali*, C. 59, 2013, s. 72-74; P. Matyszak, *The Enemies of Rome: Hannibal to Attila the Hun*, Thames & Hudson, 2007, s. 2; D. Hoyos, *Mastering the West Rome and Carthage at War*, Oxford University Press, Oxford, 2015, s. 33; S. Baker, *Eski Roma: Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. E. Duru, Say Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015, s. 50; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 73.

³⁹³ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s.135; B. İplikçioğlu, *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 78-80; H. Demircioğlu, *Roma Tarihi I. Cilt Cumhuriyet*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, ss. 114-115; Baker, *Eski Roma: Bir İmparatorluğun ...*, ss. 50-51; Prag, "Tyrannizing Sicily: The Despots ...", s. 67; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 211-212; Matyszak, *The Enemies of Rome...*, s. 2; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 74.

³⁹⁴ KAI 46; TSSI III n. 11, ss. 25-28; CIS I. 144; Pilkington, "A Note on Nora ...", s. 45; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", s. 102; H. G. Niemeyer, "Archaeological Evidence of Early Iron Technology at Carthage and other Phoenician Settlements", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 14, The Origins of Iron Metallurgy: Proceedings of the First International Colloquium on The Archaeology of Africa and the Mediterranean Basin held at The Museum of Natural History in Geneva, 4-7 June, 1999 / Aux origines de la métallurgie du fer: Actes de la 1ère Table ronde internationale d'archéologie L'Afrique et le bassin méditerranéen Muséum d'Histoire Naturelle Genève, 2001, s. 83.

³⁹⁵ A. Dupont-Sommer, "Nouvelle lecture d'une inscription phénicienne archaïque de Nora, en Sardaigne (CIS I. 144)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 92, 1948, ss. 12-22; A. Del Castillo, "Tarsis en la Estela de Nora: ¿Un topónimo de occidente?", *Sefarad*, 63, 2003, ss. 3-32; M. Delcor,

bir Fenike fetihini veya başka bir askeri faaliyet biçimini kaydeden askeri bir belge olduğunu düşünenler de mevcuttur.³⁹⁶ Adadaki Fenike yerleşimleri ise MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur.³⁹⁷

Sardinya'nın Fenike-Pön kökenleri son derece eskidir ve Pön evresinden önce bir de Fenike evresi yaşanmıştır. İlk Fenike yerleşmelerine bakılacak olursa Pausanias, adanın en eski halklarından şu şekilde bahseder:

“Adadan geçmiş ilk denizcilerin Libyalılar olduğu söylenir. Liderleri, Mısırlılarla Libyalıların Herakles lakabını taktıkları Maceris'in oğlu Sardus'tu. Maceris de öncelikle Delphoi yolculuğuyla ün kazanmıştı, ama Libyalıları Ichnussa'ya götüren Sardus oldu ve ada yeni adını ondan aldı. Ama Libya ordusu, istilacıları iyi niyetten çok baskı sonucu yerleşimci olarak kabul eden yerlileri sürmedi. Kent kurmayı ne Libyalılar biliyorlardı, ne de yerli halk. Dağınık gruplar halinde, şans eseri kulübelerde ya da mağaralarda bir yuva buldukları yerlerde yaşadılar. Libyalılardan yıllar sonra adaya Yunanistan'dan Aristaios ve takipçileri geldiler. Aristaios'un Apollon'la Kyrene'nin oğlu olduğu söylenir ve yine söylendiğine göre, Aktaion'un kaderi karşısında derin bir kedere kapılan ve hem Boiotia'ya hem de Yunanistan'ın tamamına kızgın olan Aristaios Sardinya'ya göç etmiştir (...) Her halükarda, bu koloniciler de, bence sayıları da güçleri de bu iş için yeterli olmadığından, kent kurmadılar. Aristaios'tan sonra İberyalılar liderleri Noraks'la Sardinya'ya geçtiler ve Nora kentini kurdular. Geleneğe göre adadaki ilk kentti bu ve söylendiğine göre Noraks, Geryoneus'un kızı Erytheia'nın oğullarındandı ve babası da Hermes'ti. Nüfusun dördüncü unsuru İolaos'un Thespiaililerle

“Réflexions sur l'inscription phénicienne de Nora en Sardaigne”, Syria, 45, 1968, ss. 323-352; M. G. Amadasi, *Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in Occidente*, Istituto di studi del Vicino Oriente Università, Rome, 1967; J. Ferron, “La pierre inscrite de Nora”, Rivista degli studi orientali, S. 41, 1966, ss. 281-288; J.-G. Février, “L'inscription archaïque de Nora”, Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, S. 44, 1950, ss. 123-126.

³⁹⁶ F. M. Cross, “An Interpretation of the Nora Stone”, BASOR, No. 208, 1972, ss. 13-19; Peckham, “The Nora Inscription”, ss. 457-468; W. H. Shea, “The Dedication of the Nora Stone”, Vetus Testamentum 41, 1991, ss. 241-245; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 292.

³⁹⁷ Bernardini, “Sardinia: the Chronology ...”, ss. 537-596; Pilkington, “A Note on Nora ...”, s. 49; S. Moscati ve diğerleri, *La penetrazione fenici e punici in Sardegna*, Trent'anni dopo memorie dell'Accademia dei Lincei, Rome: Accademia Nazionale dei Lincei, 1936, Motzo, 1997, ss. 46-56; Albright, “New Light on the Early History of Phoenician Colonization”, BASOR, No. 83, 1941, s. 20.

*Attikalılardan oluşan ve Sardinya'ya gelip Olbia'yı kurmuş olan ordusuydu. Ama çok uzun yıllar sonra Libyalılar daha güçlü bir orduyla yeniden adaya geçerek Yunanlılara savaş açtılar. Yunanlılar sonunda imha edildi ya da pek azı hayatta kalabildi...*³⁹⁸

Solinus da anlatının bazı bölümlerini tekrarlar:

*“Dolayısıyla, Herakles'ten olma Sardus'un ve Mercurius'tan olma Noraks'ın biri Afrika'dan ve diğeri de İspanya'daki Tartessos'tan olmak üzere bu adaya gelişlerini ve de ülkenin adını Sardus'tan ve Nora kentinin de Noraks'tan alışlarını anlatmamıza gerek yoktur...”*³⁹⁹

Her iki anlatıda da Adanın ve en eski kentlerin kökenleri aynı isimdeki kişilere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte efsane tarihsel olgulara dayanır. Sardinya'yla Afrika, İbery ve Akhalar arasındaki bağlar açıktır. İlk Afrikalıların Fenikeliler; sonradan gelenlerinse Kartacalılar olduğu düşünülebilir.⁴⁰⁰

Sardinya'nın Fenike evresinin yeniden şekillendirilmesinde MÖ 9. yüzyıla tarihlendirilen Nora yazıtı büyük önem taşır. Burada Batı'daki kolonilerin anası olan Tyros'la karşılaşmakta ve hem Doğu hem de Batı'da zaten görülen Pumay'dan da söz edilmektedir.⁴⁰¹ Arkeolojik kanıtlara bakıldığında biraz daha ileri bir tarihten söz edilebilir. Nora'da ve S. Antioco'da MÖ 8. yüzyıla, dolayısıyla da Pön öncesi Fenike evresine ait buluntulara ulaşılmıştır. Sardinya'da en eski Fenike evresine dair bu doğrudan kanıtların yanı sıra, yerel uygarlığın gelişiminden

³⁹⁸ Paus. X. 17. 2-5.

³⁹⁹ Sol. Coll. Mem. IV. 1.

⁴⁰⁰ Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 35.

⁴⁰¹ KAI 46; Negbi, “Early Phoenician Presence ...”, ss. 609-610; Peckham, “The Nora Inscription”, s. 466; Ayrıca bkz. F. M. Cross, “The Oldest Phoenician Inscription from Sardinia: The Fragmentary Stele from Nora”, “Working with No Data”, *Semitic and Egyptian Studies Presented to Thomas O. Lambdin*, Ed. D. M. Golomb, 1987, ss. 67-72; C. H. Gordon, “Virgil and the Near East”, *Ugaritica VI* (supra n. 27), 1968, s. 267; G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée*, Brussels, 1979, ss. 30-41; Gibson, *Textbook of Syrian ...*, ss. 25-28; E. Lipinski, “Carthage et Tarshish”, *BibO*, 45, 1988, s. 63; J. G. Scheuer, “Searching for the Phoenicians in Sardinia”, *Biblical Archaeology Review* 16.1, 1990, ss. 59-60.

çıkartılabilecek bazı işaretlere de rastlanmaktadır.⁴⁰² Çok erken dönemde tunç eserlerin gelişimi adada önceden varlığı bilinen Fenike tunç üretiminin etkisinde kalmıştır. Sardinya’da Tunç uygarlığının filizlenmesi de yine Fenikelilere bağlanabilir. Çünkü adadaki bakır madenlerinin Fenikeliler tarafından yerli halka tanıtılıp öğretilmesi sonucunda tunç kullanılmaya başlanmıştır. Ön-Sardinya köylerinin temelleri üzerinde kentsel yerleşmelerin ortaya çıkışı Fenikelilerin gelişleriyle bağlantılıdır. Sardinya toplumunda denizciliğin gelişmesi de, Akha çağında da öncelleri bulunmakla birlikte yine Fenikeliler sayesinde olmuştur.⁴⁰³

MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde Kartacalılar Sardinya’ya yerleşirler. Iustinus, Malkhos’un, muhtemelen yerli halkı Kartaca hâkimiyeti altına almak ve kıyı kolonilerini korumak amacıyla bu dönemde adaya bir sefer düzenlediğini belirtir. İfadesine göre Malkhos yenilgiye uğrar ve ordusunun büyük bir bölümünü bu çarpışmada kaybeder fakat yine de çok geçmeden yeni seferler düzenler. Iustinus ayrıca, Mago’nun oğulları Hasdrubal’la Hamilcar’ın Sardinya’da yaptıkları savaşıardan da söz eder.⁴⁰⁴ Hasdrubal’ın yaralanarak ölmesi üzerine komuta Hamilcar’a geçmiştir. Diğer göndermelerde tarih verilme de Pönlerin adaya yerleşmiş oldukları teyit edilmektedir. Strabon Kartacalıların adayı ele geçirdiklerini söylerken Diodoros ise, güçlerinin artmasıyla birlikte, Sardinya’nın efendisi olmak için savaş verdiklerinden bahsetmektedir.⁴⁰⁵

MÖ 508 yılında Roma’yla yapılan ilk antlaşmada, MÖ 6. yüzyıl sonunda Kartaca’nın Sardinya’daki egemenliğinin boyutu konusunda önemli bir kanıt bulunmaktadır. “*Ticaret yapmaya gelenler ancak bir elçinin ya da kent memurunun huzurunda iş yapabilirler ve şayet satış Libya’da ya da Sardinya’da yapılmışsa, bu kimselerin huzurunda satılan her şeyin fiyatını devlet satıcıya garanti edecektir.*”⁴⁰⁶ Buradan anlaşıldığı kadarıyla Kartacalılar ticari faaliyetleri kendi kontrolleri altına almışlardır. Kimsenin bir Kartacalı yetkilinin bilgisi dışında ticaret yapmasına olanak tanımamışlardır.

⁴⁰² Negbi, “Early Phoenician Presence ...”, ss. 609-610; Sader, *Phoenician Trade and ...*, s. 34; Peckham, “The Nora Inscription”, s. 466.

⁴⁰³ Sader, *Phoenician Trade and ...*, s. 34.

⁴⁰⁴ Iust. XVIII. 7. 1-2; XIX. 1. 3.

⁴⁰⁵ Strab. V. 2. 7; Diod. IV. 29. 6; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 276.

⁴⁰⁶ Polyb. II. 22. 8-9; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7.

Kısaca özetlemek gerekirse adanın nüfuzu güneybatı kıyılarındaki Fenike kolonilerinden, Nora ve Sulcis'te yayılmıştır. Kuruluşu MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilebilecek olan Tharros, Karalis (Cagliari) ve Inosim (Carloforte) gibi başka kolonilere ek olarak bu ilk iki kentin nekropolleri MÖ 7. yüzyıldan kalmaz.⁴⁰⁷ Bythia bölgesindeki yerleşmeler ile Su Cardulinu adacığı üzerinde bulunan yerleşme de büyük olasılıkla MÖ 7. yüzyıldandır. Olbia, Cornus ve diğer küçük kentler biraz daha geç bir tarihte Pönler tarafından kurulmuş gibi görünmektedir. İşgal alanı güneyde Cape Carbonara bölgesinden kuzeyde Tavolara ve Molara adalarına kadar tüm batı kıyısı boyunca uzanır. Pön yerleşimci ya da tüccarların adanın iç bölgelerine, Othoca, Uselis (Usellus), Macopsisa (Macomer), Macomadas, Gudis (Padria) ve Nura'ya, kadar girdikleri kesindir. Monte Sirai'de keşfedilen Pön kalesi buna örnek gösterilebilir.⁴⁰⁸

Başlangıçta kıyı kentleri birer yanaşma limanı olarak kurulurken; iç kentler ise rakiplerin bu önemli geçiş alanından uzak tutulması amacını taşır. Monte Sirai yerleşmesinde olduğu gibi kıyı kentlerinin korunması ve Sardinya'nın tarım ve maden kaynaklarından yararlanılması da diğer amaçlarındandır. Yaygın tunç kullanımına ek olarak Sulcis ve Monte Sirai gibi yerleşmelerin kurşun ve gümüş zengini bir bölgede kurulması, bölgede maden kaynaklarının varlığına ve bilinçli kullanımına işaret etmektedir.⁴⁰⁹ Tarım konusuna gelindiğindeyse, Kartacalılar tarıma özel önem vermişler, öyle ki tarımda faydalanmak üzere adaya Afrikalı halklar getirmişlerdir. Böylece Sardinya ve Sicilya'daki Pön yerleşmelerinden farklı olarak doğrudan nüfuz ve etnik yerleştirme sürecini başlatmışlardır. Sonraki süreçte de görüldüğü gibi Sicilya seferinin komutanı Hamilcar MÖ 480'de tahıl aldırarak üzere filosunun bir kısmını Sardinya'ya yollar. MÖ 396'da, Syrakusai'yı abluka altına almış olan Kartaca ordusuna Sardinya'dan tahıl sevkiyatı yapılır ve çok geçmeden Kartaca'ya da yeni sevkiyat yapılır. Agathokles döneminde Kartaca bir kez daha Sardinya tahılına başvurur.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Whittaker, "The Western Phoenicians: ...", s. 64; V. Melchiorri, "Phoenician and Punic Cult-places and Rites in the Ancient Mediterranean. A Preliminary Presentation", *Carthage Studies*, 11, 2019, s. 70.

⁴⁰⁸ Ptol. *geogr.* 3. 3. 7; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 102, 107.

⁴⁰⁹ Hodos, "A Phoenician past and present", s. 36; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 103; Bakels, "Plant remains from Sardinia, ...", ss. 3-7.

⁴¹⁰ Strab. V. 2. 7; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 102-103; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 36; Bakels, "Plant remains from Sardinia, ...", ss. 3-8.

Eldeki veriler iç bölge halklarının Kartacalılara boyun eğmediklerini göstermektedir. Diodoros'un aşağıda yer alan ifadesi de bu durumu destekler niteliktedir:

“Böylece Kartacalılar, güçleri artsa ve adaya boyun eğdireseler de, eski sahiplerini köle etmeyi başaramadılar; İolalar güvenlikleri için adanın dağlık kısmına kaçtılar ve yeraltı evleri inşa ettiler ve burada sürüler yetiştirdiler (...) Ve Kartacalılar pek çok kez büyük ordularla bunlara savaş açsalar da, ülkenin sarp yapısı ve kazılmış evlerle başa çıkmanın zorluğu yüzünden halk esir edilemedi.”⁴¹¹

Sardinya'daki Pön kentlerinin siyasi örgütlenmesinde Kartaca siyasetinin temel alındığı söylenebilir. Pauli Gerrei'deki üç dilli Latin-Grek-Pön yazıtı, kent idaresinin başında iki suffetenin yer aldığını göstermektedir. Pönçe metinde “*Cleon'un Efendi Eşmun Merreh'e adadığı kırk beş kilo ağırlığındaki bakır sunak. (Efendi) sesini duydu ve onu iyileştirdi. Suffete'ler Himilk oğulları Himilkat ve Abdemun yılında.*” ifadeleri yer almaktadır.⁴¹² Kartaca'da olduğu gibi, suffetelerin yanı sıra bir de kent senatosu bulunmaktadır.⁴¹³ S. Antiocco'da bulunmuş olan bir tasvirli eserin kaidesine kazınmış MÖ 1. yüzyıla ait iki dilli Latince-Pönçe yazıtta ise şu ifade bulunmaktadır: “*Sulcit senatosunun buyruğuyla Elat Hanım için bu tapınağı inşa ettirmiş olan Himilkat oğlu Idnibaal oğlu Himilkat için oğlu Himilkat bu heykelciği diktirdi.*”⁴¹⁴

Pön Sardinya'sının tarihine bakıldığında Diodoros'a göre, MÖ 379'da Kartacalıların Syrakusaili Dionysios'a karşı verdikleri savaş sırasında Kartaca'da korkunç bir veba salgını yaşanmıştır.⁴¹⁵ Libyalılar ve Sardinyalılar bu durumdan yararlanıp ayaklanırlar. Ayaklanmaya hem yerli halk, hem de adaya getirilen Afrikalılar katılmışlardır. Diodoros'un Romalıların MÖ 378'de Sardinya'ya beş yüz kişilik bir koloni yollamış oldukları yönündeki bir diğer anlatısı

⁴¹¹ Diod. V. 15. 4-5.

⁴¹² KAI 66; Sader, *Phoenician Religion*, s. 48.

⁴¹³ Diod. XX. 59. 1; A. Lloyd, *Destroy Carthage: The Death Throes of an Ancient Culture*, Souvenir Press Ltd, London, 1977, s. 91; A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, Cassell and Co., London, 2003, s. 30; Hoyos, *The Carthaginians*, s. 25; Hoyos, *Mastering the West...*, s. 17; M. Orhun, “Kartacalı Hannibal”, *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı*, Ed. M. Aydın ve S. İnan, Pegem Akademi, 2020, s. 726; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 15.

⁴¹⁴ KAI 172.

⁴¹⁵ Diod. XV. 24.

için de aynı durum söz konusudur. Roma adada koloni kurmaya çalışmışsa bile, girişimi başarısızlığa uğramıştır.⁴¹⁶

MÖ 348’de Roma’yla Kartaca arasında yapılan ikinci anlaşma sonucunda Romalıların Sardinya’da ticaret yapmaları ve kent kurmaları yasaklanır. Kartacalıların adadaki sıkı kontrolleri açısından son derece kesin olan bu maddeyi Polybius şu şekilde aktarır:

*“Hiçbir Romalı Sardinya’da yahut Libya’da ticaret yapmayacak ya da kent kurmayacak yahut bir Sardinya ya da Libya mevziinde erzak almak ve gemisini onarmak için gerekenden daha fazla süre kalmayacaktır. Buraya hava şartları yüzünden sürüklenirse, beş gün içerisinde ayrılacaktır.”*⁴¹⁷

Kartaca Savaşları sonrasında bu durum tamamen değişir. MÖ 259-258 yıllarında Roma, Olbia’yı işgal eder ve adanın kıyılarını yağmalar. Pönlerin karşı saldırıya girişmeleri sonucunda ise fetih emellerinden vazgeçmek durumunda kalır. Sardinya’daki neredeyse tamamen paralı askerlerden oluşan Kartaca garnizonu MÖ 240’da anayurda başkaldırarak General Bostar’la Hanno’yu öldürüp Kartacalılara dehşet salar. Kartaca bu sırada paralı askerleriyle yaptığı savaşla meşguldür. Sardinyalılar, Sardinya’nın asi garnizonlarına karşı harekete geçerek paralı askerleri İtalya’ya kaçmak zorunda bırakırlar. Bunun üzerine paralı askerler Romalıları yanaşırlar ve fırsattan yararlanan Roma MÖ 238’de Sardinya’yla Korsika’yı işgal eder. Kartacalılar bir sefer düzenlemeye çalışsalar da, Roma’nın savaş tehdidi yüzünden geri çekilirler. Böylece adadaki Kartaca hâkimiyeti son bulur.⁴¹⁸ Kartaca’nın Sardinya’daki etkisi ise hemen sona ermez. Romalıları karşı büyük bir düşmanlık doğmasına neden olur. Sardinyalılar MÖ 215’te, Cannae çarpışmasının ardından Hampsikhoras komutasında Roma’ya karşı ayaklanırlar ve Kartaca’dan adayı yeniden fethetmesini isterler. Hasdrubal komutasındaki bir ordu adaya yelken açsa da Sardinyalıların bozguna uğramaları ve Hampsikhoras’ın MÖ 215

⁴¹⁶ Diod. XV. 27. 4.

⁴¹⁷ Polyb. III. 24. 11; Diod. XVI. 69.

⁴¹⁸ Paus. X. 17. 9; Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 219; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 74.

yılında Cornus çarpışmasında intihar etmesi sonucunda bu girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Bunun sonucunda Kartaca ordusu yenilir ve komutanı tutsak edilir.⁴¹⁹

3.1.4. Kıbrıs’da Kurulan Koloniler

Doğu’da belli bir gelişim evresinden geçmiş tek Fenike kolonisi Kıbrıs’tır. Kökenler söz konusu olduğunda Batı’dakiler gibi bir koloni olarak görülmesi gerekir fakat özellikle sanat alanında Fenike ve Kıbrıs kökenlerini birbirlerinden ayırt etmek kolay değildir. Fenike anayurduna yakınlığı ve ikili ilişkilerin sıklığı bunda etkili olmuştur. Kıbrıs’taki Fenike varlığıyla ilgili şiirsel ve mitolojik göndermelerin tümü daha geç bir dönemden kalmış olsa da adadaki Fenike varlığının ne kadar eskiye gittiğini gösterirler. Ephesoslu Aleksandros Lapethos’la ilgili “..*Belos Kition ve büyüleyici Lapethos’tandılar..*” şeklinde söz etmiştir.⁴²⁰ Belos, bir Fenike adı olan Baal’ın Yunanca’ya uyarlanmış hali ve Kition da adadaki en büyük Fenike kolonisinin adıdır. Vergilius, Dido’ya, Salamis kralı Telamon’un anayurdundan sürülen oğlu Teukros yeni krallıklar aramaya gelip Belos’un yardımını istediğinde Kıbrıs’ı babası Belos’un yönetmekte olduğunu söyler. Teukros adaya Troia’nın düşüşünden hemen sonra gelmiş olmalıdır. Kıbrıs’ta Yunan ve Fenike nüfuzları altındaki bölgeler arasındaki sınırı oluşturan Salamis’i onun kurduğu söylenir.⁴²¹

Iosephus’un MÖ 10. yüzyılda Tyros kralı Hiram’ın bir koloni halkının isyanını bastırmasıyla ilgili anlatısında sözü edilen koloni Utica değil, Kıbrıs’taki en büyük Fenike yerleşmesi olan Kition olmalıdır.⁴²² Akropolün adaya yerleşen ilk Fenikeliler tarafından inşa edilmiş olması mümkün görünmektedir. Ugarit buluntularından da anlaşıldığı üzere, Orta ve Geç Tunç Çağı’ndan itibaren Kıbrıs ve Fenike arasında yoğun bir bağ kurulmuştur.⁴²³

⁴¹⁹ Liv. XXIII. 42; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 136-143; M. A. Kaya, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *TAD*, 24, 2005, ss. 11-30; Rickman, “Mare Nostrum’un Yaratılması: ...”, s. 129; Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü ...*, s. 23; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 54; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 208-209; S. P. Mattern, *Rome and the Enemy*, University of California Press, Berkeley, 1999, s. 222; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 268.

⁴²⁰ Steph. L412. 7.

⁴²¹ Verg. *Aen.* I. 619-622; Bikai, “Cyprus and the Phoenicians” s. 205.

⁴²² Ioseph. *Cont. Ap.* I. 119; *Ant. Iud.* VIII. 146.

⁴²³ Holst, *Phoenician Secrets*, s. 5.

Son olarak, Kıbrıs'taki Fenike yerleşmeleriyle ilgili bazı epigrafik kaynaklara bakılırsa, muhtemelen Kition'dan gelme bir mezar yazıtında, MÖ 9. yüzyıla ait olduğunu düşündüren epigrafik özellikler mevcuttur.⁴²⁴ Bu örnek, Sardinya'daki Nora yazıtıyla birlikte, kolonileşmenin başlangıcını ya da en azından, Fenikelilerin buralarda bulunduklarını belgeler. Kıbrıs'taki Fenike varlığı konusundaki diğer kanıtlarsa MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına dek iner. Mouti Sinoas'ta bulunmuş olan bir Fenike yazıtında, Asur Kralı III. Tiglat-pileser'e (MÖ 744-727) haraç ödeyen Tyros Kralı II. Hiram'ın adı geçmektedir.⁴²⁵ Burada Kart-Hadaşt kentinin valisi kendini, "Sidonluların kralı Hiram'ın kulu" olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla yazıt, Tyros'un Kıbrıs'ta topraklarının bulunduğu ya da Tyros'a bağılıklarının bulunduğu dair kanıt sunduğundan oldukça önemlidir.⁴²⁶

Kition Kıbrıs'taki en önemli Fenike kenti olmakla birlikte, tabi ki tek Fenike kenti değildir. Yazıtlar ve adlar, Marion, Tamassos, İdalion, Golgoi ve Lapethos'ta başka Fenike kentlerinin de bulunduğu işaret etmektedir.⁴²⁷ Fenike kentlerinin bağımsızlıklarının genel olarak MÖ 8. yüzyıl sonlarında, II. Sargon (MÖ 721-705) döneminden sonra kaybettikleri bilinmektedir. II. Sargon döneminden sonra Kıbrıs kentlerinin artık Fenike'ye değil Asur'a yöneldikleri düşünülebilir. Bu durum, Akdeniz siyasetinde büyük bir değişim yaşandığını ve değişimin sonucunda Fenikelilerin ticaret yollarının belirleyici gücü olmaktan çıkıp Yakın Doğu'nun büyük güçlerinin himayesi altına girdiğini gösterir.⁴²⁸

Sennaherib döneminde (MÖ 704-681) Suriye'de Asur'a karşı bir koalisyon kurulur ve bu koalisyonun üyelerinden biri de, Tyros'un ve civar bölgelerin kralı olan Luli'dir (Elulaios). MÖ 701 ya da 700'de bozguna uğrayan Luli Kıbrıs'a kaçır ve burada ölür.⁴²⁹ Yani, Kıbrıs bir sürgün yeri olabildiğine göre, Tyros'la ada arasındaki bağlar hala sürmektedir.

⁴²⁴ KAI 30.

⁴²⁵ KAI 31; CIS I. 144; Pilkington, "A Note on Nora ...", s. 45; Hall, "More Phoenician Inscriptions ...", ss. 241.

⁴²⁶ Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 208; Boyes, "The King of the Sidonians", s. 39.

⁴²⁷ Naveh, "Unpublished Phoenician Inscriptions ...", ss. 25-30; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 209; M. Yon ve W. A. P. Childs, "Kition in the Tenth to Fourth Centuries B. C.", BASOR, No. 308, The City-Kingdoms of Early Iron Age Cyprus in Their Eastern Mediterranean Context, 1997, ss. 9-17; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 209.

⁴²⁸ Yon ve Childs, "Kition in the Tenth to Fourth ...", ss. 9-17; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 209; S. C. Melville, *The Campaigns of Sargon II King of Assyria, 721-705 BC*, Oklahoma, 2016, ss. 111-113; Naveh, "Unpublished Phoenician Inscriptions ...", ss. 25-30.

⁴²⁹ ARAB II. 239; II. 309; II. 326; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 92.

Esarhaddon (MÖ 680-669), Kıbrıs krallarının da adının geçtiği bir vasal krallar listesi bırakmıştır.⁴³⁰ Adı geçen krallıklardan bazıları İdalion, Khytros, Paphos, Kurion, Tamassos ve Ledra'dır. Kart-Hadaşt ise listede adı bulunmayan Kition ya da Amathus olabilir. Bununla birlikte isim Amathus'tan ziyade Kition'a ait görünmektedir.⁴³¹

Kıbrıs'taki vasal krallardan Aşurbanipal döneminde (MÖ 668-626) de söz edilir.⁴³² Bunlardan bazıları Kurion kralı Damasu, Tamassos kralı Admesu, Kart-Hadaşt Damusu ve Ledrah Unasagusu'dur. Bu noktadan sonra, Perslerin adayı fethettikleri MÖ 449'a dek, en azından Fenike kolonileri konusunda başka bir bilgiye rastlanmaz. Ardından, görece bağımsız Fenike hanedanları tarafından yönetilen bir dizi kent gelişir ve Persler, kuşkusuz, Yunanların tersine, bu kentlere sıcak bakmışlardır. MÖ 5. yüzyıl ortaları ile 3.-2. yüzyıl arasından kalma çok sayıda Fenike yazıtı sayesinde bazı olayları ve bu hanedanlardan hükümdarların adları saptanabilmektedir.⁴³³

MÖ 450 civarında Kition'da, Baalmilk gibi tipik bir Fenike adı taşıyan bir hükümdar hüküm sürmüştür. Hükümdarlığının sınırlarını İdalion'a dek uzatan oğlu Ozbaal'ın adı da Fenike kökenlidir. Onun ardılı olan II. Baalmilk de bu hâkimiyeti sürdürür. Hanedan MÖ 410 civarında sona erer fakat Milkiaton'la birlikte MÖ 372'de yeni bir hanedan kurulur. Yine İdalion'a hükmeden Milkiaton'un yerini MÖ 361'de, bir yazıtta "Kition, İdalion ve Tamassos kralı" olarak söz edilen ve dolayısıyla, hanedanının yönetimi altındaki alanı genişletmiş olduğu anlaşılan Pumayyaton alır.⁴³⁴ Athenaios'a göre, Amathus kralı, Tamassos'u Pumayyaton'a satmıştır. Pumayyaton'un krallığı MÖ 312'de I. Ptolemais onu idam ettirip topraklarını ilhak edinceye ve böylece bağımsız Fenike hanedanına son verinceye dek sürer. Bazı Lapethos sikkelerinden bu kentin hükümdarları hakkında bilgiler yer alır. MÖ 5. yüzyıl başında, Fenike

⁴³⁰ ARAB II. 690.

⁴³¹ Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 208; Yon ve Childs, "Kition in the Tenth to Fourth ...", s. 12; Teixidor, "The Phoenician Inscriptions ...", s. 56.

⁴³² ARAB II. 876.

⁴³³ Teixidor, "The Phoenician Inscriptions ...", s. 57.

⁴³⁴ KAI 32; Teixidor, "The Phoenician Inscriptions ...", s. 57; Honeyman, "The Phoenician Inscriptions ...", s. 105; Teixidor, "Ptolemaic Chronology in the Phoenician ...", s. 189; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 41, 171.

karakterleriyle yazılmış olarak, Demonikos adlı bir kralla karşılaşılır. MÖ 4. yüzyıl başında da aynı ad, yine aynı karakterlerle görülür. Daha sonra, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında, Fenikece bir yazıtta Barakşemeş adlı bir kraldan söz edilmektedir.⁴³⁵ Burada dilin yanı sıra isim de Fenikelidir. Demonikos'un oğlu olarak söz edilen Barakşemeş, hanedanın ya ikinci üyesi ya da bir ardılı olmalıdır. Kition (MÖ 311) ve Lapethos'taki (MÖ 304) yerel yönetim dönemlerinin de kanıtladığı gibi, Ptolemais'in fetihleri kent-devletlerin bağımsızlığını ortadan kaldırmamıştır. Bu çağlara tanıklık eden yazıtlar uzun bir süre devam eder ve bu da, Fenike dilinin en azından edebi alanda yaşamayı sürdürdüğünü kanıtlar.⁴³⁶

3.2. Afrika'da Kurulan Koloniler

Fenikelilerin Afrika'da yayılmaları ve Kartaca tarihi ile ilgili doğrudan kaynaklar sayıca azdır. Kartaca'da ve diğer Kuzey Afrika Fenike kolonilerinde yazıtlar görülse de bunlar daha çok kültürel ve dini konularla ilişkilidir. Bu kaynaklarda toplumsal ve politik yaşam hakkında bilgi verilmeyip daha ziyade tanrılardan ve dini ritüellerden söz edilmiştir. Bundan dolayı Kuzey Afrika'daki Fenike ve Kartaca tarihi hakkındaki bilgiler daha çok dolaylı kaynaklara dayanmaktadır. Kartaca, Akdeniz'de belirleyici bir konuma sahip olduğundan Batı'yla ilgili belgeler çok daha ayrıntılı ve geniş kapsamlıdır.⁴³⁷

3.2.1. Kartaca

Kartaca'nın kuruluşu MÖ 814/813'e tarihlendirilmektedir. Kartaca'nın kendinden önceki bir Fenike yerleşmesinden mi geliştiği yoksa yeni kurulmuş bir kent mi olduğu konusu tartışmalıdır. Geleneğe göre kent, Troia Savaşı'ndan önce, Azoros/Zoros ve Karkhedon isimli iki Tyroslu tarafından kurulmuştur.⁴³⁸ Appianos tarafından da sözü edilen bu gelenek ihtimal dışı görünmektedir. İsimlerin oluşturduğu çağrışıma bakıldığında da Zoros'un Tyros'u; Karkhedon'un da Kartaca'yı çağrıştırdığı açıktır. "Yeni kent" anlamına gelen Kartaca, daha

⁴³⁵ *Frag. Hist. Graec.* II. s. 472, no 12.

⁴³⁶ *Frag. Hist. Graec.* II. s. 472, no 12; Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 201.

⁴³⁷ Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders", s. 30.

⁴³⁸ App. VIII. 1. 1; Verg. *Aen.* I. 12-14; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 49, 97, 235; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7; Kartaca kronolojisi için ayrıca bk. Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, ss. 7-12; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 128.

önce orada kurulmuş bir kent nedeniyle bu şekilde adlandırılmış olsa da “yeni” sözcüğünün anayurtla bağlantılı olması daha muhtemeldir.⁴³⁹

MÖ 814-813’ün olaylarına bakıldığında çok sayıda anlatıyla karşılaşılmaktadır. Iustinus’a göre Kartaca’nın kurucuları Tyros’tan gelmişlerdir:

“Tyros kralı Pygmalion’un kız kardeşi Elissa, Melkart rahibi ve çok zengin bir adam olan amcası Akharbas’la evlenir. Pygmalion’un Akharbas’ı öldürtmesi üzerine Elissa, katledilmiş kocasına sadık bir grupla birlikte, tanrı Melkart’a (Herakles) biat ettikten sonra gizlice Kıbrıs’a kaçar. Kıbrıs’ta Astarte (Iuno) yüksek rahibi, kolonileştirecekleri topraklarda rahiplik hakkının kalıtım yoluyla kendi ailesi içerisinde kalması şartıyla ona katılır. Fenike dininin devamının sağlanması için, dini fuhşa yöneltilecek seksen kızı da beraberlerinde götürürler. Denizciler doğruca, Kartaca’nın kurulacağı yere yelken açarlar. Elissa yeterince büyük bir toprak elde edebilmek için, bir öküz derisinin kaplayabileceği büyüklükte bir toprak için pazarlık etme hilesine başvurur. Sonra deriyi çok ince şeritler halinde keser ve Kartaca burnu üzerinde yükselen tüm tepeyi bu şeritlerle sarar.”⁴⁴⁰

Byrsa, Fenike dilinde akropol anlamına gelir, Yunanca’da ise öküz derisi demektir. Kolonistler sıcak karşılanırlar ve Utica’dan elçiler gelir. Kral Iarbas Elissa’ya âşık olur ve Elissa’nın kendisiyle evlenmemesi durumunda kendilerine savaş açacağını söyler. Kocasının anısına sadık kalmak isteyen Elissa ise kendini bir kurban ateşine atar. Bunun üzerine halkı tarafından tanrılaştırılır ve kültü Kartaca’nın yıkılışına dek sürdürülür. Elissa adı, öyküsü Vergilius’un *Aeneis* adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatılan Dido’yla bağlantılandırılarak, yerini Dido’ya bırakmıştır.⁴⁴¹

⁴³⁹ Eur. *Tro.* 220; App. VIII. 1. 1; Aubet, *The Phoenicians and ...*, s. 137; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 284; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 25; J. M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975, s. 15; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 4.

⁴⁴⁰ Iust. XVIII. 4-6.

⁴⁴¹ Bikai ve diğerleri, “Rich and Glorious Traders”, s. 30; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 2; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 28; Ayrıca Bk. C. Marlowe, *Kartaca Kraliçesi Dido*, Çev. Ö. Nutku, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Basım, İstanbul, 2021; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 43; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 39; Haegemans, “Elissa, the first Queen ...”, s. 279, 286; Fields,

Dionysios'a göre Timaios, Kartaca'nın kuruluş tarihini ilk olimpiyatlardan otuz sekiz yıl öncesine yani MÖ 813'e dayandırır.⁴⁴² Velleius Paterculus da Kartaca tarihini 667 yıl olarak belirtir bu da MÖ 813'e götürmektedir.⁴⁴³ Daha önceleri MÖ 8. yüzyıl ortaları öncesinde Kartaca'nın varlığına dair hiçbir arkeolojik kanıt bulunmadığı savunularak, geleneksel anlatı tamamen reddedilse de bugün en eski çanak çömleklerin⁴⁴⁴ MÖ 800 civarına indiği görülmektedir. Ayrıca, ilk yerleşimcilerin karaya çıkışlarıyla, yüzyıllar sonrasına kalacak sanat eserlerinin üretimi arasında birkaç kuşaklık bir dönem geçmiş olabileceği de unutulmamalıdır.⁴⁴⁵

Kartaca'da, Yunan kökenli unsurlara, Fenikeyle yakınlık sergileyen unsurların eşlik ettiği görülür. Pygmalion (Pumayyaton) ve Elissa'nın (Elişa) adları; Tyros'ta Herakles (Melkart) kültünden söz edilmesi; Kıbrıs'ta Iuno (Astarte) kültü, kutsal fahişelik ve rahipliğin kalıtımla geçmesi; Utica'nın çok eski bir kent ve Fenike kökenli olduğu bilgisi bunlardan bazılarıdır.⁴⁴⁶ Iosephus'un alıntıladığı Tyros yıllıklarında, Tyros'ta Pygmalion adlı hükümdarın kız kardeşinin Libya'ya kaçıp orada Kartaca isimli kenti kurduğu söylenir. Bu açıdan Iosephus kesin bir tarih vermese de Pygmalion dönemi MÖ 9. yüzyıl sonlarına denk gelmekte ve geleneksel tarihle çelişmemektedir.⁴⁴⁷

Kartaca'nın Tyros ile bağlantısının en güçlü kanıtı, daha önce de belirtildiği gibi kentin Tyros'a her yıl elçi göndermeyi çağlar boyunca sürdürmesidir. Tyros'a gönderilen elçiler Herakles (Melkart) Tapınağı'na sürekli sunular taşımışlardır. Şayet sunular devlet gelirinin onda birini oluşturuyorsa, bunların da bir tür haraç oldukları düşünülebilir. Diodoros'a göre, sonraki

Carthaginian Warrior 264-146 BC, s. 12; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. xv; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 31.

⁴⁴² Dion. *Hal. ant.* I. 74; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 28.

⁴⁴³ Vell. I. 12. 5

⁴⁴⁴ Örneğin Tanit bölgesinin ilk katmanındaki urnalar.

⁴⁴⁵ Stager, "Carthage: The Punic Project", s. 57-58; Clifford, "Phoenician Religion", s. 58; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 337.

⁴⁴⁶ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 18; W. G. E. Watson, "Comments on the Phoenician Tariff Inscriptions from Kition", *Die Welt des Orients*, Bd. 28, 1997, s. 93; Berk, "Eski Mezopotamya İnançlarının ...", s. 528; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 202; Haegemans, "Elissa, the first Queen of ...", s. 282.

⁴⁴⁷ Ioseph. *Cont. Ap.* I. 125; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 43; Vance (b), "Literary Sources for ...", s. 116; Teixidor, "The Phoenician Inscriptions ...", s. 63.

süreçte sunular azaltılmıştır fakat Kartacalılar tehlike anlarında Tyros tanrısını yüklü haraçlarla/sunularla onurlandırmaya devam etmişlerdir.⁴⁴⁸ Yerleşim alanı konusuna geçildiğinde, rüzgârlara karşı korunaklı coğrafi konumu dolayısıyla ve ele geçen arkeolojik buluntuların da bu durumu desteklemesiyle, Byrsa akropolünün güneyine, Le Kram yakınlarına yerleşildiğini düşündürür. Muhtemelen yerleşimcilerin öncelikli amacı korunaklı demir atma alanları sunan dağlık arazinin kontrolünü ele geçirmek olmuştur.⁴⁴⁹

Kentin gerçek adına bakılacak olursa Kart-Hadaşt “yeni kent” demektir. Aynı zamanda “yeni başkent” anlamına da gelebilir. Nitekim bir süredir Fenike’nin Batı’daki faaliyetleri Kartaca’nın bulunduğu çevrede yoğunlaşmıştır. Bu nedenle sürdürülen faaliyetler için bir üs kurulması gerekmiş olabilir. Bu planın Fenikeli denizcilerin zaten tanıdıkları bir yerde gerçeğe dönüştürülmüş olması akla yatkındır. Yine de Kartaca’nın diğer Fenike kolonilerine üstünlük kazanması MÖ 814-813’ten sonradır. Bu şartlar altında, kolonistlerin Utica’daki kendilerine yakın üsle neden yetinmediklerini anlamak da mümkündür. Çünkü Kartaca, iç bölgelere yayılma açısından önemli bir konuma sahiptir. İki lagün arasında bir burun gibi açılan Kartaca, anakaraya savunulması ve korunması kolay, kumluk bir kıstakla bağlanmıştır. Burundaki topraklar, tüm bölgenin kolayca savunulabilmesini sağlamıştır. Kısacası Kartaca’nın kuruluş tarihi olarak MÖ 814-813 öngörülebilir ve Kartaca’nın Tyros’tan gelen yerleşimciler tarafından bilinçli olarak kurulduğu varsayılabilir.⁴⁵⁰

Kartaca İmparatorluğunun Kuruluşu:

Tarihsel sürece bakıldığında Kartaca, Batı’da başlıca Fenike kenti haline gelmiş ve otoritesini tüm kolonilere dayatmıştır. Yunanların Akdeniz bölgesine nüfuz etmesi, Batı’nın Kartaca himayesi altında birleşmesinin ardındaki ana faktördür. MÖ 8. yüzyıldan sonra gittikçe artan Yunan nüfuzu Fenike kolonileri için tehlike oluşturmıştır. Bu nedenle de yeni gelenler daha çok direnişin az olduğu yerlerde yoğunlaşmışlardır. Bununla birlikte Thukydides’e göre

⁴⁴⁸ Diod. XX. 14

⁴⁴⁹ Curt. IV. 2; Hurst ve Stager, “A Metropolitan Landscape: ...”, s. 337, 340.

⁴⁵⁰ Carpenter, “Phoenicians in the West”, s. 42; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 25; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 210; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 13; Doğancı, “Eski Roma Dininde ...”, s. 611; Erskine, “Encountering Carthage: ...”, s. 115; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 298; N. Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, Osprey Publishing, UK, 2010, s. 4; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, s. 35.

Fenikelilerin kuzeybatı ucuna çekilmek zorunda kaldıkları Sicilya'da yaşanan çatışmalar, anlaşma ya da nüfuz paylaşımı yapmanın hiç de kolay olmadığını gösterir.⁴⁵¹ Yunanların Akdeniz bölgesine nüfuz etmesi ve bunun oluşturduğu tehlike, Fenike dünyasının Kartaca himayesi altında birleşmesine yol açmıştır. Böylece Afrika kıyıları, Fenikeliler için en güvenli yer olur. Kartaca da Afrika'yı Akdeniz tarihinde önemli bir noktaya taşıması ve Batı'da Yunanlara karşı direnişin sembolü olması açısından önem kazanır.⁴⁵²

Fenike kolonilerinin küçük deniz ticareti merkezleri şeklinde yapılanmış olmaları kendilerini yerli halkların saldırılarına açık hale getirmiştir. Bu saldırıların özellikle, kolonilerin zayıf olduğu ya da karşılık verme olanaklarının bulunmadığı zamanlarda yoğunlaştığı görülür. Bu da doğal olarak en güçlü kolonide gelişen büyük bir kentle ittifaka girilmesi için bir başka nedendir. Kartaca'yla Batı'daki diğer koloniler arasında bağlar kurulmasına yol açan bu kaygılara, Tyros'la Doğu Fenike'nin gerilemesi de eklenebilir. Gerileme yavaş olmakla birlikte Batı'ya etkin şekilde yardım edilmesi olasılığını tehlikeye atacak düzeydedir. Yunan yayılcılığının ulaşım hatlarını kesintiye uğratması durumu daha da ağırlaştırmıştır. Tüm Fenike kolonilerinin Kartaca'nın üstünlüğünü kabul edip gerekliliğini kabullenmemeleriye ayrı bir konudur.⁴⁵³

Kartaca'nın faaliyetleriyle ilgili ilk bilgi Balear Adaları'ndan İbiza'da bir koloni kurulmasıyla ilgilidir. Diodoros Sikeliotes koloninin kuruluşunu Kartaca'nın kuruluşundan 160 yıl sonrasına yani MÖ 654-653'e tarihlendirir.⁴⁵⁴ Böylece Kartaca, İbiza'yla, Sardinya'dan İspanya'ya giden yol üzerinde bir liman edinmiştir. Balear Adaları'ndaki nüfuzunun derecesi konusunda bilgi bulunmamakla birlikte Minorka'daki Mahon Limanı'nın Kartacalı olduğu düşünülen bir isme sahip olması kayda değerdir (Magon). Kartacalıların Sardinya ve Sicilya'ya da yerleşmeleri veya önceki Fenike kolonileriyle aralarındaki bağları güçlendirmeleri aynı döneme rastlar. Sonraki süreçteki gerçekleşen olaylar Kartacalıların bu iki adaya yerleştiklerine işaret eder. Kısacası Kartaca'nın Akdeniz'deki yayılmasının ve kolonilerin liderliği ile koloni kurma ya da

⁴⁵¹ Thuk. VI. 2.

⁴⁵² Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, s. 49, 53; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 48.

⁴⁵³ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 166-167.

⁴⁵⁴ Diod. V. 16.

kolonileri yeniden işgal etme gücünün Tyros'un elinden almasının MÖ 7. yüzyıl civarına denk geldiği söylenebilir.⁴⁵⁵

Thukydides'e göre, Kartacalılar Phokaialıların Marsilya'yı kurmalarını önlemeye çalışır fakat bunu başaramazlar. MÖ 600 civarında yaptıkları deniz savaşında bozguna uğrarlar.⁴⁵⁶ Savaşın yeri net olarak bilinmemektedir. Her halükârda Akdeniz denizciliği açısından önemli bir nokta olan Rhone vadisine geçiş yolunun kontrolünün Yunanlar'a geçmesi, Kartaca'ya ağır bir darbe olmuştur. Bu durum aynı zamanda Kartacalılarla Etrüsklerin Yunan yayılmacılığına karşı koymak için yakınlaşıp ittifak kurmalarını neden olur. Kartacalı General Malkhos MÖ 550 civarında Sicilya'da Yunanlara karşı bir zafer kazanır ve Iustinus'a göre adanın bir kısmına boyun eğdirir. Ardından Sardinya'ya geçen Malkhos yerel halk tarafından ağır bir bozguna uğratılır.⁴⁵⁷ Iustinus, bu yenilgi sonrasında Malkhos'un ordusundan geriye kalanlarla birlikte Kartaca'dan sürüldüğünü, sonrasında ise başkaldırıp Kartaca'yı kuşatarak işgal etmeyi başardığını söyler. Çok geçmeden, tiranlık kurma teşebbüsüyle suçlanarak idam edilecektir. Yerini, üç kuşak boyunca Kartaca'yı yönetecek ve geliştirecek Mago hanedanının kurucusu Mago alır. Bu ailenin en önemli üyeleri olan Hamilcar ve Hasdrubal, Mago'nun oğullarıdır.⁴⁵⁸

Kartacalılarla Etrüskler arasında kurulan ittifak sonucunda korsanlıklarıyla Akdeniz ticaretine zarar veren Phokaialılar MÖ 535'te bozguna uğratılır.⁴⁵⁹ Böylece Alalia Deniz Savaşı'nda aldıkları darbe sonucunda, Yunanların Korsika ve Sardinya'ya yayılmaları önlenmiş olur. Yapılan antlaşmalarla Etrüsklerle Kartacalılar nüfuz kürelerini paylaşırlar. Alpler'den Campania'ya dek İtalya Etrüsklere; güneydoğudaki Yunan yerleşim alanını da kapsayan bölge ise Kartacalılara verilir. Kartaca'da ele geçen Etrüsk malzemeleri, iki halkın siyasi birliğe ek olarak, ekonomik ve kültürel açılarından kurdukları yakın ilişkinin kanıtıdır. 1964'te Santa

⁴⁵⁵ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 103; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 72.

⁴⁵⁶ Thuk. I. 13: "καὶ Ἰωσὶν ὕστερον πολὺ γίγνεται ναυτικὸν ἐπὶ Κύρου Περσῶν πρώτου βασιλεύοντος καὶ Καμβύσου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, τῆς τε καθ' ἑαυτοὺς θαλάσσης Κύρω πολεμοῦντες ἐκράτησάν τινα χρόνον. καὶ Πολυκράτης Σάμου τυραννῶν ἐπὶ Καμβύσου ναυτικῷ ἰσχύων ἄλλας τε τῶν νήσων ὑπηκόους ἐποιήσατο καὶ Ῥήνειαν ἐλὼν ἀνέθηκε τῷ Ἀπόλλωνι τῷ Δηλίῳ. Φωκαῆς τε Μασσαλίαν οἰκίζοντες Καρχηδονίου ἐνίκων ναυμαχοῦντες."; Ayrıca bk. Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 238.

⁴⁵⁷ Iust. XVIII. 7; Ayrıca bk. Malkin, "Networks and the emergence ...", ss. 56-74; M. H. Hansen, *Polis-An Introduction To The Ancient Greek City-State*, Oxford, 2006, s. 39.

⁴⁵⁸ Iust. XIX. 1.

⁴⁵⁹ Iust. XVI. 3.

Severa'da (antik Pyrgi) bulunan Pön yazıtıysa bu ilişkilerin ve sonraki tarihlerde de ilişkilerin sürdüğünün başka bir kanıtıdır.⁴⁶⁰ MÖ 500 civarına tarihlendirilen ve iki benzer Etrüsk metninin de eşlik ettiği bu yazıt, Caere (Cerveteri) hükümdarı Thepharie Velianas ya da Veliunas'un Pyrgi Tapınağı'nda "Astarte hanım"a yaptığı ithafı içermektedir. Bu noktada Etrüsklerle Kartacalılar arasındaki ittifak, Pers İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki Doğu halklarının Batı'da oluşturdukları Yunan karşıtı oluşum açısından da önemlidir. Fenike ve Kartaca arasındaki ilişkiler de bu dönemde daha etkindir.⁴⁶¹ Nitekim Pers kralı Kambyses (MÖ 529-522) Mısır'ı fethinin ardından Kartaca'ya sefer başlatmak istediğinde Fenikeliler bu sefere katılmayı reddederler. Ayrıca, Kartaca'dan Tyros'a periyodik olarak yollanan elçiler, Melkart Tapınağı'na sunu taşımakla kalmayıp, Yunanlara karşı verilen ortak mücadelede de söz sahibi olmuşlardır.⁴⁶² Spartalı Prens Dorieus'un önce Afrika ve ardından Sicilya seferiyle bağlantılı olaylar, Yunanlara karşı verilen mücadelenin bir parçasıdır. MÖ 6. yüzyıl sonlarına doğru Dorieus, Afrika'ya çıkar. Kartacalıların yerlilerin yardımını alarak Dorieus'u püskürtmeleri üç yılı bulur. Peloponnesos'a dönse de bu kez Sicilya'ya gelir ve çok geçmeden Eryx Dağı yakınlarında, Herakleia kentini kurar. Nihayetinde ise Kartacalılarla Elymler tarafından öldürülmüştür. Herakleia kenti de yok edilir. Batı'daki Yunan karşıtı ittifakı bozacak ilk kriz Etrüsklerin gerileyişi ve Roma'nın yükselişiyle başlar. Daha MÖ 509 gibi erken bir tarihte Roma'yla Kartaca arasında bir antlaşma yapılır. Antlaşmanın Polybius tarafından tekrarlanmış olan metni, Kartaca'nın batı Akdeniz'deki gücünün anlaşılması açısından ilgi çekicidir.⁴⁶³

"Romalılar ve müttefikleriyle Kartacalılar ve müttefikleri arasında şu şartlar altında dostluk olacaktır: Romalılar ve müttefikleri fırtına ya da düşmanları tarafından zorlanmadıkça uzun gemilerle Güzel Burun ötesine geçmeyeceklerdir:

⁴⁶⁰ Polyb. III. 22; P. C. Schmitz, "The Phoenician Text from the Etruscan Sanctuary at Pyrgi", *JAOS*, Vol. 115, No. 4, 1995, ss. 559-575; Fitzmyer, "The Phoenician Inscription from Pyrgi", ss. 285-297; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 502.

⁴⁶¹ Fitzmyer, "The Phoenician Inscription from Pyrgi", ss. 285-287.

⁴⁶² Hdt. III. 17-19.

⁴⁶³ Verg. *Aen.* X. 84; KAI 277; Elayi, "Studies in Phoenician Geography ...", s. 83; Halpern-הלפרן, "Annotations to Royal Phoenician ...", ss. 18-27; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 50; Vance (b), "Literary Sources for ...", s. 114; Fitzmyer, "The Phoenician Inscription from Pyrgi", ss. 285-287; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 15; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 211; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 50; D. G. I. Rubert ve F. G. Alonso, "Phoenician Trade in the North-East of the Iberian Peninsula: A Historiographical Problem", *Oxford Journal of Archaeology*, 30(1), 2011, s. 33; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 13.

zorunluluk gereği buranın ötesine sürüklenenlerin gemilerinin onarımı ya da kurban için gerekenden fazlasını satın almaları ya da taşımaları yasaktır ve beş gün içerisinde ayrılmak zorundadırlar... şayet bir Romalı Sicilya'daki Kartaca eyaletine gelirse, diğerleriyle aynı haklardan yararlanacaktır. Kartacalılar Ardea, Antium, Laurentium, Circeii, Terracina halklarına ya da Roma'ya bağlı başka herhangi bir Latin kenti halkına kötülük etmeyeceklerdir. Tebaa olmayan Latinlerle temas ettiklerinde kentlerine el sürmeyecek, şayet bir kenti alırlarsa bu kenti zarar vermeden Romalılara teslim edeceklerdir. Latin topraklarında hisar kurmayacaklardır. Topraklara silahlı olarak girerlerse, buralarda gecelemeceklerdir.”⁴⁶⁴

Perslerle Yunanlar arasındaki karşılaşma, Yunanların Akdeniz dünyasının büyük bir bölümünde üstünlük kurma yönündeki girişimleri açısından son derece önemli bir olaydır. Doğu'daki Salamis Savaşı ile Batı'daki Himera çarpışması arasındaki bağlantıyı Diodoros da dile getirir. Bu durum zamansal bir rastlantıdan ibaret değildir.⁴⁶⁵ İlkinde Pers filosu ve Fenike birliği yenilgiye uğrarken; ikincisinde Kartacalıların Sicilya'daki Yunan karşıtı saldırıları başarısızlığa uğramıştır. Ephorus, Pers ve Fenike elçilerinin savaştan önce Kartaca'ya giderek, güçlü bir Kartaca filusunun Sicilya'ya yelken açıp Yunanları yenmesini ve sonra da Peloponnesos'a gitmesini istediklerini aktarır.⁴⁶⁶ Kartacalılar bu isteğe uyarlar. Diodoros, Kserkses'in ikili bir ilerleme için gerekli düzenlemeleri yapmak üzere Kartaca'ya elçi yolladığını söyler.⁴⁶⁷ Kartacalılar Sicilya ve İtalya üzerine yürürlerken; Syrakusai tiranı Gelon doğu Sicilya'da güçlü bir devlet kurar ve bir başka güçlü devletin hükümdarı olan Agrigentum tiranı Theron'la ittifaka girer. Theron Himera'yı alacak; Kartaca da artık bölünmüş vaziyette olmayan, birleşmiş ve saldırgan Yunan gücüyle karşı karşıya kalacaktır. Böylece müdahale etmekten başka seçeneği kalmaz.⁴⁶⁸ Mago'nun oğlu Hamilcar seferin kumandanlığını üstlenerek büyük bir filoyla Kartaca'dan yelken açar. Kartacalılar, at ve arabalarını taşıyan gemilere zarar veren fırtınaya rağmen Palermo'ya çıkarak Himera'ya doğru ilerlerler.

⁴⁶⁴ Polyb. III. 22.

⁴⁶⁵ Diod. XI. 27. 1; Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, ss. 299-300; A. Sina, “Aiskhylos'un Persler Oyunu ve Tarihi”, *DTCFD*, 46, 2006, s. 112-118.

⁴⁶⁶ Ephor. *FGrH*. I. s. 264, Liber 12. no. 111; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 120.

⁴⁶⁷ Diod. XI. I.

⁴⁶⁸ Prag, “Tyrannizing Sicily: The Despots...”, ss. 58-60.

Çarpışmada Theron'la Gelon galip gelir. Hamilcar savaş meydanında ölürken, askerleri de öldürülmüş ya da esir edilmiş, filosuysa yakılmıştır.⁴⁶⁹ Bu açıdan MÖ 480 yılı, Yunanların hem Doğu hem de Batı Akdeniz'de başarılı oldukları bir yıldır. Kartaca, Sicilya'daki saldırı gücünü bir süreliğine kaybetmiştir.⁴⁷⁰

3.2.1.1. Kartaca Kolonileri

Kartaca'nın yayılmacı gücünün kanıtı olan ve Fenike'den çok Pön sayılabilecek yerleşmeler bütünü incelendiğinde, eldeki kanıtlar daha çok arkeolojik buluntulardır. Bu kalıntılar da çoğunlukla çanak çömlekler sayesinde tarihlendirilebilen nekropollerden oluşmaktadır.⁴⁷¹ Yerleşim noktalarını ise Fenike'nin geleneksel aralıklı kıyı üsleri ilkesi belirlemiştir. Doğudan batıya doğru gidildiğinde ilk önemli yerleşme, MÖ 3.-2. yüzyıldan bir nekropolün bulunduğu ve Pön olması kuvvetle muhtemel, Hellenistik dönem eserlerinin çıkarıldığı Leptis Magna'dır.⁴⁷² Ardından, 1957'de MÖ 3.-2. yüzyıla ait, odaları kayalara oyulmuş bir nekropolü barındıran Oea (Trablusgarp) gelir.⁴⁷³ Yakınlardaki Bou Setta'daysa *caduceus*⁴⁷⁴ ve Tanit sembolü⁴⁷⁵ gibi Pön işaretleriyle ayırt edilebilen kâselere ve çok sayıda amforaya ulaşılmıştır. Bir diğer önemli Trablus kenti olan Sabratha'da Di Vita 1962 ile 1964 arasında, anıtmezarı bulunan bir Pön nekropolünü kazmıştır. Daha önceden Bartoccini tarafından kazılan MÖ 3. yüzyıl mezarlarında da Harpokrates, küçük zenci başları, üzüm salkımları, Apis ve güvercinler gibi Mısır etkili tasvirlerin yer aldığı camdan kolye parçaları bulunmuştur. Bunlara ek olarak Sabratha'da kumtaşı heykelcik kırıklarına da ulaşılmıştır.⁴⁷⁶

⁴⁶⁹ Diod. XI. 22. 1-5; Guzzo, *Kartaca*, s. 46.

⁴⁷⁰ Diod. XI. 23. 2; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 84, 112.

⁴⁷¹ Değişik bölgelerde ele geçen çanak çömlek türleri Kenan'daki diğer birçok yerleşimle benzerlik gösterdiği için Fenikelilerin izinin sürülmesinde oldukça faydalı arkeolojik buluntulardandır. Örnekler için bk. Shalvi ve diğerleri, "The Pottery of Tel Esur, ...", ss. 111-142.

⁴⁷² Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 268, fig. 11.4.

⁴⁷³ Baccar ve Souq, "Archaeological Sites of Sabratha ...", s. 4; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 158-159.

⁴⁷⁴ Cadeceus iki yılanın bir kılıç/asa etrafında dolandığı semboldür.

⁴⁷⁵ Tanit sembolü bir üçgen üzerindeki disk ve ikisinin arasından geçen çizginin kenarlarının yukarıya bakacak şekilde kıvrılmasıyla insana benzeyen şekildedir. Bk. B. H. Warmington, *Carthage*, Trinity Press, London, 1960, s.129; Hoyos, *The Carthaginians*, s. 95; Braudel, *Bellek ve Akdeniz...*, ss. 251-252.

⁴⁷⁶ Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 284; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 396; Baccar ve Souq, "Archaeological Sites of Sabratha ...", s. 16, fig. 5.

Günümüz Tunus'una denk gelen ilk önemli Pön kenti, Acholla'dır. Malta'dan gelen Fenikeli yerleşimciler tarafından kurulan Acholla'nın tofeti kısmen kazılmıştır. Klasik kaynaklarda sık sık adı geçen Thapsos ise Ras Dimassa'dadır. Burada MÖ 4. yüzyıldan kalma, sonradan Romalılaşmış bir Pön nekropolü gün ışığına çıkarılır. Kartaca'dakinin ardından en büyük nekropol olan bir başka nekropol de Mehdiye'dedir. Aralarında başında bir taş bulunan çıplak bir tanrıçanın kil heykelciklerinin de yer aldığı mezar objeleri, nekropolün MÖ 5. yüzyıldan kalma olduğuna işaret eder.⁴⁷⁷ Leptis Minor'dansa (Lemta) yalnızca, içinde tahta lahitlerin bulunduğu kuyu mezarlar kalmıştır. MÖ 6. yüzyıldan sonra gelişen Hadrumentum (Suse) çok daha ilgi çekicidir. Son derece önemli mezar stellerinin bulunduğu bir tofete sahiptir. Ayrıca, en eski kısmı günümüzdeki kentin altında kalmış bir nekropolü de bulunmaktadır.⁴⁷⁸

Bon Burnu'ndaki Kerkuan'ın altındaki Pön kenti de önemlidir. (Figür 15) Cintas'ın başlattığı ve Tunuslu arkeologların geliştirerek sürdürdükleri kazılarda, zeminleri, duvarları ve iyi korunmuş tesisleriyle MÖ 4. ve 3. yüzyıllara tarihlendirilen yerleşim alanları gün ışığına çıkartılmıştır. Cebel Mlezza bölgesinde de benzer şekilde içinde tılsımlar, çanak çömlek parçaları, mücevherler ve resim kalıntılarının bulunduğu çok sayıda mezar keşfedilmiştir. Daha Batıya ilerlendiğinde, en eski Kuzey Afrika kolonisi olan Utica'ya ulaşılır. Burada, MÖ 8.-4. yüzyıllara ait olup içinde yüzük, skarabe, tılsım ve renkli vazolar gibi çeşitli adak objeleri barındıran iki nekropol yer almaktadır.⁴⁷⁹

Yine Pön yerleşmeleri olan Hippo Akra (Bizerta), Hippo Regius (Bone) ve Philippeville hakkında pek az şey bilindiğinden, günümüz Cezayir topraklarına geçmek durumunda kalınır. Kirta (Konstantin) hakkındaki bilgi daha fazladır. MÖ 3. yüzyıldan önceye gitmeyen Kirta, eski bir geleneğin unsurlarını korumuş stel üretiminin köken yeridir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Liv. XXXIII. 48; Strab. XVII. 3. 12; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 153-156.

⁴⁷⁸ Liv. XXX. 25; Nowaszczuk, "A few remarks on the ancient ...", ss. 66-77; L. Foucher, *Hadrumentum*, Paris, 1964; McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 201; Bénichou-Safar, "Sur l'incinération des enfants ...", C. A. Gasco ve J. Vives Ferrandiz-Sanchez, "More than neighbours: Punic-Iberian connections in southeast Iberia", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, s. 248.

⁴⁷⁹ CIS I. 5510; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338.

⁴⁸⁰ M. H. Fantar, "Stèles épigraphes du Tophet de Sousse", *Revue des Études Phéniciens-Puniques et des Antiquités Libyques*, S. 9, 1995, ss. 25-48; McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 203.

Figür 15: Pön Kenti Kerkuan⁴⁸¹

Tipasa'daki mezarlar, burada bir Pön yerleşmesinin varlığına işaret etmektedir. En azından MÖ 5. yüzyıla dek inen en eski odacıklar, deniz yakınlarındaki kayalara oyulmuştur. Bazılarıysa yüzeye yakındır. Böylece kenar duvarları çıkıntı oluşturarak kendilerini çerçeveler. Roma dönemine dek bir Pön geleneğinin yaşanmış olduğunun diğer kanıtıysa, Tanit işaretinin görüldüğü stellerdir.⁴⁸² Daha da batıya gidildiğinde görülecek yerler şu şekildedir: az sayıda kalıntının geç Pön dönemine işaret ettiği Iol (Şerşel); MÖ 3.-2. yüzyıllara ait bir nekropolde beyaz üzerine kırmızı ve siyah renge boyanmış, üzerinde geometrik motiflerin, bitki motiflerinin ve kimi zaman da insan motiflerinin yer aldığı çok sayıda deve kuşu yumurtasının ele geçtiği Gunugu (Guraya); MÖ 4. yüzyıla ait çanak çömleklerin keşfedildiği Les Andalouses; tümü MÖ 7.-6. yüzyıllara dayanan adak çanak çömlekleri, kandilleri, silahları, mücevherleri ve tılsımlarıyla, çoğu krematoryum özelliğinde yüzden fazla mezarı ve Motya adasıyla özel

⁴⁸¹Arfaou ve diğerleri, "Historical Spatio-Syntactical Analysis ...", s. 10, fig. 2.

⁴⁸² Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 180; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 158-159.

ilişkiler açısından aydınlatıcı olan Rachgoun adası ve yine MÖ 7.-6. yüzyıllara dayanan ve çok sayıda çanak çömlek barındıran Mersa Madah'tır.⁴⁸³

Fas topraklarına doğru ilerlenince karşılaşılan ilk Pön kenti Rusaddir'dir (Melilla). Nekropolünde, amfora dizileriyle kaplı basit mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Sardinya'daki Olbia'da da görülen bu tip alışılmışın dışındadır.⁴⁸⁴ Daha da batıya gidildiğinde, MÖ 3.-2. yüzyıldan çanak çömleklerle birlikte ev duvar ve odalarının kalıntılarının da bulunmuş olduğu Emsa'ya gelinir. Ardından, çömleklere bakılırsa MÖ 5.-1. yüzyıllar arasından bir yerleşmenin üst üste yığılmış katmanlarının görüldüğü Sidi Abdselam gelmektedir. Tamuda'da, surları, meydanları, sokakları ve çok sayıda eviyle büyük bir kentin kalıntıları bulunmuştur. Ama burası daha sonraki bir döneme, MÖ 2. yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arasına dayanan bir yerleşmedir. Tanca ile ilgili bilgiler daha çok Roma dönemiyle kısıtlı olup, kentin adının Fenike karakterleriyle (tnq) yazılmış olduğu sikkeler ilgi çekicidir.⁴⁸⁵

Fas topraklarında ilerlemeyi sürdürürken, Fas'ın en önemli Roma öncesi kenti olan Liksos'la (Arzila) karşılaşılır. Burada yapılan kazılarda MÖ 7.-6. yüzyıldan kalma bir kent merkezinin, duvar kalıntıları, iki geniş nekropolü, bir tapınağı, yazıtları, sikkeleri ve çanak çömlekleri gün ışığına çıkartılmıştır.⁴⁸⁶ Liksos'la Mogador arasında, Muley Buselhom'da birkaç Pön kalıntısı bulunur. Bir diğer önemli kent, ele geçen tipik kırmızı çanak çömleklerden yola çıkılarak kökeninin MÖ 7.-6. yüzyıla dayandırılabilceği Mogador'dur.⁴⁸⁷ Son olarak, Şu ana dek söz edilen Kartaca yerleşmelerinde Fenike ve Pön unsurları arasında kesin bir ayırım görülmemektedir. Genel olarak bakıldığında Kartaca'nın Batı'daki kolonileşme hareketinde anayurdun yerini aldığı düşünülebilir. Oysa buralarda rastlanan bulgular çok yakın bir Doğu kökenine yani Fenike dünyasıyla temasa işaret etmektedir. Dolayısıyla, Fenike'nin gücü azalsa da tamamen etkisiz hale gelmemiştir.

⁴⁸³ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 79-84.

⁴⁸⁴ E. Gozalbez Cravioto, "La Ciudad De Rusadir (Melilla) En La Antigüedad", *Cuadernos Del Archivo General De Ceuta*, No. 21, 2017, s. 15.

⁴⁸⁵ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 173-174.

⁴⁸⁶ Sherratt, "The Growth of the...", s. 365; Stieglitz, "Long-Distance Seafaring...", s. 140; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 103.

⁴⁸⁷ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 107.

3.2.1.2. Sicilya’da Kartacalılar ve Yunanlar

Himera’da alınan yenilgi sonucunda, Kartaca’nın destek verdiği Yunan karşıtı ittifak planı sekteye uğrar. Batı Akdeniz’deki toprakların kontrolü Kartaca’da kalmış büyük bir kriz yaşanmamıştır. Kartaca öncelikle, Magon ailesinin başlıca üyeleri olan Hanno ve Gisgo’yu sürgüne göndererek, üç kuşak boyunca Kartaca’yı yönetmiş olan rejim yapısını değiştirir. Ayrıca, kentin aşırı düzeyde şahsi iktidardan korunması amacıyla Yüzler Divanı kurulur. Unvanın ve herhâlde görevlerin krallardan hakimlere geçirilmesi ve ardından görev süresinin kısaltılması da bu dönemdedir. Özetle, yönetim sistemi, yeni bir siyasi manzaranın ortaya çıkmasına olanak verecek bir değişim süreci yaşanmıştır.⁴⁸⁸

Siyasi değişimlere, Pön yazıtlarında açık olarak görülen dini bir reform eşlik eder. Erken döneme ait az sayıdaki yazıtta tek bir tanrıdan (Baal) söz edilirken, sonraki döneme ait çok sayıdaki yazıtta (“Baal’in yüzü” nitelemesiyle) Tanit’le ve Baal Hammon’la karşılaşılır.⁴⁸⁹ Devamında ise Hellen dünyasından ekonomik ve kültürel uzaklaşılma çabası gelir. Bu durum kültür krizine yol açarken bir yandan da belirgin bir kültürel bağımsızlığı beraberinde getirir.⁴⁹⁰ Bu bağımsızlık girişimini destekler şekilde MÖ 5. yüzyıl tarımsal gelişimiyle karşılaşılır. Herakles Sütunları’nın ötesine dek uzanan uzun yolculuklara da MÖ 5. yüzyılda çıkılmıştır. Himilko, Yunanların Marsilya’yı işgal ederek bağlantıyı kesmiş olmalarından dolayı kalay vb. ürünlere ulaşabilmek için İspanya ve Fransa kıyılarını geçerek Cornwall’a gider. Hanno da benzer şekilde, Kartaca’daki Baal Hammon Tapınağı’ndaki bir Pön metninin Yunanca versiyonunda da bahsedildiği gibi, Afrika kıyılarını dolaşp Gine Körfezi’ne ulaşır ve bu bölgedeki değerli ticaret ürünlerine ulaşılabilmesini sağlar.⁴⁹¹

Bu siyasetin hedeflerinden biri de Yunanlara karşı yeniden verilmesi kaçınılmaz olan mücadele için güçlü askeri ve ekonomik üsler edinme isteğidir. Mücadele MÖ 409’da, Selinunte tehdidi karşısında Segesta’nın Kartaca’dan yardım istemesi ve Kartaca’nın Sicilya’ya, Himera’da ölmüş olan Hamilcar’ın soyundan gelen Hannibal Mago komutasında bir ordu göndermesiyle

⁴⁸⁸ Aristot. *Pol.* II. 11; C. Rollin, *The Ancient History of Egyptians, Carthaginians, Assyrians, Babylonians, Medes and Persians, Macedonians and Grecians*, London, 2009, ss. 267-268.

⁴⁸⁹ Christian, “Phoenician Maritime Religion:...”, s. 192; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 6.

⁴⁹⁰ Bu tarz bir gelişme Doğu Fenike’de yaşanmamıştır.

⁴⁹¹ KAI 69. 3-15; KAI 159. 5-8; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 284; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 95; Lacenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 209; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 262.

başlar.⁴⁹² Bu durum Kartacalı taraflar arasında ortak düşmana karşı kutsal bir birlik kurulduğuna ya da Magonların kent yönetiminde hala önemli bir nüfuza sahip olduklarına işaret etmektedir. Sefer sonucunda Selinunte'yle Himera yok edilir ve Hamilcar'ın öldüğü yerde üç bin tutsak kurban edilir.⁴⁹³ Kısa bir süre sonra, MÖ 406'da, yine Hannibal Mago'nun ve Hanno'nun oğlu Himilko'nun komutasındaki yeni bir Kartaca seferinde Agrigentum'a saldırılır ve kent uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirilerek yıkılır. Hannibal Mago vebaya yakalanarak ölürken Himilko seferi sürdürerek, çok geçmeden Gela'yı yok eder. Bundan böyle Yunan Sicilya'sının tamamı tehdit altındadır.⁴⁹⁴

Yunanların karşıt saldırılarının başını Syrakusai'li Dionysios çeker. Agrigentum'un düşüşü üzerine strategos seçilen Dionysios konumunu güçlendirebilmek amacıyla Kartaca'yla MÖ 405 yılında olumsuz şartlar taşıyan bir barış anlaşması yapar.⁴⁹⁵ Ardından saldırıya geçer ve arka arkaya zaferler kazanarak, 398'de Motya'yı fethedip yağmalar. Bundan sonra savaşın gidişatı sürekli değişmiştir. Himilko komutasındaki Pön filosu müdahale etmiş ve Dionysios, Catania yakınlarında bir deniz savaşında yenilgiye uğratarak, Syrakusai'da kuşatma altına alınmıştır.⁴⁹⁶ MÖ 396'da Kartaca ordusunda veba salgınının başlaması sayesinde kurtulmayı başarmıştır. MÖ 393 ve 392'deki yeni çarpışmaların sonucunda bir antlaşma imzalanır. Diodoros'a göre, bu antlaşma MÖ 405'teki durumun yeniden kurulmasını sağlar.⁴⁹⁷ MÖ 382 ile Dionysios'un öldüğü MÖ 367 yılı arasındaki çarpışmalarda sınır, yaklaşık bir yüzyıl boyunca kalacağı Halykos nehrine çekilir ve böylece Sicilya'nın neredeyse üçte biri Kartaca hakimiyeti altına girer.⁴⁹⁸

Sicilya'da Yunanlara karşı verdikleri mücadelenin yanı sıra Kartaca'da başka siyasi gelişmeler de yaşanmıştır. MÖ 348'de Roma'yla yapılan ikinci antlaşma bu açıdan özellikle ilgi çekicidir.

⁴⁹² Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 119; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 61, 72; Burada Libyalılar paralı asker olarak kullanılmıştır. Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 19.

⁴⁹³ Dolansky, "Syria-Canaan", s. 64.

⁴⁹⁴ Diod. XIII. 80. 1; XIII. 108. 2; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 49-50; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 34; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 208; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 112.

⁴⁹⁵ Diod. XIII. 114. 1; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 50.

⁴⁹⁶ Diod. XIV. 50. 1-4.

⁴⁹⁷ Diod. XIV. 95-96.

⁴⁹⁸ Diod. XV. 17. 5; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 66.

Polybius tarafından aktarılan metin, Kartaca egemenliğinin İspanya ve Kuzey Afrika’da büyük oranda yayıldığını açıkça gösterir (Tarseum’daki Mastia):

“Romalılar ve müttefikleriyle Kartacalılar, Tyroslular ve Utica halkıyla bunların müttefikleri arasında şu şartlar altında dostluk olacaktır. Romalılar Güzel Burun’un ve Tarseum’daki Mastia’nın uzak ucunda yağmacılık ya da ticaret yapmayacak, kent kurmayacaklardır. Kartacalılar Latium’da Roma’ya tabi olmayan bir kenti ele geçirirlerse, değerli mallarını ve insanlarını alabilecek, ama kenti bırakacaklardır. Şayet Kartacalılar Romalıların barış antlaşması yapmış oldukları ama Roma’ya tabi olmayan halklardan tutsak alırlarsa, bunları Roma limanlarına getirmeyeceklerdir, ama şayet biri getirilir ve bir Romalı onu ele geçirirse, bu kişi serbest bırakılacaktır. Romalılar da aynı şeyleri yapmayacaklardır. Şayet bir Romalı Kartacalıların hakimiyetindeki bir yerden su ya da erzak alırsa, bu erzakı Kartacalılarla arasında barış ve dostluk olan bir halkın herhangi bir üyesine kötülük etmek için kullanmayacaktır. Kartacalılar da aynı şeyleri yapmayacaklardır. İkisinden biri bunları yaparsa mağdur kişi özel olarak öç almayacak ve şayet bunu yaparsa hatası duyurulacaktır. Hiçbir Romalı Sardinya’da ve Libya’da ticaret yapmayacak ya da kent kurmayacak, bir Sardinya ya da Libya mevkiinde erzak almak ya da gemisini onarmak için gereken süreden daha fazla kalmayacaktır. Oraya hava şartları yüzünden sürüklenmişse, beş gün içerisinde ayrılacaktır. Sicilya’daki Kartaca bölgesinde ve Kartaca’da bir vatandaşın izinli olduğu her şeyi yapabilir ve satabilir. Roma’da da bir Kartacalı aynı şekilde davranabilir.”⁴⁹⁹

Büyük İskender MÖ 332’de, uzun bir kuşatma sonucu Tyros’u alarak, Doğu’da Fenike gücüne darbe indirmiştir. Kentte bir Kartaca elçisi bulduğu ve hayatını bağışladığı iddia edilir.⁵⁰⁰ Gelecek konusundaki planlarına gelince, herhâlde, imparatorluğunun sınırlarını Afrika’ya dek genişletmeyi ummuştur ve nitekim öldüğünde, Kartaca’yı ve Herakles Sütunları’na dek Afrika

⁴⁹⁹ Polyb. III. 24.

⁵⁰⁰ Arr. anab. II. 15; II. 24; Şahin, Roma-Kartaca Savaşları, s. 27; Ö. Develi, Antik Çağda Kuşatmalar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27; Droysen, Büyük İskender Tarihi, s. 292.

kıyılarını fethetmek amacıyla büyük bir filo kurma planlarını içeren bir belge bulunmuştur.⁵⁰¹ Bir görüşe göre de, Makedonyalılar'ın niyetleri konusunda endişeli olan Kartacalılar, Hamilcar adlı bir elçiyi İskender'in güvenini kazanıp planlarını keşfetmekle görevlendirmişlerdir. Hamilcar'ın bol miktarda bilgi ilettiği söylenir fakat Kartaca'ya döndüğünde ihanetle suçlanıp idam edilmiştir. Kartacalılar herhâlde gelecekleri için endişelidirler ve İskender'in ani ölümünün bütün planlarını sona erdirdiği de bir gerçektir.⁵⁰²

Kartaca çok geçmeden bir diğer beklenmedik tehlikeyle karşı karşıya kalacaktır. Syrakusai'nın yeni tiranı Agathokles kariyerine Kartaca himayesinde başlamışsa da sonradan onlara sırt çevirir ve MÖ 310'da yenilgiye uğratılarak kendi kentinde kuşatma altına alınır. Tam da bu noktada Afrika'nın istilası planını uygulamaya geçirir. Altmış savaş gemisinde yaklaşık on dört bin adamla gizlice kentten ayrılır. Pön filosundan saklanarak Bon Burnu yakınlarında karaya çıkar, gemilerini ateşe verir ve kararlılıkla, Kartaca'nın üzerine yürür. İstilacılar karşılarında istihkamlar ve garnizonlar yerine bereketli tarlalar ve bağlar bulurlar.⁵⁰³ Diodoros ordunun ilerleyişini şu şekilde anlatmaktadır:

“Küçük kanallarla taşınan çok sayıda akarsuyla her yer sulandığından, aşmalan gereken kırlık kesim her çeşit bahçe ve plantasyona bölünmüştü. Ayrıca, birbiri ardına, sahiplerinin zenginliğine kanıt olan, lüks şekilde inşa edilmiş ve alçıyla kaplanmış kır evleri görülüyordu. Çiftlik binaları zevk için gereken her şeyle doluydu; uzun barış döneminde her çeşit ürün depolanmıştı. Toprağın bir kısmına bağlar ekilmiş, bir kısmında zeytin yetiştirilmiş ve ayrıca, çeşit çeşit meyve ağaçları dikilmişti. Her iki tarafta sığır ve koyun sürüleri ovada otluyordu ve komşu çayırlar da otlayan atlarla doluydu. Önde gelen Kartacalılar mülklerini burada kurduklarından ve zenginlikleri sayesinde bunları kendi zevkleri için güzelleştirdiklerinden, bölge genel olarak büyük bir refah içindeydi.”⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Diod. XVIII. 4. 4.

⁵⁰² Iust. XXI. 6; İskender'in ölümü için ayrıca bk. Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, ss. 636-639.

⁵⁰³ Diod. XX. 12. 3; XX. 12. 7; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138.

⁵⁰⁴ Diod. XX. 8. 2-4.

Agathokles, Megalopolis ve Tunus kentlerini yağmaladıktan sonra, Kartaca yakınlarında ordugahını kurar. Kartaca ordusu ağır bir yenilgiye uğrar. Hamilcar, Syrakusai'yı fethetmeye çalışırken Agathokles işgal alanını Kartaca'nın doğusundaki bölgeye dek genişletir ve Mısır'da İskender'in ardıllarıyla ittifak kurma yönünde planlar yapar. Buna göre Mısırlı Ptolemaios Lagos MÖ 322'de, İskender'in eski muhafız birliğinden Ophellas'ı Kyrenaika'daki Yunan kentlerinin valiliğine atamıştır. Agathokles Ophellas'a Kartacalılara karşı ittifak kurmayı önerir. Ophellas Kuzey Afrika'yı, Agathokles de Sicilya'yı yönetecektir. Böylece Ophellas on bin adamla birlikte Kyrenaika'dan Agathokles'in ordugahına yürür, ama çok geçmeden iki müttefik arasında anlaşmazlık başlar ve Agathokles Ophellas'ı öldürterek ordusuna el koyar.⁵⁰⁵ Bu arada Kartaca'da iç kriz yaşanmaktadır. Bomilkar mutlak iktidara ulaşmak için mücadele ederken öldürülür. Bu durumdan faydalanan Agathokles Utica'yı ve sonradan Bizerta adını alacak olan Hippo Akra'yı ele geçirir. Burada küçük bir filo inşa ettirmeye koyulur ve aynı zamanda, Syrakusai'yı kurtarmak amacıyla küçük bir orduyla Sicilya'ya yelken açar.⁵⁰⁶ Onun yokluğunda Kartacalılar saldırıya geçerek Agathokles'in askerlerini bozguna uğratırlar ve eski müttefiklerinin çoğunu geri kazanırlar. Afrika'ya dönen Agathokles, durumu kurtarmaya çalışır ve ardından Sicilya'ya kaçar. Geride kalan birlikleriye Kartacalılarla anlaşmaya varır. MÖ 305'te Agathokles'le imzalanan antlaşmayla, savaş sona ermiştir. Antlaşmaya göre Kartaca, Afrika'daki ve Halykos'a dek Sicilya'daki tüm topraklarını korur, Agathokles de terk ettiği topraklara karşılık sözde tazminat olarak bir miktar para alır. Kartaca böylece, tarihinin en tehlikeli olaylarından birini geride bırakır.⁵⁰⁷ Kartaca'nın düşmanlarının ilk kez Afrika'ya geldikleri bu olay sırasında Kartaca yönetimi, Afrika topraklarının hayati öneminin farkındadır. Agathokles'in macerası, başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte, Kartacalıların ne şekilde yenilgiye uğratılabileceklerini göstermiştir.⁵⁰⁸ Nitekim sonraları Atilius Regulus ve Scipio da bu yola başvuracaklardır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Diod. XX. 42. 4; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138.

⁵⁰⁶ Guzzo, *Kartaca*, s. 49; Church, *The Story of the Nations Carthage*, ss. 28-32; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138.

⁵⁰⁷ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 72-78; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 35; Church, *The Private and Public Lies*, ss. 64-66; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 12, 98-103.

⁵⁰⁸ Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü ...*, ss. 24-30; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 340; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 12.

⁵⁰⁹ Yürüttükleri strateji ile ilgili bk. Plut. *Cat. Maior* XXVII. 1-2; Flor. *Epit.* 1. 15; 1. 22. 36-40; 1. 31; Cic. *Cat.* IV. 21.

Genel olarak bakıldığında, MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda yaşananlar neticesinde Kartaca hem anayurtta hem de Yunan dünyasında bağımsızlık kazanmış ve kendine ait bir siyaseti bulunan bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Uyguladıkları siyasein temelde ticari amaçlı olması da Fenike geleneğine uygundur. Fakat ileride Roma gibi bir güçle karşı karşıya gelince çöküşüne neden olacak şey de yine bu ticaret odaklı siyasettir. Her durumda Kartaca'nın Afrika'yı Akdeniz tarihinde ilk kez önemli bir konuma taşıdığı ve Batı'da Yunanlara karşı direnişin ifadesi ve sembolü haline geldiği de bir gerçektir.⁵¹⁰

3.2.1.3 Kartaca ve Roma İlişkileri

Diodoros'un Agathokles'in ilerlediği bölge hakkındaki anlatısı, MÖ 4. yüzyılda sayısız savaşa rağmen Kartaca'nın refah dönemi içerisinde olduğu yönündedir. Agathokles istilası dışında Kartacalılar tüm savaşlarını kendi toprakları dışında vermeyi başarmışlardır. Başkalarının toprakları harap edilirken Kartacalılar ganimetin meyvelerini toplamışlardır denilebilir. Savaşta paralı asker kullanımı yöntemi de bu dönemde nüfusun azalmasını önlemiş, yalnızca ekonomik açıdan etki bırakmıştır.⁵¹¹ MÖ 4. yüzyıl sonuna gelindiğinde hem sanatsal hem de toplumsal hayata yeniden nüfuz etmiş olan Hellen kültürünün yayılması söz konusudur.

İskender'in ölümü Akdeniz'de yepyeni bir durum yaratır. Batı'da saldırı tehdidi son bulurken imparatorluğun bölünmesini takip eden iç çekişmelerle birlikte, Kartaca'nın askeri işgale uğrama tehdidi de ortadan kalkmıştır. Mısır'da Ptolemaios Lagos, bir tarafta Fenike'ye, diğer tarafta Kyrenaika'ya uzanan bir devlet kurar. Akdeniz'in Afrika kıyısı boyunca ticareti siyasi bir baskı olmaksızın düzenleyen bu devletle ittifak kurmak ve böylece Doğu'yla Batı arasındaki bağları emniyete almak Kartaca'nın çıkarlarına uygundur. Bu durum, belirtildiği gibi yazılı gelenek ile arkeolojik veriler sayesinde gözlemlenebilen kültürel ve toplumsal yaşam tablosunda açıkça ortaya çıkar.⁵¹²

Diğer taraftan, Batı'daki durum değişmekte ve Roma'nın gücü giderek artmaktadır. Kartaca'nın gerileyişinin ardında, yerel olmakla birlikte aynı derecede önemli başka nedenler

⁵¹⁰ N. Bozkurt, "Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2022, s. 159.

⁵¹¹ Diod. XIV. 54. 5.

⁵¹² İskender'in ölümüyle ilgili bk. Droysen, Büyük İskender Tarihi, ss. 636-639.

de vardır. Bunlardan bazıları paralı asker edindikleri güçlü komşu halkların zamanla bağımsızlık kazanmaları ve Kartaca'nın karşı düşmanı ile ittifak kurmalarıdır.⁵¹³ Kentler arasında yapılan ilk iki antlaşmadan daha önce söz edilmiştir. MÖ 306 yılında önceki paktların yenilendiği üçüncü bir antlaşma imzalanır. MÖ 279-278'de yapılan dördüncü antlaşmayla ise önceki maddelere ek olarak ortak düşman olan Epeiros kralı Pyrrhos'a karşı savunmada karşılıklı yardım konusu gündeme gelir. MÖ 278'de güçlü bir orduyla Sicilya'ya çıkan Pyrrhos, Lilybaeum istisnası hariç tüm adaya boyun eğdirmiştir. Sicilya'ya Yunan müdahalesinin son perdesi olan bu durum kısa sürecektir. Çünkü Kartaca ve Roma güçlerinin kendisine karşı birleşmesi ile kurmuş olduğu ittifakların çöküşü, Pyrrhos'u MÖ 276'da Sicilya'yı terk etmek durumunda bırakacaktır. Pyrrhos'un gidişi Kartaca'yı Roma'yla karşı karşıya bırakır.⁵¹⁴ Mücadelenin evreleri ele alınırsa Birinci Kartaca Savaşı (MÖ 264-241), Sicilya'yı Kartaca'nın elinden alan uzun süreli ve ağır bir tazminat getiren bir antlaşmayla sona erer.⁵¹⁵ Yenilginin ardından Afrika krizi patlak verir. Libyalılar düşmanca davranır, Utica ile bazı başka kentler Kartaca hakimiyetinden kurtulmak isterler ve son olarak da Kartaca, paralı askerlere yapılan ödemeleri askıya alır. Sonuç olarak MÖ 238'de çıkan kanlı savaşın ardından Roma, tarafsız kalma karşılığında bir miktar para ve Sardinya'yı alır.⁵¹⁶

Bundan böyle Kartaca'ya kalan tek genişleme yolu İspanya'dır. Bu süreçte İspanya, Kartaca'da neredeyse mutlak otorite kurmuş olan Barkaların sayesinde emniyete alınır. Paralı askerler savaşının sona ermesinin hemen ardından MÖ 237'de Hamilcar Barka oğlu Hannibal ile birlikte

⁵¹³ Diod. XIV. 54. 5; Nitekim paralı askerleri elde tutmak ve sadakatlerini sürdürmeleri için bazı tavizler verilmiştir. Bk. Liv. XXI. 5-8; XXI. 10-13; Polyb. III. 33. 5. 7-11; N. Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, Çev. Ç. Sümer, 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 98; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 81, 89.

⁵¹⁴ Plut. Pyrrh. XXIII. 4; Abbot, *Pyrrhus*, s. 13, 159-166, 179, 207-209; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 74; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 64; J. Serrati, "Neptune's altars: the treaties between Rome and Carthage (509-226 BC)", *Classical Quarterly* 56, 2006, ss. 118-120.

⁵¹⁵ Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 200; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 43, 156; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 51; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 73; P. Hunt, *Hannibal Roma'nın Büyük Düşmanı*, Çev. S. Özgüler, Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2019, s. 20; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 68.

⁵¹⁶ Liv. XXI. 1; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 274; Bakels, "Plant remains from Sardinia, ...", s. 3; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 51; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 203-205, 211-212; Guzzo, *Kartaca*, s. 57; E. Owens, *The Second Punic War, 220-202 B.C. Part IV. The Macedonian Age and the Rise of Rome*, London&New York, 2017, s. 3; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 74.

İspanya'ya gider.⁵¹⁷ MÖ 229'da yerini alan damadı Hasdrubal MÖ 228'de Cartagena'yı kurar ve MÖ 226'da Roma'yla, nüfuz kürelerinin Ebro üzerinden bölündüğü bir antlaşma imzalar. Bu, gerçekten bir fetih olgusu olarak görülmesi gereken son Pön kolonizasyon girişimi ve Barka ailesiyle bağlantılı bir tür hükümdarlığın kuruluşudur.⁵¹⁸

Hasdrubal'ın MÖ 221'de öldürülmesi üzerine onun yerine geçen Hannibal, MÖ 218'de Saguntum'da İkinci Kartaca Savaşı'nı (MÖ 218-201) başlatır.⁵¹⁹ Roma savaşta önce büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalır. Çünkü Polybius'un aktarımına göre 90.000 piyade, 12.000 süvari ve 37 savaş filine sahip Hannibal Roma'ya karşı büyük bir tehdit ve direnç oluşturmuştur.⁵²⁰ Sonrasında Hannibal ordusunun gücüne ve Afrika'ya geçerek hedef şaşırtma stratejisi uygulamasına rağmen Romalılar tarafından iki kez yenilgiye uğratılmıştır. Nihayetinde Romalılar, Masinissa yönetimindeki Numidyalıların⁵²¹ yardımıyla, Afrika topraklarında zafer kazanır.⁵²² Bu kez de barış şartları ağır olacaktır. Kartaca filosu yakılmış, Roma'ya büyük bir tazminat ödemiş ve en önemlisi de Roma'nın onayı olmadan bir daha savaşa girmemeyi taahhüt etmiştir. Kartaca Massinissa'nın tahriklerine maruz kalıp en sonunda MÖ 150 yılında tepki verdiğinde ise Roma müdahale ederek Üçüncü Kartaca Savaşı'nda (MÖ 149-146) kenti yıkar.

⁵¹⁷ Diod. XXV. 10; App. V. 2; Liv. XXI. 1; L.-M. Günther, "Hamilcar", *Brill's New Pauly Encyclopaedia of the Ancient World*, Ed. H. Cancik ve Helmuth Schneider, C. 5, Brill Publishing, Leiden, 2002, s. 1123; G. C. Sampson, *Rome Spreads Her Wings Territorial Expansion Between the Punic Wars*, Pen & Sword Books Ltd, Barnsley, 2016, s. 99; Orhun, "Kartacalı Hannibal", s. 713; Hunt, *Hannibal Roma'nın Büyük Düşmanı*, s. 26; Scullard, H. H., "Carthage and Rome", *The Cambridge Ancient History, Vol. VIII, Part 2, Rome and the Mediterranean*, Ed. R. M. O. Astin ve diğerleri, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, ss. 17-32.

⁵¹⁸ Polyb. II. 13. 7; Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, s. 137; J. Prevas, *Hannibals Oath the Life and Wars of the Rome's Greatest Enemy*, Da Capo Press, Boston, 2017, ss. 12-13; Rickman, "Mare Nostrum'un Yaratılması: ...", ss. 129-130; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 53; J. Rich, "The Origins of the Second Punic War", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, C. 41, S. 67, 1996, s. 13; Orhun, "Kartacalı Hannibal", s. 714.

⁵¹⁹ Diod. XXV. 12; App. VI. 3. 13-17; Polyb. II. 24. 10-16; Plin. nat. VII. 3. 1; R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, Silver Library, London, 1913, s. 163; M. A. Kaya, "Roma-Anadolu İlişkilerinin İlk Yüzyılı", *Aktüel Arkeoloji*, Mart-Nisan, 2021, s. 26; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 53; Nowaszczuk, "A few remarks on the ancient...", s. 71; Orhun, "Kartacalı Hannibal", s. 715; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 157; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 268; Scullard, "Carthage and Rome", ss. 32-44; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 71.

⁵²⁰ Polyb. III. 35. 1; Eutr. III. 8; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 72.

⁵²¹ Numidya bölgesi, Kartaca-Numidya ilişkileri ve Kartaca'nın Numidya akını ile ilgili ayrıca bk. Iust. XIX. 2-3; Diod. XIII. 80; XX. 17. 1; XX. 18. 3; App. VI. 5. 25-27; Polyb. I. 78. 1-11; XV. 18; III. 39. 2; Liv. XXX. 37; GGM I 1-7, 90; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 30.

⁵²² Liv. XXI. 46; Hunt, *Hannibal Roma'nın Büyük Düşmanı*, ss. 66-90; Kaya, "Roma-Anadolu İlişkilerinin İlk Yüzyılı", s. 28; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 70; T. Wise ve R. Hook, *Armies of Carthaginian Wars 265-146 BC*, Ed. M. Windrow, Osprey Publishing, Hong Kong, 1982, s. 14; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 76, 81; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 4; Hoyos, *Carthage: A Biography*, ss. 72-73.

Bunun sonucunda Kartaca toprakları bir Roma eyaleti (*provincia Africa*) olur.⁵²³ Kartaca'nın yıkılışı, Pön kültürünün sonu anlamına gelmeyen askeri ve siyasi bir olaydır. Kartaca'nın dil, din ve kültür mirası ise yüzyıllarca ayakta kalır. Roma'nın Afrika'ya yolladığı yönetici sınıflar Latince konuşurken, halk temelde Pön dilini konuşmayı sürdürür. Din konusuna gelince, Roma yalnızca insan kurban edilmesini yasaklarken uzak tapınaklarda bu kısıtlamaya dahi uyulmaz.⁵²⁴ Pön kültü diğer tüm açılardan, iyi örgütlenmiş bir rahipler düzeni ve tapınakların yakınlarında oluşan inançlılar birliklerince uzun zaman boyunca sürdürülür. Bir diğer önemli olgu da Numidya Krallığı'dır. Numidya Krallığı eski rakibinin düşüşünden faydalanarak Kartaca'nın kültürel varisi olmayı hedefler. Massinissa'nın oğullarının Kartaca kütüphanelerinden geriye kalanları topladıkları ve torunlarından Hiempsa'nın bu konu hakkında önemli eserler yazdığı yönünde ilgi çekici anlatılar bulunmaktadır. Özellikle de Numidya'nın başkenti olan Kirta'daki tofet'in arkeolojik kalıntılarından ve en önemlisi stellerden de anlaşıldığı gibi, Pön dininin Numidya topraklarındaki etkisi de aynı derecede önemlidir.⁵²⁵

Numidya Krallığı'nın düşüşü, Pön kültürünün gerileyişi anlamına gelir. Caesar'ın Numidya'yı ilhak edip Kartaca'nın Romalı yerleşimcilerle yeniden kurulmasıyla birlikte, Romalılaşıma süreci hızlanır. Bunun nedeni imparatorluğun bu yönde yoğun girişimlerde bulunması değil, bağımsız direnç merkezlerinin hızla ortadan kalkmasıdır.⁵²⁶ MS 2. yüzyılda Pön yazıtları ortadan kalkarken konuşma dili birkaç yüzyıl daha korunur. Roma dini Pön dininin yerini alır. Pön dini kendine has özelliklerini kaybedecek şekilde özümsemiş; böylece Kartaca uygarlığı, yavaş ama kesin bir şekilde sona ermiştir.⁵²⁷

⁵²³ Vell. II. 38. 2; Liv. 52; Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, s. 194; Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 202; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 268; Nowaszczuk, "A few remarks on the ancient...", s. 71; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 89, 171; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 4.

⁵²⁴ McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 209.

⁵²⁵ Iust. XIX. 2-3; Diod. XIII. 80; XX. 17. 1; XX. 18. 3; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 148; Tekin, *Eski Yunan ve Roma...*, s. 201; Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: ...", s. 13; Rickman, "Mare Nostrum'un Yaratılması: ...", ss. 129-130; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 53, 60; R. M. Batty, "A Tale of Two Tyrians", *Classics Ireland*, Vol. 9, 2002, s. 7; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 207; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 399.

⁵²⁶ Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 70; Wise ve Hook, *Armies of Carthaginian Wars ...*, s. 76, 81.

⁵²⁷ Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, ss. 60-70.

3.2.2. Doğu'daki Fenike Siyasi Örgütlenmesinin Batı'daki Yansımaları

Doğu'daki Fenike siyasi örgütlenmesi Batı'da da sürdürülür. Batı'daki diğer Fenike kolonilerinin Kartaca'ya bağlı olmalarının asıl nedeni Kartaca'nın gücüdür. İlhak ya da doğrudan yönetim söz konusu değildir. Akdeniz kolonilerindeki vatandaşlar hiçbir zaman Kartacalı olarak görülmemiş; Sicilya, Cadiz ve İbiza gibi yerler kendi sikkelerini basmışlardır. Yönetimleri de bağımsızdır. Malta, Tharros ve Cadiz'de *suffeteler*den bahsedilir ve bir Malta yazıtında, Kartaca'ninkine her açıdan çok benzeyen bir devlet sisteminden söz edilir.⁵²⁸

Doğu'daki kent-devlete özgü sisteme göre, Batı'daki her kent merkezi, çevresindeki küçük bir bölge üzerinde kontrol kazanmaktadır. Kartaca da bu kurala uyar. Gücünün artması nedeniyle, MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde söz konusu bölge bir şekilde içeriye doğru genişler. Ama bu şekilde genişleyen topraklarda Utica ve Hadrumetum gibi kentler bağımsızlıklarını korumuşlardır. Çevre topraklarının genişlemesi Kartaca devletinin temelde kentsel yapısını değiştirecek düzeyde olmasa da, toprağın yüksek verimliliği sayesinde ekonomiyi büyütür. Kent nüfusu ağırlıklı olarak Fenike kökenliken, kırsal kesim nüfusu ağırlıklı olarak yerli nüfustan oluşuyordu, ama çeşitli kökenlerden esirlerle karışarak melezleşmişlerdir.⁵²⁹

Yönetim konusuna gelince, Kartaca tarihinin erken evrelerinde tıpkı Doğu Fenike'de olduğu gibi başta bir kral bulunduğunu düşündüren çeşitli işaretler vardır. Yunanlar'ın Sicilya'da temas kurdukları Kartaca liderlerine verdikleri *basileos* unvanına ek olarak Iustinus'un söz ettiği Malkhos'un da, adına bakılarak, kraliyet soyundan geldiği düşünülebilir.⁵³⁰ Diğer taraftan yönetimi mutlak olmaz. Anayurda döndüğünde senatoyla tartışmaya girmiş ve bundan zararlı çıkmıştır. Dolayısıyla, MÖ 6. yüzyıl yarısına dek Kartaca siyasi örgütlenmesinde başlıca iki unsur kral ve senatodur.⁵³¹ Malkhos'un yerini alıp üç kuşak boyunca hüküm süren Magonların sahip oldukları güç monarşi sisteminin devamına işaret etmektedir. Magonların ordulara

⁵²⁸ *Inscriptiones Graecae*, XIV. 953; D. Nardo, *The Punic Wars*, Lucent Books, San Diego, 1996, s. 21; Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, s. 30; Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, s. 97; E. J. Wolters, "Carthage and Its People", *The Classical Journal*, C. 45, S. 5, 1952, s.193; Lloyd, *Destroy Carthage...*, s. 92.

⁵²⁹ Smith, *Carthage and the Carthaginians*, s. 11; H. H. Scullard, "Carthage", *Greece & Rome*, C. 2, S. 3, 1955, s. 98; Warmington, *Carthage*, s. 14; Braudel, *Bellek ve Akdeniz...*, s. 244; Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, s. 26.

⁵³⁰ Iust. XIX. 2. 5-6.

⁵³¹ Aristot. *Pol.* II. 8; II. 11; III. 1-7; Lloyd, *Destroy Carthage: ...*, s. 91; A. Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, s. 30; Hoyos, *The Carthaginians*, s. 25; Hoyos, *Mastering the West...*, s. 17.

komuta ettiklerine kuşku yoktur ayrıca zaman zaman bir kraliyet unvanıyla anılmışlardır. Diğer taraftan, MÖ 5. yüzyıl ortalarında bu aileye gösterilen tepki, Iustinus'un ünlü pasajında da görüleceği gibi, Kartaca'da yönetim sisteminin evrimi açısından önem taşır. Nihayetindeyse böyle kalabalık bir komutan ailesinin her şeyi kendi başına yönetip karar vermelerinin devletin özgürlüğü açısından tehlikeli olması, senato arasından, savaştan döndüklerinde generallerden yaptıklarını anlatmalarını talep edecek yüz hakim seçilmesine yol açar. Bunlar savaş sırasında yurttaki adaleti ve kanunu dikkate alarak komuta ederler. Dolayısıyla, Magonların sürgün edilmeleriyle birlikte, kraliyetin sahip olduğu güç yeniden düzenlenir. Unvanın *suffeteye* dönüşmesi ve görevlerin geçici olarak azaltılması da herhâlde bu sıralardadır. Üstelik, senato kraliyet gücünü denetleme amaçlı Yüzler Divanı isimli üçüncü bir yönetim organını kurar.⁵³²

MÖ 4. yüzyılda Aristoteles de Kartaca'da iki hakimden (belki her yıl seçilen, krallar ya da *suffeteler*), üç yüz üyeli bir senatodan, yüz dört kişilik⁵³³ kısıtlı bir divandan ve bir halk meclisinden oluşan sağlam bir yönetim sisteminden söz eder.⁵³⁴ Bu sistem Kartaca'nın düşüşüne dek büyük oranda değişmeden kalır. Barkalar ister Magonlar örneğindeki gibi otoritesini orduya borçlu olan bir aile üstünlüğü sistemini yenilemiş olsunlar, ister *suffetelerden* bağımsız hareket etmiş ve senatoyu karar almak yerine kararları onaylama konumuna sokmuş olsunlar, devletin siyasi sistemi aynı kalır. Yukarıda sözü edilen Hakimler, senato ve genel meclis üçlemesi MÖ 2. yüzyılda bile devam eder.⁵³⁵

Sözü edilen çeşitli yönetim organlarının yapılarına bakıldığında, MÖ 6.-5. yüzyıldan MÖ 2. yüzyılda kadar uzanan dönem boyunca yönetimin bir kralda olduğu görülür. Çeşitli Latin yazarların eserlerinde yer alan *suffete* unvanının Fenike'deki *sophetime* denk geldiği açıktır. Bu terim "hakim" anlamına gelir ve normal hakimler için de kullanılır. MÖ 3.-2. yüzyılda görev süresi bir yıldır. Daha önceki dönemlerde de daha uzun değildir.⁵³⁶ Görünüşe göre görev tayini

⁵³² Aristot. *Pol.* II. 8; II. 11; III. 1-7; Iust. XIX. 2. 5-6; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 32; Rollin, *The Ancient History of Egyptians*, ..., s. 266.

⁵³³ Herhâlde bu divan, daha önceden söz edilmiş olan Yüzler Divanı'dır.

⁵³⁴ Aristot. *Pol.* II. 8; II. 11; III. 1-7; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, ss. 32-33; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 12, 15; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 7; M. Woolmer, *A short history of the Phoenicians*, I. B. Tauris, London ve New York, 2017, ss. 56-63.

⁵³⁵ Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 32; Rollin, *The Ancient History of Egyptians*, ..., s. 266.

⁵³⁶ Ioseph. *Cont. Ap.* I. 157; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 32; Rollin, *The Ancient History of Egyptians*, ..., s. 266; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 12.

aileye değil, Aristoteles'in de belirttiği gibi zenginlik ve nitelik temelinde seçilmeye bağlıdır. Seçim organı genel meclistir ve yeniden seçilmek mümkündür. Senatoyu toplayıp başkanlık etmek ve karar vermek, halk meclisini toplamak, belirli yargı işlevlerini üstlenmek ve orduları komuta etmek kralın görevidir. Son görev çoğunlukla askeri liderlere aktarılırken sahip olunan dini görevler hakkındaysa bilgiler bulunmamaktadır.⁵³⁷

Aristoteles'e göre senatoda, muhtemelen daimi bir komite işlevi görerek bireysel olarak sorunlarla ilgilenmek üzere kurulmuş beş kişilik organlar bulunuyordu ve hatta Yüzler Divanı'nı bu organlar seçiyordu.⁵³⁸ Senatörlerin nasıl seçildiği bilinmemektedir. Aristoteles beş kişilik organların görev sürelerinin daha uzun olduğunu söyler.⁵³⁹ Bu aynı zamanda görevin yaşam boyu olmadığına işaret etmektedir. Senatörlerin en zengin ve en nüfuzlu ailelerin üyeleri olmaları tesadüf değildir. Nitekim Tyros'ta olduğu gibi Kartaca'da da güç belli ki ticaret aristokrasisinin elindedir. Diğer taraftan, tüm önemli siyasi ve idari konularda senatoya danışılması gereklidir. Senatonun en önemli görevi savaş ve barış kararları vermektir. Ayrıca elçiye yollar ya da kabul eder. Paralı askerlerin ve esirlerin hizmete alınmalarını düzenler ve askeri operasyonların başarısını değerlendirir. İç sorunlar söz konusu olduğundaysa temelde, şahsi hırslara karşı devletin güvenliğinin garantörüdür. İdare ve hazineyle ilgili yasal düzenlemeler ile bunların kontrol görevi de yine senatodadır. Sonuçta, senatonun görevi tüm devlet faaliyetlerini kontrol etmektir ve kuşkusuz, senato Kartaca'nın başlıca gücünü oluşturmuştur.⁵⁴⁰

Halk meclisinin bileşimi hakkında bilgi bulunmamakla birlikte esirlerin ve yabancıların meclise giremeyecekleri kesindir. Belki de meclis, şahsi gelirleri bulunan yaşlı Kartaca vatandaşlarından oluşmaktadır. Meclis, general ve *suffeteleri* seçer. Aristoteles'e göre, krallarla senatonun fikir birliğine varamadıkları konularda meclise danışılması gerekir. Dolayısıyla, geniş kapsamlı fakat temel olarak danışma niteliğinde yetkilere sahiptir.⁵⁴¹

⁵³⁷ Aristot. *Pol.* II. 8; II. 10; Rollin, *The Ancient History of Egyptians, ...,* ss. 267-268.

⁵³⁸ Aristot. *Pol.* II. 11-12; Liv. XXXIII. 46. 3.

⁵³⁹ Aristot. *Pol.* II. 11; Rollin, *The Ancient History of Egyptians, ...,* ss. 267-268.

⁵⁴⁰ Aristot. *Pol.* II. 8; Rollin, *The Ancient History of Egyptians, ...,* s. 266.

⁵⁴¹ Aristot. *Pol.* II. 8; Orhun, "Kartacalı Hannibal", s. 726.

Genel olarak bakıldığında, Kartaca'nın siyasi uygulamalarının Fenike geleneğiyle yakından bağlantılı olduğu görülür. Senato ve daha küçük bir organ olan Yüzler Divanı aracılığıyla gücün zengin tacirler sınıfında olduğu açıktır. Temelde bir aristokrasi ve oligarşi rejimidir denilebilir. Kartaca siyasi sistemi aslında, Atina'nın üçlü yönetimi ile Roma konsüller, senato, halk meclisleri gibi siyasi sistemlerinden çok farklı değildir. Dolayısıyla örgütlenmeleri Fenike mirası ile Fenikelilerin Batı'da temasa geçtikleri ortamın özelliklerinin bileşimine dayanmaktadır. *Suffetelerin* işlevi gibi örnekleri fark etmemek mümkün değildir. İsmi Fenike kökenli olan *suffetenin* Roma konsülüyle aynı görev süresine sahip olduğu görülür.⁵⁴² Kartaca devlet örgütlenmesinde görülen ve Fenike etkisini açıkça kanıtlayan ilginç bir gelişim de yaygın paralı asker sistemidir. Kartaca siyaseti öylesine ticaret odaklıdır ki, askeri girişimler bile ekonomik zorunluluğa dayanır ve saldırıdan çok savunma amaçlıdır. Büyük bir imparatorluk kurma niyetleri olmadığından, kent nüfusunun savaşlar sonucu azalması riskini göze almamışlardır. Paralı askerlik uygulaması önemli avantajlar sağlamış olmalı ki, Yunanlar da Kartacalıları örnek alırlar. Fakat ordunun Libyalı tebaayla ittifak kurmasının daha sonra ciddi bir dezavantaja dönüştüğü ve bu durumun Kartaca'nın düşüşünün başlıca nedenlerinden biri olabileceği unutulmamalıdır.⁵⁴³

Kartaca'nın kent sınırları dışında uyguladığı yönetim konusuna gelince, Kartaca, Batı'da zaten var olan Fenike kolonileri üzerinde denetim kazanmıştır. Denetimi altında yeni koloniler kursa da hiçbir zaman doğrudan yönetim amacı taşımamıştır. Yerel yönetimler her yerde devam etmiş, bağımsız olarak sikke basılmış, bireysel vatandaşlık devam ettirilmiştir.⁵⁴⁴ Diğer taraftan, Kartaca bağımsızlığa kimi sınırlamalar da getirmiştir. Koloniler arasında konfederasyonlar kurulmasına izin vermemiş, dış siyasetle ilgilenmiş ve acil ihtiyaçlar haricinde yerel ordular kurulmasını yasaklamıştır. Gerekli durumlarda garnizon sağlanarak kolonilerin savunulup korunması bizzat Kartaca tarafından üstlenilmiştir. Ayrıca bazı kentlerde görevliler bulundurarak ticareti de kontrol ettiği görülür.⁵⁴⁵

⁵⁴² Aristot. *Pol.* II. 8; II. 10; Rollin, *The Ancient History of Egyptians,...*, ss. 267-268.

⁵⁴³ Diod. XIII. 44. 1; XIII. 54. 1; XIV. 54. 5; Aristot. *Pol.* II. 10; Polyb. III. 33. 14-28; Liv. XXI. 22. 2-3; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 81, 89.

⁵⁴⁴ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 102.

⁵⁴⁵ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 102.

Bir birleşme söz konusu olmasa da, Kuzey Afrika kolonileriyle Kartaca arasındaki bağlar özellikle yakındır. Diodoros, Libya Fenikelilerinin, Kartacalılarla aynı evlilik haklarına sahip olduklarını dile getirir.⁵⁴⁶ Hannibal'ın Makedonyalı Philippos'la yaptığı antlaşmanın önsözünde Polybius, Kartacalılardan sonra “*Kartaca hakimiyeti altında olup aynı yasalarla yaşayan herkes*”ten bahseder.⁵⁴⁷ Bu da, Libya Fenikelilerinin Kartacalılarla aynı şahsi haklara sahip olduklarına işaret etmektedir.

Kuzey Afrika kentlerinde kentsel bağımsızlık sürdürülmüş olsa da bu durum asker ve vergi verme dayatmalarının doğurduğu huzursuzluk ve isyanlara engel olamamıştır.⁵⁴⁸ Nitekim Kartaca, göreceli bağımsızlıklarına rağmen kolonilerden faydalanıp ayakta kalsa da, kriz döneminde hızla ve hepten çökmüştür.⁵⁴⁹ Kartaca, büyük bir devletin temellerini atıp yerel bağımsızlık ilkesini uygulasa da tüccar kökenli olması ile anayurt Fenike'den miras alınan tipik kent geleneğinin sürdürülmesi, güçlü bir imparatorluğa dönüşmesini engeller.

3.2.3 Afrika'da Kurulan Diğer Koloniler

Afrika kıyılarına doğru gelindiğinde, kaynaklara göre en eski koloni Utica'dır. Velleius Paternulus'un anlatısına göre Utica MÖ 1100 civarında kurulmuştur.⁵⁵⁰ Kuzey Afrika'da kurulan diğer Fenike kolonileri, Tyros yıllıklarında MÖ 9. yüzyılda İttobaal tarafından kurulduğu söylenen Auza ile Leptis Magna (Büyük Leptis), Hippo ve Hadrumetum'dur (Suse).⁵⁵¹ Sallustius'a göre Leptis Magna Sidonlu mültecilerin kolonisi iken Hadrumetum Tyroslularca kurulmuştur.⁵⁵² Stephanus, Malta'nın karşısında yer alan Kuzey Afrika kenti Acholla'nın, Fenikeliler tarafından kurulmuş olduğunu belirtir.⁵⁵³ Acholla'nın hangi dönemde

⁵⁴⁶ Diod. XX. 55. 4.

⁵⁴⁷ Polyb. VII. 9. 2-3; VII. 9. 5; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, ss. 209-210.

⁵⁴⁸ Libya isyanları bu isyanlara örnek gösterilebilir. Polyb. I. 70. 9; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 28.

⁵⁴⁹ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 188-189.

⁵⁵⁰ Vell. I. 2. 3.

⁵⁵¹ Nowaszczuk, “A few remarks on the ancient ...”, s. 66.

⁵⁵² Sallust. *Iug.* 19

⁵⁵³ Steph. A152. 19-20.

kurulduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte MÖ 7. yüzyıldan önce yani Kartaca gücünün çevre bölgeyi ele geçirmesinden önce kurulduğu varsayılmaktadır.⁵⁵⁴

Burada şu noktanın belirtilmesi gerekir, Afrika’da kurulan ve aynı zamanda en güçlü Fenike kolonisi olan Kartaca hızla güç kazanıp kendi kolonilerini kurmuştur. Bu da kentlerin daha önce kurulmuş Fenike kolonisi mi yoksa daha sonra Kartaca tarafından kurulmuş koloniler mi oldukları sorusunu gündeme getirir. Çoğu zaman ikincil gelişimlerinin ana Fenike gelişiminden ayırt edilmesi mümkün olmadığından bunun net cevabını vermek zordur. Kuzey Afrika’da muhtemelen Kartacalılar tarafından kurulmuş diğer koloniler Oea (Tripoli/Trablusgarp), Sabratha, Acholla, Leptis Parva, Thapsos, Hermakon (Bon Burnu), Konstantin, Philippeville, Tipasa, Cicelli, Kollo, Guraya, Melilla, Emsa, Sidi Abdselam ve Tamuda’dır.⁵⁵⁵ Sözü edilen kentler aynı zamanda Kartaca kentleri olduğundan Kartaca konusu ele alınırken çokça bahsedilse de tekrara düşülmemesi adına burada ayrı başlıklar halinde ele alınmamıştır.

Harita 8: Afrika’da Kurulan Kartaca Kolonilerinin Yer Aldığı Harita: Liksos-Racgoun-Kirta-Kartaca-Hadrumetum⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Dudley Buxton, “The Ethnology of Malta and Gozo”, s. 170; Vella, “The invention of the Phoenicians:...”, s. 26; A. I. Meza, “Ancient Egyptian Art in Malta”, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 16, Desert and Sown: Papers presented at the American Schools of Oriental Research, 2003, s. 103.

⁵⁵⁵ Aristot. *Mir. Ausc.* 134; Ioseph. *Ant. Iud.* VI. 324; Sil. *Pun.* III. 256; Sall. *Iug.* XIX. 1; Sol. *Coll. Mem.* XXVII. 9; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 27; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, ss. 222-223; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 210; Knapp, *North West Africa: ...*, s. 14; Baccar ve Souq, “Archaeological Sites of Sabratha ...”, ss. 3-27.

⁵⁵⁶ <http://www.pheniciens.com/persos/elissa.php?lang=en> (Erişim Tarihi:11.04.2023)

Kartaca konusuna gelindiğinde Bullitt, Kartaca tarihine ilişkin dört aşama öne sürmektedir. Bunlar, MÖ 550'ye kadar süren barışçıl genişleme dönemi, Sicilya ve Sardinya'nın kontrolüyle sonuçlanan fetih dönemi, MÖ 480-264 yılları arasında Sicilya'nın mülkiyeti için Yunanlarla yaşanan mücadele ve MÖ 264'te başlayıp MÖ 146'da şehrin yıkılmasıyla sona eren Roma ile savaşlar dönemidir.⁵⁵⁷ Yunan ve Latin yazarlar daha çok, Kartaca ile Syrakusai ve sonraları da Kartaca ile Roma arasındaki savaşlar üzerinde yoğunlaştığından bu konudaki anlatıların daha kapsamlı ve detaylı olduğu söylenebilir. Çoğunluğu sözü edilen olaylardan kısa bir süre sonra yazılmıştır. Kartaca tarihinin geri kalanı konusundaki bilgilerse oldukça sınırlıdır. Aristoteles'in Pön yönetim sistemi hakkındaki gözlemleri, bu açıdan nadir örneklerdendir.⁵⁵⁸

Yunan ve Romalı yazarların Kartaca konusuna taraflı baktıklarını unutmamak gerekir. Düşmanları Kartacalılar'dan doğal olarak kötü şekilde bahsetmiş, onları zalimlik ve ihanetle suçlamışlardır. Burada Hannibal istisna teşkil eder. Herhâlde Romalıları ağır bozgunlara uğratmasına mazeret bulmak için, tarih yazarları Hannibal'ın karakterini ve yeteneklerini övmüşlerdir. Kartaca'nın gücü konusunda da çoğunlukla abartılı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Ordusunun ve filosunun gücü ve ayrıca genel olarak nüfusu, kentin zenginliği ve hükümranlılığının boyutu konusunda verilen rakamların zaman zaman abartıldığı görülmektedir.⁵⁵⁹ Kısacası belgelendirmelerin dolaylı ve eksik olması sebebiyle, Kuzey Afrika'da Fenike-Pön kolonileşmesi ile Kartaca konusunda net bir fikir edinilememektedir. Diğer yandan Fenike-Pön dünyasının bu parçası için diğer yerlerine nazaran çok daha fazla kaynak ve veri bulunduğu da bir gerçektir.

⁵⁵⁷ Plin. nat. XXXIII. 15. 1; O. H. Bullitt, *Phoenicia and Carthage: a thousand years to oblivion*, Dorrance Publishing, Philadelphia, 1978; A. Erskine, "Encountering Carthage: Mid-Republican Rome and Mediterranean Culture", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Supplement, No. 120, Creating Ethnicities & Identities in the Roman World, 2013, s. 116; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 171; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 7; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 282; J. H. S. McGregor, *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa, Kriz Çağına Nasıl Geldik?*, Çev. B. Gönülşen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 176.

⁵⁵⁸ Aristot. Pol. II. 10-11; Zonar. 8. 10.

⁵⁵⁹ Polyb. I. 8. 1; Liv. XXI. 1-36; Nep. XXII. 1-13; Suet. Tib. 2; Plut. Pyrrh. XXII; Vell. 2. 18; Zonar. 8. 10-11; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, s. 181; Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü ...*, s. 26, 28.

3.3. İspanya’da Kurulan Koloniler

Fenikeliler, İspanya’yı altın, kalay ve en önemlisi, gümüş madenlerinin kaynaklarını denetim altına almak amacıyla kolonileştirmişlerdir. Diodoros, bunun önemi üzerinde durarak, kolonilerin kuruluşunun sonucundan çok nedeni olduğunu dile getirir. Fenikeliler, bu ticaret sayesinde bazıları Sicilya ile komşu adalarda, diğerleriyse Libya, Sardinya ve İberya’da olmak üzere pek çok koloni kurmuşlardır.⁵⁶⁰

Cadiz’in kolonileştirildiği dönemle ilgili anlatılara örnek olarak Strabon, Posidonios’tan alıntı yaparak, Tyrosluların Herakles Sütunları’na çeşitli seferler düzenlediklerini söyler. Bu seferlerin üçüncüsünün Cadiz’in kuruluşuyla sonuçlandığını dile getirir.⁵⁶¹ Velleius Paterculus, denizler hâkimi olan Tyros filosunun Troia’nın düşüşünden on yıl sonra, MÖ 1100 civarında, İspanya’nın ucundaki bir adada Cadiz’i kurduğunu belirtir; aynı Tyroslular çok geçmeden, Utica’yı da kurmuşlardır diye de ekler.⁵⁶² Utica kaynaklarında MÖ 1101 tarihi verildiğinden, Cadiz’in MÖ 1110’da kurulmuş olduğu iddiasıyla çelişen bir durum gözlenmemektedir.

Arkeolojik açıdan bakıldığında, 1963’te Almunecar (antik Sexi) yakınlarında Cerro de San Cristobal nekropolünün ve 1964’te de Torre del Mar yakınlarında Cortijo de los Toscanos nekropolünün keşfedilmesi, MÖ 8. yüzyıla dek inebilmeyi sağlar.⁵⁶³ Öyleki bu iki nekropolün ilkinde MÖ 9. yüzyıl firavunlarının kabartmaları bulunur. Tabi bunların sonradan ithal edilmiş olabilecekleri de unutulmamalıdır. MÖ 8.-7. yüzyıldan kalma Naamel adlı bir Cadizli’nin Fenikece yazılı mühür ile MÖ 7. yüzyıla ait I. Psammetikhos’un (MÖ 595-589) Alcacer do Sal’da (Salada yakınları) bulunan mühürü ile aynı döneme tarihlendirilen Carmona fildişi eldeki bulguları oluşturur.⁵⁶⁴ Bunlara bakılarak İspanya’da Fenike kolonileşmesi daha geç bir döneme tarihlendirilebilir. Bununla birlikte Akdeniz’de Fenike kolonileşmesi MÖ 1100’den itibaren İspanya kıyılarında ticaret merkezleri kurulması şeklinde başlamıştır. Nitekim Batı’yla

⁵⁶⁰ Diod. V. 3. 5; Sader, *Phoenician Trade and ...*, s. 34; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 195; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 36; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 481.

⁵⁶¹ Strab. II. 5. 5.

⁵⁶² Vell. I. 2. 3.

⁵⁶³ I. Negueruela ve diğerleri, “Seventh-century BC Phoenician vessel discovered at Playa de la Isla, Mazarron, Spain”, *The International Journal of Nautical Archaeology Society*, 24/3, 1995, s. 192, 193; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 483, 485.

⁵⁶⁴ W. Culican, “Phoenician Remains from Gibraltar”, *Australian Journal of Biblical Archaeology*, 2/1, 1968, s. 117; Pappa, “Greek magic on the Atlantic? ...”, s. 47, 52; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 106.

ticari ilişkileri bu dönemde Akhalardan önce başlamıştır. İlk Fenike yerleşimlerinden olan Cadiz, Tartessos gümüş madenleri bölgesinin varlığından dolayı ticari açıdan büyük bir öneme sahiptir.⁵⁶⁵ Fas kıyısındaki Liksos'un, Plinius'un da dile getirdiği gibi, Cadiz'den önce kurulmuş olduğu yönündeki gelenek de önemlidir.⁵⁶⁶ Strabon, Fenikelilerin Troia Savaşı'ndan sonra Herakles Sütunları'nın ötesine yelken açıp oralarda kentler kurduklarını iddia eder.⁵⁶⁷ Son olarak, Yunan kolonizasyonunun MÖ 8. yüzyılda başladığı ve bunun Fenikelilerin onlardan önce geldiklerine işaret ettiği yadsınmamalıdır.

Fenike kolonizasyonu konusundaki başlıca sorunlardan biri de Akdeniz yayılcılığı hareketinin bir yönünün tamamen bağlı olduğu Tarşış/Tartessos'un konumlandırılması meslesidir. Eski Ahit'te İsrail Kralı Süleyman'la ilgili olarak şunlar yazar: “(...) *Hiramın gemileriyle beraber kralın denizde Tarşış gemileri vardı; Tarşış gemileri üç yılda bir kere altın ve gümüş, fildişi ve maymunlar ve tavus kuşları ile yüklü olarak gelirlerdi.*”⁵⁶⁸ Yeremya da, “*Tarşışten dövülmüş gümüş levhalar ve Ufazdan altın getirilir*” der.⁵⁶⁹ Hezekiel ise Tyros için şunları söyler: “*Her çeşit malın çokluğundan ötürü Tarşış senin tacirindi; senin pazarlarına gümüş, demir, kalay ve kurşun verirlerdi.*”⁵⁷⁰ Burada Tarşış donanması belki de genel manasıyla okyanusa giden donanma anlamına gelse de, bu alıntılardan ve daha önemsiz başka alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, ifadenin kökeninin, Tarşış'ın Batı'daki maden açısından zengin bir kenti ya da bölgeyi tanımladığı gerçeği açık görünmektedir. Metinlerde söz edilen dönem MÖ 10. yüzyıl civarı ile sonrasına yerleştirilebilir.⁵⁷¹

Klasik kaynaklara geçildiğinde, Tartessos'un güney İspanya'daki bir yer olduğu açıktır. Sicilya'da, MÖ 600 civarında yazmış olan şair Stesikhoros, Strabon'un alıntıladığı, “*Tartessos*

⁵⁶⁵ Vell. I. 2. 3; Carpenter, “Phoenicians in the West”, s. 37; Negbi, “Early Phoenician Presence ...”, s. 599; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 25; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 483, 488.

⁵⁶⁶ Plin. nat. XIX. 22. 1; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 11; R. Barnett, “Ancient Ivories in the Middle East”, plate 54B; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 103; Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl ...”, s. 13.

⁵⁶⁷ Strab. I. 3. 2: “ἢ τε Μίνω θαλαττοκρατία θρουλεῖται καὶ ἡ Φοινίκων ναυτιλία, οἱ καὶ τὰ ἔξω τῶν Ἡρακλείων στηλῶν ἐπὶ ἤλθον καὶ πόλεις ἔκτισαν κάκει καὶ περὶ τὰ μέσα τῆς Λιβύης παραλίας μικρὸν τῶν Τρωϊκῶν ὕστερον.”; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 36; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 1.

⁵⁶⁸ I. Krallar 10. 22; Stieglitz, “Long-Distance Seafaring...”; Bikai, “Cyprus and the Phoenicians” s. 141.

⁵⁶⁹ Yeremya 10. 9.

⁵⁷⁰ Hezekiel 27. 12; Stieglitz, “Long-Distance Seafaring...”; Bikai, “Cyprus and the Phoenicians” s. 141.

⁵⁷¹ W. W. Covey-Crump, “The Situation of Tarshish”, *The Journal of Theological Studies*, Vol. 17, No. 67, 1916, s. 284.

nehirinin sınırsız, gümüş köklü kaynakları”ndan bahseden bir dize bırakmıştır.⁵⁷² Şayet bu dize nehirle ilgiliyse, yine Strabon’un alıntılardığı şair Anakreon (MÖ 530 civarı) da, Tartessos’un uzun ömürlü kralı Arganthonios’la ilgili olarak, kentten bahseder.⁵⁷³ Herodotos MÖ 5. yüzyılda, ama daha erken bir döneme gönderme yaparak, Kolaïos’un Tartessos yolculuğunu ve Phokaialılarla yerel kral Arganthonios arasındaki dostluğu anlatır.⁵⁷⁴ Son olarak, Tartessos, adını eskiden yine Tartessos denen Baetis (Guadalquivir) nehrinden alan meşhur bir İberya kentidir. Bu nehir, sularında gümüş ve kalayla beraber bol miktarda altın ve tunç taşır. Tartessos nehri ağzına ulaştığında iki kola ayrılır. Tartessos kenti, bir ada gibi, iki kolun arasında yer alır.⁵⁷⁵

Eski Ahit’teki Tarşış’in Yunan Tartessos’la aynı yer olduğu kesin midir? sorusuna gelince yakın tarihli çalışmalarda Tarşış genellikle, özel addan çok, (Samice kök: -rss) “maden” anlamında cins adı olarak görülür. Bu görüş pek olası görünmese de Tarşış’in Tekvin şeceresinde her ikisi de Kıbrıs adasına işaret eden Elişa ve Kittim’le birlikte görüldüğü gerçeği göz ardı edilmemelidir.⁵⁷⁶ Bu da, Iosephus’un Tarşış’in Kilikya’daki Tarsus’la özdeşleştirilmesi gerektiği yönündeki antik kuramını doğrular.⁵⁷⁷ Bu gözlemlerin değeri ne olursa olsun, ses benzerliği nedeniyle Tarşış’in gerçekten de, Tartessos anlamında kullanıldığı kesin görünmektedir. Dolayısıyla, Tartessos büyük ve maden ticaretiyle zenginleşmiş bir kettir. Cadiz’le ilişkisi konusunda ise Cadiz Fenikelileri, Tartessosluların yol ve ticaretlerinin varisleridir. Bunları kullanmış ve destek vermiş olmalılardır. Fenikelilerin Cadiz’i Tartessos yakınlarında kurmalarının nedeni de budur. Tartessos’un tam olarak nerede olduğu ise farklı görüşler barındırır. Geleneksel İspanya kuramında, kent, Jerez yakınlarındaki Mesas de Asta’ya, antik Asta Rega’ya veya Huelva ya da civarına, Saltes adasına yerleştirilir. Her

⁵⁷² Strab. III. 2. 11.

⁵⁷³ Strab. III. 2. 14; Anakr. fr. 361.

⁵⁷⁴ Strab. III. 2. 11; III. 2. 14; Hdt. I. 163; IV. 152.

⁵⁷⁵ Strab. III. 2. 2-3; A. Schulten, *Avieni Ora Maritima*, s. 135; Sherratt, “The Growth of the...”, s. 371; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 36; A. T. Fear, “Review: Phoenician Settlements, *Mountains of Silver and Rivers of Gold. The Phoenicians in Iberia*, by A. Neville”, *The Classical Review*, New Series, Vol. 59, No. 1, 2009, ss. 177-179; Bierling, *The Phoenicians in Spain...*, s. XI; Miles, *Carthage Must Be Destroyed*, s. 14; Steinby, *Rome Versus Carthage ...*, s. 8.

⁵⁷⁶ Tekvin 10, 4; Tarşış’in Kıbrıs’ta mı İspanya’da mı, hangi bölge olduğu sorusuyla ilgili farklı görüşler için bk. Treumann ve Watkins, “Phoenicians in Spain”, s. 33.

⁵⁷⁷ Ioseph. *Ant. Iud.* IX. 208.

halükarda yeri kesin olarak tespit edilemeyen bu antik kent aşağı Guadalquivir bölgesindedir.⁵⁷⁸ Fenike kolonizasyonunun Cadiz'den yayılması konusunda ise Strabon, Tyroslular'un "Homeros çağından önce İberya'nın ve Libya'nın en iyi yerlerini fethettiklerini belirtir.⁵⁷⁹ Bu kıyıda ve iç kesime doğru, fetihten çok yanaşma limanlarını birden fazla noktada güçlendirme amaçlı bir genişleme olabilir.

Kartaca'nın gücünün zamanla artması, Batı'daki limanların kontrolünde Tyros'un yerini almasını sağlar. İspanya bölgesine gelince, Timaios'un Diodoros tarafından aktarılan anlatısına göre, Kartaca'nın kuruluşundan yüz altmış yıl sonra, MÖ 654-653'te Kartacalılar Balear Adaları'ndaki İbiza'da bir koloni kurmuşlardır.⁵⁸⁰ Eresos adı, herhâlde, Ebysos yerine geçer; Latince Ebusus ve günümüzde İbiza buradan gelir. Bu durumda, arkeolojik buluntular tarihsel verileri tamamen doğrulamaktadır. Bythia'da keşfedilmiş olan Sardinya tipi pişmiş toprak heykelciklere İbiza'da, Isla Plana'da da rastlanır ve bunlardan bazıları MÖ 7. yüzyıla aittir. Bu durumda Isla Plana buluntuları ilk önce Kartaca yanaşma limanları kurulduğunu ve yerleşimcilerin sonradan buradan büyük adaya yayıldıklarını düşündürür.⁵⁸¹

İspanya limanlarına giden deniz ve ticaret yollarının denetimi açısından belirleyici bir konuma sahip İbiza'nın işgali de son derece önemlidir. Cadiz'e, İbiza'ya, güneybatı Sardinya'ya ve Sicilya'nın batı ucuna sahip olmak, Afrika kıyıları açıklarını koruyan aşılma bir bariyer oluşturmak anlamına gelir. Herakles Sütunları'na ulaşmaya çalışan ve hatta Malaga yakınlarındaki Mainake'de bir koloni kuran Yunanlar zamanla güney İspanya'yla ticareti keserek Akdeniz'in kuzey kıyılarına yönelmişlerdir. MÖ 600 civarında Massalia'nın, MÖ 560 civarında Alalia'nın ve MÖ 550 civarında Emporion'un kuruluşları, siyasi ve ticari gelişim

⁵⁷⁸ İspanya'daki Tartessos'un Tarış olduğu, İsrail kralı Süleyman'ın kendisine altın, gümüş ve egzotik lüks eşyalar sağlamak için Tarış gemilerini gönderdiği diyarın burası olduğuna dair görüş için bk. I. Krallar 10. 22; Kronikler 9. 21; GGM I. s. 201; Treumann-Watkins, "Phoenicians in Spain", s. 29; Krş. Covey-Crump, "The Situation of Tarshish", s. 288; Huelva için ayrıca bk. F. González de Canales ve diğerleri, "The Pre-colonial Phoenician emporium of Huelva ca 900-770 BC, *Bulletin Antieke Beschaving*, 81, 2006, ss. 13-29; Niemeyer, "Archaeological Evidence of Early Iron ...", s. 85; Fear, "Review: Phoenician Settlements", ss. 178; Fernando González De Canales Cerisola, "Tarshish-Tartessos, the Emporium Reached by Kolaos of Samos", *CIPOA*, 2, (Cahiers de l'Institut du Proche-Orient Ancien du Collège de France), Paris, 2014, ss. 559-576; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 27, 97-102.

⁵⁷⁹ Strab. III. 2. 14; Van Dommelen, "Colonial Constructs: ...", s. 318.

⁵⁸⁰ Diod. V. 16. 2-3.

⁵⁸¹ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 103; Negueruela ve diğerleri, "Seventh-century BC Phoenician vessel ...", ss. 189-197; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition ...", s. 483.

aşamalarına işaret eder. Yine de, İspanya’da Yunan nüfuzu tamamen yok olmamıştır. Herodotos’a göre, MÖ 7. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl ortaları arasında Tartessos kralı Arganthonios Hellenseverliğiyle ünlüdür.⁵⁸²

Yunanlarla MÖ 535’te, Alalia’da belirleyici bir karşılaşma yaşanır. Etrüsklerle ittifak kuran Kartacalılar Phokaialıları yenilgiye uğratarak Akdeniz bölgesinin denetimini ele geçirirler. İspanya yolu, Yunanlara artık kapanmıştır. MÖ 510’da Kartaca’nın Roma’yla yaptığı ilk antlaşmada batı Akdeniz’de Pön hâkimiyeti kabul edilir. Bu antlaşmaya göre Romalılar ve müttefikleri Güzel Burun ötesine yelken açmayacaklar yani Kartaca burnunun batısına geçmeyeceklerdir.⁵⁸³

MÖ 348’de Roma’yla yapılan ikinci antlaşmaya göre ise Romalılar, Bon Burnu ve Mastia’daki Tarseum ötesinde ticaret yapmayacak ya da kent kurmayacaklardır. Kent kurmama maddesi Kartaca egemenliğinin yarımadanın güneyine yayıldığına işaret eder. Böylece bölgede egemenliğin Alalia çarpışması (MÖ 535) ile Roma’yla yapılan ikinci antlaşma (MÖ 348) arasında kurulup güçlendiğini söylemek mümkündür. Güney kıyılarındaki başlıca Pön kolonileri, Roma çağında kendi sikkelerini basarak önemlerini kanıtlamış olan Sexi, Malaga ve Abdera’dır.⁵⁸⁴ Bunların daha çok balık kurutma sanayisiyle uğraşan küçük kentler de olduğu düşünülebilir. Arkeolojik olarak kanıtlanmış bulunan doğu sınırı, günümüzdeki adı Villaricos olan Baria ve Roma’yla yapılan ikinci antlaşmada belirtilen sınır da Cartagena yakınlarındaki Mastia’dır.⁵⁸⁵

Herakles Sütunları’nın ötesine geçildiğinde, Atlas okyanusu kıyısındaki yeni merkezler Cadiz’den doğmuştur. Avienus’un *Ora maritima*’sında, MÖ 500’den hemen sonrasına tarihlendirilebilecek Yunanca bir metnin çevirisinde, Kartacalıların Herakles Sütunları’nın

⁵⁸² Hdt. I. 163; Giunilia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 484; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making* ..., s. 36, 57.

⁵⁸³ Verg. *Aen.* X. 84; KAI 277; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun* ..., s. 50; Elayi, “Studies in Phoenician Geography ...”, s. 83; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 50; Vance (b), “Literary Sources for ...”, s. 114; Fitzmyer, “The Phoenician Inscription from Pyrgi”, s. 285-287; Fletcher, “A Database of Imports ...”, s. 15.

⁵⁸⁴ Negueruela ve diğerleri, “Seventh-century BC Phoenician vessel ...”, s. 192, 193; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making* ..., s. 36; Sestier, *Antikçağ’da Korsanlık*, ss. 101-102.

⁵⁸⁵ Moscati, *Fenikeliler*, s. 308.

ötesinde “halkları ve kentleri” olduğu söylenir ve MÖ 4. yüzyılda Sahte-Skylaks *Periplousu* ’nda da bölgede pek çok Kartaca ticaret alanı bulunduğu söz edilir.⁵⁸⁶ Garcia y Bellido, Roma çağına ait balık kurutma fabrikalarının bulunmuş olduğu ve muhtemelen Pön merkezlerinin devamı olan İspanyol-Portekiz yerleşmelerinin listesini çıkarmıştır. Mellaria, Bailon, Baisipo ve Cadiz’in ötesinde, Cacella, Antas, Torre de Ares, Praia de Quarteria, Pera de Baixo, Portimao, Vao, N. Senhora de Luz, Bocca do Rio; daha da kuzeye gidildiğinde, Troia yakınlarında, Sado’nun ağzında başka balık kurutma sanayileri de vardır. İspanya’nın güneybatı köşesinde, Pön sikkelerinin keşfedilmiş olduğu başka merkezler de bulunmaktadır. Asido (Medina Sidonia), Oba, Vesci, Lascuta, Arsa, Iptuci, Ituci, Olont, Turris Regina vd. Bailon’da da sikke bulunmuştur. Son olarak, yer adları, sırasıyla Malaga ve Sexi yakınlarındaki Suel ve Selambina’nın da Pön kökenli olduklarını düşündürür.⁵⁸⁷

Klasik kaynaklarda söz konusu bölgede yaşayan halk için tekrar tekrar “Libyafenikeliler” ifadesinin kullanılması, Kartaca nüfuzunun kıyı yerleşimleriyle sınırlı kalmayıp iç kesimlerde de yayıldığını gösterir. Bunlar kuşkusuz, Kuzey Afrika unsurunun da önemli oranda görüldüğü Kartacalı yerleşimcilerdir ama terim yalnızca bu belirli bölge için geçerlidir.⁵⁸⁸ Birinci Kartaca Savaşı MÖ 241’de, Sicilya’nın kaybedilmesiyle sonuçlanır, hemen ardından da Sardinya’yla Korsika’nın kaybı gelir. Anayurtta ise paralı askerlerle savaşılmıştır.⁵⁸⁹ İspanya’da yerli halk ise yaşanan krizden faydalanarak bölgedeki Kartaca topraklarını ele geçirmiştir. Bunun Birinci Kartaca Savaşı sırasında mı, yoksa bu savaşın sonuyla (MÖ 241) Hamilcar Barka’nın seferi (MÖ 237) arasında mı olduğunu ise kesin olarak bilinmemektedir. Kartaca’daki paralı asker kriziyle İspanya’daki egemenlik krizi aynı sıralarda yaşanmış olabileceğinden, bu son çözüm daha muhtemeldir. Yerel halkın Kartaca’ya karşı saldırısı Cadiz’de direnişle karşılaşır ve Hamilcar Barka MÖ 237’de, paralı askerlere karşı verilen savaşı zaferle sona erdirdikten sonra,

⁵⁸⁶ Skylaks *periplus* 110-111; Av. Or. 360-380; GGM I, s. 16; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339.

⁵⁸⁷ Negueruela ve diğerleri, “Seventh-century BC Phoenician vessel ...”, s. 192, 193; Sikke örnekleri için bk. SNG BM Spain 54, 91, 104.

⁵⁸⁸ Libyafenikeliler Pön Afrika kökenli karışık ırkı ifade eder. Liv. XXI. 22; XXI. 25. 40; Diod. XX. 55. 4; A. Jimenez, “Punic after Punic Times, The Case of the so-called ‘Libyphoenician’ coins of the southern Iberia”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, s. 223; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 6.

⁵⁸⁹ Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 219; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 73; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 43.

buraya çıkar.⁵⁹⁰ Kartaca nüfuzunun ilk sınırlarının ötesine geçen bu yeniden fetih Kartacalıların Akdeniz adalarından sürülmelerine yol açan politik ve askeri durumun doğal sonucudur. İspanya, Roma'dan alınacak intikamın tek dayanağı haline gelmiştir. Paralı asker bulma olasılığının yüksek olması ile bölgenin madeni ve tarımsal zenginliği bunda etkili olmuştur.⁵⁹¹

Hamilcar'ın seferinin ve İspanya'yı fethetme niyetinin Kartaca senatosunun genel politikasından çok bireysel bir politikanın sonucu olması pek de mümkün görünmemektedir. Hamilcar girişiminde mutlak bir başarıya ulaşır ve dokuz yıl içerisinde, askeri zaferler ve diplomatik maharet sayesinde, yarımada'nın güney kısmının tamamının denetimini ele geçirir. Akra Leuke'nin (Castrum Album) kuruluşu, İspanya'daki gücünün doruk noktasıdır.⁵⁹² Elike çarpışmasında (MÖ 228) yenilgiye uğrayıp hayatını kaybetmesinin ardından, yerini, siyasi ve askeri hedeflerini sürdürecektir olan damadı Hasdrubal alır.⁵⁹³ İşgal edilmiş topraklar üzerindeki denetimini pekiştirdikten sonra, eski Mastia'nın yerinde yeni Pön kenti Cartagena'yı kurar ve MÖ 226'da Roma'yla, Pön yayılmasının sınırının Ebro üzerinden çizildiği bir anlaşma yapar. Bu, tam da Roma'nın zorlu bir dönemden geçtiği bir zamanda, Kartaca'nın İberya'daki egemenliğini önemli oranda genişletebilmesini sağlayacak büyük bir diplomatik başarıdır. Hasdrubal'ın MÖ 221'de öldürülmesi üzerine iktidar Hannibal'a geçer.⁵⁹⁴ Hannibal hemen, egemenliğini iç kesimlere de yaymaya karar verir. Helmantike (Salamanca) ve Arbukala (muhtemelen Toro) düşer ve düşman Tagus'ta bozguna uğratılır. Ebro'nun güneyindeki tüm bölge Kartaca'nın eline geçer ve MÖ 218'de Saguntum'da İkinci Kartaca Savaşı başlar.⁵⁹⁵ Görünüşe bakılırsa tüm İspanya'da Kartaca egemenliğini güvenceye almış olan, Alplerin

⁵⁹⁰ Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 76; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, ss. 94-95; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 51; Prag, "Tyrannizing Sicily: The Despots ...", s. 67.

⁵⁹¹ Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, ss. 94-95; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 51; Prag, "Tyrannizing Sicily: The Despots ...", s. 67.

⁵⁹² Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 76.

⁵⁹³ Diod. XXV. 10. 3; Goldsworthy, *The Fall of Carthage*, s. 137; Prevas, *Hannibals Oath the Life...*, s.12-13; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 76.

⁵⁹⁴ Diod. XXV. 12; App. VIII; Polyb. II. 24. 10-16; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 76; Smith, *Carthage and the Carthaginians*, s. 163; Orhun, "Kartacalı Hannibal", ss. 713-715.

⁵⁹⁵ Plin. nat. VII. 3. 1; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 267; Kaya, "Roma-Anadolu İlişkilerinin İlk Yüzyılı", s. 26; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 76; Atlan, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları ...*, ss. 84-85; Guzzo, *Kartaca*, s. 58.

ötesine hızla geçilmesinin ardından, savaşın gidişatı değişir. Scipio MÖ 209'da Cartagena'yı ve MÖ 206'da da Cadiz'i fethederek İspanya'da Fenike-Pön tarihine son noktayı koyar.⁵⁹⁶

⁵⁹⁶ Cic. *Cat.* IV. 21; Eutr. III. 18-23; Liv. XXI. 39; Polyb. X. 15; Liv. XXVI. 47. 1-2; F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. II, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1967, s. 191-192; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 79; R. D. Marks, *Scipio Africanus in the Punic of Silius Italicus*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 1992, s. 213; A. N. Hall, *Scipio Africanus in Spain the Key to the Second Punic War*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eastern Michigan University, 2003, s. 33; Hoyos, *Mastering the West...*, s. 176; Şahin, *Roma-Kartaca Savaşları*, ss. 96-97; Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü ...*, s. 23, 29-30; Baker, *Eski Roma Bir İmparatorluğun ...*, s. 53, 55, 56, 209; Orhun, "Kartacalı Hannibal", s. 722; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 268; G. Herm, *Phoenicians, The Purple Empire of the Ancient World*, Çev. C. Hillier, William Morrow Company, New York, 1975, s. 215.

4. KÜLTÜREL ETKİLER

Deniz ticaretinin başlaması ve yayılması sonucunda üretilen mallarla birlikte uygarlıklar birbirleriyle kültür alışverişi ve etkileşimi içerisine girmişler ve böylece kültürler de deniz aşırı bölgelere taşınmıştır. Yunan toplumunda kullanılan yazının Fenikeliler tarafından bölgeye getirilmiş olması bunun en güzel örneğidir. Herodotos'a göre, Yunan alfabesinin kökeni Fenike alfabesine dayanır. Fenikelilerin kullandığı alfabe ise Mısır hiyeroglif yazı sisteminin değiştirilip geliştirilmesiyle oluşmuş ve Yunanistan'a Fenikeli tüccarlar aracılığıyla aktarılmıştır.⁵⁹⁷ Buradan hareketle bu kısımda Fenikelilerin Akdeniz dünyasına bıraktığı kültürel etkiler araştırılırken konunun kapsamı ve anlaşılabilirliği açısından Sanat-Mimari, Dil ve Din-İnanç olmak üzere üç ana başlık altında incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür. Bölgeler ve maddi kalıntılar üzerinden Fenike kültürünün Akdeniz'deki yansımaları teker teker örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

4.1. Sanat ve Mimari

Sanat ve mimari söz konusu olduğunda kültürel etkileşimin izlerinin sürülmesine yardımcı olan en önemli kaynak grubu arkeolojik buluntulardır. Fenike kolonilerinin bulunduğu veya etkileşimde olduğu bölgelerde gün yüzüne çıkan kalıntılar, Fenike kolonizasyonunun kültürel etkisini gözler önüne serer. Aşağıda teker teker koloniler ve o bölgede yer alan arkeolojik buluntular üzerinden sözü edilen etki tespit edilmeye çalışılmıştır. Yalnız burada değinilmesi gereken nokta şudur ki, kültürel açıdan Fenike'nin bağımsız karakteri iç kesimde yeni kültürlerin karşısında Kenan uygarlığının sürdürülmesi ve devam ettirilmesi işlevini görmüştür. Zamanla Suriye-Filistin iç kesiminin kültürel yansımaları Fenike kıyı kesiminin kültürel yansımalarına kıyasla ikincil konumda kalmıştır. Bir kültürün bağımsızlığı, diğer kültürlerle karşı özgünlüğü ile ölçülürse Fenike uygarlığının bu konuda rakipsiz olduğu düşünülebilir. Fenikeliler, Doğu'yla Batı arasındaki kültürel ilişkilerde belirleyici etmen olmuştur. Pön tarihi ve kültürüne bakıldığında da son derece geniş bir alana yayıldığı ve Fenike kültürünün

⁵⁹⁷ Hdt. V. 58; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 41; Bayramov, "Levant Gemiciliği ve Persler", s. 44; J. L. Scarpaci, "Material Culture and the Meaning of Objects", *Material Culture*, Vol. 48, No 1, 2016, s. 1; E. M. Gascón ve diğerleri, "Central Mediterranean Phoenician pottery imports in the Northeastern Iberian Peninsula", *J. Archaeol. Sci. Rep.*, 3, 2015, ss. 237-246; Ehsani ve Sivrikaya, "Okyanus ve Deniz ...", s. 397; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 6; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 271, 276; F. Coulmas, *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*, Blackwell Publishing, Oxford, 1999, s. 402; L. A. Waddell, *The Aryan Origin of the Alphabet*, The Edinburgh Press, London, 1927, s. 6; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 6.

özelliklerinin sürdürülmesinin yanı sıra yeni unsurların geliştirildiği görülür. Örneğin siyasi kurumlarda görülen *suffete* sistemi, Pön karakteristik özelliğine sahipken; Pön tanrıları genellikle Fenikelidir ya da Fenike tanrılarının şekil değiştirmiş halidir.⁵⁹⁸ Fenike-Pön kültürünün daimi bir özelliği olan açık hava tapınakları ve tofetler bu kültürel devamlılığın bir sonucudur.⁵⁹⁹ En çok da sanatsal üretimde bunu görmek mümkündür. Tipolojik ve ikonografik açılardan bakıldığında ürünlerin ithal malzemeden oluştuğu izlenimini oluşturur. Stel, lahit, heykelcik, maske, tılsım, mücevher, fildişi, mühür, cam ve çanak çömlek olmak üzere tüm sanat ürünlerinin genelinde aynı motifler görülmektedir. Tam da bu noktada yerel üretim ya da ithalat ürünü oldukları sorusu gündeme gelir. Fakat ele geçen ürünlerin Pön ya da Fenike kökenli olup olmadıkları sorunsalı aslında bir yandan da Fenike dünyasının temeldeki birliğini kanıtlamaktadır.⁶⁰⁰ Bu nedenle aşağıda sözü edilen bölge ve unsurlardaki kültürel izler bu durum göz önünde bulundurularak yorumlanmalıdır.

4.1.1. Malta

İlk olarak Malta'dan başlamak gerekirse, adadaki Fenike ve Pön kökeni ancak 1963 gibi yakın bir tarihten itibaren bir İtalyan arkeoloji ekibi tarafından incelenmiştir. Bu nedenle Malta'daki Fenike-Pön kültürü hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Buluntular arasında yer alan yazıtlar ve sikkeler ile mezarlar ve buralardan çıkan çanak çömlekler, Malta'nın Fenike-Pön evresine yönelik önemli kanıtlar sunar. Bu kültürün Fenike kökenli olduğuna dair kuşku bulunmamakta ve Fenikeli olan en eski buluntularla, Pön kültürüne ait sonraki buluntular arasında farklılıklar da açıkça gözlenebilmektedir.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Nardo, *The Punic Wars*, s. 21; Goldsworthy, *Fall of Carthage*, s. 30; Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, s. 97; Wolters, "Carthage and Its People", s. 193; Lloyd, *Destroy Carthage...*, s. 92; D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean, 247-183 BC*, Taylor & Francis Group, London, 2003, s. 22.

⁵⁹⁹ Harden, "The Topography of Punic Carthage", ss. 5-6; Hoyos, *The Carthaginians*, s. 81; Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", s. 283; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", ss. 40-41; M. M. McCarty, "Continuities and Contexts the Tophets of Roman Imperial Period Africa", *SEL*, 29-30, 2012-2013, s. 17.

⁶⁰⁰ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 7; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 35; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", ss. 391-392; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 154-155.

⁶⁰¹ SNG Cop. 94-97; 109-119; 144-178; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 394; Ciasca, "Le isole maltesi ..." ss. 21-25.

Malta'daki Fenike-Pön yerleşmeleri, Ptolemaios'un verdiği bilgiler doğrultusunda Melite kenti (Rabat-Medina), Chersonesos kenti (muhtemelen Valetta), Hera Tapınağı ve Herakles Tapınağı olmak üzere dört merkez üzerine temellenir.⁶⁰² Yakın zamana kadar bu yerleşmelerden elde edilen arkeolojik buluntular, Rabat-Medina ile Paula yakınlarındaki ve Ghain Qajjet'teki mezarlar olmak üzere oldukça sınırlıydı. Diğer iki tapınağın yani Hera Tapınağı ile Herakles Tapınağı'nın Valetta ve Marsaxlokk yakınlarında olduğu düşünülüyordu. 1963 yılında Tas Silg bölgesinde ele geçen yazıtların üzerlerinde yer alan Yunan Hera'yla Romalı Iuno'nun Fenike ve Pön eşdeğerleri olan Astarte ve Tanit'e yapılmış ithafların bulunduğu çok sayıda Pön levha kırığı bunu doğrular niteliktedir. Buradaki tapınak aynı zamanda Cicero'nun Verres'e karşı verdiği söylev sayesinde ünlenen tapınak olma özelliğine de sahiptir.⁶⁰³

Tas Silg kutsal bölgesindeki incelemeler sonucunda Pön evresi MÖ 6. ve 2. yüzyıllar arasına yerleştirilmektedir. Kireçtaşı bloklardan yapılmış kalın bir surla çevrili bir akropolü de içeren alan içerisinde farklı yapılar da mevcuttur. Bunlardan biri hayvan küllerinden ve çeşitli sunu kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla kurban alanına benzeyen küçük bir bölgedir. Kutsal alanda pişirme aşamasından önce üzerlerine Astarte ve Tanit'e yönelik ithafların kazındığı yüzlerce tabak kırığı bulunmuştur. Bu kırıklarla birlikte ayrıca çok sayıda koyun ya da kuş gibi bazı hayvanlara ait kemiklere de rastlanmıştır.⁶⁰⁴

Malta nekropollerinde MÖ 8.-7. yüzyıllara tarihlenen Fenike tipi mezarlarla karşılaşılır. Mantar ve yonca ağızlı testiler, çukur tabaklar, iki emzikli kandiller, çeşitli tiplerde fincanlar o döneme işaret eden Yunan malzemeleriyle yan yana bulunmuştur. Malta'nın Fenike-Pön etkisini gösteren kil ve taş heykelcikler Mısır etkili görüntüleriyle anayurt Fenike'yi hatırlatmaktadır.⁶⁰⁵ Ayrıca tamamı sırlı cam hamurundan yapılmış olan ve ağırlıklı bir Mısır

⁶⁰² Ptol. *geogr.* 4. 3. 47.

⁶⁰³ Stager, "Let No One Wonder at ...", ss. 428-429; Meza, "Ancient Egyptian Art in Malta", ss. 99-105, plate I, 1; Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", s. 173; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 180; Tekin, *Eskiçağ'da Para Antik ...*, s. 37.

⁶⁰⁴ Kıbrıs Kition'da benzer uygulamalar için bk. Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", s. 172, 179-181; V. Karageorghis, *View from the Bronze Age: Mycenaean and Phoenician Discoveries at Kition*, Dutton & Co., New York, 1976, s. 101, 105, 108; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 18; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 180; Markoe, *Phoenicians*, s. 136.

⁶⁰⁵ Meza, "Ancient Egyptian Art in Malta", ss. 99-105; Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", ss. 181-182.

etkisi gözlenen tılsımlara da Malta’da sık sık rastlanmıştır. Tanrılar, *ushabti*’ler, Bes uraeusları, *ujat* gözleri ve *jed* sütunların tasvir edildiği tılsımların bazılarında hiyeroglif işaretler görülmektedir. Sakallı bir erkek başının görüldüğü, içinde üzerine daha çok hayvan şeklinde Mısır şeytanları olmak üzere iki dizi figür işlenmiş altın bir varak bulunan altın tılsım muhafazası özellikle ilgi çekicidir. Ele geçen gümüş ve altından yapılmış mücevherlere örnek olarak ise Fenike palmet ve çiçeklerinden oluşan kutsal bir ağacın, iki yanındaki kakma grifon figürleri ile üzerlerinde kanatlı güneş kursunun görüldüğü altın bir bilezik parçası gösterilebilir.⁶⁰⁶

4.1.2. Pantelleria

Pantelleria’nın Fenike-Pön evresi hakkındaki bilgilere P. Orsi’nin 1894-1895 yıllarında ve Roma Üniversitesi’nin 1965’te yaptıkları araştırmalarla ulaşılır.⁶⁰⁷ Akropol, St Teresa ve St Marco adlı iki tepede yer almaktadır. Kazılar sonucunda pek çok kez onarım görmüş surlu bir kutsal alanın bir kısmı gün ışığına çıkartılmıştır. Pişmiş topraktan baş ve klafta⁶⁰⁸ sahip Pön tipi protom kalıntılarının kökeni, Orsi’ye göre, Bagno d’ell Acqua’ya dayanırken Ghirlanda mahallesindeki bir mezarda tipik Pön mücevherleri, küpeler ve kolyeler bulunmuştur. Latince-Pönce yazıların görüldüğü çeşitli sikkelerde İsis figürlerinin tasvir edilmiş olması, bu kültürün geç Pön evresindeki Mısır unsurlarını doğrulamaktadır. Akropol etrafında bir kavis halinde uzanan nekropollerde çok sayıda sivri dipli uzun kil amfora bulunmuştur. Ele geçen az sayıdaki Pön çanak çömleği ise küçük boyutlu bir yerleşme olduğunu düşündürmektedir.⁶⁰⁹

4.1.3. Sicilya

Sicilya’daki Fenike ve Pön kültürüyle ilgili doğrudan kanıtlar da son derece kısıtlıdır. Yeterli malzeme kaynağına sahip ve üzerinde geniş çaplı kazıların yapıldığı tek kent Motya’dır.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Holst, *Phoenician Secrets*, ss. 80-81; Torrey, “A Phoenician Necropolis at Sidon”, s. 18; Meza, “Ancient Egyptian Art in Malta”, ss. 99-105; Smith, “Archaeological and Inscriptional Evidence ...”, ss. 181-182; Bergeron, “Death, gender, and sea shells ...”, s. 175; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 150.

⁶⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Orsi, “Pantelleria: risultati di una ...”, ss. 449-540; R. Leighton, “Paolo Orsi (1859-1935) and the prehistory of Sicily”, *Antiquity*, Vol. 60, S. 228, 1986, ss. 15-20; D. Trump, “Pantelleria Revisited”, *Antiquity*, Vol. 37, S. 147, 1963, ss. 203-206.

⁶⁰⁸ Klaft, Mısır firavunlarının kullandığı çizgili kumaştan yapılmış başlıktır.

⁶⁰⁹ Orsi, “Pantelleria: risultati di una ...”, ss. 449-540; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as...”, ss. 338-349; Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl ...”, s. 12; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143.

⁶¹⁰ Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 17; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, ss. 283-293.

Diğer iki geleneksel Fenike-Pön yerleşmesi olan Palermo ve Solunto'dan ise Palermo sonradan kurulan kentin altında kalmış ve burada ancak kısa sur bölümleri, bazı mezarlar ve birkaç yazıtla sikke bulunabilmiştir.⁶¹¹ Solunto ise klasik kentin sonradan yükseldiği yerde olmayıp günümüz Cannita'sına yerleştirilmektedir. Bu iki kente ek olarak kentlerinin yaşadığı yıkımdan kurtulabilen Motyalıların kaçtıkları ve Kartacalıların sonradan tahkim ederek Sicilya'ya ilerleyişlerinde kullandıkları boyalı tasvirlerin görüldüğü adak *aedikulaları* da dâhil olmak üzere, ilginç malzemelerin çıkarıldığı Lilybaeum'dan söz edilebilir. Fakat bu kent Motya'nın MÖ 397'de düşüşünden sonra geliştiğinden, bulunan malzemelerin geç döneme ait olduğu da unutulmamalıdır.⁶¹²

Segesta'da bulunmuş olan Mısır silmeli mimari kalıntı ile bir Elym Tapınağı ve Yunan dilinde olmasa da Yunan harfleriyle yazılmış yazıtlar Fenike-Pön etkisine işaret eder. Kartacalılarla yakın bir ittifak içinde bulunan Elymler, onları daha iyi tanıdıklarından, Kartaca kültürüne ait unsurları koruma konusunda Yunanlara kıyasla daha iyi bir konumdaydılar.⁶¹³ Üzerinde Pön ve Yunan karakterleriyle yazılmış iki sözcük görülen ve asılmak üzere tasarlanmış olduğu düşünülen kurs şeklinde pişmiş toprak bir obje olan bir *oscillum* da aynı derecede ilgi çekicidir. Yunan karakterlerinin okunamamasına ve Yunanca olmayan bir dile işaret etmesine karşın, Pönce ithaf öneki *l* (.. 'na) ve ardından gelen ad okunabilmektedir.⁶¹⁴

Yerleşim ve mimarisiyle klasik bir kent olan Solunto'da ele geçen açık sunaklı bir tapınak ve tofetlerdeki kurbanları hatırlatan yanmış küçük hayvan kemiklerinin bulunduğu bir çanak, Tanit işareti ve *caduceus* gibi dini sembollerin görüldüğü iki küçük sunak, hilal işaretiyle süslenmiş kadın ilah başları ve iki emzikli kandiller gibi buluntular Pön etkisine işaret etmektedir.⁶¹⁵

⁶¹¹ Sikke örnekleri için bk. G. Jenkins, "Coins of Punic Sicily, Part I", *SNR*, 50, 1971, ss. 25-78, plate 1-24; S. Frey-Kupper, "Coins and their use in the Punic Mediterranean: case studies from Carthage to Italy from the fourth to the first century bce", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, s. 81; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 85.

⁶¹² Carpenter, "Phoenicians in the West", s. 43; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155; Du Plat Taylor, "Motya: A Phoenician Trading ...", s. 91; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", ss. 33-40; Erskine, "Encountering Carthage: ...", s. 115.

⁶¹³ Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 43.

⁶¹⁴ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Dolansky, "Syria-Canaan", s. 64.

⁶¹⁵ Dolansky, "Syria-Canaan", s. 64; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 193; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 67; Melchiorri, "Phoenician and Punic Cult-places ...", s. 69; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 406.

Motya’da da görülen “tezgâh benzeri” duvarlar ve bir sarnıçta bulunan tipik Pön çömlekleri ile Selinunte’deki Pönçe ve Yeni-Pönçe yazıtlar ve adlar da yine Pön etkisinin işaretleridir. Burada ayrıca alçıdan yapılmış MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen bir Dor sütun başlığı da bulunmuştur. Selinunte yakınlarında denizde bulunan heykelcik ile Motya’da bulunan en eski çanak çömlekleri Fenike modellerini akla getirirken, MÖ 6. yüzyıl sonrasına ait buluntuların Kartaca tipinde olduğunu belirtmek gerekir.⁶¹⁶

Mimari konusuna gelince Motya tipik bir Fenike-Pön kentidir. Kıyıya yakın ve rüzgârdan korunmuş bir adacıktır. MÖ 6. yüzyıldan sonra Motya yaklaşık 2,500 metre boyunca kıyı şeridini izleyen surlarla çevrilmiştir. Surlarında ise kısa mesafelerle yerleştirilmiş, ara alanların küçük taşlarla doldurulduğu “tezgah benzeri” sistem görülür. Kule kalıntıları, biri kuzeyde ve biri de güneyde olmak üzere iki girişi bulunan surların içine yerleştirilmiş haldedir.⁶¹⁷ Güney limanı yakınlarında, bir diğer tipik Pön yapısı olan küçük bir *cothon* bulunmaktadır. Boyutları önemli oranda küçültülmüştür⁶¹⁸ ve giriş kanalı yalnızca yaklaşık yedi metre genişliktedir. Adanın iç kesiminde bugüne dek başlıca iki yapı gün ışığına çıkartılabilmektedir. Bunlar kamusal bir yapı ya da tapınak olan ve herhâlde antik bir açık hava Fenike tapınağı üzerinde bulunan Cappiddazzu ile adını Doğu tasvirlerinin görüldüğü siyah-beyaz çakıllardan yapılma zeminden alan “mozaik evi” dir.⁶¹⁹

Motya’daki buluntulardan biri de Roma Üniversitesi arkeoloji ekibi tarafından 1964’te keşfedilen tofettir. Kadın protomları, pişmiş topraktan bir erkek maskesi ve çok sayıda başka stel buluntular arasındadır. Adada, kuzey kapısı yakınlarında, üzeri MÖ 6. yüzyılda inşa edilmiş duvarlarla kısmen kapanmış olan arkaik bir nekropolde yakmanın gömmeye baskın olduğu

⁶¹⁶ Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 17; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 26.

⁶¹⁷ N. Carayon, *Les Ports Pheniciens et Punique Geomorphologie et Infrastructures*, Strasburg Üniversitesi Doktora Tezi, 2008, s. 569, 628.

⁶¹⁸ Cothonun boyutu elli bir metreye otuz yedi metredir.

⁶¹⁹ Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 283; Trendall, “Archaeology in South Italy ...”, ss. 40-41; Carayon, *Les Ports Pheniciens et Punique ...*, s. 573, 577, 639; Capiddazzu ile ilgili ayrıca bk. V. Tusa, “Il cappiddazzu. Lo scavo del 1971”, *MOZIA*, VIII, 1973, ss. 7-31 ve V. Tusa, “Il santuario fenicio-punico di Mozia, detto di ‘Cappidazzu’”, *ACFP*, IV, 2000, ss. 1397-1417.

görüldür.⁶²⁰ Bir başka nekropolde ise ölümlerin çoğunlukla tek parça lahitler içerisinde gömüldüğü gömme sistemi baskındır. Lilybaeum'da, *dei Cappuccini* adı verilen nekropolde, dibinde yaklaşık iki metre karelik mezar odalarının bulunduğu yeraltı kuyu mezarları keşfedilmiştir. Odacıklarda lahitler, tahta sandık kalıntıları, urnalar ve kül amforaları bulunmaktadır.⁶²¹ St Francesco nekropolünde ise, üzerlerinde tanıdık *aedikulalar* görülen basamaklarla ulaşılabilen yeraltı mezarları bulunmaktadır. Panormus'ta ve Cannita bölgesinde de MÖ 6. yüzyıldan kalma, yeraltı odası ve giriş basamakları olan, insan şeklindeki iki ünlü lahdin bulunduğu başka Pön nekropolleridir.⁶²²

Tasvirli eserlere bakıldığında en önemli ürün grubu *cippus*⁶²³ ve steller ile protom ve maskelerdir. Mezar steli geleneği Geç Hitit Kent Devletleri'ne de Fenikelilerce aktarılmıştır.⁶²⁴ Motya'da bulunan büyük ve başsız bir genç, bazı pişmiş toprak başlar ve bir kapı üzerindeki, bir boğayı midelerine indiren aslanların görüldüğü bir kabartma; Panormus'ta ele geçen dövüşen hayvanların görüldüğü küçük bir sunak ile Cannita'dan çıkarılan biri elbiseli diğeri çıplak iki kadın figürünün görüldüğü insan şeklinde iki lahit; Solunto'daki iki tarafı sfenksli bir tahtta oturan bir tanrıça; Alesa'dan ele geçen, bir aslanın bir buzağıyı ısırıldığı bir kırık bunlara ek olarak gösterilebilir.⁶²⁵ Motya'da keşfedilen yeni buluntular arasında kentin düşüşünden

⁶²⁰ C. Gomez Bellard, "Death Among the Punics", *The Punic Mediterranean; Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. N. C. Vella, Josephine Crawley Quinn, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 72; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155.

⁶²¹ Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155; Gasco ve Vives Ferrandiz-Sanchez, "More than neighbours: ...", s. 248; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 399.

⁶²² Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155; Ayrıca bk. C. Bonnet ve P. Xella, "La Religion", *La Civilisation Phénicienne et Punique*, Ed. V. Krings, 1994, ss. 316-333; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105.

⁶²³ Mezar steli olarak işlev gören kalkerli kumtaşıdan yapılan kaba, küçük, üzerinde bir sembol veya yazıt bulunan ve genel olarak MÖ 10-6. yüzyıllar arasına tarihlenen eserlerdir. İkizkenar yamuk, dikdörtgen ve yuvarak başlı, L ve piramid gibi çeşitli şekillerde ve çoğunlukla sıradan insanların mezarlarında görülür. Üzerlerinde antropomorfik motifler, Mısır hiyeroglifleri, Tanit sembolü, *baitylos* ve kutsal sütunlar, tek tek harfler, astral motifler, geometrik motifler ve bitki motifleri bulunur. Bk. Sader, *Iron Age Funerary Stelae ...*, s. 18; H. Sader, "Phoenician 'Popular Art': ...", ss. 23-39.

⁶²⁴ Mavrogiannis, "Herodotus and the Phoenicians", s. 160; Ayrıca bk. B. Gökçe ve P. Pınarcık, "Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi Dini Yapısı Üzerine Gözlemler", *CEDRUS*, VIII, 2020, s. 147.

⁶²⁵ Maskeler daha çok dini törenlerde kullanılmıştır ve bu uygulamanın kökeni Neolitik döneme kadar gider. Rahip veya rahibeler maskeleri takarak ritüellerde tanrı rolünü üstlenmişlerdir. Bk. H. Bulut, "Pedasa Athena Kutsal Alanı: Fenike Kökenli Kemik Oymalar ve Yakın Doğu Bağlantıları Üzerine Bazı Görüşler", *Phaselis Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2019, s. 110; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 156; K. P. Foster, "Animal Hybrids, Masks, Masques in Aegean Ritual", Ed. E. Alram-Stern ve diğerleri, *Metaphysis, Ritual, Myth, Symbolism in the Aegean Bronze Age*, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolian Departement, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014,

önce, yani, MÖ 7.-5. yüzyıllar arasında, yoğun kabartmaların görüldüğü dörtgen *baitylos*ları bulunan zaman zaman yanlarında düzleştirilmiş sütunların ve üzerlerinde Mısır silmeli bir alınlığın da yer aldığı *cippus*lar görülür. Çeşitli insan tasvirlerinin görüldüğü bir dizi stel önemli buluntular arasındadır. Güneş kurslu ters bir hilalle altındaki erkek figürünün görüldüğü stel bunlara örnektir.⁶²⁶

Lilybaeum'da da MÖ 4. yüzyıla ait stelller bulunmuştur. Bir rahibin bir *thymiaterion*, bir Tanit sembolü ve *caduceus* önünde durduğu bir akroterle ve alçak bir üçgenle son bulan, üzerinde Mısır silmeleri üstünde üç *baitylos*un görüldüğü stel bunlardan biridir. Saçaklık silmesi, rahibi, güneş sembollerini ve alttaki bir yazıtı sarar. Ayrıca *caduceus* önünde duran bir kadın figürünün ve üzerinde de Tanit sembolünün tasvir edildiği bir üçgenle son bulan bir başka stel daha vardır.⁶²⁷ Birkaç yüzyıl sonra Lilybaeum'da heroon şekilli *aedikula* yaygınlaşır. Düz gövdeli iki sütun, göksel sembollerin görüldüğü büyük bir alınlığı destekler. *Aedikulada* bir klineye yaslanmış, karşısındaki sandalyede oturan kadın figürüne bir amfora sunan bir erkek figürü tasvir edilmiştir ve ortada üzerinde yemekler bulunan küçük bir masa bulunmaktadır. Tasvire Fenike ve Yunan motiflerine işaret eden Tanit sembolü, hilal kursu ve *caduceus* gibi çeşitli obje ve semboller eşlik etmektedir.⁶²⁸

1964 kazılarında Motya'daki tofette Kartaca'yla bağlantılı tipte bir dizi kadın protomu bulunmuştur. Kalıplardan yapılan ve üzerlerinde pembe boya kalıntılarının olduğu protomlarda baş bir Mısır peruğuyla örtülmüş, kurdeleyle bağlanmış olan saçlar kulakların arkasına düşmüş vaziyettedir. Aynı kazılarda türünün Sicilya'da bulunmuş ilk örneği iyi korunmuş durumda bir erkek maskesi de bulunmuştur. Alnında ve yanaklarında derin kırışıkların görüldüğü, gözlerin aşağıya dönük hilal şeklinde boşluklardan oluştuğu ve iki ucu da yukarıya dönük olan çok geniş bir ağız deliği bulunan maske, Pön maske örneklerinden biridir.⁶²⁹ Motya harabelerinde

Aegaeum 39, Leuven&Liege, 2016, ss. 69-76; A. Ben-Tor, "A Decorated Jewellery Box from Hazor", *Tel Aviv*, 36, 2009, s. 33.

⁶²⁶ Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 14; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 7.

⁶²⁷ Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 62.

⁶²⁸ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 127; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", ss. 16-17; Kline için bk. Güveloğlu, *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, s. 74.

⁶²⁹ Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", ss. 283-293; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 53; Ç. Yücel, "Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 10, S. 21, 2018, s. 229.

bulunan küçük sanat ürünleri de, belli sanat tiplerinin Pön dünyasındaki sürekliliğini göstermeleri açısından son derece önemlidir. Kırmızı topraktan heykelcikler; Mısır tasvirlerinin görüldüğü krem rengi hamurdan küçük tılsımlar; cam incisi, amber ya da siyah taştan yapılmış, kimi zaman küçük maskeleri olan kolyeler, yüzükler ve bilezikler; laciverttaşı, karneliyen ve diğer sert taşlardan yapılmış skarabeler; fildişi kırıkları; kırmızıya boyanmış deve kuşu yumurtaları bunlardan bazılarıdır. Çanak çömlek örneklerine bakılırsa mantar ağızlı ve yonca ağızlı testiler çok yaygındır. Bunlara tek kulplu çömlekleri ve üzerlerinde boyalı “triglif” ve “metop” desenleri bulunan vazolar da eklenebilir. Kandiller alışıldık iki emzikli tiptedir ve çukur tabaklar da vardır. MÖ 5. yüzyılda silindir boyunlu ve halkalı testiler gibi yeni tiplerle karşılaşılır. MÖ 4. yüzyılda güney İtalya’dan bol miktarda ithalat yapılması yerel üretimi etkilemiştir. Görünüşe göre büyük amforaların çoğu da bu dönemdedir.⁶³⁰

4.1.4. Sardinya

Fenike-Pön uygarlığının derin izler bıraktığı yerlerden biri Sardinya’dır. Buradaki ilk yerleşmeler Pön evresi öncesine aittir.⁶³¹ Sardinya’daki Fenike-Pön kültürü Sicilya’ya ve belki de Kartaca’ya kıyasla Yunan etkilerinden daha uzak kalmıştır. Bu doğrultuda Fenike-Pön dünyası ile ilgili doğru fikir yürütülebilmesi açısından önemlidir. Pön unsurları adaya MÖ 6. yüzyılda gelmiştir. Yeni unsurlar kıyı kentlerinde daha eski unsurlara baskın gelirken, iç bölgelerde rakipsiz kalır. Adanın iç kesimlerinde Fenike-Pön öncesi bir nüfuz görülmemektedir. Macomer ve Magomadas gibi yer adları ve mizza gibi cins adlar Pön kökenli olup Pön unsurlarının dilsel yansımalarına örnektir.⁶³²

Monte Sirai’de Sardinya ve Pön unsurları bir arada görülmektedir. Bir mezarda bulunan ters Tanit sembolündeki izlere bakıldığında, Sardinyalı sanatçıların Kartacalıların siparişleri üzerine

⁶³⁰ Yücel, “Tarih Öncesi İnsan Biçimli ...”, s. 229; M. Çekilmez, *Tralleis Güney Nekropolü Terrakotta Figürinleri*, Adnan Menderes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın, 2014, s. 8; bk. Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, ss. 283-293; Culican, “The Iconography of some Phoenician ...”, s. 53; Fletcher, “A Database of Imports ...”, s. 17; Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl ...”, s. 12; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155.

⁶³¹ Sherratt, “The Growth of the...”, s. 365; Stieglitz, “Long-Distance Seafaring...”, s. 140; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 45.

⁶³² Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 102.

çalıştıkları, yabancı kaynaklı temaları uyarlarken kendi geleneklerini de gösterdikleri açıkça görülmektedir.⁶³³

Sardinya'daki kent planlaması incelendiğinde Fenike kent geleneğinin sürdürüldüğü, burunlarda ya da kıyıya yakın adacıklarda kuruldukları görülür. Burada bulunan iki liman burnun zıt kenarlarında konumlanmıştır, böylece rüzgâr ne taraftan eserse essin her iki liman da kullanılabilmiştir.⁶³⁴ Nora ve Tharros'ta yarımadaı anakaraya bağlayan kıstak çiftte dalgakıran işlevi görmüştür. Sulcis'teki, yanında iki limanı birbirine bağlayan bir kanalın aktığı bir kıstak oluşturmak amacıyla uzatılmış olan ve adaya doğru uzanan dar kara şeridi için de aynı durum geçerlidir. Fenike ve Kartaca rıhtım inşa yöntemleri Nora ve Tharros kıyılarının belli kısımlarına bakılarak anlaşılır. Pazar meydanı limanın yanında olmalıdır çünkü Nora'da yapılan kazılarda, Fenike ya da Pön kökenli olduğu düşünülebilecek benzer bir meydan gün ışığına çıkartılmıştır.⁶³⁵

Nora meydanının kuzeyinde düzensiz sokakları ve tipik Kartaca mimarisine sahip binaları ile Pön karakterini korumuş olan bir yaşam alanını ortaya çıkarılmıştır. Bu alanda, duvarların dibinde amfora deliklerinin görüldüğü, kil zeminli bazı küçük meydan veya dikdörtgen alanlar ile karakteristik tezgâh tipli bazı duvarlar bulunmaktadır. Evler kimi zaman yan yana iki odadan ve kimi zaman da, herhâlde avlu işlevi gören merkezi bir alanın etrafındaki çok sayıda odadan oluşmaktadır. Kimi evlerde tipik banyo küveti şeklinde bir sarnıç bulunmaktadır. Bythia tepesinde de avluları ön tarafta yer alan evler bulunmuştur.⁶³⁶ Cagliari'de, S. Avendrace mahallesinde bulunan Pön evleri dövmüş kırmızı topraktandır ve üzerlerine beyaz kireçtaşı mozaiklerle geometrik figürler ve tipik Tanit işareti işlenmiştir.⁶³⁷

⁶³³ Hodos, "A Phoenician past and present", ss. 32-33; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", s. 49.

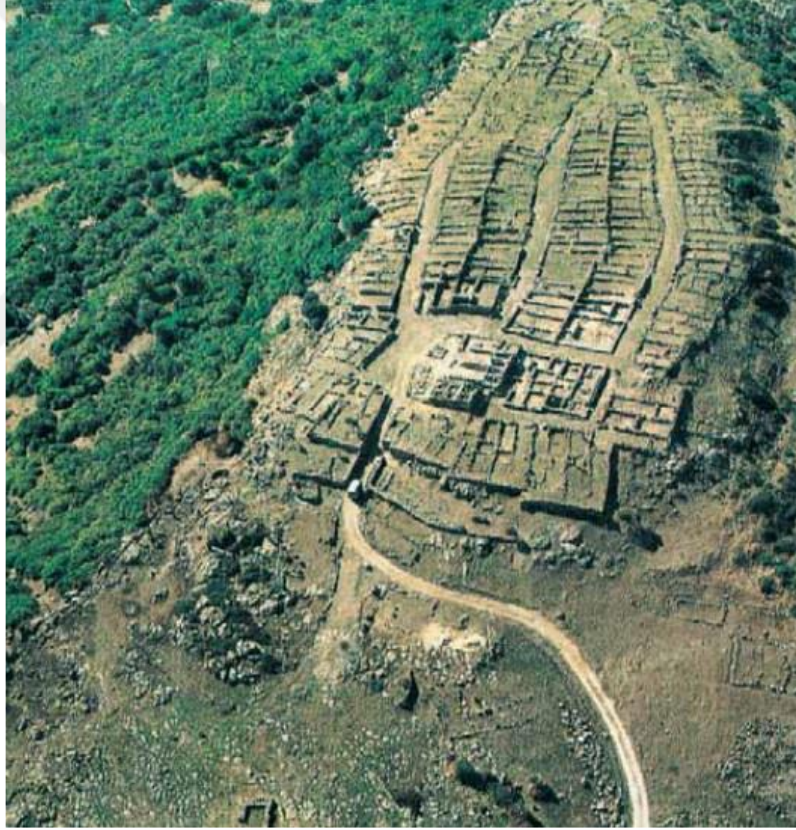
⁶³⁴ Strab. V. 2. 7.

⁶³⁵ Paus. X. 17. 9; Ptol. *geogr.* 3. 3. 6; Kormikiari, "Who Were the Phoenicians? ...", s. 53; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, s. 36.

⁶³⁶ "Nora", *Encyclopedia Britannica*, 7 Jul. 2017. (Erişim: <https://www.britannica.com/place/Nora>. Erişim Tarihi: 18.03.2023); Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 219; Tipik Fenike ve dolayısıyla Pön planlaması için bk. Arfaou ve diğerleri, "Historical Spatio-Syntactical Analysis ...", s. 6.

⁶³⁷ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 284-285; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 18.

Kentler surlarla çevrilidir. Nora, Sulcis, Monte Sirai ve Tharros'ta istihkâm kalıntıları gün ışığına çıkartılmıştır. (Figür 16) Cagliari'deki Pisa surlarıyla kaynaşmış Roma öncesi kalıntıları saptanmıştır. Savunma sistemi, Kartaca'da olduğu gibi, tüm yerleşim alanını saran dış sur ve akropolü saran iç sur şeklindedir. Dış savunma sistemlerine iyi bir örnek olan Sulcis surları doğal şartlardan faydalanılacak şekilde inşa edilmiştir. Liman mahallesinin arkasında yarım daire şeklinde açıdan tepelere dayanarak, yerleşim alanının ötesine dek uzanır. İç savunma örneği olarak akropolün anakaranın ucuna inşa edildiği Tharros ve Nora ile iç savunma hatlarının herhâlde kalenin iç tepesinde yer aldığı Caralis gösterilebilir.⁶³⁸

Figür 16: Monte Sirai yerleşimi⁶³⁹

Nora ve Tharros'ta limandan ve meydandan akropole doğru uzanan bir ana yol bulunmaktadır. Diğer kentlerin de bir ana sokağın etrafına kurulmuş olmaları mümkün görünmektedir. Kent merkezlerinin etrafındaki kırık kesimlerde Pön dönemine ait çok sayıda yapı ve mezar kalıntısı

⁶³⁸ Ptol. *geogr.* 3. 3. 3; Moscati, *Fenikeliler*, s. 285.

⁶³⁹ Arfaou ve diğerleri, "Historical Spatio-Syntactical Analysis ...", s. 10, fig. 3.

gün ışığına çıkartılmıştır. Kartaca'da da olduğu gibi evler ve çiftlikler muhtemelen, zengin tarım alanlarının bulunduğu dış kesimlere doğru yayılmıştır.⁶⁴⁰

Sardinya'da çok sayıda Pön tapınak kalıntısı bulunmaktadır. İncelemeye karakteristik Fenike kült alanından⁶⁴¹ başlanırsa, Nora'da yer alan Tanit Tapınağı'ndan sözedilebilir. Burada üzerinde Tanit tasviri olan piramit şeklinde bir taş cippus bulmuştur; duvarların geriye kalan kısmının da bir açık hava kutsal alanına işaret ettiği düşünülmektedir.⁶⁴² Bythia'daki Bes Tapınağı da üç ardışık odası olan geleneksel Fenike tapınağını akla getirir. Diğer örnekler gelince, görece geç dönemlerde Sardinya'da ağırlıklı olan tip, önünde basamaklar bulunan bir celladan oluşan ve bir temenosla sarılı olan tapınak tipidir. Bilinen stel tipinin yinelendiği bir *cellası* bulunan, önü açık olan ve iki tarafında volütlü iki yan sütunun Mısır silmeli bir baştabanı desteklediği Tharros anıt tapınağı bu tiptedir. Cagliari'deki Via Malta'da bulunan tapınak da aynı şekilde inşa edilmiştir ve önünde tiyatro oyunları ve toplantılar için kullanılabilecek Yunan tipi bir oditoryum yer almaktadır.⁶⁴³

Son olarak, 1958'de Tharros'ta (Cape San Marco) ve 1963'te Monte Sirai'de farklı bir tapınak tipi keşfedilmiştir. Bu tip uzun kenarlardan birine yapılmış basamaklarla ulaşılabilen dikdörtgen bir *sacellum*dur⁶⁴⁴. İç kısmı, aralarından en kutsalı kurbanlar için ayrılmış olan, düzensiz şekilde bölünmüş bölmelerden oluşur. Benzer tapınakları Kıbrıs'ta, MÖ 1. binyıl başlarına ait bazı kutsal yapılarda görmek mümkündür.⁶⁴⁵

Sardinya'da günümüze kalmış bir diğer dini yapı tipi de tofetlerdir. Caralis ve Nora'da da tofetler bulunmakla birlikte günümüzde neredeyse tamamı yıkılmış durumdadır. Sulcis ve Monte Sirai tofetlere bakılacak olursa Sulcis'teki tofet kentin kuzey dış kesimlerinde bir tepe üzerindedir. Eteklerinde urnalar nedeniyle Sa Guardia de is *pingiadas*⁶⁴⁶ adı verilen bir yer vardır. Burası farklı boyutlarda dörtgen avlulardan oluşur. Büyük bir avlu, biri diğerinin içinde

⁶⁴⁰ Negbi, "Early Phoenician Presence ...", s. 601.

⁶⁴¹ *Baitylos* ve *aedikulanın* ortada yer aldığı açık bir alandan oluşan kutsal alan.

⁶⁴² Suano, "İlk Ticari İmparatorluklar: ...", s. 79; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 184.

⁶⁴³ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 288-289.

⁶⁴⁴ Tapınağın içinde yer alan ve yanında bir sunağı olan tapınım alanıdır.

⁶⁴⁵ Hall, "More Phoenician Inscriptions ...", s. 241; Dolansky, "Syria-Canaan", s. 64.

⁶⁴⁶ Çömlek muhafızı.

olmak üzere ikisi tepenin doruğuna yakın ve üçüncüsü de tepenin etekleri yakınında serbest halde duran üç küçük avluyu içine alır. Girişler güney taraftadır ve burada tek emzikli kandiller bulunmuş olması, en eski tabakanın MÖ 9. yüzyıla dek indiğini düşündürür. Ardından gelen çeşitli tabakalarsa kentin tüm tarihini kapsar. Tofette çocuk kemik ve dişlerinin konduğu yüzlerce urna, tabaklar, kandiller, pişmiş toprak heykelcikler, *baitylos*lar ve mimari bir çerçeve içerisinde Tanit tasvirinin görüldüğü adak cippusları bulunmuştur.⁶⁴⁷ Bunlardan Tanit'e adak sunulduğu anlaşılmaktadır.

Monte Sirai'de de, içerisinde kayaların arasına ya da taşlar arasında toprağa yayılmış halde steller ve urnalar bulunduran, tofet yerleşim alanının kenarındadır. İlki MÖ 6.-5. ve diğeri de MÖ 3.-1. yüzyıllara tarihlendirilebilecek iki katmanı bulunmaktadır. Tofetten basamaklarla biraz önce söz edilen tapınağa çıkılır ve içinde kemik kalıntıları olan bir ölü yakma fırını bulunmuş olduğundan, kurban işleminin tapınağın dışında değil içinde yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁴⁸ Pön nekropollerinde de yerleşim alanının dış kesimlerindedir. Bununla birlikte duvarların dışındaki mezarların yanı sıra, içeride de mezarlar vardır. Ölüler genellikle çeşitli tiplerde mezarlara gömülmüştür. Düz mezarlar şeklinde toprağa kazılarak, taş blok sandıklara veya kuyulu ya da dromoslu olarak kayaya oyularak gömülmüşlerdir. Kuyu mezarlar kenarlarına basamak oyulmuş kuyularla ulaşılan yeraltı odacıklarından oluşmaktadır.⁶⁴⁹ Cagliari'deki Tuvixeddu Kartaca nekropolü bu tiptedir. Basamaklı koridorlarla ulaşılan dromos mezarlarda bir insanın ayakta durabileceği yükseklikte kare ya da dikdörtgen odacıklar bulunmaktadır. Duvarlar kayaya oyulmuş mezarlarla ya da küçük vazo ve kandil nişleriyle

⁶⁴⁷ Trendall, "Archaeology in South Italy ...", s. 49; Gomez Bellard, "Death Among the Punics", s. 72; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 102, 107; Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, s. 13; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 35; Hodos, "A Phoenician past and present", ss. 32-33; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 94; Melchiorri, "Phoenician and Punic Cult-places ...", s. 69; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 398.

⁶⁴⁸ Yeremya 7. 31; II. Krallar 23. 10; Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, s. 13; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 35; Gomez Bellard, "Death Among the Punics", s. 72; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 399.

⁶⁴⁹ Fenike anayurdunda ve sonrasında Kartacalılarda ve diğer kolonilerde de yaygın mezar tipi olarak görülürler. Bk. Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338; Mazar, *The Northern Cemetery ...*; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", s. 49; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 150-152; Mazar, *The Phoenicians in Achziv: ...*, ss. 157-159.

kaplıdır. Mezarlarda kırmızı cilalı tahta tabut kalıntıları bulunmuştur. Mezar odası iki kısma ya da bir giriş odasına ve iki odaya bölünmüştür.⁶⁵⁰

Sardinya’da insan tasvirli eserlerin nadir görülmesiyle birlikte bazı ilgi çekici örnekler de mevcuttur. 1964’te Monte Sirai’de bir tanrı tasvirinde ayrıntılı olarak işlenmiş olan bir baş, kendisine kıyasla son derece küçük boyutlarda ve kabaca yapılmış bedenle tezat oluşturmaktadır. Kolların belli belirsiz şekillendirildiği, yüzün iki yanında lülelerin bulunduğu ve kulakların iki daireye indirildiği başka örnekler de bulunur.⁶⁵¹

Tanrının içerisinde bulunduğu düşünülen büyük sütunlar olan *baitylos*lara gelindiğinde Pön dünyasının geri kalan kısmında stel üzerine kabartma olarak yapılmış çok sayıda *baitylos* bulunmaktadır. Sardinya’da bulunan pek çok örneğin tamamen yuvarlak olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Monte Sirai’de bulunmuştur. Kare bir ayaklığıyla içine oturtulduğu bir kaidesi bulunmaktadır.⁶⁵² Diğer örneklerse Punta’e su Senu’da bulunmuştur. Bunlar aynı bölgede erken döneme ait benzer bir açık hava tapınağının varlığına işaret etmektedir.⁶⁵³

Pişmiş toprak küçük heykelticiklere geçildiğinde, Pön Sardinya’sının zengin, çeşitli bir üretim sunduğu görülür. Kimi kadın heykelticikleri Kıbrıs tipolojisini anımsatır. Ayakta durmuş, göğüslerini tutan çıplak tanrıça; dökümlü bir elbisesi ve Mısır başlığı olan, kollarını vücuduna yapıştırmış olarak ayakta duran tanrıça; geniş etekli bir Dor peplosu giymiş, biri bir taç ve diğeri de bir lotus çiçeği tutan elleri göğsünde, ayakta duran tanrıça; Hellen tipi, ama Fenike-Pön tipi bir tefle görülen, ayakta duran tanrıça; Hellen tipi, ama Pön mezarlarında da görülen oturan bir tanrıça; büyük heykellerdekilere benzer tipte, yüksek tüylü başlığı ve büyük heykellere özgü özelliklere işaret eden çok renklilik kalıntılarıyla ilgi çekici bir Bes gibi örnekleri çoğaltılabilir.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 17; Hodos, “A Phoenician past and present”, ss. 32-33; Trendall, “Archaeology in South Italy ...”, s. 49; Ben Youssef ve Krander-Ben Youssef, “Punic identity in North Africa: ...”, ss. 158-159.

⁶⁵¹ Moscati, *Fenikeliler*, s. 292.

⁶⁵² Markoe, “The Emergence of Phoenician Art”, s. 14; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 7.

⁶⁵³ Moscati, *Fenikeliler*, s. 293.

⁶⁵⁴ Torrey, “A Phoenician Necropolis at Sidon”, s. 24.

Bes Tapınağı yakınlarındaki büyük bir çukurun iki katmanında yaklaşık iki yüz heykelcik bulunmuştur. Kara toprakla karışık kumdan oluşan alt katmandaki heykelcikler az çok iyi durumda ve eksiksizdir. Gri toprakla karışık kumdan oluşan üst katmanda bulunan heykelcik grubu ise kırık, başları, kolları ve bacakları olmayan gövdeler şeklindedir. Anlaşılan, heykelcikler tapınaktan alınıp eksiksiz örnekler kırık örneklerden ayrılarak gömülmüştür. Nora ve Tharros'ta bulunan iki benzer heykelcik Sardinya dışında Kartaca, Motya ve İbiza'da önemli paralelleri bulunan bu üretim tipinin hızla yayıldığına işaret etmektedir. Heykelciklerle birlikte buhurdanlıklar, kandiller, vazolar, tunç yüzükler, kolye boncukları, altın boncuklar, tılsımlar, kabuklar gibi başka objeler de bulunmuştur.⁶⁵⁵

Kabartmalara geçildiğinde, Tharros'ta bulunmuş olan küçük bir anıtın kendine has bir özelliği bulunmaktadır. Kumtaşına oyulmuş olan kırk bir santimetre yüksekliğindeki bu anıtın cephesinde, etrafında dört figürün⁶⁵⁶ dans ettiği bir *cippus* görülür. Sözü edilen *cippus* MÖ 3.-2. yüzyıllara tarihlendirilebilir. Ayrıca yine burada MÖ 6. yüzyıl sonuna tarihlenen kanatlı bir canavarı katleden bir kahraman figürünün kabartma olarak oyulduğu, kumtaşından yapılmış küçük bir *cippus* bulunmuştur.⁶⁵⁷

Çok sayıda ve çeşitli tiplerde kabartmaların yer aldığı bir kategori oluşturan steller, Sardinya'yı Pön dünyasında yine özel bir konuma taşır. Çeşitli stel grupları incelendiğinde kökenlerinin dayandığı başlıca merkezlerin Nora, Sulcis ve Monte Sirai olduğu görülür.⁶⁵⁸ Profilden, yüzleri sağa ya da sola dönük olarak tasvir edilmiş ve doğrudan Doğu'daki öncellerini hatırlatan kimi figürler Nora stellerinin başlıca özelliğidir. MÖ 5. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Tanit sembolü de MÖ 7.-6. yüzyıllarda başlayıp zaman içerisinde özellikleri pek az değişen bir üretimin kronolojik gelişimine dair açık kanıttır.⁶⁵⁹ Nora üretiminin Kartaca'nın tipik özelliği olan Yunan etkili gelişmeleri izlemeden Kartaca ve doğrudan Doğu modelleriyle bağlantılı olması da ayrıca önemlidir.

⁶⁵⁵ Vance (b), "Literary Sources for ...", s. 115; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155.

⁶⁵⁶ Üç çıplak kadın figürünün arkadan, etekli bir erkek figürünün ise önden görüntüsünün bulunduğu toplam dört figür.

⁶⁵⁷ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 295-296.

⁶⁵⁸ P. Bartoloni, *La Necropoli Di Monte Sirai- I*, Collezione Di Studi Fenici, 41, Roma, 2000.

⁶⁵⁹ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17.

Sulcis üretimi, benzetmeli betimlemelerin benzetmesiz betimlemelere baskınlığı açısından, Nora üretiminden farklıdır. Benzetmesiz tasvirler ancak üretimin daha eski evresinden MÖ 7.-6. yüzyıllardandır ve az sayıdadır. Benzetmeli tasvirler arasında bazı kaba erkek figürleri ile profilden alınmış, sağ tarafa bakan ve sol kolunu bir mızrağı tutmak üzere uzatmış olan uzun elbiseli bir erkek figürü yer alır. Sulcis'te bunun ardından en yaygın ikonografi, göğsüne bir tef bastırmış olan kadın figürüdür. Diğer örneklerde figür ya sağ kolunu vücuduna yaklaştırmış ve sol kolunu göğsü üstünde kıvrırmıştır, ya göğsü üstünde iki eliyle bir lotus çiçeği tutar ya da sağ elinde bir *anh* ve sol eliyle de elbisesini tutar. İlk başlarda çıplak olan figür sonradan Yunan tipi uzun bir elbise eklenir. Hem figürde hem de elbisede yaklaşım Hellenleşmiştir.⁶⁶⁰

Monte Sirai yerleşmesinde MÖ 5.-1. yüzyıllar arasına ait çok sayıda stel sunmuştur. Yerleşme Sulcis'le pek çok benzer özelliğe sahiptir. Bununla birlikte üretim standardı daha düşüktür.⁶⁶¹ İlk grup stellerde, uzun bir tunik giymiş, genellikle göğsüne bir tef bastırmış, daha ender olarak da vazo şeklinde bir kap tutan ya da bir eli göğsünde olan, yan tarafındaki diğer eliyle de bir Tanit sembolü tutan bir kadın figürünü saran *aedikula* görülür.⁶⁶² İkinci ve üçüncü grup daha bağımsızdır. Saçaklık silmesi taşa oyulmuş ya da yalnızca stelin kenarından oluşmuştur ve ortada kaba bir insan figürü görülür. Tipolojik açıdan yeni olan dördüncü grupta saçaklık silmesi artık görülmezken figür sadece temel özellikleriyle işlenmiştir. Sardinya'dan çok Pön özellikleri sergileyen bir tasvir diline işaret eder. Son olarak, beşinci gruptan yalnızca bir örnek bulunabilmiştir. Bu örnek, üzerinde kaba bir dört ayaklı hayvan figürü olan üçgen bir steldir.⁶⁶³

Pön dünyasına özgü ve Sardinya'da da benzerleri bulunan bir diğer ürün grubu, protomlar ve pişmiş toprak maskelerdir. Kartaca'da gün ışığına çıkarılmış olan kadın protomların tipolojisi burada da yinelenir. Klaftlı, ifadesiz yüzlü, kaşların burunla dik açı oluşturduğu, Mısır etkisi altındaki protomlar ile peçeli, gülümseyen, eğimli gözlü, kavisli kaşlı, sivri burunlu ve çıkık çeneli Yunan etkisi altındaki protomlar arasında benzer farklılıklar görülmektedir.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 297-298.

⁶⁶¹ Bartoloni, *La Necropoli Di Monte Sirai- I*, s. 40, 47, 50.

⁶⁶² Bartoloni, *La Necropoli Di Monte Sirai- I*, s. 79.

⁶⁶³ Moscati, *Fenikeliler*, s. 298.

⁶⁶⁴ Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", ss. 283-293; Gomez Bellard, "Death Among the Punics", s. 72; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 53.

Sardinya mezarlarında, Kartaca'da bulunanlarla yakın bir bağlantı taşıyan bir dizi küçük tılsım bulunmuştur. Tılsımlar sabuntaşından, cam hamurundan, kemikten ve sert taşlardan yapılmışlardır. En sık rastlanan tanrı figürleri Horus, Bes, Thueris, Anubis ve Şu'dur. Hayvanlardan bazılarıysa dişi domuz, kedi, aslan, kumru ve timsahtır. Gözü, elleri, cinsel organları ve Tanit figürü görülür. Tharros ve Olbia'da bulunmuş olan Tılsım muhafazaları yaklaşık dört santimetre uzunluktadır. Kapakları aslan ya da serçe başlı bu muhafazalar tunç ve altından yapılmışlardır. Tharros'ta ele geçen aslan kafalı bir örneğin içinde, Mısır son yargısından sahnelerin işlenmiş olduğu altın bir varak bulunmaktadır.⁶⁶⁵

Sardinya'da, özellikle de Tharros ve Cornus'taki Pön mezarlarında çok sayıda skarabe bulunmuştur. Bazıları sırlı seramikten, bazılarıysa yeşil jasper gibi sert taşlardan yapılmıştır. Genel olarak bakıldığında, yeşil jasper üretiminin Sardinya'da daha baskın olduğu söylenebilir. Bunlarda Kartaca'daki gibi tipik Mısır ikonografisi görülürken bazılarında ise Yunan etkisi hakimdir.⁶⁶⁶

Yukarıda verilen örneklere ek olarak diğer küçük sanatlardan söz etmek gerekirse başta Cagliari ve Tharros olmak üzere Sardinya'daki bazı mezarlarda kurs ya da hilal şeklinde kesilmiş ve kimi zaman insan yüzüne, göze, çiçeğe ya da geometrik şekillere benzeyecek şekilde oyulmuş ya da boyanmış deve kuşu yumurtaları da bulunmuştur. Camdan Kartaca'daki gibi renkli parfüm şişecikleri, mineli ve yanardöner kül urnaları ve küçük maske şeklinde kolye uçları üretilmiştir. Çok sayıda cam hamuru tılsım bulunmuştur. Olbia nekropollerinde çıplak Astarte, Bes, şahin, yılan, uraeus, horoz, maymun, domuz, aslan protomu, göğüs, kalp ve el gibi farklı tipolojilerde tılsımlar keşfedilmiştir. Çömlekçilikte, Kartaca için belirtilmiş olan özellikler yinelenmiştir. En erken döneme ait sırlı mantar ağızlı ve yonca ağızlı testiler bulunmaktadır. Bazı silindir boyunlu, halka ve çizgi desenli testiler ve chardon vazo örnekleri de görülür; çukur tabaklarysa oldukça sık rastlanır. Ayrıca, hayvan şeklinde ilginç vazolar, sivri dipli büyük amforalar, tipik iki emzikli kandiller ve ayrıca Sulcis'te tek emzikli kandiller bulunmuştur.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 18; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 821; Torrey, "A Phoenician Necropolis at Sidon", s. 21.

⁶⁶⁶ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105.

⁶⁶⁷ Ben-Tor, *The scarab: A reflection ...*, s. 8; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 54; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 822; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 20.

4.1.5. İspanya

İspanya'daki Fenike-Pön buluntuları daha çok Cadiz ve İbiza nekropollerindendir.⁶⁶⁸ Mezarlık harici ve sivil mimari alanında çok az buluntuya ulaşılabilmiş olması ve bunların da temelde mezar objeleri olması eldeki bilgileri kısıtlamaktadır. Fenike-Pön kent planlamacılığının benzeri İspanya'da da görülür. Cadiz, daha küçük bir adanın bulunduğu bir deniz sahasıyla ayrılmış olduğu kıyının tam karşısında yer alan uzun bir adadır. Motya'daki durum burada da yinelenir. Ayrıca, adalardan büyük olanında istikrarlı yerleşmeler bulunmaktadır.⁶⁶⁹

Cadiz'deki Kronos (Baal Hammon) Tapınağı adanın kuzey ucundaki yerleşim bölgesinde ve daha iyi bilinen Herakles (Melkart) Tapınağı da güney ucundadır.⁶⁷⁰ Herakles Tapınağı büyük olasılıkla Fenike kökenlidir. Strabon'a göre, üzerlerinde bir ithafla tapınağın inşasıyla ilgili giderlerin listesinin olduğu iki tunç sütunu vardır. Bu, hem Kral Süleyman'ın Kudüs'teki yapısını hem de Kıbrıs kutsal yapı modellerini hatırlatır. Strabon, tapınağın kutsal çevre alanında kutsal su işlevi gördüğü anlaşılan iki tatlı su kaynağı bulunduğundan da söz eder.⁶⁷¹ Herakles Tapınağı öylesine ünlüdür ki, en büyük generallerin bile burayı ziyaret ettikleri söylenir. İbiza'da ise Cueva d'es Cuyram yöresinde, yaklaşık altı bin pişmiş toprak heykelcik barındıran bir açık hava kaya tapınağı bulunmaktadır. Eğer sözü edilen Cueva d'es Cuyram Tapınağı bir tofet değilse, İspanya'da hiç tofet bulunamamıştır.⁶⁷² Bununla birlikte genellikle kayalara kazılmış ve doğrudan ya da kısa bir geçitle ulaşılabilen sayısız nekropolü vardır. En önemli nekropoller, çok sayıda değerli objenin bulunmuş olduğu ve MÖ 5.-3. yüzyıllara tarihlendirilebilecek olan 4 ile 6 metre derinlikteki mezarlarıyla, Cadiz'deki Punta de la Vaca Nekropolü ve İbiza'daki, 2-5 metre derinlikteki, kısa bir geçitle bağlanan ve çok sayıda pişmiş toprak heykelciğin keşfedildiği herhâlde üç ya da dört bin mezar bulunduran Puig D'es Molins Nekropolü'dür.⁶⁷³

⁶⁶⁸ Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 104.

⁶⁶⁹ M. Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş: ...", s. 100; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, s. 37.

⁶⁷⁰ Strab. III. 5. 3.

⁶⁷¹ Strab. III. 5. 6-7.

⁶⁷² Culican, "Phoenician Remains from Gibraltar", s. 132; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 195.

⁶⁷³ Puig D'es Molins Nekropolü'nde bulunan Tanit heykelcik için bk. Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 203. Fig. 2.

1887’de Cadiz’deki Punta de la Vaca Nekropolü’nde bulunmuş olan lahite bakıldığında gür saçlı ve dalgalı sakallı erkek kafasının da kanıtladığı gibi, sanatta Yunan tipolojik unsurları hakimdir. Kollar ilginç bir konumdadır, sağ kol bedene yakın, sol kol ise göğüs üzerinde kıvrılmış şekildedir.⁶⁷⁴ Kimi mezarları neredeyse yer hizasında bulunan, diğerlerineyse dromosla ulaşılabilen, çok sayıda mücevher ve tılsımın keşfedilmiş olduğu Villaricos Nekropolü de bir başka nekropol örneğidir.⁶⁷⁵

Tamamen yuvarlak heykelciklere örnek olarak, Cadiz’deki, altın maskeli tunç heykelcik ile Galera Nekropolü’nden, kaymaktaşıdan oturan tanrı gösterilebilir. Malzemenin büyük bölümü pişmiş topraktır. Bunlar Puig d’es Molins (İbiza) Nekropolü’nde ele geçmişlerdir. Kimi zaman oturmuş fakat çoğunlukla ayakta, kimi zaman çıplak ya da sıklıkla uzun tunikli olan çok sayıda yuvarlak heykelcik bulunmaktadır. Bunlar Yunan, Mısır ve Kartaca sanatına ait unsurlar içeren örneklerdir.⁶⁷⁶

İbiza’daki Isla Plana’da yapılan bir keşif de, Bythia’dan bilinen tipteki kil heykelcikler grubudur.⁶⁷⁷ Bu örneklerde de beden başın, kolların ve cinsel organların sonradan eklendiği bir vazodan oluşur. Kimi zaman boyunda kolyeler ve süsler görülür. Bythia’daki örnekler gibi bu heykelcikler de büyük ihtimalle hastaları tanrılara havale etmek amacıyla yapılmışlardır. İbiza’daki Puig d’es Molins Nekropolü’ndeki kadın protomlarından elde, başka yerlerde Yunan olarak tanımlanmış tipte, peçeli, gülümseyen, gözleri eğimli, kaşları burun çizgisini devam ettiren, sivri burunlu ve çıkık çeneli çok sayıda örnek bulunmaktadır. Üstelik Cintas’ın ikinci ve beşinci gruplarını açıkça seçilebildiği bazı grotesk⁶⁷⁸ erkek maskeleri de mevcuttur. Dolayısıyla, İspanya üretiminde Sardinya üretimiyle aynı eğilimler görülmektedir.⁶⁷⁹

Tüm Pön dünyasının karakteristik özelliği olan, cam hamurundan ya da sert taşlardan yapılma ve çoğunlukla kolye boncuğu olarak kullanılan küçük tılsımlardan İspanya’daki Pön nekropollerinde çok sayıda bulunmuştur. Özellikle İbiza’da boldurlar. Cadiz’de, Arnpurias’ta,

⁶⁷⁴ Torrey, “A Phoenician Necropolis at Sidon”, s. 18.

⁶⁷⁵ Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, s. 222.

⁶⁷⁶ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 312-313; Giunilia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 495.

⁶⁷⁷ Negueruela ve diğerleri, “Seventh-century BC Phoenician vessel ...”, ss. 189-197.

⁶⁷⁸ İnsan, hayvan ve çiçek figürlerinin bir araya getirilerek oluşturulduğu abartılı tarzdaki maske türüdür.

⁶⁷⁹ Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, ss. 18-19.

Malaga’da, Sexi’de, Villaricos’ta ve ayrıca Atlas kıyılarında ve iç kesimlerde çeşitli yerlerde de bulunmuşlardır. Buralara ithalat yoluyla geldikleri anlaşılmaktadır. Mısır tipi tanrı heykelcikleri, hayvan heykelcikleri ve minyatür maskeler İspanya’da da karakteristik özellik olarak görülür. Son olarak, altın tılsım muhafazası eksikliği çekildiği söylenemez.⁶⁸⁰

Carmona bölgesindeki Cruz del Negro, El Acebuchal, Alcantavilla, El Bencarron mezarları ile Osuna’da çok sayıda fildişi bulunmuştur. Bunlar çoğunlukla tuvalet objelerine, kutulara, taraklara ve kâselere aittirler.⁶⁸¹ Üzerlerinde ayrıntılı olarak işlenmiş geometrik motifler, palmetler, lotus çiçekleri, insanlı sahneler ile başta aslan, grifon ve ceylan olmak üzere çeşitli hayvanlar görülür. Örneğin, bir kutu üzerindeki tasvirde miğferli, kalkanlı ve Yunan tipi giysili diz çökmüş bir savaşçının bir aslanla dövüştüğü resmedilmiştir. Savaşçının arkasında ise kanatlı bir grifon bulunmaktadır. Aynı durum taraklar için de geçerlidir. MÖ 7.-6. yüzyıllara tarihlendirilen bu fildişi kabartmalar karakteristik Fenike üretimiyle bağlantılı olsalar da Batı’da fazla yaygın değildir bu nedenle doğrudan Fenike’den ithal edildikleri sonucu çıkabilir.⁶⁸²

Mücevherlere bakıldığında ise en eski parça, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilebilecek bir kemerdur. Diğer objeler MÖ 6. ve 3. yüzyıllar arasında değişik dönemlere tarihlenmektedir. Nekropollerde bulunan skarabeler ve çeşitli tiplerde mühürlerin işlemelerinde anayurt Fenike’nin ve kolonilerin Mısır motiflerinin yinelendiği, mühürlerin çoğunlukla yüzüklere yerleştirilmiş olduğu görülmektedir.(Figür 17) Yüzükler ise daha çok Cadiz bölgesinde, özellikle de Puerta de Tierra ve Punta de la Vaca’da bulunmuştur.⁶⁸³ Sexi ve Villaricos nekropollerinde bulunan deve kuşu yumurtalarından Sexi’deki üç örnek beyaz zeminin üzerine kırmızı renkte geometrik motifler, çiçek motifleri ve hayvan motifleri barındırır. Son olarak, çanak çömleklerde Pön dünyasının geri kalan yerlerinden tanınan çeşitli formlar yinelenir. Sırlı

⁶⁸⁰ E. Erten, “Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nden Cam Pendant”, *OLBA*, S. XV, 2007, ss. 3-9; Ç. Uygun, “Tlos ve Silifke Buluntuları Işığında Kartaca Amuletleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Ankara, 2017, s. 118, 123; Fletcher, “A Database of Imports ...”, s. 20.

⁶⁸¹ Rubert ve Alonso, “Phoenician Trade in the North-East ...”, s. 35, 45; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 483; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 106.

⁶⁸² R. D. Barnett, “Phoenicia and ivory trade”, *Archaeology*, 9(2), 1956, ss. 87-97; Barnett, “Ancient Ivories in the Middle East”, plate 54A, 54B, 54C; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 10; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 200; Fear, “Review: Phoenician Settlements”, s. 177; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143, 150.

⁶⁸³ Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 104; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 488.

hamurdan mantar ağızlı testiler ve yine aynı malzemeden çukur tabaklar, hayvan ve insan şeklinde vazolar, tipik iki emzikli kandiller, sivri dipli amforalar bunlara örnek gösterilebilir.⁶⁸⁴

Figür 17: Magharat Tabloun'dan mühürlü altın yüzük örneği (Sidon, MÖ 5. yüzyıl)⁶⁸⁵

4.1.6. Kıbrıs

Kıbrıs kültürüne bakılacak olursa, adanın coğrafi konumunun da etkisiyle birbirleriyle iç içe geçmiş çeşitli kültür kaynaklarına dayanır. Yerli unsurlara ek olarak Akha ve Yunan izleri görülmektedir. Bunların dışında yukarıdaki bölümlerde çokça sözü edilen kâse vb. sanatsal üretimde, mimari yapıda ve inanç sisteminde sıklıkla izleri sürülebilen Fenike unsuru ile karşılaşılır.

Sütun başlıkları, heykelcikler, çanak çömlekler ve kült objeleri, adada Fenike anayurduna benzer üretimlerin yapıldığına işaret etmektedir. Bu noktada batı kolonilerindeki bazı özelliklerin köklerinin Kıbrıs'a dayandığı da belirtilmelidir.⁶⁸⁶ Örneğin Kıbrıs adlarında ve Nora yazıtıyla belgelenen Sardinya dininde de karşılaşılan tanrı Pumay'ın adı Kition Kralı Pumayaton ile ilişkilidir. Dolayısıyla, Kıbrıs'ın Fenike'nin nüfuz dairesinde özellikle önemli bir rol üstlenmesini sağlayan özel temasların kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁷

Kıbrıs arkeolojik bezeme açısından değerli Ön-Aiol sütun başlığı kalıntılarına sahiptir. Golgoi'den, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilebilen örnekte birkaç silmeli ve yüksek kabartma bir

⁶⁸⁴ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 105; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 483.

⁶⁸⁵ Beirut National Museum. 16505; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 77, fig. 13.

⁶⁸⁶ Freuds, "A Note on Sixth-Century ...", s. 184; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 207.

⁶⁸⁷ Negbi, "Early Phoenician Presence ...", s. 610.

üçgenin iki tarafında volütler görülür. Pön Batı'sında gelişecek olan kurs ve hilal sembolü burada yeniden ortaya çıkar. Son derece ayrıntılı Golgoi sütun başlığında volütlerin ve üçgenin üstünde, içinde lotus çiçekleri bulunan kıvrımlı palmetler ile üçlü bir ekhinus yer almaktadır. Yine Golgoi'den, bu kez bir stelin yalnızca bir kenarında kabartma olarak görülen ve MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilebilen bir diğer sütun başlığıysa daha da ayrıntılıdır. Burada volütlerin ve üçgenin üstündeki palmet yükselerek, bir bitkinin iki tarafında yüz yüze duran iki küçük kanatlı sfenksi içine alır. Burada da sütun başlığının üzerinde üçlü bir ekhinus görülür.⁶⁸⁸

Kition yakınlarında bulunan Kamelarga Tapınağı'nda ve bazı başka yerlerde, kaba hatlı ve tipik silindir şeklinde bedenlerde çok sayıda pişmiş topraktan kadın heykelciği bulunmuştur. Suriye-Filistin üretimiyle bağlantılı bu heykelciklere ek olarak Aya İrini Tapınağı'nda elinde kurbanlık küçük bir hayvan tutan uzun tunikli ve sivri başlıklı bir rahip heykelciği bulunmuştur. MÖ 7.-6. yüzyıllara tarihlendirilen heykelciğin tipoloji ve ikonografisi Fenike'ye ait olup daha sonra Pön dünyasında da görülür.⁶⁸⁹

Kıbrıs-Fenike üretiminin en önemli grubu metal kâselerdir. Bu kâselerde Mezopotamya, Mısır ve Ege motiflerinin süsleme amacıyla bir araya getirildiği gözlenmektedir. Gjesrtad'ın üç gruba (I: MÖ 800-700; II: MÖ 700-600; III: MÖ600-550) ayırmış olduğu Kıbrıs kâseleri, muhtemelen ithal edilmeyip Kıbrıs'ta çalışan Fenikeli zanaatkârlarca üretilmiştir. Kâselerin tümünün Fenike'de değil de Kıbrıs'ta üretilmiş olduğu varsayımı olası görülmektedir.⁶⁹⁰

Kıbrıs'ta üretilmiş olan çok sayıda metal üründe açık Fenike etkileri görülmektedir. Bir çömlek altlığı ya da buhurdanlık olan gümüşten örnekler Kurion kökenlidir.⁶⁹¹ Son olarak, Kıbrıs çanak çömleklerinde Fenike kökenli bazı formlarla karşılaşılır. Bunlar çoğunlukla oldukça geniş olan ve boynun ortasında bir halka bulunan mantar ağızlı testilerdir. Bu örneklerle MÖ 9. ile 8. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar uzun bir zaman diliminde rastlanır. Sonraki dönemlerdeyse tipik

⁶⁸⁸ Bulut, "Pedasa Athena Kutsal Alanı: ...", ss. 101-124.

⁶⁸⁹ Hall, "More Phoenician Inscriptions ...", s. 241; Hall, "More Phoenician Inscriptions in ...", s. 7.

⁶⁹⁰ Gjerstad, "Decorated Metal Bowls from Cyprus", ss. 1-18; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 8; N. Schreiber, "The Cypro-Phoenician Pottery of Iron Age", *Culture and History of the Ancient Near East*, Ed. B. Halpern ve M. H. E. Weippert, TH. P. J. Van Den Hout, I. Winter, Vol.13, Boston, 2003; Gilboa, "Sea Peoples and Phoenicians ...", ss. 54-55; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 395.

⁶⁹¹ Markoe, *Phoenician Bronze and Silver ...*, s. 176; Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus*, s. 174, fig. 284.

yerel şerit ve küçük halka desenleriyle karşılaşılır. Kartaca’da ve Batı’da daha çok iki emzikli kandil görülürken, buradaki Fenike tipine benzer tek emzikli kandiller çoğunluktadır. Yunan etkisi ve yerel gelenek, Kıbrıs üretimini Fenike üslubundan kesin bir şekilde ayırmıştır.⁶⁹²

4.1.7. Kartaca

Fenike’nin Akdeniz’deki kültürel etkilerine bakarken en önemli unsurlardan biri de hiç şüphesiz sanattır. Bu nedenle etkinin gözlemlendiği sanatsal izler yukarıda kolonilerin kurulduğu bölgeler üzerinden tek tek ele alınmaya çalışılmıştır. Yalnız bu noktada ağırlığın en büyük ve en bilinen Fenike kolonisi olma özelliğine sahip Kartaca’da olacağı unutulmamalıdır. Ele geçen örneklerin çeşitliliği ve fazlalığının yanı sıra kendine has bir sanat tarzı geliştirmiş olması da bunda etkili olmuştur.

Kuzey Afrika’daki Fenike-Pön sanatı, Fenike sanatına kıyasla çok daha iyi bilinmektedir. Bununla birlikte Romalılar Kartaca’yı tümüyle yıktıklarından geriye çok az mimari örnek kalmıştır. Doğu’da olduğu gibi Batı’da da eldeki örnekler temelde kabartmalar ve çeşitli küçük sanat formlarından oluşur. Ele geçen malzemelerin çoğunluğu cenaze objeleridir. Kartaca ve Fenike arasındaki güçlü bağı yansıtan objelerde Fenike motiflerine Mısır unsurları da eşlik etmektedir. Bu açıdan Kartaca’da ele geçen malzemenin büyük bölümü Mısırlıdır ya da Mısır unsurları barındıran objelerdir.⁶⁹³ Kartaca, Yunan dünyasıyla Fenike’ye kıyasla çok daha fazla temas içinde olduğundan Hellen malzemeleri ve Hellen etkisi ile formları da Kartaca sanatında önemli rol oynamaktadır.⁶⁹⁴ Son olarak, Etrüsklerle aralarındaki temaslar da sanatsal üretimi etkilemiş, Doğu Fenikelilerinin bilmedikleri yeni sanatsal unsurları oluşturmuştur. Bundan dolayı Kartaca ve Kuzey Afrika sanatında kendine özgü özellikler azdır denilebilir.⁶⁹⁵ Kartaca’nın Fenike kentlerinin en üretkeni olmakla birlikte tek sanat merkezi olmadığını da belirtmek gerekir. Diğer Kuzey Afrika kentleri de maddi kalıntıların birleştirilip ya da karşılaştırılıp değerlendirilmesine katkıda bulunurlar.

⁶⁹² Regev, “Akko-Ptolemais, a Phoenician...”, s. 126; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, ss. 54-60; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 205.

⁶⁹³ Demircioğlu, *Roma Tarihi*, s. 214.

⁶⁹⁴ Demircioğlu, *Roma Tarihi*, s. 214.

⁶⁹⁵ Fitzmyer, “The Phoenician Inscription from Pyrgi”, ss. 285-297.

Gsell'e göre, Kartacalı zanaatkarlar teknik ya da bezeme açısından herhangi bir özgünlük sergilememişlerdir.⁶⁹⁶ Anayurtla yakın ilişkiler sürdürmüş, yeni bir tür keşfetmemiş ve repertuvarlarını yenilememişlerdir. Bu açıdan Kartaca atölyeleri başlangıçta, tekniklerini ve modellerini Mısır'dan alıp Mezopotamya kökenli bazı unsurlar katmış olan Fenike atölyelerinin birer kolu olmaktan öteye gitmez. Kimi objelerde yüzlerce yıl sürdürülen bu Mısır benzeri üslup Fenike'ye kıyasla daha güçlüyken; MÖ 7. yüzyılda, kimi Yunan etkileri de hissedilir hale gelir ve nihayetinde Yunan sanatı ağırlık kazanır. Bu sanat daha çok MÖ 5. yüzyıl sonunda Sicilya ve diğerlerinin de dahil olduğu ticaret üzerinden aktarılmıştır.⁶⁹⁷ Gsell bu durumu “Teknik beşinci yüzyıldan sonra yozlaşır. Mezarlarda bulunan mücevherlerin kalitesizliğini, gereksiz görülen harcamaların kısılması isteğine bağlayabiliriz. Ama bu durum çanak çömlek için de geçerli midir? İyi yapılmış yerel çanak çömlek, mezarları dolduran çok sayıdaki ithal vazodan daha pahalıya gelmezdi. Gerçek şu ki, Pön zanaatkarlar artık, iyi çalışma zahmetine girmiyorlardı: bunu Yunanlılara bırakmışlardı. Günlük işlerini zevk almadan yapıyorlardı. Ucuz objelere büyük bir talep vardı ve ticari tekeller yüzünden müşteri satıcının insafına kalıyordu ... Bir ulusun sanatsal yetenekleri en basit objelerde gözler önüne serilir ve bu objeler, Yunan modellerini bile taklit edemeyen Kartacalıların yeteneksizliklerinin kanıtlarıdır.” şeklinde ifade etmektedir.⁶⁹⁸

Kartaca sanatı MÖ 7.-6. yüzyıllarda, taklit edilmekten çok ithal edilen bol miktarda Yunan malzemesiyle birlikte gelişmiştir. Bu malzemelere bol miktarda Mısır malzemesi de eşlik etmektedir. MÖ 630'da Delta'da kurulmuş olan Naukratis kenti kökenli skarabe bolluğu bunu kanıtlamaktadır. Yunan etkisinde MÖ 5. yüzyıl gibi erken bir tarihte ani bir gerileme⁶⁹⁹ yaşanmıştır. Bu durum ülkenin temel mallarını yağmalayan ve karşılığında yalnızca görece yararsız lüks mallar veren Yunanlarla ticaretin yol açtığı hasarın Kartacalılarca fark edilmesine bağlanabilir. Kartaca bundan böyle sikke basmayı bırakıp ticareti takas yoluyla

⁶⁹⁶ S. Gsell, *Histoire Ancienne de l'Afrique du Nord*, L'Etat Carthaginois, Paris, Tome II, 1920, s. 107.

⁶⁹⁷ Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique* ..., s. 107-108.

⁶⁹⁸ Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique* ..., s. 107-108.

⁶⁹⁹ Yunanların ticari aracılığı, Fenikelilerin Akdeniz kıyılarındaki ticaret üzerindeki kontrollerine karşı bir tehdit olarak önemli bir olgudur. Bu tehlikeye karşı oluşan tepki ya da Himera'daki yenilgiyi izleyen süreçte benimsenen siyaset nedeniyle, Kartaca mezarlarına konulan ithal Yunan ve Mısır malzemelerinin MÖ 5. ve 4. yüzyılın bir bölümünde aniden azaldığı dolayısıyla da değerli obje sayısının düştüğü görülmektedir.

sürdürmüştür.⁷⁰⁰ Iustinus'un, MÖ 4. yüzyıl başında bir vatana ihanet vakasının ardından senatonun Yunanca öğretilmesini yasaklama girişiminde bulunması hakkındaki anlatısı da bu genel siyasetin sanat dışındaki alanlardaki etkilerini yansıtmaya açısından önemlidir.⁷⁰¹

Kartaca, Hellen dayatmasına karşı harekete geçse de bu durum kısa sürer. İskender'den sonra Mısır'la ittifak kurma siyaseti ve Akdeniz'deki güç dengesinde yaşanan değişim, Kartaca ve Hellen dünyasını bir uzlaşmaya götürecektir. MÖ 3. ve 2. yüzyıllarda Kartaca nekropollerinde yeniden çok miktarda Yunan malzemesi görülmeye başlar. Dolayısıyla Kartaca sanatının genel özellikleri incelendiğinde, büyük sanat girişimlerinin tıpkı anayurt Fenike'de olduğu gibi kısıtlı kaldığı söylenebilir. Sözü edilen baskın Yunan ve Mısır izleri⁷⁰² bir tutarlılık ve üslup geleneğinden yoksun zanaatların ağırlık kazanmasına yol açmıştır.⁷⁰³ Görüldüğü gibi Fenike üretiminin ve özelliklerinin Batı'ya aktarılması benzersiz bir olgudur. Sanata dahil olan ürünlerin geneli ile zanaatkarların anayurttan ithal edilmiş olması bunu kolaylaştırmış olabilir. Kaynaktan uzaklık, yeni ve farklı unsurların özümsemesine yol açarken aynı zamanda eski unsurlara yeni özellikler eklenerek anayurtta gerçekleşen doğal evrimden uzak bir süreklilik kazanımını da sağlamıştır. Kısacası Pön sanatının özünü korurken bir yandan da çeşitli ve zengin unsurları bünyesinde barındırdığı söylenebilir.⁷⁰⁴

Kartaca mimari açıdan ele alındığında ise Antik Kartaca'nın kent planı, MÖ 146'da Romalıların yol açtığı yıkımdan dolayı Pön evresinden geriye çok az şey kalsa da tipik bir Fenike yerleşimi gibidir.⁷⁰⁵ Steller ve küçük objeler dışında yalnızca birkaç duvar kalıntısı, nekropoller ve tofet bulunmaktadır. Diğerleri içinse yazılı kaynaklara başvurmak gerekmektedir. Kent planına bakıldığında kent kuzeyde Sebhet Er Riana lagünüyle güneyde Tunus arasındaki üçgen dağlık burun üzerine kurulmuştur. İlk Fenike yerleşmesi, büyük olasılıkla bir tofet ve ilk limanların keşfedildiği Salammbö bölgesindedir.⁷⁰⁶

⁷⁰⁰ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 18; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 12, 14; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 53.

⁷⁰¹ Iust. XX. 5. 13.

⁷⁰² Altın işlerinde ve gliptik sanatında Mısır etkisi hakimken, stellerde Mısır ve Yunan unsurları birlikte görülür.

⁷⁰³ Demircioğlu, *Roma Tarihi*, s. 214; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", ss. 819-820.

⁷⁰⁴ Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", ss. 819-820.

⁷⁰⁵ Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 219; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, ss. 36-37.

⁷⁰⁶ F. Icard, "Découverte de l'area de la sanctuaire de Tanit à Carthage", *Revue Tunisienne*, 1922, s. 205; G. S. Lapeyre, "Fouilles récentes à Carthage", *Comptes rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1935,

Kentin çok geçmeden kuruluşuyla ilgili gelenekte de yer alan Byrsa tepesine doğru genişlediği düşünülebilir. Nitekim Byrsa'nın kuzeydoğusundaki nekropollerde erken döneme ait objeler bulunmuştur. Dolayısıyla, ilk yüzyılların kenti herhâlde güneyde Le Kram koyu bölgesini, kuzeyde Byrsa akropolünü de içine alıyor, doğuda Dermeş ve Douimes nekropollerinin⁷⁰⁷ alanı da kapsıyordu. MÖ 5. yüzyıldan itibaren tüm yarımada işgal edilmiş ve yerleşime açılmıştır. Byrsa akropolü, St Louis ve Juno tepeleriyle birlikte, kentin merkezidir. Kartaca'yı savunanların son sığınağı olan Eşmun Tapınağı da burada akropolde bulunmaktadır. Byrsa bir istihkam hattıyla sarılıdır ve tüm kompleksten geriye yalnızca, akropolün güneybatı bölümündeki, MÖ 3. yüzyıl gibi geç döneme ait evlerin duvarları kalmıştır.⁷⁰⁸ Akropolün eteklerinde, akropolle liman arasındaki bölgede, kentin ticari ve idari merkezi işlevini gören ana meydanıyla yaşama alanı yer alır. Senato binası ve *suffetelerin* görev yaptıkları bina da burada olmalıdır. Appianos'un ifadesine göre, forumdan akropole üç sokakla çıkılır ve bu sokakların iki tarafında karşılıklı beş ya da altı katlı yüksek ve dar evlerin yer almaktadır.⁷⁰⁹

Kartaca civarındaki en eski demir atma yerleri burnun kuzeyinde ve güneyindeki iki lagündür. Çok geçmeden kıyının güney bölgesinde de uygun rıhtımlar inşa edilmiştir. *Cothon* olarak bilinen ve Batı'da başka yerlerde de görülen bu yapay liman, ticaret gemileri için yapılmış dikdörtgen bir rıhtımla, savaş gemileri için yapılmış daire şeklinde ikinci bir limandan oluşmuştur. Dikdörtgen rıhtıma geçiş yolu, temelleri günümüze kalmış olan tahkim edilmiş bir dörtgenle korunurken, suyun tazelenmesi ve boşaltılması için, rıhtımdan denize açılan küçük kanallar inşa edilmiştir.⁷¹⁰ Daire şeklindeki rıhtım Appianos'un tasvir etmiş olduğu cephaneliklerle sarılıdır ve amirallik konağı da ortadaki adacıktadır:

s. 83; McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 206; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 398.

⁷⁰⁷ Byrsa, Dermeş ve Douimes nekropollerinin yerleşimi için bk. Vitali ve Franklin, "Conservation of the Punic Collection ...", s. 31, fig. 1.

⁷⁰⁸ Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 285; Tekin, *Eski Yunan ve Roma...*, s. 202; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 337, 340; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 220, 221.

⁷⁰⁹ App. VIII. 9. 128.

⁷¹⁰ Harden, "The Topography of Punic Carthage", s. 9;

“Aralarında geçiş bulunan limanlara denizden yetmiş ayak genişliğinde ve demir zincirlerle kapanabilen ortak bir girişle ulaşılyordu. İlk liman tacir gemileri içindi ve her tür gemi donanımı burada toplanırdı. İkinci limanda, limanın kendisiyle birlikte yüksek setlerle kuşatılmış bir ada vardı. Bu setler iki yüz yirmi gemi kapasiteli tersanelerle doluydu. Üstlerinde gemi donanımı ve mobilyaları depoları vardı. Rıhtımların önlerindeki iki İon sütunu hem limana hem de adaya kesintisiz bir portik görüntüsü veriyordu. Adaya inşa edilmiş olan amiral evinden borazancı işaret verir, ulak buyrukları iletir ve amiral de her şeyi gözleyebilirdi.”⁷¹¹

Akropolün güneydoğusundaki bölgede forumla yaşam alanları ve denizde liman binaları, kuzeydoğudaki alanda da geniş nekropoller bulunur. Byrsa’nın kuzeybatısındaysa, burnu anakaraya bağlayan kıstağın alt tarafına doğru, bahçeleri, meyve bahçeleri ve dağınık evleriyle yaşam merkezi olan Megara mahallesi yer almaktadır.⁷¹² Kentin tamamı, ön tarafında üç savunma hattı bulunan bir surla sarılıdır ve Appianos’un aktarımına göre istihkamlar aynı boyuttur. Dış istihkamlar oldukları anlaşılan kazıklı alan ve hendekten söz eden Polybius’a göre orta istihkam, silahlı askerlerin toplanabilecekleri oldukça alçak bir burçtur ve görünüşe göre yükseklik on yedi ve genişlik de on metredir. Her altmış metrede bir, surların dışına doğru çıkıntı yapan dört katlı bir kule bulunmaktadır.⁷¹³

Dini mimariye örnek olarak ise Byrsa akropolündeki Eşmun (Asklepios) Tapınağı’dır⁷¹⁴ ve altmış merdivenle çıkılan kutsal bir duvarla çevrilidir. Tanit ve Baal Hammon tapınakları, St Louis Tepesi ile deniz arasındaki, bu iki tanrıya adanmış binlerce stelin bulunmuş olduğu bölgede yer alır.⁷¹⁵ Kartaca’dan günümüze kalan en önemli dini yapı Salamambo bölgesinde yer alan tofetir.⁷¹⁶ Elissa muhtemelen burada karaya çıkmış ve yine burada ölmüştür. Tofetin en eski evresi Cintas Şapeli’nde temsil bulur. Kayaya oyulmuş vaziyette ve içinde MÖ 8. yüzyıla

⁷¹¹ App. VIII. 14. 96.

⁷¹² Moscati, *Fenikeliler*, ss. 206-207.

⁷¹³ App. VIII. 14. 95; Polyb. XXXVIII. 7. 3; Diod. XXXII. 14; Hurst ve Stager, “A Metropolitan Landscape: ...”, s. 344.

⁷¹⁴ Polyb. X. 10. 8.

⁷¹⁵ Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 96; Hurst ve Stager, “A Metropolitan Landscape: ...”, s. 344; Christian, “Phoenician Maritime Religion: ...”, s. 192; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 6.

⁷¹⁶ Bénichou-Safar, “Sur l’incinération des enfants ...”; Icard, “Découverte de l’area de la sanctuaire ...”, s. 205; Lapeyre, “Fouilles récentes à Carthage”, s. 83; McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice ...”, s. 398.

tarihlendirilebilecek pişmiş toprak vazoların keşfedildiği yaklaşık bir metre karelik küçük bir odacıktır. Odacığın önünde sunağı bulunan küçük bir avlu görülür. Avlunun önündeysen, tapınanların mabede ulaşmak için kullandıkları koridor bulunur. Tofette, Hadrumentum'dakilere benzer şekilde, içine kül ve çocuk kemikleri ile kuş ve başka küçük hayvan kemiklerinin bulunduğu binlerce urna bulunmuştur. Urnalara, üzerlerinde oyuklar ve yazıtlar bulunan adak stelleri ile *cippus*lar eşlik eder.⁷¹⁷ Katmanlarına bakılırsa işlenmemiş toprak üzerindeki ilk katman MÖ 8. ve erken 7. yüzyıllardan kalmadır. Bu katmanda yukarıda belirtildiği gibi toprağa saçılıp üzerleri küçük taş yığınlarıyla örtülmüş yakılmış çocuk kemikleri ve urnalar yer almaktadır. İkinci katmanda yine, büyük taş blokların, sunakların, *aedikulaların*, *baitylos* veya Tanit işareti tasvirlerinin görüldüğü stellerin altına yerleştirilmiş urnalarla karşılaşılır. Aynı katmanda sivri uçlu dikilitaş şeklinde, dört kenarından biri cilalanmış ve üzerinde yazılar ya da süslemeler bulunan, MÖ 5. yüzyıldan kalma yeni stel tipleri görülür. MÖ 4. yüzyılda sona eren ikinci katmanın ardından, MÖ 3. yüzyılla Kartaca'nın yıkımı arasındaki dönemi temsil eden üçüncü katman başlar. Bu katmanda küçük urnalar ve birkaç stel vardır. Tüm alan kentin tarihi boyunca ayakta kalmış bir tapınağı ortadan kaldırmış olan geç Roma ve Bizans yapılarıyla kaplıdır.⁷¹⁸ Kuzey Afrika'da başka hiçbir mabedin ardında böylesine uzun bir tarih yoktur. Suse'deki örnek daha sonraki MÖ 6. yüzyıl gibi bir dönemde kurulmuştur. Bir Bou Knissia, Konstantin ve diğer yerlerdeki tapınakların tarihleriye Hellen-Roma evresinde başlamaktadır.⁷¹⁹

Mezarlara gelindiğinde, Kuzey Afrika kolonilerinde çok sayıda nekropol bulunmaktadır. Hatta bu kolonilerin temelde nekropollerini sayesinde bilindikleri söylenebilir. Buna en tipik örnek olarak Suse'nin güneyindeki Mehdiye Nekropolü gösterilebilir. Burada, kayaya oyulmuş kuyular, basamaklarla ulaşılabilen dikdörtgen mezar odalarına geçiş oluşturur. Odacıklarda tabutlar için sıralar ve duvarlarda da kandil nişleri vardır. Sidon'daki Kadınazar mezarı gibi, Fenike'de bazı mezarlar, kayaların yüzeyine inşa edilmiştir. Kartaca'da da Dermeş

⁷¹⁷ CIS I. 5510; McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 205; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 158-159; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, s. 105.

⁷¹⁸ P. Cintas, *Sanctuaire Pre-Carthaginois Sur La Greve de Salammbô Revue Tunisienne*, Tunisian: Publie Par L'Institut De Carthage, 1948; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 150-152; Salammbô'da üzerinde Tanit işareti yer alan stel için bk. McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 406, fig. 4-6.

⁷¹⁹ Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, s. 13; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338.

Nekropolü'nde olduğu gibi sığ oyuklar üzerine inşa edilmiş hücrelerden oluşan mezarlar bulunmaktadır. Utica'daki "ada" nekropolündeki mezarlarda da toprağa kazılmış ve üzerleri büyük taş kapaklarla örtülmüş hücreler görülür. Fenike'deki Amrit anıtmezarlarına benzer anıtmezarların temsilcisiyse, Tunus'taki, MÖ 3.-2. yüzyıllara dayanan Dugga Mozolesi'dir.⁷²⁰ Kartaca tarihi boyunca başvurulana ana sistem gömme olmuştur. Ölülerin yakıldığı örnekler de görülür, bu yöntem daha çok Pön dininin karakteristik özelliği olan çocuk kurbanı uygulamasında önem kazanmıştır.⁷²¹

Kartaca sanatına dair bazı ürünler aşağıda daha detaylı ele alınmıştır:

Tasvirli eser, cippus ve steller:

Kartaca'da bulunan mermer baş, şimdiye kadar gün ışığına çıkartılan en eski Pön tasvirli eser örneğidir. Üslup açısından, MÖ 7.-6. yüzyıllara ait bazı pişmiş toprak maskelere benzer. İki yanı sfenksli bir tahta oturmuş olan kadın figürü ise daha geç bir döneme yani MÖ 3.-2. yüzyıllara tarihlendirir. Leptis Magna'da bulunmuş olan bir grup tasvirli eser de yaklaşık olarak aynı dönemdedir. Bunlar birinin kısa bir sakalı olan iki erkek başı, boyundan dizlere kadar olan kısmının korunmuş olduğu kısa tunikli iki erkek figürü ve benzer figürlerin görüldüğü iki kırıktır.⁷²²

Pön tasvirli eser örneklerinin azlığına karşın, cippus ve stel sayısı fazladır. Kuzey Afrika Pön sanatının bu yönü hakkında geniş çaplı bir incelemeye olanak tanır. Bunlar yalnızca Kartaca'da değil, başka kentlerde de görülmektedir. Kartaca'da bulunmuş olan stellerle başlanırsa, Kartaca tofetinde bulunan malzemeler başlıca iki grupta toplanabilir. MÖ 7.-6. yüzyıla tarihlenen ilk

⁷²⁰ Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338; A. Ferjaoui, *Le sanctuaire de Henchir el-Hami: de Ba'al Hammon au Saturne africain*, Institut national du patrimoine, Tunis, 2007, s. 20; Bénichou-Safar, "Sur l'incinération des enfants ..."; H. Bédoui, ve T. Oueslati, "Les incinérations votives humaines et animales du sanctuaire", *Le sanctuaire de Henchir El-Hami de Ba'al Hammon au Saturne africain*, 2007, ss. 450-468; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 158-159.

⁷²¹ Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, s. 12; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338; Ferjaoui, *Le sanctuaire de Henchir el-Hami*: ..., s. 20; Bénichou-Safar, "Sur l'incinération des enfants ..."; Bédoui ve Oueslati, "Les incinérations votives ...", ss. 450-468; Ben Younes ve Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 150-152; Gasco ve Vives Ferrandiz-Sanchez, "More than neighbours: ...", s. 248; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 397.

⁷²² Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 210; Baccar ve Souq, "Archaeological Sites of Sabratha ...", s. 16, fig. 5.

katmanın karakteristik özelliği, taht, sunak ve naos şeklinde *cippus*lardır.⁷²³ Bu *cippus*ların Fenike kökenli oldukları açıktır. Muhtemelen *naos*un erken dönemlerden beri yaygın olarak kullanıldığı Mısır modellerine dayanmaktadırlar. Görüldüğü gibi burada da Fenike sanatındaki Mısır etkisi ile Pön dünyasında Mısır unsur ve motiflerinin yayılımı gözlenir. MÖ 5. yüzyılda *cippus*lar ortadan kalkar. MÖ 5.-2. yüzyılları kapsayan ikinci katmanın karakteristik özelliği ise üçgen uçlu stellerdir. Bunlarda büyük bir ikonografik çeşitlilik görülmektedir.⁷²⁴ Stellerde yazıtların yanı sıra güneş kursu ve hilal ya da Mısır silmeli bir kaide üzerine oturtulmuş ve üst kısımda kendisine insani bir yön veren işaretlerle bütünleştirilmiş şişe gibi kısmen tanıdık tasvirlerle de karşılaşılır. Tanıdık motiflere ek olarak yeni motifler de görülür. Örneğin bunlardan biri üzerinde yatay bir kol bulunan bir üçgenle kurstan oluşan ünlü Tanit işaretidir. İşaretin *baitylos* ve güneş kursu gibi eski Doğu unsurlarının bileşiminden türemiş olması mümkündür.⁷²⁵

İkinci evrede Doğu kökenli başka ikonografik motiflerle de karşılaşmaktadır. Ünlü Hazor stelinde, dua etmek üzere kaldırılmış el, Ön-Aiol olduğu söylenen sütun başlığı ve palmiye yer almaktadır. Fakat İon, Dor sütunları, caduceus, yunus, kuş, çiçek motifleri ve benzerleriyle Yunan dünyası da artık önemli bir rol üstlenmiştir. İnsan unsurlarına gelince, kurban etme eylemini gerçekleştiren rahiplerle ve tapınan figürlerle karşılaşılır. MÖ 4. yüzyıldaki gibi, mezar stellerinde sayısız ölü tasviri görülmektedir.⁷²⁶

Kartaca'da stel üretiminin son ve aynı zamanda en aktif evresi MÖ 3.-2. yüzyıllarda yaşanmıştır. Genel olarak bakıldığında, bezemeler iyice karmaşılaşmıştır. Bölme ya da bordür

⁷²³ Taht *cippus*unda paralel yüzeyli bir kaide ve üzerinde de genellikle, bir güneş kursunun sokulabileceği Mısır silmeleri oluşturan derin ve yatay yivler yer almaktadır. Kaidenin üzerinde, iki kollu tahtın sırtının arka kısmı yükselirken ortada, tanrı idolünün konduğu bir boşluk bulunmaktadır. Altar cippusu da taht cippusuna benzer ve genellikle bunda da sırt görülür. Kolları olmayabilir, ön kısımdaysa, tepede daralan paralel yüzeyler şeklinde iki buhurdanlık vardır ve ortadaki boşluğa kurban urnası ya da *baitylos* konulur. Son olarak, naos cippusu küçük bir tapınağa benzer. Adak cellası, üzerinde idolün durduğu kaideye oyulmuştur. Cellanın iki tarafında Mısır silmelerinin görüldüğü bir saçaklık silmesini destekleyen iki ayak ve üzerinde de genellikle bir friz vardır. Bu cippusların Fenike kökenli oldukları açıktır. Bk. Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 8; Markoe, *Phoenician Bronze and Silver ...*, ss. 16-17; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", s. 207; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", ss. 819-820.

⁷²⁴ Moscati, *Fenikeliler*, s. 210.

⁷²⁵ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 213-214; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 111; McCarty, "Africa Punica? Child Sacrifice ...", s. 406.

⁷²⁶ Fenike kültüründe ağaç kültü yer aldığı ve Palmiye ağacı kutsal sayıldığı için tapınım objeleri ve diğer sanatlarda palmiyeler bolca yer almaktadır. Bk. Barnett, "The Nimrud Ivories ...", s. 208; Dolansky, "Syria-Canaan", s. 64.

kuşakları olarak kullanılan geometrik motifler, balıksırtı desenler, çemberler, tohumlar, ağlar ve sarmaşık yaprakları gibi çeşitli bitki motiflerine ek olarak at, panter, tavşan, kuğu, fil, balık, kuş, kurbağa, horoz, deve kuşu, güvercin, koç, boğa gibi çeşitli hayvan motifleri ortaya çıkıp yaygınlaşmıştır. Sunu masası, mücevher kutusu, balta, bıçak gibi bazı tören objeleri ve ayrıca, savaş arabaları ve gemiler tasvir edilir. İnsan figürleri sayısı görece azdır.⁷²⁷ Stellerin başlıca temasıysa kurban sahneleri ve kimi zaman Doğu, kimi zamansa Yunan kökenli yalnız figürlerdir. Genel olarak bakıldığında, tofetin bu son evresinde, yeni motiflerin ortaya çıkmasının yanı sıra mevcut motiflerin çeşitli ve alışılmadık formlarda birleşip iç içe geçtikleri görülür.⁷²⁸

Kuzey Afrika’da Kartaca’dan sonra en fazla stel bulunan yer, eski adı Hadrumetum olan Suse’dir. Suse tofetinde MÖ 6. yüzyıl öncesine tarihlendirilebilecek hiçbir malzeme bulunamadığından eldeki malzemeler Kartaca’nın ikinci evresine denk gelmektedir.⁷²⁹ Suse’deki ikonografik motifler, Kartaca’nın kilerle benzerlik gösterir. Erken dönemden, tahtta oturan bir tanrının karşısında duran bir tapınanı gösteren bir stel örneğinde silindir şeklinde bir tacı ve uzun bir elbisesi olan tanrı, tapınandan daha büyük olarak tasvir edilmiştir. Bir elini kutsama hareketiyle kaldırırken diğer elindeyse bir mızrak tutmaktadır. Yüksek sırtlı tahtın iki yanında kanatlı sfenksler görülür. Profilden alınmış olmakla birlikte, sfenkslerden birinin yüzünün tamamı görülebilmektedir. Tasvir tamamen Fenike kökenlidir ve tahttaki figür, Hiram lahdinden Fi kaidesine dek sayısız öncelini hatırlatır.⁷³⁰

Yine Suse’den başka iki stelde, tabureye oturmuş bir kadın figürü tasvir edilmiştir. Bir küreyi tutan elleri, tepesinde bir küre ve bunun da üzerinde güneş kursu ve hilal görülen bir mangala uzanır. Bu örnek gibi bir sunağın karşısındaki, iki yanında, altında iki hayvan görülen iki uzun palmye olan bir *baitylosun* tasvir edildiği stel de Fenike modellerini anımsatmaktadır. Stelin

⁷²⁷ Raban ve Kahanov, “Clay models of Phoenician vessels ...”, s. 70.

⁷²⁸ Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; H. Bénichou-Safar, *Le tophet de Salammbô à Carthage: essai de reconstitution*, Rome, 2004; Ferjaoui, *Le sanctuaire de Henchir el-Hami: ...*, s. 50.

⁷²⁹ McCarty, “Representations and the ‘Meaning’ ...”, s. 203.

⁷³⁰ McCarty, “Representations and the ‘Meaning’ ...”, s. 213.

açık havada gerçekleştirilen tipik Fenike kültünü temsil ettiği görülmektedir. Son olarak, İsis'in önden alınmış büstü, Fenike üzerinden gelmiş olan Mısır etkisine tanıklık eder.⁷³¹

Çok sayıda Pön stelinin üretildiği bir başka merkez Kirta'dır. Buradaki buluntular daha geç döneme ait olup MÖ 3. yüzyıl öncesine gitmez. Kostantin stelleri muhtemelen en eskileri olup Kartaca modellerinden gelişmişlerdir. Bu üretim türünde, Tanit işaretinin önemli oranda insansılaştığı ve elinde *caduceus* ya da bir dal tuttuğu yerel bir gelişme dikkat çeker. Bunlarda ayrıca, miğfer, kalkan, mızrak, kılıç, trompet gibi çeşitli savaş araçları, soyutlaştırılmış palmiyeler, rozetler ve yapraklar, yıldız, düz bir kurs ya da ışın saçan bir kurs, ucu yukarı dönük hilal gibi göksel semboller ya da geometrik semboller, yunus, koç, boğa ve at gibi hayvan figürleri ve ender olarak, oturan bir tanrının önden görüntüsü de dahil olmak üzere insan tasvirleri görülür.⁷³²

Bir diğer stel grubu da Dugga'da bulunmuştur. Bunların MÖ 2.-1. yüzyıla dek inenlerinde hala bir dizi Fenike motifi görülse de MS 1.-2. yüzyıldan kalma olanlarda, özellikle de Tanit işaretinde, bariz gelişmeler görülür. Kurs kimi zaman koldan ayrıdır, kimi zaman yerini ucu yukarıya dönük hilal alır. Kollar kimi zaman iplik şeklinde ve uzatılmıştır; kurs ise insan yüzü görüntüsüne bürünmüştür.⁷³³

Kuzey Afrika Pön stelleri ve *cippus*ları incelendiğinde anayurdun etkisi ortadadır. Genel olarak Fenike modellerine dayanmaktadırlar. Benzetmesiz çıplak *baitylos*lar ve göksel semboller gibi bazı ikonografik motifler, Fenike motifleridir. Bununla birlikte Mısır etkisi, Fenike sanatı kadar Pön sanatına da hakim olmuştur. Bunun en açık örnekleri mimari çerçeveler ve uraeus, kanatlı güneş kursu vb. gibi spesifik motiflerdir. Üretimin geniş çaplılığından ve çeşitliliğinden de anlaşılacağı üzere, Kartaca'da özellikle de hayvan ve insan motiflerinde bağımsız ikonografik motifler gelişmiştir. Tıpkı Fenike sanatının Mısırlı olmayanlar da dahil olmak üzere çoklu unsurların taşıyıcısı olması gibi, bu unsurlardan palmiye ve el gibi bazıları Pön dünyasında da

⁷³¹ Ferjaoui, *Le sanctuaire de Henchir el-Hami*: ..., s. 20; McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 206, 213; M. Khanoussi ve L. Maurin (Ed.), *Dougga, fragments d'histoire: choix d'inscriptions latines éditées, traduites et commentées (1er-IVe siècles)*, Bordeaux/Tunis, 2000, no. 38 = *CIL* VIII 26498.

⁷³² McCarty, "Representations and the 'Meaning' ...", s. 203.

⁷³³ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", s. 207.

görülür. Söz konusu unsurlar arasında en belirginini, Ön-Aiol sütun başlıklarında, palmetlerde ve tapınak çocuğunda karşılaşılan Kıbrıs etkisidir. Yunan etkisi özellikle de üretimin son evresinde karmaşık çiçek frizleri ve bazı tanrı figürleri ile ortaya çıkar.⁷³⁴ Sonuç olarak, Kuzey Afrika'daki *cippus* ve stel üretimi Fenike üretimi üzerinden gelişerek ortaya çıkmış üzerine de yeni unsurlar edinmiştir.

Maskeler:

Kartaca'nın bir diğer üretim kolu da maskelerdir. (Figür 18) Hazor'da Geç Tunç Çağı'na dek inen bu tür bir maskenin varlığının da gösterdiği gibi, Doğu'da bu üretimin öncelleri mevcuttur. İbiza, Sardinya ve Sicilya gibi Pön dünyasının diğer yerlerinde de benzerleri bulunur.⁷³⁵ Maske kategorisinde birbirlerinden farklı türler bulunur. Bir yanda yüzleri ifadesiz ya da gülümseyen kadın protomları diğer yanda ise geneli somurtan erkek yüzleri olan grotesk maskeler görülür. Her iki kategori de gerçek boyutların biraz altındadır. Fildişinden, sırlı pişmiş topraktan, kemikten ve cam hamurundan yapılmış kolye uçları gibi daha küçük boyutlu maske örnekleri de vardır.⁷³⁶ Bu parçaların işlevlerine bakılırsa, yüze takılamayacak kadar küçük olmalarından ve yanlarında askı delikleri bulundurmalarından dolayı duvara süs veya korunma amaçlı asılmış olabilecekleri akla gelir. Kötü ruhları gülümseyerek yatıştırmak ya da korkutup ölüden uzaklaştırmak suretiyle koruyucu bir işlev üstlenmişlerdir. Kadın protomlarıyla MÖ 7. ve 6. yüzyıla ait mezarlarda yeniden karşılaşılr. Temelde kalıptan yapılmış ve sonradan pembeye ve siyaha boyanmışlardır. Biri Mısır diğeri de Yunan etkisini yansıtan başlıca iki tip bulunmaktadır. İlkinde başta genellikle bir klaft bulunur, yüz ifadesizdir, kaşlar kabartma ve burun hattına dik açıdadır. İkinci tipte ise başta kulakları açıkta bırakan ve boyna doğru inen bir peçe yer almaktadır. Yüzü gülümser, gözleri büyük ve çekik, burnu ve çenesi ise sivridir.⁷³⁷

⁷³⁴ Moscati, *Fenikeliler*, s. 219.

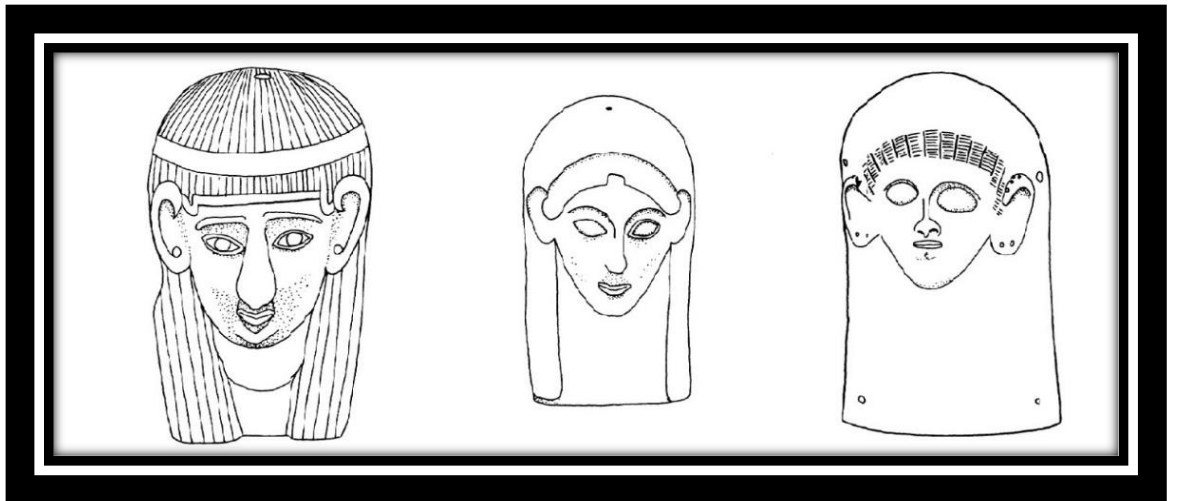
⁷³⁵ Foster, "Animal Hybrids, Masks, ...", ss. 69-76; Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", ss. 283-293; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 53; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 156; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 158-159.

⁷³⁶ Yücel, "Tarih Öncesi İnsan Biçimli ...", ss. 283-293; Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 53; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", ss. 18-19.

⁷³⁷ Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 14; Ben-Tor, "A Decorated Jewellery Box ...", ss. 5-67; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 18; Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", s. 290; Segall, "The Problem of Phoenician Artisans ...", ss. 99-100.

Grotesk maskeler, MÖ 7. ve 6. yüzyıl mezarlarında bulunmuşlardır. Farklı grupları mevcuttur. İlk grupta geniş ve sakalsız bir yüz ile yassı bir burun, göz yerinde delikler ve bir tarafa doğru çekik bir ağız görülür. İkinci grupta yaşlı ama sakalsız bir yüzle, alında ve yanaklarda derin çizgilerle, hilal şeklinde göz yuvalarıyla ve ağız yerinde iki taraftan da yukarı doğru kıvrılmış büyük bir delikle karşılaşılır. Üçüncü grubun karakteristik özelliği ise küçük ağzı çevreleyen oval bir kıvrımdır. Dördüncü grupta ise somurtmayan erkek yüzleri bulunur. Başlarının üst kısmında askı halkası bulundurulur. Gözleri de delinmek yerine şekillendirilmiştir. Son olarak, beşinci grup hayvanları andıran sivri kulakları ve küçük yuvarlak göz delikleri olan sakallı Silenos yüzlerinden oluşur.⁷³⁸

Kolye ucu olarak kullanılan küçük grotesk maskelerin MÖ 7.-6. yüzyıla ait en eski örnekleri Dermeş'te bulunmuştur. Bunlarda tipik maske motiflerinin yinelenildiği görülür. Fildişi, renkli cam ve kemikten yapılmış olanlar, birinci gruptaki maskelerle bağlantılıdır. Yumuşak sırlı silisli hamurdan yapılmış olanlarsa beşinci grubu andırır. Bunlarda koşan satirler, şeytanlar, Bes ve ayrıca, Silenos figürleri görülür. Daha ileri bir döneme geçildiğinde kolye uçları modellerden daha da farklılaşır ve gruplandırılmaları zorlaşır. Maskelerin temalarına bakılırsa kadın protomları, muhtemelen, tanrı tasvirleridir. Kötülüğe karşı koruyuculuk işlevleri ikincil düzeydeyken, adak işlevleri baskındır.⁷³⁹

⁷³⁸ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 222-223.

⁷³⁹ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 223-224; E. Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 127; D. B. Harden, *The Phoenicians*, London, 1962, plate 72.

Figür 18: Fenike terracotta kadın ve erkek maske örnekleri⁷⁴⁰

Tılsımlar:

Kartaca mezarlarına en erken dönemlerden itibaren, tanrıların, hayvanların, objelerin ve tanrı sembollerinin tasvir edildiği çok sayıda tılsım konmuştur. Tılsımlar, bir mineyle korunan gözenekli ve kolayca ufalanan silisli hamurdan yapılmıştır. Kalıp halinde dökülen tılsımların üzeri mine ile kaplanmıştır.⁷⁴¹ Tılsımlarda Mısır'dan esinlenildiği görülür. Genellikle Mısır kökenli oldukları ve Kuzey Afrika'ya ithal edildikleri düşünülmektedir. Mısır kökenli ithal ürünlerin yanı sıra Kartaca'da üretilmiş olanlar da mevcuttur.

⁷⁴⁰ Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 19.

⁷⁴¹ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 18; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 821; Torrey, "A Phoenician Necropolis at Sidon", s. 21; Erten, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden ...", ss. 3-9; Uygun, "Tlos ve Silifke Buluntuları Işığında ...", s. 118, 123; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 20.

Figür 19: Amulet örneği: Horus gözü⁷⁴²

Tılsımlarda yer alan unsurlar çoğunlukla göz, ujat, *uraeus* ve Ptah-Patekhos'tur. Ayrıca şahin, Horus, Bes ve Tot da görülmektedir (Figür 19). İsis, Horus, Min, Honsu Şu, Hnum, Amon-Ra gibi ilahi varlıklar, maymun, köpek, yaban domuzu, ada tavşanı, kedi, timsah, yaban keçisi, aslan, boğa gibi ilahi varlıklarla bağlantılı bazı hayvanlar ile Yukarı Mısır tacı, kalp, el, lotus çiçeği gibi bazı semboller de daha az olmakla birlikte örnekleri bulunmaktadır. MÖ 7. ve 6. yüzyıllardan kalma tılsım sayısı fazlayken MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde sayıları aniden düşer. MÖ 4. ve 3. yüzyıllarda ise daha nadir olarak yeniden ortaya çıkar ve sonrasında zaman içinde kaybolurlar. Tılsımlar daha çok zenginlerin mezarlarında görülürken yoksul kişilerin mezarlarında daha az görülürler ya da hiç rastlanmaz. Bu nedenle bulundurdıkları malzeme miktarı açısından nekropoller arasında farklılıklar görülmektedir.⁷⁴³

Üzerine tasvirler ve kimi zaman da kısa yazılar işlenmiş olan silindirik şeklinde, sekizgen küçük metal muhafazalara bakıldığında, ilk muhafazalar daha çok altından ve gümüşten, sonrakilerse tunç ya da kurşundan yapılmıştır. Muhafazanın uç kısmında tanrısal bir Mısır hayvanının kafası tasvir edilmiştir. Altın ve gümüş muhafazalarda çoğunlukla Sehmet ve daha ender olarak bir şahin ve bir koç görülürken, tunç ya da kurşun muhafazalarda her zaman bir koç bulunmaktadır.⁷⁴⁴

⁷⁴² Beirut National Museum; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 57, 76.

⁷⁴³ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 224-225; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 175.

⁷⁴⁴ Moscati, *Fenikeliler*, s. 225.

Tılsımların genel mahiyetine gelince, muhafazaların büyücülük amacı taşıdığına ve doğrudan Mısır büyücülüğünden esinlenildiğine şüphe yoktur. Kimi önemli işaretlerin görüldüğü diğer tılsımlar için de aynı durum söz konusudur. *Uraeus*un ve büyü işlevleri gayet iyi bilinen ujat gözünün hakimiyeti hemen fark edilmektedir. Diğer bir deyişle, bu iki tip tılsım raslantı sonucu değil, büyü nitelikleri nedeniyle ithal edilmiştir. Bu durum Kartaca’da bulunmuş olan diğer tılsım tipleri için de geçerlidir. Ptah büyücülükte özellikle güçlü bir tanrıdır ve Pathekos biçimiyle de akrep ve yılan sokmalarına karşı özel bir güç edinir. Tılsımlarda tasvir edilen diğer tanrı ve hayvanlar da özellikle zehirli hayvan sokmalarına ve nazara karşı büyülü yeteneklere sahiptirler. Ayrıca, diğer Kartaca tılsımları arasında yürek şeklindeki skarabelerin, Horus’un dört oğlunun ve benzeri tipik ölü tılsımlarının görülmemesi aynı derecede önemli bir noktadır.⁷⁴⁵ Tılsımlar, Kartaca’da batıl inançların ve büyücülüğün önemli derecede gelişmiş olduğunu ve ayrıca tılsımların pek çoğunun kökeninin dayandığı Mısır inançlarına Kartacalıların ne denli bağlı olduklarını göstermektedir.

Usturalar:

İlk usturaların kendilerine has özelliklerine bakılırsa aralarından en büyüğünde bir ördek gagası tasvir edilmişken diğerleri çatalıdır. Bıçaklarda çoğunlukla bezeme yoktur. Bezemeli olanlarda da düz işlemler değil, noktalı bezemeler görülmektedir. 51 usturadan yalnızca 10 tanesi işlemelidir ve bunlarda dördünden bıçağın yalnızca bir yüzünde balıklar, diğerlerindeyse zikzaklar, noktalar ve palmetler yer alır. MÖ 5. yüzyıla gelindiğinde, diğer sanatsal üretim formlarında da olduğu gibi usturalarda da ani bir gerileme yaşanır. MÖ 4.-3. yüzyıllarda üretimin yeniden başladığı ve hızla arttığı söylenebilir. Bu süreçte çatalı form kaybolurken tüm usturalarda, ördek gagalı sap ortaya çıkar.⁷⁴⁶ Bıçaklar ender olarak Yunan, sıklıkla da Mısır ya da Fenike-Pön kökenli motiflerle süslenmiştir. Yunan bezemelerine örnek olarak, Herakles ve Asklepios figürlerini taşıyan usturalar gösterilebilir. Mısır kökenli repertuarın ağırlıklı motifleri İsis/Horus çifti ve lotus üzerindeki şahindir. Pön görünüşlü motiflerde bile Aşağı Mısır’ın tacı,

⁷⁴⁵ Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...”, s. 819, 822.

⁷⁴⁶ Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 200; Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...”, s. 819.

anh işareti ve lotus çiçeği gibi Mısır kökenli ayrıntılarla karşılaşılır. Başlıca Pön motifleri koni şeklinde başlıklı ve uzun elbiseli tanrıdır.⁷⁴⁷

Pön ustularının asıl işlevleri sorununa gelinirse genel olarak dini ritüellerle ya da özelde büyücülükle ilgili işlevlerde kullandıkları düşünülmektedir. Uygun tutacaklarının olmaması ve üzerlerindeki bezemelerin pratik amaçlarla kullanılmalarını engellemesi bu varsayımı doğrulamıştır. Sap kısmındaki askı deliği adak işlevine; ağırlıklı olarak tanrısal imgelerse dini bir işleve işaret etmektedir. Bununla birlikte tanrı figürlerine tüm usturalarda rastlanmaz. Byrsa’da bulunmuş olan bir usturada, çömelmiş bir aslanın üzerindeki yılanı yakalayan bir kuş tasvir edilmiştir. Bu tür bir örneğin büyücülük işlevine işaret ettiği açıktır. Bu da tanrı imgelerinin de büyüyle bağlantılı olabileceğini akla getirir. Tılsımlardan bilinen ujat gözüyle usturalarda da karşılaşılmaktadır.⁷⁴⁸ Ustuların kullanım ve amacı konusunda net bir sonuca ulaşılamasa da Mısır’da da görülen fakat yeni işlevler üstlenmiş olan bu objelerin Pön dünyasındaki gelişimini oluşturdıkları söylenebilir. Kendine özgü çeşitli ikonografik yönleri bulunan bu gelişimin ayinsel ve belki de büyüyle ilgili bir işlevinin olduğu açıktır.

Fildişi:

Fildişi oymacılığı Fenike sanatında önemli bir yer tutar. Fildişlerini Kuzey Suriye, Kuzey Afrika ve Hindistan’dan temin eden Fenikelilerin yaptığı kendilerine özgü fildişi eserler, Akdeniz’in dört bir yanında görülmektedir. Fenikeli zanaatkârlar tahtlar, sunaklar, mobilyalar, aplikler, kozmetik araçları, figürinler, at koşumları süslemeleri olmak üzere çeşitli türlerde fildişi eserler üretmişlerdir.⁷⁴⁹ Fildişi açısından en geniş malzemenin ele geçtiği yer Asur’un başkenti Nimrud’tur. (Harita 9) Fenikelilerin ürettiği fildişi eserlerde sfenksler⁷⁵⁰, Horus’un

⁷⁴⁷ Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...”, ss. 819-20; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 200; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143.

⁷⁴⁸ Moscati, *Fenikeliler*, s. 228.

⁷⁴⁹ Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, ss. 116-117; M. L. Uberti, “Ivory and Bone Carving”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, ss. 456-464; E. Acquaro, “Bronzes”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, ss. 472-481; P. Bartoloni, “Commerce and Industry”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, 1988, ss. 92-95; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş: ...”, ss. 104-105; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 389; Barnett, “Ancient Ivories in the Middle East”, plate 52A, 52B.

⁷⁵⁰ Örnek için bk. Doak, *Phoenician Aniconism*, s. 12, fig. 2.3.

çeşitli tasvirleri, grifonlar, yılanlar, kanatlı hayvanlar ve firavun tahtının kenarında yapraklar tutan gençler gibi Mısırlı motifler göze çarpmaktadır.⁷⁵¹

Harita 9: MÖ 9. Yüzyıl Asur İmparatorluğu Haritası-Nimrud Şehri'nin Konumu⁷⁵²

Asur krallığında saray yapımında Fenikeli fildişi oymacılarından yararlanılmıştır.⁷⁵³ Fenikeli bir sanatçı tarafından bir Nübyeliye saldıran bir aslanı betimlemek için altın ve değerli taşlarla fildişi kullanılarak yapılmış, Nimrud'da bulunan aşağıdaki pano muhtemelen oraya MÖ 8. yüzyılda II. Sargon tarafından ganimet olarak getirilmiştir (Figür 20).⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Herrmann ve Laidlaw, "Assyrian Nimrud and the Phoenicians", ss. 84-95; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", ss. 9-10; Elayi ve Elayi, *A Monetary and Political History of...*, s. 45; Ayrıca bk. Barnett, "The Nimrud Ivories ...", ss. 179-210; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories* ..., s. 39; Tubb, "Phoenician Dance", s. 124; Barnett, "Ancient Ivories in the Middle East", plate 50A, 50B, 50C, 51; Akurgal, *The Art of Greece* ..., s. 143; A. Parrot, *Assur*, Çev. S. Gilbert ve J. Emmans, London, 1961, s. 154; J. Aruz ve de Lapérouse, Jean-François, "Nimrud Ivories", *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, Edt. Joan Aruz ve diğerleri, Metropolitan Museum of Art, New York, 2014, ss. 141-151.

⁷⁵² Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories* ..., s. 7. Burada Fildişi objelere sıklıkla rastlanan Nimrud şehrinin konumunu görmek mümkündür.

⁷⁵³ D. J. Wiseman, "A New Stela of Aššur-naṣir-pal II.", *Iraq*, 14. 1, 1952, ss. 24- 44; R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories: With Other Examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum*, British Museum, London, 1975; Akurgal, *The Art of Greece* ..., s. 150, plate 38.

⁷⁵⁴ Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders ...", s. 28; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories* ..., s. 14.

Figür 20: Fildişi pano örneği (II. Sargon Dönemi, Nimrud)⁷⁵⁵

Batı'daki Pön kolonilerine gelindiğinde de durum değişmez, bu tip üretimde hakimiyet ünlü Carmona fildişi dizileriyle İspanya'dadır. Kartaca'da da fildişi ürünler bulunmaktadır. Biri Juno tepesindeki bir mezarda ve diğeri de Douimes Nekropolü'ndeki bir başka mezarda bulunmuş olan MÖ 7. yüzyıla ait iki ayna sapında, saç şekli Mısırlı, elleriyle göğüslerini tutmuş ve etekleri saçaklı, uzun ve kuşaklı bir elbise giymiş olarak ayakta duran bir kadın figürü yer almaktadır. Fenike sanatında benzerleri görülen bu iki parçanın yerel üretim mi yoksa ithal mi olduğu ise bilinmemektedir.⁷⁵⁶

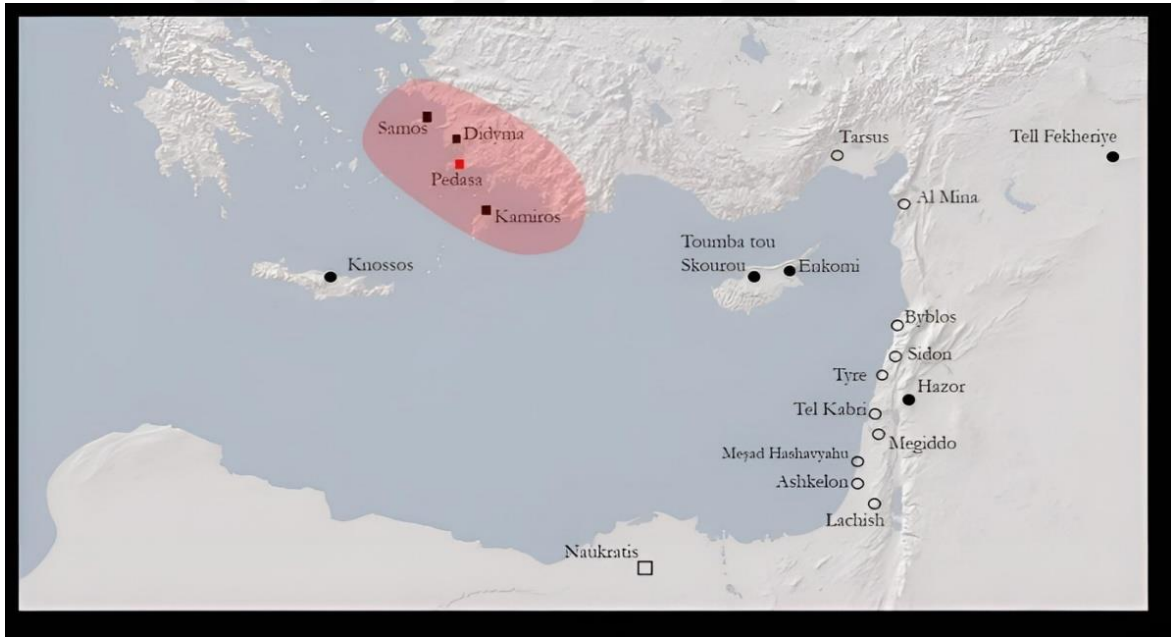
Bir diğerk tipik fildişi obje taraktır. Yine Kartaca'daki Juno tepesinde bulunmuş olan, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen tarağın bir tarafına lotus bitkilerinin önünde oturan bir sfenks ile üzerine tünemiş kumru, diğerk tarafınaysa bir boğa ve lotus bitkileri işlenmiştir. Kenardaki yarım daire şeklindeki çentikler Carmona taraklarında da ortaya çıkar. Tarakların yerel olarak mı üretildiklerini yoksa ithal mı edildiklerini tespit etmek yine kolay değildir.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ Bikai ve diğerkleri, "Rich and Glorious Traders", s. 28.

⁷⁵⁶ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 7.

⁷⁵⁷ Moscati, *Fenikeliler*, s. 229.

Fenike üretimi olan ve MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Hathor başının yer aldığı Mısır etkili levhaların Anadolu’da Pedasa antik kentinde ele geçirilmesi dönemin kültürel geçişkinliğine en güzel örneklerdendir.⁷⁵⁸ Burada hem Fenike sanatına yansıyan Mısır etkisi, hem Mısır’a ait kültürel izlerin Fenike sanatçıları yoluyla Anadolu’ya aktarımı söz konusudur. (Harita 10) Bunların yanı sıra kültürel etkileşimin aktarımının aracılığını yapan ekonomik ilişkiler yani ticaretin varlığı da açıktır. Söz konusu tanrıça betimlemeli levha ile diğer fildişi objelerin tapınmada ve sunularda kullanılması kültürel etkileşimin ve geçirgenliğin sonucu olduğu unutulmamalıdır. Fenikelilerin ticaretteki ustalıklarının yanında kültürün taşınması ve inşasında üstlendikleri rolü de görmek mümkündür. Fenikeliler sadece kendi üretimlerini değil diğer bölgelerin mallarının da tüm Akdeniz’e yayılımını sağlamışlardır. Görüldüğü gibi Akdeniz’in dört bir yanına yalnızca madde değil, inanç ve kültür de taşımışlardır.⁷⁵⁹

Harita 10: Hathor Betimli Fenike Levhalarının Anadolu’daki Dağılım Alanları⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Bulut, “Pedasa Athena Kutsal...”, s. 106-116.

⁷⁵⁹ Bulut, “Pedasa Athena Kutsal...”, s. 106-116; N. Kourou, “Literacy, Networks, social dynamics in Archaic Rhodos”, Ed. S. Nawralaca ve R. Nawralaca, *Polymatheia*, Festschrift für Hartmut Matthaus anlässlich seines 65. Aachen, 2015, ss. 245-263; N. Kourou, “The Evidence from the Aegean”, Ed. C. Sagana, *Beyond the Homeland: Markers, in Phoenician Chronology, Ancient Neareastern Studies Supplement 28*, Leuven & Paris & Dudley, MA, 2008, ss. 305-357; Nitschke, “What is Phoenician ...”, s. 213; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, plate XXV, 1-4.

⁷⁶⁰ Bulut, “Pedasa Athena Kutsal...”, s. 102.

Mücevherler:

Kartaca’da Afrika’nın iç bölgelerinden getirilen altın işçiliği önemli bir yere sahiptir. Gümüş ise Güney İspanya’dan temin edilmiştir. Mücevher kategorisindeki kolye, bilezik, yüzük vs takı gibi objelere ek olarak tılsımlar, küçük maskeler, ve çoğunlukla kolye boncuğu şeklinde zincire geçirilmiş skarabeler gibi birçok objenin mücevher olarak sınıflandırılabilceğini belirtmek gerekir.⁷⁶¹ MÖ 7. yüzyıldan 6. yüzyıla dek Kartaca mezarlarında altın skarabeli gümüş yüzükler ile palmet, skarabe gibi bezemeler işlenmiş düz veya bir yada iki burmalı altın bileziklerle karşılaşmıştır. Bunlara ek olarak yarım ay şeklinde, çoğunlukla askılı küpeler, incik boncuklar, gümüş taşlar, çoğunluğu gümüşten hızma, halhal ve çeşitli şekillerde kolye ucu olarak tasarlanmış inciler mevcuttur. Bunlar benzer üretimin yayın olduğu ağırlıklı Mısır etkisine işaret ederler. Diğer sanatsal üretim türlerinde olduğu gibi, bu ilk üretim evresinin ardından, Yunan etkisinin ortaya çıkıp pekiştiği daha geç bir evre de görülmektedir. Kimi objelerin kökeni konusunda çelişkiler olsa da Tanit işaretinin ortaya çıkması ve yayılması, yerel bir sanatın varlığına işaret eder.⁷⁶²

Aşağıdaki görselde yer alan Byblos’ta ele geçen dövme altın gerdanlık Fenike’nin Mısır hakimiyeti altında olduğu dönemden kalmadır. Ortasında bulunan Horus şahini tipik bir Mısır unsurudur. Alt kenar boyunca uzanan yumurta dizisi ise daha sonra Yunan sanatına da geçen Fenike motifidir.⁷⁶³ Fenike işi mücevherlere örnek olan olan bu gerdanlık, Fenike sanatındaki kültürel geçişkenliğin anlaşılması açısından da önemli bir örnektir (Figür 21).

⁷⁶¹ Diod. V. 20; Holst, *Phoenician Secrets*, ss. 80-81; Torrey, “A Phoenician Necropolis at Sidon”, s. 18; Meza, “Ancient Egyptian Art in Malta”, ss. 99-105; Smith, “Archaeological and Inscriptional Evidence ...”, ss. 181-182; Bergeron, “Death, gender, and sea shells ...”, s. 175; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 104; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 488.

⁷⁶² Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 18; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...”, ss. 818-820; Segall, “The Problem of Phoenician Artisans ...”, ss. 98-99; Lehrer, “A Phoenician Glass Bowl ...”, s. 12; Vitali ve Franklin, “Conservation of the Punic Collection ...”, ss. 29-41.

⁷⁶³ Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 110.

Figür 21: Fenike İşi Dövme Altın Gerdanlık

Skarabeler:

Kartaca mezarlarında bulunmuş olan yüzlerce skarabe, bu objelerin mezar sunularında ne derece önemli olduklarını gösterir. Kimi zaman ayın vazoları dışında ölüye eşlik eden tek obje türü oldukları görülmektedir. Sırlı hamur, jasper ve karneliyen skarabelere daha sık rastlanırken laciverttaşı, akik, neceftaşı ve bazalt skarabeler daha azdır.⁷⁶⁴ Malzemelerin çeşitli evrelere dağılımı incelendiğinde, birinci evrede (MÖ 7.-6. yüzyıllar) sırlı hamur skarabelerin, ikinci evredeyse (MÖ 4. yüzyılda) jasper ve kameliyen skarabelerin ağırlık kazandığını görülür. Diğerlerinde olduğu gibi bu alanda da, MÖ 5. yüzyıla ait yeterli bulguya rastlanmaz. Sırlı hamur skarabelerin tema, form, işleme tekniği, tan tasvirleri eşliğinde hiyeroglif yazılar gibi tüm özellikleri Mısır kökenli olduklarına işaret etmektedir.⁷⁶⁵ Üstelik, Mısır'daki eşdeğer tiplerin gelişiminden ve gerilemesinden bağımsız olarak ortaya çıkıp yok olmuşlardır. Özellikle de, Kartaca'da bulunan örneklerin çoğu, Naukratis'te bulunan örneklerle benzer. Diğer örneklerdeyse Ptah ve Sehmet'li tasvirlerin hakimiyeti Memfis kökenli olduklarını gösterir. En

⁷⁶⁴ Culican, "Phoenician Remains from Gibraltar", Fig. 1-4; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Mazar, *The Phoenicians in Achziv*: ..., ss. 77-94.

⁷⁶⁵ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 18; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 12, 14.

erken dönem olan MÖ 7.-6. yüzyıllara ait sırlı hamur skarabeler doğrudan Mısır'dan ithal edilmişlerdir.⁷⁶⁶

Sonraki dönemde MÖ 4. yüzyılda ağırlıklı olarak görülen jasper ve karneliyen skarabelerdeyse farklı bir durumla karşılaşılır. Jasper skarabelerdeki biçimin artık Mısır'dakiyle aynı olmaması dikkat çeker. Figüratif motifte hem Yunan hem de Mısır izleri görülmektedir. Mısır'a ait temalar, çeşitli biçim ve pozlarda sık sık, bir aslanla dövüşürken görülen tanrı Bes, önünde bir *uraeus*la görülen şahin Horus, hem Horus'la birlikte insan şeklinde hem de süt veren inek şeklinde İsis ve genellikle kanatlı ve oturmakta olan sfenkstir. Yunan unsurları ise profilden insan kafaları, hareket halindeki savaşçılar, tanrılar, avlarına saldıran hayvanlar ve çeşitli hayvanlardır. Bu motifler daha çok üretimin sonraki evrelerinde ağırlık kazanır.⁷⁶⁷ Bir bütün olarak bakıldığında burada Mısır üretiminden çok Mısır modellerinin taklit edilmesi söz konusudur. Sardinya'da yapılan kazılarda son zamanlarda, tipoloji ve ikonografi açısından yukarıda betimlenenlere benzeyen çok sayıda yeşil jasper skarabe gün ışığına çıkarılmıştır. Dolayısıyla, bu üretimin kökenleri Sardinya'da bulunmuş ve muhtemelen üretime hem Fenike-Pön hem de Yunan zanaatının katkıları olmuştur.⁷⁶⁸

Karneliyenden ve başka malzemelerden yapılan skarabelerde de jasper skarabelerin yayılışıyla benzerlik görülür. MÖ 4. yüzyılda baskınlık kazansalar da kısıtlı sayıda olmak üzere MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda da görülürler. Burada da diğerlerinde olduğu gibi ağırlıklı olarak Mısır ve Yunan motifleriyle karşılaşılır. Bunlardan Mısır'a ait olanları Bes, İsis ve Horus, şahin kafalı bir tanrı biçimindeki Horus ya da Ra ve kanatlı ya da kanatsız sfenkstir. Yunan motiflerinde ise insan kafaları, savaşçılar, bir antilobu kovalayan aslan ve akrep yer alır.⁷⁶⁹ MÖ 7.-6. yüzyıllara ait örnekler muhtemelen Fenike'den ithal edilmiştir, MÖ 4. yüzyıldan kalanlarsa jasper skarabelerle birlikte Sardinya'da üretilmiş olmalıdır. Skarabelerin pek çoğu MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda doğrudan Mısır'dan ithal edilmiştir. MÖ 5. yüzyıl sonundan itibaren ise Mısır'da artık skarabe yapılmadığı unutulmamalıdır. Bunlardan bazıları örneğin karneliyen skarabeler

⁷⁶⁶ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", ss. 818-820; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 12; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, s. 53.

⁷⁶⁷ Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 819, 822; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 105.

⁷⁶⁸ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105.

⁷⁶⁹ Culican, "Phoenician Remains from Gibraltar", Fig. 1-4; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105.

Fenike kökenine işaret eder. Bu da demek oluyor ki Kartacalılar büyük değer verdikleri skarabe kullanımını Mısır'daki üretimin sona erdiği MÖ 5. yüzyıldaki krizin ardından da sürdürmüşlerdir. Mısır'dan ithal edemediklerinden dolayı da kendi karakteristik özelliklerine sahip sırlı hamur yerine jasper ve karneliyen kullanılması gibi önemli bir yerel üretimin geliştiği Sardinya'dan ithal etmişlerdir.⁷⁷⁰ Skarabelerin önemlerini daha çok büyüyle ilgili özelliklerine borçlu olmaları kuvvetle muhtemeldir.⁷⁷¹ Görüldüğü gibi skarabeler Fenikeliler sayesinde, Mısır sınırları dışına yayılmıştır. Fenikelilerin taklitlerini de ürettikleri skarabeler, Mezopotamya, Kıbrıs, Yunan adaları, Girit ve Hatta Etrüsk bölgesi ile Sardinya'ya dek tüm Akdeniz'e ulaşmıştır.⁷⁷²

Diğer küçük ürünler:

Fenike'de öncelleri bulunmayan tipik ve yaygın Kartaca ürünü, bezemeli deve kuşu yumurtalarıdır. Deve kuşu yumurtalarından yapılan kâse ve vazoların üzerleri kırmızıya ya da siyaha boyanmıştır. Bu ürünler geometrik desenler, lotus çiçekleri, palmetler, insan yüzleri ve hayvan tasvirleri ile süslenmiştir. Kartaca'da deve kuşu yumurtaları az da olsa MÖ 7. yüzyılda ortaya çıkar, MÖ 6. yüzyılda çoğalır ve sonrasında kaybolur. MÖ 3. yüzyılda yine bol miktarda görülür. MÖ 2. yüzyılda ise yeniden kaybolur. Diğer örneklerine Kuzey İbiza'da, Sardinya'da ve Sicilya'da rastlanmaktadır. Afrika'daki Cicelli, Guraya, İspanya'daki Sexi ve Villaricos devekuşu yumurtasının görüldüğü diğer yerlerdir. Bu ürün grubunun da diğer bazı küçük ürünlerde olduğu gibi kötülüğe karşı koruyuculuk işlevlerinin bulunduğu düşünülür.⁷⁷³

Cam üretimi konusunda da söz etmek gerekirse maskeler, tılsımlar, mücevherler ve skarabeler gibi, sözü edilen pek çok objenin bu malzemeden yapılmış olmasına karşın, koyu mavi camdan yapılma, üzerinde açık renkte şeritlerin de görüldüğü amfora şeklindeki küçük, zarif şişecikler Kartaca'ya özgüdür. Bu şişecikler incelendiğinde hamurun içinde, sıcak ve yapışkan kabuğa arka arkaya sarı, beyaz ve turkuaz renkli şeritlerin çekildiği desenler görülür. Diğer küçük

⁷⁷⁰ Culican, "The Iconography of some Phoenician ...", s. 54.

⁷⁷¹ Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 820; Greenfield, "A Group of Phoenician City Seals", ss. 129-134.

⁷⁷² Güney, *Anadolu'da Başlangıcından MÖ I. Binin ...*, s. 13; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 7.

⁷⁷³ Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", ss. 285-286; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Lehrer, "A Phoenician Glass Bowl ...", s. 12; Vitali ve Franklin, "Conservation of the Punic Collection ...", ss. 29-41; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 483.

vazolarsa boğa Apis ya da çömelmış maymun şeklinde olup kökenlerinin kısmen Fenike'ye dayanması muhtemeldir.⁷⁷⁴ Bunlara ek olarak Kıbrıs, Fenike, Sicilya, Kartaca, Rodos, Halikarnassos, Myrina gibi Akdeniz deniz ticaretine ev sahipliği yapan merkezlerde üretilen terracottalarda parıltılı kuvars kullanıldığı ve kullanılan renk verici maddelerden Mısır mavisi ile Sur morunun başı çektiği bilinmektedir.⁷⁷⁵

Daha sonra ayrı bir başlık altında işlenecek sikkeler konusuna gelindiğinde ise ilk Pön sikkelerinin Kartaca'nın adadaki paralı askerlerinin ücretlerinin ödenmesi amacıyla, MÖ 5. yüzyıl sonunda Sicilya'da basıldığı söylenebilir. Bunlar, Fenike ayarında altın sikkeler ya da Attika ayarında gümüş tetradrahimlerdir.⁷⁷⁶ Sikkelerde yer alan yazılarda Motya'nın, Panormus'un ve diğer Sicilya kentlerinin adları ile Kartaca ve ordugah görülür. Ön yüzde Persephone kılığında Tanit kafası, arka yüzdeyse bir at, bir aslan ve bir palmiye yer alır.⁷⁷⁷ MÖ 4. yüzyıl öncesine ait sikkeler doğrudan Kartaca'da basılmamıştır. Fenike ayarında, altından, elektrumdan ve tunçtan basılan sikkelerin üzerlerinde at ve palmiye ağacı motifleri bulunmuştur. MÖ 3. yüzyıl sonunda Hamilcar İspanya madenlerini ele geçirince Kartaca'da gümüş sikkenin de basıldığı görülür.⁷⁷⁸ Son olarak, Kartaca'nın son yıllarında tunç sikke bolluğundan söz edilebilir. Britanya ve Kanarya Adaları gibi uzak yerlerde bile ele geçen bu sikkeler Kartaca'nın yayılışına önemli bir kanıt teşkil etmektedirler.⁷⁷⁹

Çanak-çömlekler:

Kartaca'nın en eski çanak çömleklerinde, MÖ 8. yüzyıl sonlarından MÖ 6. yüzyıl başlarına dek görülen mantar ağızlı ve yonca ağızlı testiler gibi tanıdık Fenike formlarıyla karşılaşılır. Bu çömleklerde, daha eski Pön çanak çömleklerinin de karakteristik özelliği olan cıvalı kırmızı tarz

⁷⁷⁴ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 175; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 208; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105.

⁷⁷⁵ P. M. Kalaitzaki ve N. K. Kontos, "Pigment and terracotta analyses of Hellenistic figurines in Crete", *Analytica Chimica Acta*, Vol. 497, Issues 1-2, 2003, ss. 209-225.

⁷⁷⁶ SNG Cop. 94-97; P. Visona, "Carthaginian Coinage in Perspective", *American Journal of Numismatics* (1989-), 1998, Vol. 10, 1998, s. 4, 9; Ayrıca bk. G. Jenkins, "Coins of Punic Sicily, Part 4, Carthage Series 5-6", *SNR* 57, 1978, ss. 23-41, plate 1- 24; G. Jenkins, "Coins of Punic Sicily, Part III, Carthage Series 2-4", *SNR* 56, 1977, ss. 5- 65, plate 1-22; Frey-Kupper, "Coins and their use ...", s. 82, 83 fig. 6.4, 85 fig. 6.5; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, ss. 15-16.

⁷⁷⁷ Jenkins, "Coins of Punic Sicily", plate 17.

⁷⁷⁸ Visona, "Carthaginian Coinage in Perspective", s. 5, 9, Plate 1, 1; Ripolles, "The Iberian Coinages ...", s. 3, plate 2, 26-27.

⁷⁷⁹ Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 21.

görülür. Muhtemelen Doğu kökenli bir diğer erken form da, uzun ve geniş bir ağzı olan chardon vazodur. Ele geçen çanak çömleklerin büyük kısmı Kartaca tapınak ve mezarlarında bulunmuştur. İspanya, Sicilya, Sardinya gibi Pön dünyasının başka yerlerinde de benzerleri görüldüğünden, ihraç edilmiş olduklarına şüphe yoktur.⁷⁸⁰

Dermeş Limanı yakınlarında çanak çömlek atölyeleri bulunması imalat yöntemlerini doğrudan incelemeyi mümkün kılmıştır. Nekropollerin kuzeyinde bulunan başlıca kil yataklarından yüksek kalitede ve kırmızımsı renkte bir malzeme elde edilmiştir. Pön çömlekçileri büyük kil somunlarının üzerinde şekillendirildiği kaba çarklar kullanmışlardır. Çömlekler, ortada bir ayakla silindir şeklinde yüksek bir bacadan oluşan tuğladan kaba fırınlarda pişirilmişlerdir. Genel olarak, üretimin tamamen kullanım amaçlı olduğu söylenebilir. Bu durum, Kartaca'daki diğer değerli ve zarif yabancı çömleklerle tezat teşkil etmektedir.⁷⁸¹ Utica'da MÖ 8. yüzyıldan kalma bir mezarda bulunmuş olan yedi emzikli kandil türünün tek örneği olması nedeniyle ilgi çekicidir. Göbekli bir haznesi bulunan bazı örnekler de vardır. Büyük amforalar az çok çift koni şeklindedir, omuzları köşelidir ve boyunları yoktur.⁷⁸²

Mantar ağzılı ve yonca ağzılı testilerin Kartaca'da, belki de Korinth kökenli olan silindir boyunlu *oenokhoelerin*⁷⁸³ moda olduğu MÖ 5. yüzyıla kadar inmedigi düşünülebilir. Boyalı desenli vazolar, ortada ya da tepede daralan uzun ve şişkin bir gövdesi bulunan iki kulplu urnayla birlikte, çeşitli varyasyonlarla devam ederken kandillerdeyse aynı formlar sürer, ama zaman içerisinde boyutları küçülür.⁷⁸⁴

MÖ 4. yüzyıldan sonra Kartaca çanak çömleklerinin biçimlerinde ve bezemelerinde önemli değişiklikler ve Hellen kültürünün etkileri görülmektedir. Tipik kandiller ve yonca şekilli *oenokhoeler* sonraki formlarıyla devam eder. Muhtemelen Mısır Hellenizminin etkisiyle, boyalı

⁷⁸⁰ Anderson, "The Beginnings of Phoenician Pottery: ...", ss. 35-54; Shalvi ve diğerleri, "The Pottery of Tel Esur, ...", ss. 111-142; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 17; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 155.

⁷⁸¹ Hodos, "A Phoenician past and present", s. 36; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 174.

⁷⁸² Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", s. 289; Lehrer, "A Phoenician Glass Bowl ...", s. 12.

⁷⁸³ Antik dönemde şarap taşımasında kullanılan testi türüdür. Siyah figür ve kırmızı figür tekniği ile yapılmış örnekleri başta olmak üzere çok çeşitli türleri mevcuttur; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, ss. 16-17; Güveloğlu, *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, s. 98.

⁷⁸⁴ Regev, "Akko-Ptolemais, a Phoenician...", s. 126; S. Sherratt, "Phoenicians in the Aegean...", s. 143.

desenlerin geliştirilmiş olduğu ağızları ve emzikleri olan büyük kaplar ile testi grupları ortaya çıkar. Boyları kısalan amforaların gövdeleri kalın, dip kısımlarıysa uzundur. Hellenistik dönemin sonlarına doğru bu tiplere, şekilleri güney İtalya'nın siyah sırlı ürünleriyle bağlantılı olan sivri merhem kapları ve fincanlar gibi, tüm Akdeniz'de görülen başka tipler de eklenir. Kimi tipik Pön formları, örneğin kandiller de sürdürülür.⁷⁸⁵

4.2. Dil-Alfabe

Fenike uygarlığının Akdeniz dünyasına bıraktığı etkilerden söz edilirken en önde gelen konu başlıklarından biri de elbette ki alfabedir. Fenikelilerin günümüz alfabesinin oluşumuna olan katkısı ve yayılımındaki aktif rolleri inkâr edilemez. Bu doğrultuda bu kısımda dil ve alfabe başlıkları altında Fenikelilerin kullandıkları dil, yazı ve alfabe hakkında bilgiler verilecektir. Fenike uygarlığından bahsederken, uygarlığın uzantısı olan, Pön kültürü de göz ardı edilmemelidir. Nitekim Pön dünyasının kullandığı yaz ve dil, Fenike kültürünün Doğu'dan Batı'ya aktarımındaki sürekliliğine ve gelişimine dair önemli bir kanıttır.⁷⁸⁶

4.2.1. Dil

İncelemeye dil ile başlanırsa, Fenike yazıtlarında rastlanan dilin Suriye-Filistin bölgesinin hem eski hem de çağdaş diğer Sami dilleriyle yakından bağlantılı olduğu, tıpkı Fenike tarihinin ve kültürünün bölünmüşlüğü gibi lehçelere bölündüğü görülür. Yine de, Fenike dilinde, bir bütün olarak halk tanımına bu dili konuşanların kolektif bilincini de ekleyen bir bağımsızlık ve bireyselliğin var olduğu söylenebilir.⁷⁸⁷

Yakın dönemde sürdürülen çalışmalar, Kuzey Batı Sami dili tarihi hakkındaki görüşleri tamamen değiştirmiştir. Bu yeni dilsel tablo Fenike kültürünün Demir Çağı'ndan sonra bağımsız olarak ortaya çıktığını doğrular. Byblos yazıtlarına bakıldığında, sonradan ortadan kalkacak olan, Fenike, İbrani ve Arami dillerine bölünmeye henüz işaret etmeyen coğrafi dil

⁷⁸⁵ Moscati, *Fenikeliler*, s. 235.

⁷⁸⁶ Scarpaci, "Material Culture and ...", s. 1; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 2; Endonezya'da Sumatra Adası'na kadar yayılımı için bk. E. E. W. Gs. Schröder, "A Phoenician Alphabet on Sumatra", *JAOS*, Vol. 47, 1927, ss. 25-35; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 96; McGregor, *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz ...*, s. 84.

⁷⁸⁷ Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 4; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", ss. 381-382; Batty, "A Tale of Two Tyrians", s. 6.

sınırları sunan çeşitli arkaik unsurların korunmuş olduğu görülmektedir. Hiram yazıtında ya da İbranice Gezer yazıtında görülmeyen harf-i tarif sonraki Fenikece’de ortaya çıkar. -t ekinin eklendiği fiil kökü Hiram yazıtında ve Moabi dilinde görülürken daha sonra görülmez. Byblos’un aitlik ekleri olan üçüncü tekil eril şahıs -h, çoğul -hm, İbranice ve erken Aramice formlarda da görülür ve sonraki Fenike dilindeyse -y, -nm şeklinde değişir. Byblos’un işaret ve ilgi zamirlerine (zn, z) Aramice’de de rastlanır, sonraki Fenike formlarından ise farklıdır. Dillerin sonraki gelişiminde de benzer olgular görülse de bunlar kısıtlı düzeydedir.⁷⁸⁸

MÖ 2. binyılın Suriye-Filistin Sami dili açısından bakıldığında Fenike, hem sürekliliği hem de yoğun bir gelişimi içerir. Hem başka yerlerde değişmiş olan arkaik unsurlar⁷⁸⁹ hem de MÖ 2. binyılda rastlanan formlardan türemiş yenilikler bu sürekliliğin kanıtlarıdır. Gerçekleşen yenilik⁷⁹⁰ miktarıysa yoğun bir gelişime işaret etmektedir. Bu olguların sonucunda, dayandığı eski dile kıyasla son derece gelişmiş bir dil oluşur ve böylece Fenikece’nin dilsel farklılığı kesinleşmiş olur.⁷⁹¹

Fenike dilinin MÖ 1. binyılın diğer dillerine benzerliği konusunda ise özellikle İbranice ile paralel bir gelişim söz konusudur. Fenike dilindeki yeniliklerin çoğuna İbranice’de de rastlanır. Bununla birlikte arkaik unsurların bir dilde korunurken diğerinde korunmamıştır. Ayrıca birbirinden bağımsız yenilikler de görülür. Kısacası Fenike diliyle İbranice arasında yapılan karşılaştırma, karşılıklı bağımsızlığa, fakat en önemlisi de birlikte ve paralel bir gelişime işaret eder.⁷⁹² Fenike alfabesinin Yunanlara en geç MÖ 8. yüzyılda aktarılmış olduğu kesindir. Bunun birden bire gerçekleşmiş bir olgu olması beklenemez. Daha çok, hem ticari hem de kültürel düzeylerde bir yayılma ve etkileme sürecinin sonucudur. Kıbrıs’ta bulunmuş olan bir mezar yazıtı eldeki tüm kanıtlara göre MÖ 9. yüzyıla dayandırılmaktadır. Sardinya’daki Nora’da

⁷⁸⁸ H. H. Spoer, “Some Hebrew and Phoenician Inscriptions”, *JAOS*, Vol. 28, 1907, ss. 355-359; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 4; M. Dothan, “A Phoenician Inscription from 'Akko”, *Israel Exploration Journal*, Vol. 35, No. 2/3, 1985, ss. 81-94.

⁷⁸⁹ Örneğin üçüncü çoğul eril şahıs zamiri hmt, belirsizlik zamiri mm, dişil ek -t, gelişmemiş ad yapıları qatl, qitl, qutl.

⁷⁹⁰ Yeniliklere örnek olarak ünsüz krizleri, ad bükümünün düşüşü, harf-i tarifi ortaya çıkışı, fiil köklerinin azalması, görülen ve hikâye “zaman” düzenlemesi vb. gösterilebilir.

⁷⁹¹ Hall, “More Phoenician Inscriptions ...”, s. 241; Hall, “More Phoenician Inscriptions in ...”, ss. 7-8; Fitzmyer, “The Phoenician Inscription from Pyrgi”, ss. 285-297; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 4.

⁷⁹² Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 208; Gözlü, “Kibro-Minoan Yazısı ...”, s. 328; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 382; Dothan, “A Phoenician Inscription from 'Akko”, s. 92.

bulunmuş olan bir başka yazıtın da aynı yüzyıla tarihlendirilmektedir. Nora yazıtı bu açıdan özellikle önemlidir; zira MÖ 9. yüzyılda Sardinya’da adadaki Fenike yanaşma limanlarının kesinlikle ilk kanıtı olmayan bir yazıt bırakacak kadar ilerlemiş Fenike kolonilerinin bulunduğuna işaret etmektedir.⁷⁹³

Pön dili, Fenikece’nin devamıdır denilebilir, çünkü ikisi arasındaki farklılıklar oldukça azdır. Ana farklılaşma ünsüz sisteminde görülür. Pön dilinde -d ve -l’nin telaffuzu zayıftır. *Bodmilkar* yerine *Bomilkar* ve *molşomor* yerine *moşomor* kullanımı gibi bazı düşmelere neden olmaktadır. Ayrıca Pön halk dilinde on çift ve çiftleştirilmiş ünsüzlerde gelişmeler ile ünlü seslendirmeleri görülür. Sami dilinin hece sistemine uymadığı için on ses türemesi ya da ses türemesi yoluyla kaçındığı on çift ünsüzler Pön halk dilinde yaygın olarak seslendirilmiştir. Çift ünsüzlerse Sami tarzındaki gibi bir kez yerine Grek-Roma tarzında iki kere seslendirilir. Son olarak, ünlü harfler ise yutak-gırtlak sesleriyle ve yarı-ünlülerle seslendirilmektedir.⁷⁹⁴ Yine de görüldüğü gibi sözü edilen farklılaşma ve gelişimlere rağmen Pön dili, temelde aynı hat üzerinden gelişmiştir. Pön diliyle Fenike dili arasında morfolojik açıdan da hemen hemen aynı farklar görülmektedir. Eril ya da dişil üçüncü tekil şahsın iyelik eki -y yerine -' olur. Pön dilindeki gelişimlerin temasa geçtiği diğer dillerce şekillendiği açıkça görülen tek alan sözdizimidir. Sonuç olarak, yazı ve dil, Fenike kültürünün önemli bir göstergesi olup Fenike-Pön birliği ile sürekliliği konusunda da yol göstericidir.⁷⁹⁵

Geniş ve büyük işaretleriyle Fenikeli yazısı, erken dönem boyunca, özellikle de adalarda varlığını sürdürmüştür. Sardinya’da, Malta’da ve MÖ 6. yüzyıla ait çeşitli Kartaca metinlerinde ortaya çıkan Fenike yazısı ile Kartaca’nın MÖ 146’ya dek resmi yazısı olan Pön yazısı ile benzer özellikler taşır. Bu tarihten sonra bir süre daha Afrika hükümdarlarının anıt yazıtlarında ve sikkelerde kullanılmaya devam etse de genel olarak yerini Yeni-Pön yazısına bırakmıştır. Bununla birlikte kimi yazıtlarda ve adak stellerinde törensel adak kalıplarının Pön dilinde

⁷⁹³ KAI 30; KAI 46; Urbanus, “Masters of the Ancient Mediterranean”, s. 42; Gözlü, “Kibro-Minoan Yazısı ...”, s. 328; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 27.

⁷⁹⁴ Xella, “Phoenician Inscriptions in Palestine”, s. 165.

⁷⁹⁵ Fitzmyer, “The Phoenician Inscription from Pyrgi”, s. 296; Fenike dili ile ilgili ayrıca bk. Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, ss. 279-284.

yazılmasına karşın, adağı sunan kişiyle ilgili bilgilerin Yeni-Pön dilinde eklenmesi, Yeni-Pön yazısının MÖ 146'dan çok önce de kullanılmakta olduğunu gösterir.⁷⁹⁶

4.2.2. Alfabe

Fenikelilerin insanlık tarihine sundukları belki de en önemli katkı alfabeyi Akdeniz bölgesine yaymış olmalarıdır. Kendilerinden önce Ugarit ve Mısır'da var olan yazı sistemlerinden faydalanarak geliştirdikleri alfabeyi diğer bölge ve kültürlerle taşımışlardır. Nitekim Yunanlar'a alfabeyi Fenikelilerin öğrettiklerinden ve Batı'da da Fenikeliler ve Yunanlar sayesinde yayıldığından kuşku bulunmamaktadır.⁷⁹⁷ Herodotos, yazının Yunanistan'a gelişi konusunda şunları söylemektedir. *“Bu sözünü ettiğim Fenikeliler, Kadmos'un Gephyralı yol arkadaşları, bu ülkeye yerleştikten sonra Yunanistan'a pek çok bilgi getirmişler ve özellikle yazıyı sokmuşlardır ki, ben Yunanlılar'ın bunu daha önce tanıdıklarını sanmıyorum; Başlangıçta bu bütün Fenike'de kullanılan harflerdi; sonra zamanla bu işaretlerin okunuşları gibi biçimleri de değişmiştir. O zamanlar bunların çevresindeki ülkelerin çoğunda yaşayanlar İonialı'ydılar; bunlar Fenike alfabesini almışlar ve biraz değiştirerek kullanmışlar ve 'Fenike Yazısı' adını korumakta sakınca görmemişlerdir ki, zaten doğrusu da buydu, çünkü bu harfleri Yunanistan'a Fenikeliler getirmişlerdi.”*⁷⁹⁸

Burada üzerinde durulması gereken husus, alfabeyi Fenikelilerin yaymış olmalarının alfabeyi icat edenlerin de onlar olduğu anlamına gelmediğidir. Alfabeye katkılarının mahiyeti ve sınırları, alfabetik yazının kökeninden ayrı olarak incelenmelidir.⁷⁹⁹ Antik çağlarda alfabenin Fenikelilerce icat edildiğine inanılmışsa da çoğu yazar alfabenin icadından çok yayılışına vurgu yapar. Herodotos'un çok sık alıntılanan bir ifadesi şu şekildedir: *Kadmos'la birlikte gelen bu Fenikeliler (...) Hellas'a başka ilimlerin yanı sıra, kanımca Yunanlılar'ın o zamana dek bilmedikleri alfabeyi de getirdiler.*⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 249-250.

⁷⁹⁷ A. Güneş, “Kil Tabletlerden Elektronik Tabletlere: İletişim Araçlarının Tarihsel Gelişim Süreci”, *E-Journal of New World Sciences Academy*, 2013, s. 286; Schröder, “A Phoenician Alphabet on Sumatra”, ss. 25-35; Waddel, *The Aryan Origin of the Alphabet*, s. 6.

⁷⁹⁸ Hdt. V. 58; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 42; R. B. Edwards, *Kadmos the Phoenician*, A. M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1979, s. 22, 43.

⁷⁹⁹ Sader, *The History and archaeology ...*, s. 155.

⁸⁰⁰ Hdt. V. 58; Edwards, *Kadmos the Phoenician*, s. 22, 43; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 42.

Diodoros ise alfabeyle ilgili şunları söylemektedir:

*“Ve harflerin mucitlerinin Suriyeliler olduklarını söyleyenlere yanıt olarak, Fenikeliler bunları Suriyelilerden öğrenmiş ve sonra Yunanlılara aktarmışlardır (...) diğer taraftan, bize, bu keşfi ilk yapanın Fenikeliler olmadığını, onların harflerin şeklini değiştirmekten fazlasını yapmadıklarını söylüyorlar.”*⁸⁰¹

Yukarıda geçen bilgilerin yanı sıra Plinius, bir anlatısında harflerin icadının Fenikelilerin başarısı olduğunu söylerken bir başka yerde harflerin Mezopotamya kökenli olduğundan bahsetmektedir.⁸⁰² Tacitus da alfabenin Mısır kökenli olduğunu savunmaktadır. Ayrıca sadece alıp başkalarına aktardıkları bir şey için tüm övgünün Fenikelilere verildiğini ekler.⁸⁰³ Kısacası, klasik kaynaklarda bu konuda kesinlik yoktur.

I. Philip (MS 244-249) döneminde basılan Tyros’a ait bu bronz sikkenin arkasında Cadmus alfabeyi Hellenlere sunarken resmedilmiştir (Figür 22).⁸⁰⁴

Figür 22: Tyros Bronz Sikke Örneği

⁸⁰¹ Diod. V. 74.

⁸⁰² Plin. nat. V. 13. 1; VII. 56. 2.

⁸⁰³ Tac. ann. XI. 14.

⁸⁰⁴ Classical Numismatic Group, LLC . Triton XXII , www.cngcoins.com; Sader, *The History and archaeology* ..., s. 152; Barnett ve diğerleri, “A Phoenician Inscription ...”, s. 60; Mavrogiannis, “Herodotus and The Phoenicians”, s. 62-63; Waddel, *The Aryan Origin of the Alphabet*, s. 68.

Antik yazarların alfabenin kökeni konusundaki dayanaklarına bakıldığında Mezopotamya kökeninin savunucularının sayısı, çoğunlukla Paleo-Sina yazıtlarına dayanılarak benimsenen Mısır kökeninin savunucularının sayısından görece azdır. MÖ 1800 ya da 1500 civarlarına tarihlendirilen bu yazıtların alfabetik değerlere çevrilmesi yönünde pek çok girişimde bulunulmuş olsa da sonuçları hala net değildir. Ugarit'te en azından MÖ 14. yüzyıldan kalma tamamen alfabetik bir yazının bulunmasıyla birlikte bu sorunla bir kez daha karşılaşılmış ve bu yazıt çiviyazısı işaretler içerdiğinden, durum daha da karmaşıklaşmıştır.⁸⁰⁵

Ugarit alfabesi yazının çiviyazısından esinlenilmiş olduğunu kanıtlasa da alfabe fikrinin, herhangi bir formda ortaya çıkmamış olduğu Mezopotamya'dan geldiğine işaret etmez. Diğer taraftan, Mısır dilindeki ilk ses ilkesi⁸⁰⁶ alfabe fikrinin Mısır kökenli olabileceğine işaret eder.⁸⁰⁷ Eğer alfabe Mısır kökenliyse, Sina ve Ön-Kenan yazıları da öyle anlaşılıyor ki alfabenin kökenine giden süreçteki ilk girişimlerdir. İlk örnekleri MÖ 12. yüzyıldan kalma ok uçlarının üzerindeki yazılar olan Fenike alfabesi, Ugarit alfabesinden türemiştir. İşaretlerin şekilleri değiştirilip basitleştirilmiştir. Bu sav doğru ise alfabe Ugarit icadı bile olsa basitleştirilmiş alfabe formlarının icadı ve Akdeniz bölgesinde yayılması şerefi yine Fenikelilere ait olacaktır.⁸⁰⁸ Son yıllarda bunu destekleyen kimi yeni olgulara ulaşılmasıyla birlikte, Fenike ve Ugarit alfabeleri arasındaki bağlantı güçlenmiştir. Ugarit'te bir yazım kılavuzunun bulunması sonucunda, bu sıralamanın genel itibarıyla Fenike alfabesi sıralamasına denk geldiği anlaşılmıştır. Burada bir noktanın daha belirtilmesi gerekir. Alfabenin 30 harften 22 harfe inerek basitleşmesi süreci, sonradan terk edilen ünsüz işaretlerinin bulunmadığı ve henüz yayınlanmamış bazı metinlerin de kanıtladığı gibi, Ugarit'te başlamıştır. Bu durumda, Ugarit alfabesinin Fenike alfabesinin önceli ve alfabe ilkesinin oluşumunun da ilk evresi olduğu anlaşılr.⁸⁰⁹

⁸⁰⁵ Vance (a), "Literary Sources for ...", ss. 2-4.

⁸⁰⁶ İlk ses ilkesi bir işaretin tek başına ilk ünsüz değeri için kullanılabilmesi olanağıdır.

⁸⁰⁷ Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 41; B. Landsberger, "Ras Şamrada Bulunan Çivi Yazısı Vesikalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", Çev. Ş. Akkaya, *DTCFD*, C. 1, 1942, s. 85.

⁸⁰⁸ Z. S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, University of Pennsylvania, American Oriental Series, Vol. 8, New Haven, Connecticut, 1936, s. 11; S. Segert, *A Grammar of Phoenician and Punic*, Verlag C. H. Beck, München, 1976, s. 46; Vance (a), "Literary Sources for ...", ss. 2-4.

⁸⁰⁹ Güneş, "Kil Tabletlerden Elektronik ...", ss. 277-300; Bk. F. Braudel, *Akdeniz İnsanlar ve Miras*, Çev. A. Derman, Metis Yayınları, İstanbul, 1995; Gözlü, "Kibro-Minoan Yazısı ...", s. 328; Harris, *A Grammar of the*

Alfabe ilkesinin kökeninden, Fenike işaretlerinin kökeni konusuna gelince işaretlerinin adlarının genellikle bu işaretlerle temsil edilen nesnelere denk geldiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Örneğin *alef* öküz, *bet* eve, *dalet* kapıya denk gelmektedir. Ama bu görüş yaygınlık kazanmış olmakla birlikte, hem belli örneklerde form açısından hiçbir benzerlik bulunmamasından, hem de kimi işaretlerin adlarının hiçbir nesneye denk gelmemesinden ötürü şüphelidir. Dolayısıyla, harflerin adlarının, harflerin icadından sonra hatırlamayı kolaylaştırmak amacıyla verildiği düşünülmelidir.⁸¹⁰

Sonuç olarak, alfabe ilkesi Fenike döneminden önce icat edilmişse de kendisini bir başka icat, yani Akdeniz'e yayılacak olan basit, kullanışlı işaretlerin icadı izlemiştir. Bu ikinci icat, Fenikelilerin eseri olup Fenikeliler çağının başlangıcına işaret eden ayırıcı olgulardan biridir. Bu yeni işaretlerin ilk kez nerede ortaya çıktığı konusunda kesin bir şey söylenemese de, alfabenin kökenini Byblos'a dayandıran köklü geleneğin doğru olması mümkün görünmektedir. Bilinen formlar da muhtemelen bu kentte icat edilmiştir.⁸¹¹

Alfabenin Suriye-Filistin bölgesindeki gelişimi konusuna geçildiğinde, bu bölgede görülen diğer formların tek bir kaynağa, yani Fenikeli bir kaynağa dayandığını belirtmek gerekir. İlk İbrani yazıtlarında grafik açısından Fenike'den önemli bir farklılık görülmez. Bilinen en eski İbrani yazıtı olan MÖ 10. yüzyıldan kalma Gezer Takvimi'nin bir benzerinin ok uçlarındaki herhangi bir Filistin çeşitlemesinde değil de Fenikelilere ait Hiram Yazıtı'ndaki grafik formlarda bulunması bu açıdan ilgi çekicidir. Bu çeşitlemelerin, yayılma merkezleri olan Byblos'un hâkimiyetiyle birlikte silinmeye mahkûm ikincil sapmalar olduğu ortadadır.

Phoenician Language, s. 11; Segert, *A Grammar of Phoenician ...*, s. 46; F. C. Onat, *Çividen Mürekkebe: Hep Daha Fazlasını İstediler*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2013, s. 317.

⁸¹⁰ Stager, "Let No One Wonder at ...", s. 429; Dothan, "A Phoenician Inscription from 'Akko", s. 84, 89; Torrey, "A Phoenician Necropolis at Sidon", s. 16; Naveh, "Unpublished Phoenician Inscriptions ...", s. 28, 30; Obermann, "An Early Phoenician Political Document: ...", s. 240; A. J. Evans, *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script*, London, 1895, s. 97.

⁸¹¹ Fenike alfabesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zellig, *A Grammar of the Phoenician Language*; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 96; Sumer, Akkad, Mısır, Fenike, Frig, Karia ve Lidya alfabelerini içeren ve alfabenin gelişimini gösteren tablo için bk. Waddel, *The Aryan Origin of the Alphabet*, plate 1, 2; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 82-83.

Aramice söz konusu olduğundaysa, erken yazıtlardaki çeşitlemelerin asgari düzeyde olduğu görülür.⁸¹²

Bu dönemde diğer bölgelere bakıldığında Girit'te çizgisel A ve çizgisel B yazıları, Mısır'da Hieroglif, Küçük Asya'da ise çivi yazısı kullanılmaktadır. Ugarit, çivi yazısı kullanılan 30 harfli bir alfabe, Byblos ise 22 harfli çizgisel bir alfabe ortaya çıkarır. Görüldüğü gibi alfabeyi basitleştiren ilk gelişme MÖ 1400 ile 1000 yılları arasında Suriye'de yaşanmıştır. Daha sonra Fenikeliler alfabeyi Yunanlılara öğretecekler ve onlar da alfabeyi kendi dillerine uyarlayacaklardır.⁸¹³

4.3. İnanç-Din, Kült

Fenikeliler, denizaşırı bölgelere yalnızca ticaretini yaptıkları malları taşımamışlardır. Aynı zamanda gittikleri bölgelere kendi inanç ve kültürlerini de taşımışlardır. Aynı şekilde ilişki kurdukları bölgelerin din ve inançlarından etkilenerek, benzer dini ve kültürel formların oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bunun en yoğun gözlemlendiği olgu tapınım gören tanrıların ortaklığıdır. Benzer şekilde, kültürler, dini ritüeller, mezar tipleri ve gömü adetleri, sunu şekilleri gibi pek çok alanda kültürel geçişkenliğin izini sürmek mümkündür. Bu doğrultuda aşağıda inanç-din ve kültür başlıkları altında Fenikelilerin Akdeniz dünyasına bıraktığı izler ile Fenike uygarlığının diğer bölgelerin etkisinde kaldığı alanlar incelenmiştir.

4.3.1. İnanç-Din

Coğrafi konumlarının etkisiyle değişik uygarlıklarla kültür alışverişine giren Fenikeliler, ticari faaliyetlerini sürdürürken diğer uygarlıklardan mitoloji ve din konusunda pek çok unsur almış, bunların bazılarını da başka toplumlara aktarmıştır.⁸¹⁴ Çeşitli toplumlarla karşılaşp karışmaları

⁸¹² Master, "Economy and Exchange ...", s. 81.

⁸¹³ Bk. Braudel, *Akdeniz İnsanlar ve Miras*,; Gözlü, "Kibro-Minoan Yazısı ...", s. 328; Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, s. 11; Segert, *A Grammar of Phoenician* ..., s. 46; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 4; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", ss. 274-276; H. Gzella, "People and Languages of the Levant During the Bronze and Iron Ages", *The Archaeology of the Levant c. 8000-322 BCE*, Ed. M. L. Steiner ve A. E. Killbrew, Oxford University Press, Oxford, 2014, s. 28; Edwards, *Kadmos the Phoenician*, s. 45; F. C. Onat, *Çividen Mürekkebe: Hep Daha Fazlasını İstediler*, Cinius Yayınları, İstanbul, 2013, s. 317; Evans, *Cretan Pictographs and ...*, s. 95, 98.

⁸¹⁴ Ş. Günaltay, *Yakın Şark III-Suriye ve Filistin*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 199; Y. Kılıç ve E. Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)", *History Studies*, Vol. 3/1, 2011, s. 193; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 213.

açısından Fenike kolonizasyonunun dini boyutu inkâr edilemez. Yaşadıkları dönemde Akdeniz dünyasının önde gelen kolonistleri ve tüccarları olan Fenikeliler, Mezopotamya'dan aldıkları pek çok kültür unsurunu gittikleri bölgelere taşımışlardır. Bu hususda ilk sırada Yunanistan gelir. Yunanlar, Fenikeliler aracılığıyla Eski Doğu toplumlarının kültürel etki sahasına girmişler ve Fenikelilerin Mısır ve Mezopotamya'dan alıp tapındığı bazı tanrıları kendi panteonlarına dahil etmişlerdir.⁸¹⁵

Yukarıda sözü edilen etkinin benzeri Anadolu için de geçerlidir. Pausanias'ın Eythrai kentine getirilen Herakles heykeli ile ilgili anlatısı bu duruma örnek gösterilebilir.⁸¹⁶ Sözü edilen anlatıda Herakles'i betimleyen bir heykel, Tyros kentinden bir sal içinde denize bırakılır. Sal İonia kıyılarına yaklaşır ve Khios Adası ile Erythrai'nin tam ortasındaki Mesate Burnu'nda (Topburnu) karaya vurur. Khioslular ve Erythraîliler heykeli kendi kentlerine getirmek için her yolu denerler fakat heykeli yerinden oynatamazlar. Nihayetinde Erythraîli kör bir balıkçı bir rüya görür ve balıkçıya Erythraîli kadınların saçlarını kesmeleri, erkeklerin de bunlardan örecekları bir halatla salı kıyıya çekmeleri gerektiği söylenir. Soylu kadınlar bu teklife yanaşmazlar. Köleler ve kentte yerleşik yabancılar arasında bulunan Thrak asıllı kadınlar ise bu isteği tereddüt etmeden yerine getirirler. Kadınların saçlarından örülen halat sayesinde, Erythraîliler sala ve heykele sahip olurlar. Bunun yanı sıra kör balıkçının gözleri de açılır. Herakles heykeli için bir kutsal yer yapılmış ve bu kutsal alana Thrak kadınlarının dışındaki kadınların girmesi yasaklanmıştır.⁸¹⁷ Bu mitolojik öyküden de anlaşıldığı gibi Fenikeliler, etkileşimde bulundukları bölgelere sadece maddi unsur taşımamış, inanç ve kültür aktarımı da sağlamışlardır. Batı'da varlığı görülen pek çok tanrının doğu öncelleri bulunmaktadır. Astarte'de olduğu gibi burada da Fenike'nin ana tanrısı Melkart, evrilerek Herakles'e dönüşmüş ve gittiği kentte tapınım görmüştür. Önceki bölümlerde çok kez belirtildiği üzere Melkart ve Herakles birbiriyle özdeşleşmiştir.

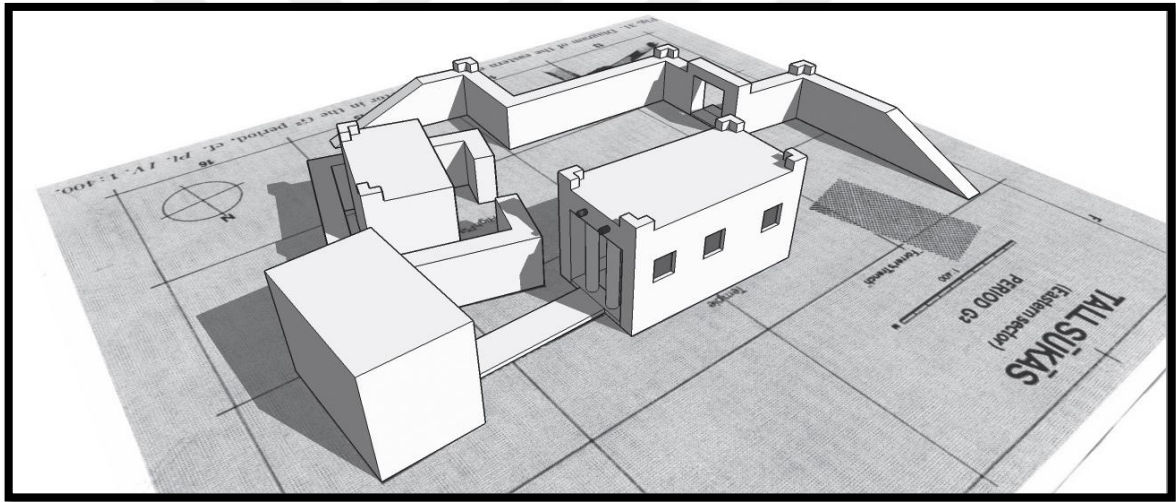
Fenikeliler tüm krallıklarında aynı dini inançları paylaşmış, aynı tanrılara tapınmış ve tüm kentlerde tanrıları adına tapınaklar inşa etmişlerdir. Fenike dini mimarisine ilişkin olarak

⁸¹⁵ Kılıç ve Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç ...", s. 199; Xella, "Phoenician Inscriptions in Palestine", s. 165.

⁸¹⁶ Paus. VII. 5. 5-8.

⁸¹⁷ Paus. VII. 5. 5-8.

tapınaklara bakılacak olursa Fenike tapınakları girişinde iki bağımsız sütun bulunan dikdörtgen şekilli bir yapıdadır. Tyros'daki Melkart Tapınağı ile İncil'de tarif edilen Süleyman Tapınağı da bu şekildedir. Bununla birlikte Tell Sukas (Figür 23), Tell Sianu, Tell Tweini, Amrit, Tell Kazel, Tell Arqa, Beyrut, Sidon, Bustan esh-Sheikh, Sarepta, Tyros ve Tell Abu Hawam gibi tapınakların inşasında ortak bir plan olmadığı görülür (Harita 20).⁸¹⁸ Dönem ve alan farklılığı elbette tapınakların sınıflandırılmasını ya da karşılaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Öyle ki bazılarında Mısır, bazılarında ise Suriye etkisi görülmektedir. Mimari planlarından bağımsız olarak dini uygulamalar, tapınakta bulunan arınma havuzları, libasyonlar ve kurbanlar için hazırlanan sunaklar, tanrısal varlığı temsil eden kült heykeller veya anikonik beriller ile sunuları saklamak için kullanılan banklar ise genel olarak aynıdır.

Figür 23: Pers Dönemi Tell Sukas Tapınağı Üç Boyutlu Rekonstrüksiyonu⁸¹⁹

Sunular ve törenlerde kullanılan alet ve kaplar da benzerdir. Bunlardan en yaygını sunularda Astarte'yi temsil eden kadın heykelciklerdir.⁸²⁰ Sarepta, Tell Tweini ve Tell el-Burak'ta bulunan bu kadın tasvirlerin yanı sıra erkek figürler de sıklıkla yer almaktadır.⁸²¹ Bir diğer

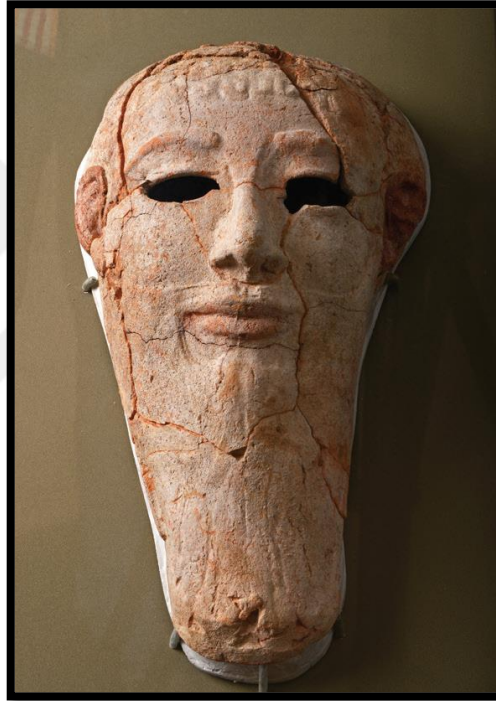
⁸¹⁸ Sader, *The History and archaeology ...*, s. 189, 204; Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 118, 184, 191; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 14.

⁸¹⁹ Sader, *The History and archaeology ...*, s. 190.

⁸²⁰ Raban ve Kahanov, "Clay models of Phoenician vessels ...", s. 70; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 180.

⁸²¹ Sader, *The History and archaeology ...*, ss. 206-207; K. M. McGeough, *Exchange Relationships at Ugarit*, Ancient Near Eastern Studies Supp. 26, Peeters Publishing, Leuven- Paris, 2007, s. 276; Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", ss. 176-178; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 192.

yaygın obje ise amuletlerdir (Figür 24). Bunlar fayanstan yapılmış ve Mısır tanrılarını temsil etmektedirler. Amuletler daha çok Pers dönemi Fenike kentlerinde tapınağın dışında bulunmuştur.⁸²² Kült uygulamasında kullanılan ikinci grup nesnelere gelince, çanak çömlek dışındaki buluntular oldukça nadirdir. Bunlar daha çok saklama kavanozları, testiler ve sunularda kullanılan yiyecek içecek kâseleridir. Tapınaklarda ele geçen aşık kemiği ise kehanet veya büyü kültlerinin varlığını akla getirmektedir. En yaygın kült objelerinden biri de tütsü kaplarıdır.⁸²³

Figür 24: Tyros'a Ait MÖ 8. Yüzyıla Tarihlenen ve Adak Olarak Kullanılan Çok Renkli Terracotta Maske Örneği⁸²⁴

Yakındoğu krallıkları ile ticari ilişkiler içine giren Fenikeliler, kaçınılmaz olarak bazı dini uygulamalarında Mısır, Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Yunanistan etkisinde kalmıştır. Öyle ki yoğun

⁸²² Antik Çağ'da kötülüğü önlemek için takılan muska benzeri küçük takılardır. Kendisini kullanan için koruyucu sihirseller güçler sunduğu düşünülür ve herhangi bir materyalden yapılabilir. Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Culican, "Phoenician Demons", ss. 21-24; Sader, *The History and archaeology...*, s. 207; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", ss. 817-823; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 12; Stern, "A Phoenician-Cypriote Votive Scapula ...", s. 3; Torrey, "A Phoenician Necropolis at Sidon", s. 27.

⁸²³ Sader, *The History and archaeology...*, s. 209; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 822; Gilboa, "Sea Peoples and Phoenicians ...", s. 55; Dixon, *Phoenician Mortuary Practice...*; Pappa, "Greek magic on the Atlantic? ...", s. 54; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 94.

⁸²⁴ Beirut National Museum. 22534; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 82.

şekilde görülen Mısır etkisi zamanla Fenike dininin doğal bir parçası haline gelecektir.⁸²⁵ Aynı şey uzun ve barışçıl bir ticaretin sonucunda Yunanistanla da meydana gelir. Yunan kültürü Sidon kraliyet ailesinin ilgisini çekmiş ve bunun üzerine Yunan anıtlarını taklit etmişler, Yunan mitolojisinde yer alan Yunan tanrılarını kendi yerel tapınaklarında temsil etmeye başlamışlardır.⁸²⁶

Fenikeliler ölüm sonrası yaşamın devamına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanmışlardır. Fenike kraliçesi Batnoam'ın yazıtında, onun yüzüne yerleştirilen altından bir ağızlıktan bahsedilmektedir.⁸²⁷ Ölen kişiler parfümlü yağlarla mumyalanıp kefene sarılı veya kıyafetiyle sandık mezar, kaya mezar, çukur toprak, kesme taşlardan mezar çeşitlerinden birine doğrudan ya da bir lahit içinde defnedilmiştir. Batnoam örneğinde olduğu gibi zenginler için ağız ve gözlerini kapatan altın maskeler kullanılırken, sıradan kimselerin yüzünü kapatmak için terracotta maskeler kullanılmıştır. Hiram ve Ağlayan Kadınlar Lahitlerinde görüldüğü gibi cenaze törenlerine ağıtlar eşlik etmiştir. Çoğunlukla yiyecek ve içecekten oluşan adaklar seramik mezar kaplarına yerleştirilmiş, bunların ölünün yeraltı dünyasındaki yolculuğunu kolaylaştıracağına inanılmıştır. Ayrıca ölünün kötü ruhlardan korunması için skarabe ve amuletler de konulmuştur.⁸²⁸ Amulet, kullanan kişiyi koruduğu düşünülen nesnelere verilen isimdir. Kelimenin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. Genel olarak, Arapçadaki “hamûlet”⁸²⁹ kelimesinden türediği düşünülür. Bu kelime Roma Dönemi'nde Batı'ya geçmiş ve Latince'deki “amuletus” kelimesinin kökenini oluşturmuştur. Bir diğer görüş, semitik kökenli bu kelimeyi Romalılardan önce, Fenikelilerin ya da Kartacalıların Batı'ya taşınmış olma olasılığıdır. Amuletler çeşitli materyaller kullanılarak yapılabilirler.⁸³⁰

Kişileri hastalık, kaza, nazardan koruduğu düşünülen amuletler, sıklıkla tercih edilen bir korunma türüdür. Günümüze kadar uzanan köklü bir inanın bir parçası olarak

⁸²⁵ Sader, *The History and archaeology ...*, ss. 211-213.

⁸²⁶ Sader, *The History and archaeology ...*, ss. 213-215.

⁸²⁷ KAI 11.

⁸²⁸ Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 18; Cross, “Two Offering Dishes ...”, s. 77; Sader, *The History and archaeology ...*, ss. 221-235; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 18.

⁸²⁹ Yük veya taşınan şey anlamına gelir.

⁸³⁰ Güney, *Anadolu'da Başlangıcından MÖ I. Binin ...*, s. 9; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 14.

değerlendirebilecek amuletler, çeşitli formlarda biçimlendirilmiş objelerdir.⁸³¹ Çift yüzlü kadın başları incelendiğinde bu tür amuletlerin hem Fenike atölyelerinde hem de Kartaca'da üretildikleri olarak görülür.⁸³² Tlos Antik Kenti'nde ele geçen ve Silifke Müzesi'nde sergilenen çift yüzlü kadın başları Fenike anayurdunda ve Kartaca'da yaygın olarak üretilen bir türdür. Akdeniz'de gerçekleştirilem ticaret yoluyla geniş bir alana yayılan çift yüzlü kadın başları MÖ 4. yüzyıla tarihlenir. Çift yüzlü erkek başlarının ise, MÖ 3. yüzyıla kadar kullanıldığı öngörülmektedir. Kartaca sanatına ait bu sanat ürünleri, Fenike cam pendantlarıyla aynı dönemde üretilmiş ve ortak pazarda rekabet etmiştir. Kartaca kültürünün etkisinin görüldüğü bazı kentlerde de bu pendantların üretilmiş olduğu düşünülebilir.⁸³³ Kısacası Fenike-Kartaca kökenli cam kolye sarkaçları olan bu amuletlerin farklı dil ve inanç sistemine sahip bölgelerde yayılım göstermesi oldukça önemlidir.

Figür 25: Tell Reşidiye'den Kilden Cenaze Çömleği Örneği (MÖ 9.-7. Yüzyıllar)⁸³⁴

⁸³¹ Uygun, "Tlos ve Silifke Buluntuları Işığında ...", s. 123.

⁸³² R. Young, "An Early Amulet Found in Athens", *Hesperia Suppl. VIII*, 1949, *Reports*, 9, 1963, s. 432; T. E. Haevernick, "Doppelköpfchen," *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock XVII* 7/8, 1968, s. 649.

⁸³³ Uygun, "Tlos ve Silifke ...", ss. 117-128; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 339; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 174; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 146.

⁸³⁴ Beirut National Museum. 26482; Avanzini ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, s. 69.

Ölülerin gömme türlerine bakıldığında Demir Çağı'ndan önce Fenike'de yakma uygulaması görülmemektedir. Yakma işlemi cesedin bir ateş üzerinde yakılıp kalıntılarının bir çukura, kuyuya veya inşa edilmiş bir mezara doğrudan ya da bir kavanozun içinde yerleştirilmesinden oluşur. Ölü yakma uygulamasına ait örneklerin bulunduğu yerler Tell Sukas, Tell Arqa, Biblos, Kalde, Tell el Reşidiye, Akziv, Tyros olmak üzere çeşitlidir.⁸³⁵

Malta'da Herakles-Melkart ve Hera-Tanit-Astarte kültü görülmektedir. MÖ 2. yüzyıla ait iki dilli iki Grek-Pön steli de Tyros'un efendisi, Melkart'a adanmıştır. Bununla birlikte *fanum Iunonis* bölgesindeki vazo kırıklarının üzerindeki ithafların yanı sıra, fanumdan bir merdiven direği de Astarte'ye ithaf edilmiştir. Diğer tanrılara bakılırsa Malta'da Baal Hammon'a Rabat-Medina civarlarından gelen bir yazıt tanıklık eder. Tanit Pene Baal'e gelince, kökenleri belirlenemeyen Afrika kökenli olabilecek yazıtlarda ortaya çıkmıştır. Tanit sembolü, bir buruna benzetilmek üzere şekli bozulmuş bir çömlek kırığında görülür.⁸³⁶

Sicilya'da Pön dininin tanıkları tofetler ve burada yapılan önceleri insan ve sonraları da hayvan kurbanlarıdır. Kadın protomlarında da, muhtemelen, Kartaca'da görülene benzeyen bir formda, Tanit-Astarte tasvir edilmiştir. Lilybaeum'da da Tanit ve Baal Hammon'a yapılan adak ithaflarında Kartaca söz kalıpları yinelenir.⁸³⁷ Sicilya'da Pön diniyle ilgili bilinen her şey mutlaka, buluntuların dönemine bağlı olarak, Kartaca'yla bağlantılıdır. Pön kültürleriyle yerel kültürler arasındaki önemli bir birleşime, Eryx'te, açık havada Eryxli Astarte'ye tapınılmasında

⁸³⁵ P. Waiman-Barak ve diğerleri, "Iron Age Phoenician Pottery at Tel Achziv: Two Commercial Snapshots Based on Optical Mineralogy", *Rivista Di Studi Fenici XLV*, Roma, 2017, s. 89; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 32; P. J. Riis, "L'activite de la Mission archeologique danoise sur la cote phenicienne en 1960", *AAAS*, 11-12, 1961-1962, ss. 133-144; Jean-Paul Thalmann, "Tell 'Arqa (Liban nord): Campagnes I-III (1972-1974): Chantier I: Rapport préliminaire", *Syria* 55, 1978, ss. 1-151; Jean-François Salles, "La mort à Byblos: Les nécropoles", *Una città e la sua cultura*, Edt. by Enrico Acquaro et al, Consiglio nazionale delle ricerche, Rome, 1994, s. 54; R. Saidah, "Fouilles de Khaldé: Rapport préliminaire sur la première et deuxième campagne", *BMB*, 19, 1966, ss. 51-90; R. Saidah, "Chronique", *BMB*, 20, 1967, s. 166; Aubet ve diğerleri, *The Phoenician Cemetery of Tyre-al ...*; Aubet, "The Iron Age Cemetery", ss. 449-466; T. Macridy Bey, "A travers les nécropoles sidoniennes", *RB*, 13, 1904, 547-572; M. Chéhab, "Chronique", *BMB*, 6, 1942-1943, s. 86; Claude Doumet, "Les tombes IV et V de Rachidieh", *AHA*, 1, 1982, ss. 89-136; Mazar, *The Northern Cemetery of ...*; Aubet, "The Phoenician Cemetery of Tyre", ss. 144-155; Orsingher, "The Ceramic Repertoire of Motya: ...", s. 286; Trendall, "Archaeology in South Italy ...", s. 34; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 226; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", ss. 171; Haggi, "Phoenician Atlit and its newly ...", ss. 48-49; Haggi, "Report on Underwater Excavation...", s. 281; Mazar, *The Phoenicians in Achziv: ...*, ss. 157-159; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, s. 105.

⁸³⁶ Raban ve Kahanov, "Clay models of Phoenician vessels ...", s. 71; Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 192.

⁸³⁷ Christian, "Phoenician Maritime Religion:...", s. 192; Dolansky, "Syria-Canaan", s. 64; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 6.

rastlanır. Diodoros, bundan, Elymler, Kartacalılar ve sonradan Romalılar arasındaki teması vurgulamak amacıyla söz eder. Tapınakta sürdürülen kutsal fahişelik açıkça Doğu kökenli görünmektedir. Ayrıca, tapınakta bulunup sonradan kaybedilmiş olan Pön yazıtı, Kartacalıların burada bulunmuş olduklarını doğrular.⁸³⁸

Sardinya'daki Fenike-Pön dininin en göze çarpan özelliği sayısız tofetlerdir. Tofetlere ek olarak tapınak kalıntıları da mevcuttur. Yazıtlarda da Sardinya'nın Fenike-Pön panteonunun izleri görülmektedir. Kartaca'da olduğu gibi Baal Hammon ve Tanit Pene Baal baskındır. Ayrıca tapınılan tanrı ve tanrıçalar arasında Melkart, "Merreh" sıfatıyla Eşmun, Baal Şamem, Baal Addir ve Astarte görülür.⁸³⁹ Baal Şemem ve Baal Addir, Baal Hammon'un benzerleridir ve Tanit'le Astarte arasındaki ilişki zaten bilinmektedir. Cagliari'de bulunmuş olan bir yazıtta Eryxli Astarte'den bahsedilir.⁸⁴⁰ Kimilerine göre, bu tanrının Sardinya'da kendi tapınağı varken kimileri onu tamamen Sicilyalı olarak varsaymaktadır. Sulcis'ten, geç döneme ait iki dilli bir yazıtta bahsedilen Elat, tanrıça Tanit'e bir göndermeden ibaret olabilir.⁸⁴¹ Özel adlardan, Kartaca'da bilinen Sid'e ulaşılır ve Nora yazıtında bahsedilen Pumay ise bir Kıbrıs prototipine dayanmaktadır. Son olarak, geleneksel olarak Bes adı verilen ve Sardinya'da yaygın olduğu kesin olan cüce tanrının kimliğinden emin olunmamakla birlikte tılsımlardan anlaşıldığı kadarıyla, koruyucu ruh işlevine sahiptir. (Figür 46) Bu açıdan, Monte Sirai'deki bir mezarın tavanına oyulmuş şeytani kafa önemlidir. Sardinya'da Pön dininin Roma işgalinden sonra da etkisini uzun zaman sürdürdüğünü görülmektedir. Pön ve Yeni-Pön yazıtları ile Pön tipi dini üretimin ve karakteristik sembollerinin sanatta sürdürülmesi bunu kanıtlar.⁸⁴²

Kartaca uygarlığında toplumsal hayatta din önemli bir yer teşkil eder. Başlıca dini uygulama olan kurban, mezarlarda, tapınaklarda, lahitlerde, stellerde, heykelciklerde ve tılsımlarda olmak üzere tüm sanat türlerinde görülmektedir. Yazılı belgeler yalnızca resmi düzeyde ya da eğitilmiş

⁸³⁸ KAI 63; Diod. IV. 83; CIS I. 135, 140; Uray ve Gümüş, "Aksaray İli Güzelyurt İlçesinde ...", s. 524; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138.

⁸³⁹ KAI 64; 66; CIS I. 4937. 3-5; CIS I. 5632. 6-7; Torrey, "A New Phoenician Grammar", s. 400; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 223; Raban ve Kahanov, "Clay models of Phoenician vessels ...", s. 69, 71.

⁸⁴⁰ CIS I. 140; Astarte hk. diğer yazıt örnekleri için bk. CIS I. 263, 255, 1779, 4842, 4843, 3914; CIS I. 3776.4910; KAI 17. 1; RES 800. 1; Uray ve Gümüş, "Aksaray İli Güzelyurt İlçesinde ...", s. 524; Holloway, *The Archaeology of Ancient Sicily*, s. 138. Astarte ve Aphrodite'nin eşdeğerliği ile ilgili bk. Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 10.

⁸⁴¹ KAI 172.

⁸⁴² Moscati, *Fenikeliler*, s. 302.

sınıflarca uygulanmakla kalmayan dinsel yaşamla yakından ilgilidir. Binlerce adak steli ve çok sayıdaki büyüyle ilişkili küçük obje, dini uygulamaların tüm halk seviyelerinde görüldüğünü kanıtlar.⁸⁴³

Pön yazıtları ile Yunanca ve Latince adaptasyonlarında karşılaşılan, tanrılardan türemiş çok sayıdaki ad, tanrıların adlarının saptanmasına ve tanrı kavramıyla ilgili fikir edinilmesine yardımcı olur. “Eşmun’un kulu” Abdeşmun, “Eşmun’un verdiği” Eşmunyaton, “Baal’ın yargıladığı” Şafatbaal gibi örneklerle bu yolla erişilir. “Milk’in kardeşi” Himilk⁸⁴⁴, “Baal’ın kızı” Batbaal, “Baal’ın sevdiği” Arişatbaal gibi kimi adlar da ailevi ya da duygusal bağlara işaret eder. “Melkart’ın kulu” Abdmelkart, “Baal’ın kulu” Amatbaal⁸⁴⁵, “Melkart’ın bağımlısı” Germelkart vb. adlandırmalarda ise bir boyun eğme ilişkisinin varlığı açıktır. Ayrıca Eşmunhanno “Eşmun’un kayırdığı”, Melkartazar “Melkart’ın yardım ettiği”, “Baal’ın Baalşamar koruduğu”, Melkartşama “Melkart’ın dinlediği” gibi adlandırmalarda kişinin iyiliğinin tanrıların lütfuna bağlı olduğu yönünde köklü bir inanç gözlenmektedir. Kartaca tanrılarının Yunan ve Latin karşılıklarına bakılacak olursa Baal Hammon’un Kronos/Satürn’le, Tanit’in Hera/Iuno’yla, Melkart’ın Herakles’le özdeşleştirildiği görülmektedir.⁸⁴⁶

Tasvirli anıtlar ise tanrıların niteliklerinin saptanabilmesini ya da birbirlerinden ayırt edilebilmesi açısından önemli bir ürün grubudur. Tanrıların insan şeklinde tasvir edilmesinin ender oluşu tasvirlerin sunduğu imkanları kısıtlasa da özellikle de tılsımlarda tipik ve tamamen yabancı formlar görülür. Bu durum daha çok ithalatın varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla, Kartaca ve Pön dininin anlaşılmasını sağlayacak malzemeler sayıca çok olsa da bazı dini konularda fikir yürütmek ve çıkarımda bulunmak oldukça zordur. Şöyle ki tanrı adları, tanrı

⁸⁴³ Tubb, “Phoenician Dance”, ss. 122-125; Berk, “Eski Mezopotamya İnançlarının ...”, s. 528.

⁸⁴⁴ C. R. Krahmalkov, *Phoenician-Punic Dictionary*, Studia Phoenicia XV, Peeters Publishers, Leuven, 2000, s. 43.

⁸⁴⁵ Krahmalkov, *Phoenician-Punic Dictionary*, s. 62.

⁸⁴⁶ Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 8; CIS I. 47-48; Vance (b), “Literary Sources for ...”, s. 116; Spoer, “Some Hebrew and Phoenician ...”, s. 359; Burrows, “Phoenician Inscription from Ur”, s. 794; Naveh, “Unpublished Phoenician Inscriptions ...”, s. 25; F. L. Benz, *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Rome, 1972, s. 104; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 5; Tekin, *Eskiçağ’da Para Antik ...*, s. 37; G. Schörner, “New Images for Old Rituals: Steale of Saturn and Personal Cult in Roman North Africa”, Çev. R. Roth, *TRAC 2006: Proceedings of the 16th Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Cambridge, 2006, Oxbow Books, Oxford, 2007, s. 92; McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice ...”, s. 397.

kavramı ve belli kült formları hakkında bilgilere ulaşabilse de tanrıların işlevleri, tanrılar arasındaki ilişkiler ve mitoloji konusunda aynı durum söz konusu değildir.⁸⁴⁷

4.3.2. Tanrılar

Kartaca panteonu başlangıçta Fenikeli unsurlar içerse de Fenike panteonu homojen değildir. Çeşitli tanrı figürlerinin hakim tanrı, bereket tanrıçası ve ölüp yeniden dirilen genç tanrı üçlemesinde birleşmesi gibi yinelenen belli temalar görülse de her kent kendi çeşitlemesini geliştirmiştir.⁸⁴⁸ Kartaca’da da görülen inanç Libya’dan ve klasik unsurlardan, bir başka deyişle Batı Fenikelilerin kalıcı bir temas içinde bulundukları ortamlardan, önemli derecede etkilenmiş gelişim ve farklılaşmalar meydana getirmiştir. Bu durum özellikle, gün ışığına çıkartılmış olan binlerce adak yazıtında diğer tanrıların tümüne büyük oranda üstün görünen iki Kartaca tanrısı Tanit Pene Baal ve Baal Hammon için geçerlidir.⁸⁴⁹ Yazıtların çoğunda her ikisinden de gerçek bir çift oluşturacak kadar çokça söz edilmiştir. Tanit’in ancak MÖ 5. yüzyıldan sonra ortaya çıkıp bu dönemden sonra çoğunlukla öncelikli görünmesi, daha eski yazıtlarına yalnızca, düz bir taş sütun olarak tasvir edilen Baal’a adanmış olması açısından, iki tanrının tarihçeleri farklıdır. İlk kalıntılarının tümü, Fenike dini hakkında bilinenlere uyar. Bu tanrı çifti her alanda evrime tanıklık eden bir dönem olan MÖ 5. yüzyıla yerleştirilmesi gereken bir gelişim ve sistemleşme oluşturur. Tanit’in olası Doğu öncellerinin bulunduğu ve zaten Astarte’nin eşdeğeri, yani ana tanrıça olduğu göz önüne alındığında, bu gelişimde Fenike unsurlarının da bulunduğu anlaşılır. Diğer taraftan, belki de Libya ortamının ürünü olan adı gibi, bariz yerel unsurlara da rastlanmaktadır.⁸⁵⁰

Adı, “koku sunağının efendisi” anlamına gelen Baal Hammon Doğu’da da görülür. MÖ 9. yüzyıla ait Zincirli yazıtında bu tanrıdan özel olarak bahsedilmektedir. Baal’dan çok Fenikeli El’le özdeşleştirilebilir. Yunan ve Latin karşılıklarıysa Yunanlarda Fenikelilerin El’i gibi Kronos’a, Romalılarda Satürn’e denk gelir. Bu tanrının tasviriyle Suse’de bulunmuş olan bir

⁸⁴⁷ Moscati, *Fenikeliler*, s. 191.

⁸⁴⁸ Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in ...”, s. 209.

⁸⁴⁹ Raban ve Kahanov, “Clay models of Phoenician vessels ...”, s. 71.

⁸⁵⁰ KAI 175. 2; KAI 176. 1-2; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 209; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 176; Zincirli’deki anıtsal Fenike yazıtı için ayrıca bk. Lemaire, “Les langues du ...”, s. 186; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, ss. 221-226; Christian, “Phoenician Maritime Religion:...”, s. 180; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 141.

stelde karşılaşılmıştır. Tasvirde insan şeklinde görülen tanrının uzun bir tacı, sakalı ve uzun bir elbisesi vardır. İki yanında kanatlı sfenksler görülen bir tahtta oturur. Bir elinde mızrak tutar, diğer eliniyse kutsama hareketiyle bir inançlıya doğru uzatmıştır. Genel olarak bakıldığında, bu ikonografi tipik Fenike ikonografisi olarak görülebilir.⁸⁵¹

Doğu Fenike’de Tanit’in adına çok az rastlanmaktadır. Bir yazıttaki “Lübnanlı Tanit” nitelemesi Doğu kökenine işaret ediyor olabilir.⁸⁵² Bir diğer işaret de, günümüz Lübnan’ındaki çeşitli yer adlarında saptanmış olan Aktanit, Ayntanit, Kafr Tanit gibi unsurlardır. Yunanca karakterlerle yazılmış bazı Pön yazıtlarında Thinet ve Thennit biçimlerinin görülmesi de bunu destekler. Tanit’in adına eşlik eden “Baal’ın yüzü” unvanı da dikkat çekicidir. Fenikeli Astarte’nin “Baal’ın adı” unvanını hatırlatan bu niteleme, Tanit’in başlangıçta Baal’a bağımlı olduğu yönünde açık bir işarettir. Kartaca’da Tanit’in adının yazıtların başında geçmeye başlamasıyla birlikte bu bağımlılık yok olmuştur. Hadrumetum ve Kirta gibi bazı yerlerde Baal Hammon’un adı Tanit’ten önce, kimi zaman da tek başına görülür. Bu durum, Tanit’in hakimiyet kazanmasının yalnızca geç döneme ait bir olgu olmakla kalmayıp, aynı zamanda Kartaca bölgesiyle kısıtlı olduğunu düşündürmektedir. Her halükarda Tanit, Doğu Fenike panteonunun Astarte’sine denk gelmektedir.⁸⁵³ (Harita 12 ve Harita 13) Bu durumda Kartaca’da Astarte, yerini Tanit’e bırakmıştır denilebilir. Kimi yazıtlarda Tanit’e verilen anlamlı ana unvanı, Yunanlarda Hera’yla ve Romalılarda Iuno’yla özdeşleştirilmesiyle de doğrulanan özelliğinin kanıtıdır. Tasvirlerde yanında görülen güvercin, nar, balık, palmiye gibi semboller bereket tanrıçası işlevi üstlendiğine işaret eder. Tasvirlere geçildiğinde, stel ve *cippus*larda görülen göğüslerini tutmuş kadın figürlerinin Tanit tasviri olması kesin olmamakla birlikte Kartaca mezarlarında bulunmuş olan kadın protomları ve lahitler üzerindeki katlanmış kuş kanatları olan kadın figürleri bu önde gelen tanrıçaya aittir (Figür 26).⁸⁵⁴

Tasvirlerden sembollere geçilince öncelikle “Tanit işareti”nden söz etmek gerekir. Bu işaret ya yatay bir kolla ayrılmış bir güneş kursuyla bir *baitylostan* oluşan bir bezeme ya da Mısır anının

⁸⁵¹ McCarty, “Representations and the ‘Meaning’ ...”; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143; Schörner, “New Images for Old Rituals: ...”, s. 92.

⁸⁵² RES 17. 1; KAI 81. 1; CIS I. 3914.

⁸⁵³ Christian, “Phoenician Maritime Religion: ...”, s. 180.

⁸⁵⁴ Fitzmyer, “The Phoenician Inscription from Pyrgi”, s. 285-297; Stager, ““Let No One Wonder at ...”, ss. 428-429; Tekin, *Eskiçağ’da Para Antik ...*, s. 37.

geliştirilmiş halidir. Tanrıçaya özgü bu işaret kökenleriyle olmasa da gelişimiyle bariz bir insansı yorumu temsil eder. Tanit için kullanılan bir diğer işaret de, yakın zamanlarda Kasil’de bulunan bir stel sayesinde Doğu’da bir öncelinin olduğu kanıtlanmış olan “şişe”dir. Açık el sembolünün ve ayrıca, kimi zaman ucu aşağıya dönük olarak ve güneş kursuyla birlikte görülen hilalin de Tanit’le bağlantılı olmaları mümkündür.⁸⁵⁵

Tanit ve Baal Hammon Kartaca’nın en önemli tanrıları olsalar da tek tanrılar onlar değildir. Tyros’un önde gelen tanrısı olan Melkart’a Kartaca’da da tapınılmıştır. Burada bulunmuş olan bir adak steli Melkart’a bir tapınak adanmış olduğunu kanıtlar. Her yıl bir Kartaca elçisi Tyros’a giderek Melkart Tapınağı’na armağan götürmektedir. Bu durum ayrıca Doğu ve Batı Fenikelileri arasındaki ilişkilerin sürdüğü yönünde önemli bir işarettir.⁸⁵⁶

Figür 26: Tanit Figürin Örneği⁸⁵⁷

⁸⁵⁵ Moscati, *Fenikeliler*, s. 194; McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice ...”, s. 406.

⁸⁵⁶ KAI 86; CIS I. 264; I. 4894; I. 5575; Clifford, “Phoenician Religion”, s. 60; Stager, “Let No One Wonder at ...”, ss. 434; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 6.

⁸⁵⁷ Hecht Museum. H-3303, (Fotoğraf Warhaftig-Venesian); Raban ve Kahanov, “Clay models of Phoenician vessels ...”, s. 71.

Doğu Fenikeliler için tanınan bir tanrı olan Eşmn'e Kartaca'da da tapınılmıştır. Tapınağı Byrsa akropolündedir. MÖ 146 yılında Romalılar tarafından tamamen yıkılmıştır. Yunanlarda Asklepios'la ve Latinlerde ise Aesculapius'la özdeşleştirilmesi, bu tanrıya özel şifa nitelikleri atfedildiğini düşündürmektedir. Ayrıca, Asklepios/Aesculapius kültünün böylesine yaygın olması, bu tanrının önemine işaret etmektedir.⁸⁵⁸

Diğer tanrılara bakılacak olursa kimi özel adlar eskiden Doğulu olan bir tanrıya, Pumay ya da Pumayon'a, diğer bir deyişle, Pygmalion'a işaret eder. Görünüşe göre Reşef de varlığını korumuş ve Apollon'la birleştirilmiştir. Fenikeli Baal Safon'un bir unsuru olan Safon da çeşitli özel adlarda ortaya çıkar. Doğu kökenli diğer tanrılar ise Sakkon, Miskar ve Şed'dir. Yunanların Satrapes olarak uyarladıkları bilinen Şadrafa ise imparatorluk dönemine ait iki dilli bir yazıtta *Liber Pater*'in eşdeğeri olarak görülür.⁸⁵⁹

Hellenleşme döneminin Kartaca tanrıları hakkındaki bilgiler, Hannibal'ın Makedonyalı V. Philippos'la yaptığı ve Polybius tarafından kaydedilmiş olan antlaşmadaki ünlü andına bakarak edinilebilir. MÖ 215 yılında imzalanan antlaşma, Hannibal'ın uymayı taahhüt ettiği ve başlıca Pön ilahlarını andına tanıklık etmeye çağırdığı bir dizi madde içerir. Bu tanrıların Yunan panteonuna ait olup olmadıkları konusu bir yana antlaşmanın gözler önüne serdiği Yunan yorumları konusunda kuşku bulunmamaktadır.⁸⁶⁰

“Zeus’un, Hera’nın ve Apollon’un huzurunda; Kartaca’nın Genius’unun(daimon), Herakles’in ve Iolaos’un huzurunda; Ares’in, Triton’un, Poseidon’un huzurunda; bizim için savaşan tanrıların ve Güneşin, Ayın ve Yerin huzurunda; Nehirlerin, Göllerin ve Suların huzurunda; Kartaca’nın ait olduğu tüm tanrıların huzurunda; Makedonya’nın ve Yunanistan’ın geri kalanının ait olduğu

⁸⁵⁸ Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 202.

⁸⁵⁹ Apollo: Reşef bk. KAI 34; G. Levi Della Vida, “The Phoenician God Satrapes”, *BASOR*, LXXXVII, 1942, ss. 29-32; Teixidor, “The Phoenician Inscriptions ...”, s. 63; Stager, ““Let No One Wonder at ...”, s. 438.

⁸⁶⁰ Tekin, *Eski Yunan ve Roma ...*, s. 202; Kaya, “Roma-Anadolu İlişkilerinin İlk Yüzyılı”, s. 26; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 85; Orhun, “Kartacalı Hannibal”, s. 721.

*tüm tanrıların huzurunda; bu anda tanıklık eden tüm ordu tanrılarının huzurunda...*⁸⁶¹

Bir Pön metninin Yunanca çevirisi ya da panteonu doğrudan bilen biri tarafından hazırlanmış bir panteon listesi olabilecek bu önemli belge bazı sorunları da içerir. İlk olarak başlıca iki tanrı olan ve Pön orijinallerinde Baal Hammon ve Eşmun'a denk gelen Kronos ve Asklepios'un adları antta yer almamaktadır. Buna ek olarak Eşmun'un ikincil bir versiyonu olan Iolaos, Ares, Triton ve Poseidon gibi daha önemsiz figürler belgede yer almaktadır. Zeus her zamanki gibi Kronos yerine Baal Hammon olacaktır. Hera ise Tanit'tir. Apollon Reşef'e denk gelirken "Kartacalıların Genius'u" Astarte, Herakles ise Melkart olmalıdır. Hannibal'ın andındaki bir diğer ilginç nokta ise tanrılardan üçlü gruplar halinde söz edilmesidir. Bu durum bir aile örgütlenmesi eğilimine ve Fenike dininde görülen türde bir panteon hiyerarşisine işaret ediyor olabilir. Mısır tanrılarından söz etmek gerekirse kültleri yazıtlarda ya da adlarda görülmezken tılsımlarda tasvirleriyle sık sık karşılaşılmaktadır. Ptah, Horus, Bes, Tot, İsis, Min, Honsu, Şu, Amon-Ra, Sehmet, Anubis, Tueris'tir tılsımlarda en çok görülenleridir. Son olarak Kartaca'da yayılan ve gelişen Mısır büyücülüğü, resmi ve kamusal inançlara girmek yerine temelde halk düzeyinde kalmıştır.⁸⁶²

4.3.3. Kült

Fenike dininin en temel faaliyeti kurbandır. Kurban, dinin en önemli parçasıdır çünkü Fenikeliler tanrı ve tanrıçaları memnun etmezlerse başlarına felaket geleceğine, savaşta kaybedeceklerine veya kıtlık çıkacağına inanmışlardır. Dini törenlerde kurban edilecek hayvanları hazırlamak, tanrı ve tanrıçaları eğlendirmek için pek çok insana ihtiyaç duyulmuştur. Bunlardan bazıları rahipler, rahibeler, hizmetliler, müzik çalanlar, şarkı söyleyenler, dansçılar, kasap, fırıncı ve berberlerdir.⁸⁶³ Bir şeyler yolunda gitmediğinde Fenikeliler törenler düzenleyerek tanrılara adakta bulunmuşlardır. Kesilen hayvanların yanı sıra süt, bal, meyve ve yağ gibi diğer lezzetler de sunmuşlardır. Kartaca'da Fenike mezarlığında bulunan bir takım izler tanrılar için insanların da kurban edildiğini göstermektedir. Fenikeliler, tanrılara çocuk

⁸⁶¹ Polyb. VII. 9. 2-3.

⁸⁶² Euseb. *Praep. evang.* 1. 10. 7; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 819; Urquhart, "Competing Traditions in the Historiography ...", s. 35; Tekin, *Eskiçağ'da Para Antik ...*, s. 37.

⁸⁶³ Tubb, "Phoenician Dance", ss. 122-125; Berk, "Eski Mezopotamya İnançlarının ...", s. 528.

adamanın onları vebadan, savaş ve tanrıların gazabından koruyacağına inanmışlardır. Ayrıca eğer bir Fenikeli, köle bir çocukla kandırmaya çalışırsa tanrıçanın buna kızıp şehre felaket getireceğine inanmışlardır.⁸⁶⁴

Kartaca'da tapınaklarda herhâlde hem sıradan hem de sıradışı törenler ve belli günlerde yapılan dini şenliklerdeki kurban örneklerinin çoğunlukta olması, kurbanın dini yaşamın tek göstergesi olmasa da ağırlıklı bir parçası olduğunu gösterir. Kurban diğer dini formlara; insan kurbanı da diğer kurban türlerine baskındır. Tanit bölgesinde bulunan adak stelleriyle birlikte binlerce urna (ayaklı vazo) bulunmuştur.⁸⁶⁵ Aşağıda görüleceği üzere burada bir tofetin, yani çocukların kurban edildiği bir tapınağın bulunduğunu gösteren arkeolojik kalıntılar mevcuttur. Stager, Kartaca'da sözü edilen bölgede ele geçen 180 çömlektan kırkının incelendiğini ve çömleklerin çoğunda bir veya iki yeni doğan bebek ile 6 yaşlarına kadar çeşitli yaşlarda kömürleşmiş çocuk kalıntılarının bulunduğunu ifade eder. Tekli gömülerde, ortalama yaş aralığı 1 ile 3 yaştır. İkili gömülerde ise bu aralığın yeni doğan ile 2-3 yaşında bir çocuğun olduğunu dile getirir. Ayrıca çift gömüleri, tanrıların duasına cevap vermesi durumunda, eğer çocuk ölü doğarsa veya kurban edilmeden önce ölürse, ailenin adağı yerine getirmek için en genç evladını kurban etmek zorunda kalmış olabileceği şeklinde yorumlar.⁸⁶⁶ Tofetlerden çıkan çömlekleri inceleyen Stager, geç yüzyıllarda hayvan kurbanlarının, erken dönemlere göre daha çok olduğunu belirtir. Buna ek olarak A grubundan çıkan kemiklerde, insan kurbanları yenidoğan ve erken doğum olarak görünürken, B grubundan çıkan kemiklerde yeni doğanlar dışında yüksek sayıda 1 yaş ve üstü çocukların kemiklerine de rastlandığını söyler (Tablo 3).⁸⁶⁷

⁸⁶⁴ Euseb. *Praep. evang.* 4. 16. 13-18; Reece, *The Phoenicians: ...*, s. 39.

⁸⁶⁵ Haggi, "Phoenician Atlit and its newly ...", ss. 48-49; Haggi, "Report on Underwater Excavation...", s. 281; Bénichou-Safar, *Le tophet de Salammbô à Carthage: ...*; Ferjaoui, *Le sanctuaire de Henchir el-Hami: ...*, s. 50; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 5.

⁸⁶⁶ Stager, "Excavations at Carthage", s. 40; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", ss. 334-346; Harden, "The Topography of Punic Carthage", s. 6; Stager, "'Let No One Wonder at ...'", ss. 434; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 224.

⁸⁶⁷ Stager, "Carthage: The Punic Project", ss. 57-58; Clifford, "Phoenician Religion", s. 58; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 339.

	İnsan	Hayvan	İnsan ve Hayvan	Çömlek Sayısı
MÖ 7. yüzyıla ait grup (A)	% 62.5 (50)	%30 (24)	% 7.5 (6)	80
MÖ 4. yüzyıla ait grup (B)	% 88 (44)	%10 (5)	% 2 (1)	50

Tablo 3: Kartaca Tanit Alanında Bulunan Çömleklerden Elde Edilen İnsan ve Hayvan Kurbanına Dair Oranlar (MÖ 7. ve 4. Yüzyıl Oranları)⁸⁶⁸

Tofet sözcüğü Eski Ahit kökenliyse ve Eski Ahit bu kurban yerlerinin niteliği konusunda kesin bir anlatı sunuyorsa, Doğu’da hiç tofet bulunmadığı unutulmamalıdır.⁸⁶⁹ Bu tipik Fenike uygulamasının kanıtlarına Pön Batı’ında, özellikle de Kartaca’da ve ayrıca Sicilya’da (Motya) ve Sardinya’da (Nora, Sulcis, Tharros, Monte Sirai⁸⁷⁰) rastlanmaktadır. Fenike ve Pön dillerinde tofette kurban için kullanılan sözcük *mlk/ molk*’tur. Molk sözcüğü sununun bir tanrıya sahip olması için yapıldığı anlamında, sahiplik ima eden bir kökle bağlantılıdır. Daha geç bir döneme ve Latin uyarlamasına gelindiğinde, sözcükte niteliğini belirleyip çeşitlendiren bir genişleme görülür. “Bir kuzunun molku” anlamına gelen ve açıkça, insan yerine hayvan kurban edilmesine işaret eden molşomor. Gerçekten bazı tofetlerde küçük hayvanların kemikleri bulunmuştur. Özellikle de Suse’deki tofette bulunanlar geçici bir evrime işaret eder. Çocuk kemikleri yerine hayvan kemiklerinin geçmesi ancak MÖ 4. yüzyılda görülür.⁸⁷¹

Üst üste sıralanmış katmanların da kanıtladığı gibi, Kartaca tofeti kentin tüm tarihi boyunca kullanılmıştır. Başlangıçta yalnızca Baal Hammon’a kurban sunulurken Diodoros bir anlatısında, kurbanın tunç bir heykelin ellerine yerleştirildiğini, ardından ateşe atıldığını ve kurbanın adandığı tanrının da Kronos olduğunu söyler. Çok geçmeden Baal Hammon’a Tanit de katılacak ve hatta, yazıtlarda ondan önce yer alacaktır.⁸⁷²

⁸⁶⁸ Stager, “Carthage: The Punic Project”, s. 57; Karageçi, “Fenike Dini ve...”, s. 231.

⁸⁶⁹ II. Krallar 23. 10.

⁸⁷⁰ Monte Sirai örneği için bk. Piga ve diğerleri, “Woman and child: ...”, ss. 1-11.

⁸⁷¹ Bilgi, *Antik Kartaca Limanı*, s. 13; Orsingher, “The Ceramic Repertoire of Motya: ...”, s. 289; Vance (b), “Literary Sources for ...”, s. 117; Xella, “Phoenician Inscriptions in Palestine”, ss. 162-164; Stager ve Wolff, “Child Sacrifice at Carthage: ...”, s. 41; Guzzo ve Lopez, “The Epigraphy of the Tophet”, s. 163, 169; P. Xella, “Tophet an Overall Interpretation”, *SEL*, 29-30, 2012-2013, s. 269; P. Xella ve diğerleri, *Phoenician Bones of Contention*, *Antiquity* 87, 2013, s. 6; McCarty, “Representations and the ‘Meaning’ ...”, s. 201; McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice ...”, s. 395, 419.

⁸⁷² Diod. XX. 14. 4-5; Karşılaştırma için bkz. Karageçi, Fenike Dini ve..., ss. 224-225. Karageçi, Diodoros’un ifadesine karşı Kartaca’da yer alan kurban çukurunda (tofet) MÖ 750-146 yılları arasındaki 9 yapı katında toplu gömülerin bulunmadığını dile getirmektedir. Ayrıca bk. Stager ve Wolff, “Child Sacrifice at Carthage: ...”, s. 43; Fields, *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, s. 6.

“Diodoros da kurbanın amaçlarını ve gerçek niteliğini açıklığa kavuşturur. Agathokles 310'da Kartacalıları yenilgiye uğratıp savaşı Afrika'ya taşıdığında, Kartacalılar, eskiden Kronos'a kurban edilen en iyi ailelerden gelme çocukların yerine bu amaç için edinilmiş çocukları koymakla tanrıları gücendirmiş olduklarına inandılar. En iyi ailelerden alınma iki yüz çocuğu kurban ederek suçlarını affettirmeye karar verdiler ve sunuya katkıda bulunma hevesiyle üç yüz kadar çocuk topladılar.”⁸⁷³

Çocuk kurbanı yaygın olmakla birlikte elbette tek kurban türü değildir. Özellikle yabancılar ve düşmanlar olmak üzere yetişkinlerin de kurban edildiğini gösteren örnekler mevcuttur. Hannibal MÖ 409'da Himera'yı ele geçirdiğinde, MÖ 480 yılındaki savaşta Hamilcar'ın öldürülmesinin intikamını almak amacıyla üç bin tutsağı kurban etmiştir. Diodoros'a göre, Agathokles'e karşı kazanılan bir zaferden sonra da Kartacalılar tanrıya duydukları minnetin işareti olarak en yakışıklı tutsakları yakmışlardır. Son olarak, Herakles'e her yıl bir insanın kurban edildiği söylenir.⁸⁷⁴

İnsan kurbanlarının yanı sıra hayvan kurbanlarından da söz etmek gerekir (Tablo 4). Yazıtlarda, tanrılara kurban edilen hayvanlar arasında boğalar, kuzular, koçlar, koyunlar ve kuşlar sayılmaktadır. Ayrıca, Eski Ahit'te bahsedilenlere çok benzeyen çeşitli kurban kategorileri de bilinmektedir. Hayvanın tamamen yakıldığı, öldürülen hayvanın bir kısmının kurbanı sunana ve bir kısmının da kurban edene verildiği (ortak kurban) ve kurbanın tamamen rahibe verildiği diğer bir tür sunu olmak üzere çeşitlidir. Üstelik, kurbanlar için rahiplere bir yüzde verilmesi gerekli kılınmıştır. Ayrıntılar “tarifeler” de verilmektedir. Bunların en iyi bilinenlerinden biri Marsilya tarifeleridir.⁸⁷⁵

⁸⁷³ Diod. XX. 14. 4-5.

⁸⁷⁴ Diod. XIII. 86. 3; XX. 65. I; Plin. nat. XXXVI. 4. 39; Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 176; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 97.

⁸⁷⁵ McCarty, “Representations and the ‘Meaning’ ...”; Tarife hakkında ayrıntılı bilgi için bk. KAI 69; KAI 74. 6; KAI 75; “The Phoenician Ritual”, *The Old Testament Student*, The University of Chicago Press, Vol. 4, No. 7, 1885, s. 322; Kition Tapınağı için bk. Karageorghis, *View from the Bronze Age*, ..., s. 7, 107; J. P. Healey, “The Kition Tariffs and the Phoenician Cursive Series”, *BASOR*, No. 216, 1974, ss. 53-60; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, s. 216, 217-218 tablo 1 ve 2.

Çömlek	Ağırlık (g)	Birey Sayısı	Ölüm Yaşı	Hayvan Kemiği
APM 12.499/1	47	3	1. Birey: Yenidoğan 2. Birey: Yenidoğan 3. Birey: Yenidoğan	Kuzu
APM 12.500	62	2	4. Birey: Yenidoğan 5. Birey: Yenidoğan	Kuzu?
RMO G 195212.2	47	1	6. Birey: Yenidoğan	-
RMO G 195212.6	56	1	7. Birey: Yenidoğan	Kuzu
RMO G 1952/2.7	123	1	8. Birey: 6-9 yaş	Kuzu ve bilinmeyen bir hayvan
RMO G 195212.12	88	2	9. Birey: Yenidoğan	-

Tablo 4: Kartaca Çömleklerinden Elde Edilen Sonuçlara Göre İnsan ve Hayvan Kurbanlarının Sayı ve Tür Bilgileri ⁸⁷⁶

Aynı şekilde Kition’da bulunan MÖ 9.-8. yüzyıllara ait bir kitabede de koyun ve kuzu kurbanı bahsi geçmektedir. Buna göre Astarte’ye dua eden bir kişi önce saçlarını kesmiş ardından da tanrı için bir koyun ve bir kuzu kurban etmiştir. Lucianus da benzer şekilde şu ifadeleri kullanır: *“Bir adam Hierapolis’e geldiğinde saçlarını ve kaşlarını keser; ardından bir koyun kurban eder ve etini kesip yerd. Sonrasında koyun postunu yere serer, post üzerine dizleri üstüne çöker, hayvanın başını ve kafasını kendi başı üzerinde tutar ve aynı zamanda tanrılara lutfedip, kurbanı kabul etmeleri için dua eder ve gelecekte daha büyük bir kurban vaadeder.”*⁸⁷⁷

Baal Safon Tapınağı’nda 30 ücret denetmeninin saptadığı ücret hesabı gereğince kurban ister günah sunusu ister barış sunusu ya da yakılan sunu olsun, her öküz için rahiplerin her biri on

⁸⁷⁶ R. F. Docter ve diğerleri, “Interdisciplinary Research on Urns from Carthaginian Tophet and their Contents”, *Palaeohistoria*, 43-44, 2003, s. 424.

⁸⁷⁷ Luc. Syr. D. 55; Smith, “Archaeological and Inscriptional Evidence ...”, s. 170.

parça gümüş almıştır. Tarifede her hayvan ve her tür kurban için belirlenmiş kotalar da sıralanmıştır. Hayvanların yanı sıra un, yağ, süt vb. yiyecek ve içecek de sunulmuştur. Baal Hammon kültüründe tütsü de önemli ve özel bir role sahiptir.⁸⁷⁸

Kartaca’da uygulanan karmaşık kült için çok sayıda rahibe ihtiyaç duyulmuştur. Yazıtlarda rahiplerden ve rahibelerden söz edilirken her ikisi için de ya daha fazla açıklama verilmemiş ya da bağlı bulundukları tanrı belirtilmemiştir. Bir başrahip, bir rahip ve ikinci bir rahibin yer aldığı hiyerarşide başrahip tapınağın tüm kadrosunu yönetmektedir. Aynı unvan, muhtemelen, kentin yüksek rahibi için de kullanılıyordu. Yazıtlarda rahiplik görevinin aynı aile içerisinde kuşaklar boyunca aktarıldığından söz edilir. Ayrıca kent aristokrasisiyle de bağlantılıdır. Tapınaklardaki en iyi rahipler asil ailelerden gelmektedir. Roma’ya karşı verilen savaşlar sırasında Malkhos’un oğlu ile *suffeteler* arasında geçen olay gibi bazı olaylar Fenike’de hükümdar ailelerinin bazı üyelerinin üstlendikleri rahiplik işlevlerini akla getirir. Görünüşe göre rahipler, kent yaşamı çerçevesindeki işlevlerini asla aşmamışlardır. Daha önce de belirtildiği gibi tapınaklarda hizmetkarlar, yazmanlar, müzisyenler ve berberler gibi ikincil görevlilerde yer almaktadır.⁸⁷⁹ Doğu’nun tipik bir özelliği olan kutsal fahişeliğin Kartaca’da sürüp sürmediği net değildir. Ölülerin yanına konulan adak hediyeleri, öteki dünya inancını kanıtlar. Mezar objeleri arasında tılsımların çoğunlukta olmasından anlaşılabileceği üzere öteki dünya kavramında büyü önemli bir yere sahiptir. Fenikelilerde en yaygın uygulama gömmedir. Bununla birlikte ölünün yakılması uygulaması da yalnızca geç evrelerde değil, nadiren de olsa erken dönemlerde de görülmektedir.⁸⁸⁰

Gerçek Pön evresinin başlıca temsilcisi, Strabon’un Yunan formu olan Kronos haliyle ve Cadiz’deki tapınağı dolayısıyla, Polybius’un ise Cartagena’daki kültü nedeniyle söz ettikleri Baal Hammon’dur.⁸⁸¹ Bu evrede Tanit’le de karşılaşılır ve kendisinden bu adla bahsedilir. MÖ 2. yüzyıldan kalma tunç bir yaprak üzerindeki Yeni-Pönçe yazıtta yer alan “*Bu kare duvar Azarbaal oğlu Abdeşmun tarafından hanımımız kudretli Tanit için ve Gad için yapılmış,*

⁸⁷⁸ Sader, *The History and archaeology ...*, s. 209; Quinn, *In search of the Phoenicians*, ss. 92-94.

⁸⁷⁹ Kartaca’daki Melkart Tapınağı ve personelinde bahsedilen örnek için bk. *CIS I*. 4894.5575; I. 264.

⁸⁸⁰ Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, ss. 120-122; Schmitz, “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...”, s. 822; Meza, “Ancient Egyptian Art in Malta”, s. 103 dp. 25; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, s. 227.

⁸⁸¹ Strab. III. 5. 3; Polyb. X. 10. 11.

adanmış ve onarılmıştır. Masraflarını karşılayarak inşa eden de kendisidir.” ifadesine göre, İbiza’da bir kaya tapınağı vardır.⁸⁸²

Tanit başka yerlerde olduğu gibi İspanya’da da Iuno Caelestis’e dönüşmüştür ve bu şekliyle kültü son derece yaygındır. Philostratos’un geç dönemlerdeki anlatısına göre, Cadiz’deki Baal Hammon Tapınağı’nda Pygmalion’a (Pumay) tapınılmaktadır. Kıbrıs ve Sardinya’yla bağlantıları açısından son derece önemlidir.⁸⁸³ Son olarak, yazıtlardan, Reşef-Melkart ve Milkaştart kültü hakkında bilgi edinilmektedir.⁸⁸⁴ Çusor ise Polybius’un Cartagena’da tapınılan bir tanrı olarak söz ettiği Hephaistos’un⁸⁸⁵ Fenike-Pön önceli olabilir. Gad’a, yani “talih”e gelince, adı bir kupanın üstünde ve MÖ 2. yüzyıla ait İbiza yazıtında ortaya çıkmıştır. Bağımsız bir tanrı olarak mı yoksa bir başka tanrının (Tanit) bir sıfatı olarak mı görülmesi gerektiği belirsizdir. Bes, İbiza’nın başlıca tanrısıdır ve kentin Fenike-Pön dilindeki adını ondan aldığı öne sürülmüştür.⁸⁸⁶

Pön kültürünün kanıtları az sayıda ve geç dönemlerdendir. Silius’a göre, Cadiz tapınağındaki rahiplerin erden (bakir/bakire) olmaları, beyaz keten kıyafetlerle ve çıplak ayakla ayin yapmaları gerekmektedir. Tapınakta ilgi çekici bir kâhinlik faaliyeti sürdürülüyordu. Hannibal ve Caesar buraya başvurmuşlar, İmparator Caracalla da bir proconsülü, kâhine imparatorun geleceğini sormaya cüret ettiği için öldürtmüştür.⁸⁸⁷ Görüldüğü gibi İspanya’daki Fenike-Pön kültürünün bir diğer yönü yine insan kurbanı meselesidir.

Yazıtlar ve isimler, Kıbrıs’taki Fenike kültlerine kanıt teşkil eder. Dolayısıyla, Astarte, Melkart, Eşmun, Reşef gibi çok sayıda tanınan tanrıyla karşılaşılır. MÖ 8. yüzyıldan kalma bir yazıt, aynı derecede tanınan olan “Lübnanlı Baal” nitelemesiyle, Baal’a adanmıştır. Üstelik bu tanrının adı

⁸⁸² KAI 72 B; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, s. 5.

⁸⁸³ Phil. V. 5.

⁸⁸⁴ Christian, “Phoenician Maritime Religion:...”, s. 195.

⁸⁸⁵ Ateş ve demir tanrısı olup metal işçilerinin koruyucusudur. Tekin, *Eskiçağ’da Para Antik ...*, s. 37; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 35.

⁸⁸⁶ Polyb. X. 10. 4; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, s. 205.

⁸⁸⁷ Kahinin öngörülerini için bk. Sil. Pun. XIII. 863.

Baaliaton, Azerbal vb. özel adlarda da ortaya çıkar. Bu adların tüm Pön dünyasına yayılacak formların öncelleri olmaları da ilgi çekici bir noktadır.⁸⁸⁸

Reşef-Mikalle eşleştirilen Mikal'dan da söz etmek gerekir. Reşef ve Mikal'ın kökenleri büyük olasılıkla farklıdır. İlki Apollon'a ve ikincisi de Herakles'e denk gelir. Üstelik Reşef yalnızca Mikal'la birlikte görülmez MÖ 4. yüzyıldan, iki dilli iki yazı sırasıyla Reşef-'lyyyt'e (Apollon Heleitas) ve Reşef-'lhyts'e (Apollon Alashiotas) adanmıştır. Bunlardan ilki, muhtemelen, bir yer adı olan Kıbrıs'taki Helos'u yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle, Fenike'den Yunanlara değil, Yunanlardan Fenike'ye geçmişlerdir. Sonraki tarihlerde başka Fenike-Pön bölgelerinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da Osiris ve Horus gibi Mısır tanrılarıyla ve Eşmun-Melkart gibi, sonraki ortak yaşamların sonucu gibi görünen ve dolayısıyla Reşef-Mikal tipinden farklı olan bağlantılarla karşılaşılır.⁸⁸⁹

Sonuç olarak, Kıbrıs'taki Fenike dini özgün unsurlarını korumuş gibi görünmektedir, ama aynı zamanda kimi yerel tanrılar da benimsemiş ve en önemlisi, etkinin Fenike'den Kıbrıs yönüne doğru değil de Kıbrıs'tan Fenike yönüne doğru ilerlediği ve Fenikelilerin Kıbrıs tanrılarını kendilerine göre yorumladıkları söylenebilir.

4.4. Fenike Sikkeleri

Din, ekonomi, siyaset ve kültür her biri yaşamın ayrı bir boyutunu oluşturup birbiri içine geçmiş durumdadır. Bir toplum ele alınırken bunlardan herhangi biri göz ardı edilemez. Bir bütünün kıymetli parçaları olan bu alanlar, her konuda olduğu gibi sikkelerde de birbirine girift vaziyettedir. Tam da bu noktada Fenikeliler'in Akdeniz Dünyasında meydana getirdikleri ekonomik, dini, siyasi ve kültürel etkileri, sikkeler aracılığıyla da görmek mümkündür.

Fenike şehirlerinde basılan sikkelere detaylıca bakmak gerekirse Tyros şehrinde basılan sikkelerin neredeyse tamamının bir yüzünde şehrin baş tanrısı Melkart yer almaktadır. Diğer

⁸⁸⁸ KAI 31; Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 209; Ayrıntılı bilgi için bk. W. K. Simpson, "An Egyptian Statuette of a Phoenician God", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 10, No. 6, 1952, ss. 182-187; Hall, "More Phoenician Inscriptions ...", s. 241; Burrows, "Phoenician Inscription from Ur", s. 794.

⁸⁸⁹ Teixidor, "The Phoenician Inscriptions ...", ss. 60-63; Beyl, *Phoenicia: Identity, and Geopolitics ...*, ss. 52-53; Benz, *Personal Names in the Phoenician ...*, s. 343.

yüzünde ise çoğunlukla kartal/pruvada duran kartal figürü bulunur.⁸⁹⁰ Bununla birlikte MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına ait Fenike standardında basılmış Tyros sikkelerinde murex kabuğu, yunus ve kadirga gibi deniz ve denizcilikle ilgili çeşitli semboller de yer alır.⁸⁹¹ MÖ 2. yüzyılın sonuna doğru basılan bronz sikkelerde ise çoğunlukla Tike⁸⁹² büstü ile palmye ağacı yer almaktadır.⁸⁹³ MÖ 5. ve 4. yüzyıllara ait bazı sikkelerde denizatına binmiş dizginleri ve yayı elinde tutan ilah, altında yunus sembolü ile baykuş sembolü bulunmaktadır.⁸⁹⁴ Ayrıca bazı sikkelerde sadece yunus ve baykuş resimleri yer alır.⁸⁹⁵ Çoğunluğu MS 2. yüzyıla ait sikkelerde ise Astarte ve Nike büstleri dikkati çeker.⁸⁹⁶ Bunlara ek olarak Herakles başının görüldüğü sikkeler de mevcuttur.⁸⁹⁷

Arados şehrine ait, MÖ geç 5. ve erken 4. yüzyılda Pers standardında basılan sikkelerde genellikle kadirga, yunus ve at başlı balık⁸⁹⁸ (hippocamp) sembolleri görülürken, MÖ 3. yüzyıla ait sikkelerde Tike büstü ile Nike ve Zeus başları ile palmye yaprağı bulunmaktadır.⁸⁹⁹ Bir sikke örneğinde Tike ile birlikte Pruva ve Athena figür başı yer almaktadır.⁹⁰⁰ Yine Arados'ta basılan Baal-arvad'ın başı ile pruvada Pataikos'un⁹⁰¹ yer aldığı sikke ise Mısır etkisinin görülmesi açısından önemlidir. Baal-arvad ile diğer yüzünde kadirganın bulunduğu sikkelerde yunus sembolü de yer almaktadır. Nadir görülen ve MÖ 172-111 arasına tarihlenen iki sikkede

⁸⁹⁰ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; *RPC I*. 4619-4706; Johananoff ve Tal, "The Coinages of Phoenicia ...", s. 112; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 128, fig. 7.2.

⁸⁹¹ Tyros için: *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 9; Pl. XXVIII. 11-12; Pl. XXVIII. 14; Pl. XXXI. 14; Pl. XXXI. 18-19; Şehre ait sikkelerle ilgili ayrıca bk. Jigoulov, *The Social History of...*, s. 98; Johananoff ve Tal, "The Coinages of Phoenicia ...", s. 106, 110, fig. 4, 5,6; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 107.

⁸⁹² Yunan mitolojisinde şans tanrısı

⁸⁹³ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXXI. 4-5; Pl. XXXI. 8; Pl. XXXI. 11; *RPC I*. 4720; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 86.

⁸⁹⁴ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6.

⁸⁹⁵ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 14; Pl. XXIX. 7

⁸⁹⁶ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXXII. 7; Pl. XXXII. 10-11; Pl. XXXII. 17; Pl. XXXIII. 1; Pl. XXXIII. 3; Pl. XXXIV. 1, Pl. XXXV. 5;

⁸⁹⁷ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXXIII. 13; Pl. XXXIV. 4; *RPC I*. 4619-4719; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 122.

⁸⁹⁸ Yunan mitolojisinde at başlı balık şeklinde bir yaratık. Suyu, gücü ve cesareti temsil eder. Poseidon ile ilişkilendirilir.

⁸⁹⁹ MÖ 5.-4. yüzyıllar için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. I. 1-2; Pl. I. 4-5; Pl. I. 9; Pl. II. 21; Pl. II. 30; MÖ 3. yüzyıl için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. III. 1-3; Pl. III. 6; Pl. III. 8-10; Pl. III. 12; Pl. III. 16; Pl. III. 18; Pl. IV. 10; J. Elayi ve A. G. Elayi, "A Series of Coins from Byblos with the Name of the City (4th Cent. BC)", *The Numismatic Chronicle* (1966-), Vol. 170, 2010, s. 5; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 80.

⁹⁰⁰ *BMCGr Phoenicia*, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8.

⁹⁰¹ Mısır'ın cüce tanrısı Ptah. Bk. *BMCGr Phoenicia* Pl. II. 26.

ise arı ve geyik ile palmiye yaprağı bulunmaktadır.⁹⁰² Şehre ait diğer sikkelerde ise Helios⁹⁰³ ile Tike başı; Zeus başı ile gemi mahmuzu; Tike başı ile diğer yüzde Aphlaston⁹⁰⁴; elinde kuyruğundan balık tutan yarım boy (üst beden) deniz tanrısı (Triton?) ile altında yunus bulunan kadirga sembolü olan figür eşleşmeleri mevcuttur.⁹⁰⁵

Çoğunluğu bronz olan Berytus sikkelerinde ise genellikle palmiye, Tike büstü, aphlaston, yunus, Astarte, Kleopatra, Nike, Poseidon başı ve kartalın yer aldığı görülmektedir.⁹⁰⁶ MS 218-222 yıllarına tarihlerine tarihlenen bir sikkede ise İmparator Elagabalus'un büstü ile diğer yüzün merkezi kemerli ve dört sütunlu tetrastil geçit yer alır.⁹⁰⁷ Ayrıca İmparator III. Gordianus ve Dionysos'un yer aldığı sikkeler de sayıca fazladır.⁹⁰⁸

Sidon şehrinde basılan sikkelerin pek çoğunda kadirga ve Pers kralı ile aslan sembolleri dikkati çeker.⁹⁰⁹ MÖ 5. yüzyılın sonuna tarihlenen bu sikkelerin hemen hepsinde Pers kralı yer almaktadır. Bununla birlikte Mısır tarzı giysiler içinde kült asası ve adak vazosu tutan Sidon kralı yer alır. MÖ 174-150 yılları arasında basılmış bir bronz sikkede Tike büstü ile Sidonlulara ait Kambe, Hippone ve Tyre Rudder'in annesinin silueti bulunmaktadır.⁹¹⁰ Bunlara ek olarak Tike büstü ile üzerinde Europa ve Astarte'nin bulunduğu Fenike kadirgasının yer aldığı sikkeler da vardır.⁹¹¹ Çok örneği olmamakla beraber MÖ 107/103 yılına ait bir sikkede ise Dionysos başı ile içinde yazı olan sarmaşık çelenk bulunmaktadır.⁹¹² Şehre ait MS 1. yüzyıl ve sonrasına

⁹⁰² *BMCGr Phoenicia*, Pl. IV. 3; Elayi, "Gerashtart, King of the Phoenician ...", s. 104.

⁹⁰³ Yunan Güneş tanrısı. Bk. *RPC I*. 4478-4481.

⁹⁰⁴ Antik yunan'da gemilerin arka kısımlarında yer alan balık kuyruğu şeklindeki süs. Bk. Tyros için: *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXXI 12; Arados için: *BMC Phoenicia*, Pl. IV. 8; Pl. V. 7; Stern, "A Phoenician-Cypriote Votive Scapula ...", s. 9.

⁹⁰⁵ Tike başı için *RPC I*. 4470; Son örnek için *BMCGr Phoenicia*, Pl. I. 7; Şehre ait sikkelerle ilgili ayrıca bk. Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, ss. 76-77.

⁹⁰⁶ *RPC I*. 4532, 4533; *BMCGr Phoenicia* palmiye için Pl. VII. 2; Tike için Pl. VII. 1; Pl. VII. 3-4; Pl. VII. 6; Pl. VII. 8; aphlaston için Pl. VII. 2; Pl. VII. 4-5; Astarte için Pl. VII. 4; yunus için Pl. VII. 6; Pl. VII. 8 ve Pl. VIII 8; Kleopatra için Pl. VII. 9; Nike için Pl. VII. 9; Pl. VII. 13; Pl. VII. 15 ve Pl. VIII. 6 ve *RPC I*. 4532 ; Poseidon başı için Pl. IX. 4-5.

⁹⁰⁷ *BMCGr Phoenicia*, Pl. X. 7.

⁹⁰⁸ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XI. 1-2; Pl. XI. 4.

⁹⁰⁹ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XVII. 12-14; Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, ss. 81-97; Johananoff ve Tal, "The Coinages of Phoenicia ...", s. 112, fig. 7, s. 113, fig. 8; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 128.

⁹¹⁰ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXI. 5; *RPC I*. 4595; Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, s. 171.

⁹¹¹ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXI. 9-10; Pl. XXII. 16; *RPC I*. 4603; *RPC I*. 4473.

⁹¹² *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXI. 18; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 128.

ait sikkelerde ise apasthlon ve Tike başı sembolleri sıklıkla yer almaktadır.⁹¹³ İmparator Elagabalus dönemine ait (MS 218-222) sikkelerde ise çoğunlukla bir yüzde Elagabalus'un kendisi diğer yüzde ise Europa, Kadmos, Astarte yer almaktadır.⁹¹⁴

Byblos şehrine ait sikkelere gelince kadirga, aslan, at başlı balık kullanımı oldukça fazladır. MÖ 400-365 ve MÖ 365-350 yılları arasına tarihlenen iki gümüş şekilde boğaya saldıran aslan ile altında denizata yer alan kadirga ve üzerinde ellerinde kalkanları olan üç hoplit resmi bulunmaktadır.⁹¹⁵ MS 218 yılına ait bir bronz sikkede ise ortasında Tike olan defne ile süslü *aedicula* ile kimliği net olmayan bir büst bulunmaktadır. Genel olarak Byblos sikkelerinde Tike ile Kronos, Harpocrates ve Astarte'nin yer aldığı sikkelerin çoğunlukta olduğu söylenebilir.⁹¹⁶ Aynı şekilde İmparator Elagabalus'un resminin yer aldığı pek çok sikke örneği de mevcuttur.⁹¹⁷

Karne şehrine ait MÖ 3. yüzyıl sikke örneklerinde ise pruva, kadirga, Tike başı görülürken bazılarında Tike başı ile birlikte Nike ve Zeus büstleri de yer almaktadır.⁹¹⁸ Marathos şehrinde basılan sikke örneklerine bakılırsa MÖ 3. yüzyıla ait olanların üzerinde Tike ve Marathos ya da Tike ve Nike bulunmaktadır. Bunlara ek olarak VI. Ptolemaos ile Marathos'un yer aldığı sikkeler de mevcuttur.⁹¹⁹ MÖ 130-124 tarihli sikkede ise Zeus başı ve çift boynuz biçimli süsleme bereket sembolünün yer aldığı görülür.⁹²⁰ MÖ 2. yüzyılda basılan Tripoli'ye ait sikkelerde Tike büstü ile Dioscuri⁹²¹ (Zeus'un ikiz çocukları) veya Zeus başı yer almaktadır. MÖ 50/49'a tarihlenen bir sikkede ise pruvada Nike yer almaktadır.⁹²²

⁹¹³ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXIII. 3-7; *RPC I*. 4588.

⁹¹⁴ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXIV. 1; Pl. XXIV. 3; Pl. XXIV. 5; Pl. XXIV. 10; Pl. XXIV. 12; Edwards, *Kadmos the Phoenician*, s. 48.

⁹¹⁵ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XI. 10-12; Pl. XI. 14; Pl. XII. 3-4; Elayi ve Elayi, *A Monetary and Political History of...*, s. 27, 30, 37-39; Stager, "Let No One Wonder at ...", s. 439; Johananoff ve Tal, "The Coinages of Phoenicia ...", s. 109, fig. 3; A. G. Elayi ve diğerleri, "Fluctuations in the Composition of the Silver Coinage of Byblos (Fifth-Fourth Century BC)", *American Journal of Numismatics* (1989-), Vol. 24, 2012, plate 1-4.

⁹¹⁶ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XII. 5-6; Pl. XII. 8-9; Pl. XII. 11-13; *RPC I*. 4525-4526; Şehre ait sikkelerle ilgili ayrıca bk. Jigoulov, *The Social History of ...*, ss. 79-80; Byblos sikke örnekleri için bk. Elayi ve Elayi, *A Monetary and Political History of ...*, ss. 360-381.

⁹¹⁷ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XII. 17; Pl. XIII. 1; Pl. XIII. 7; Elayi ve Elayi, "A Series of Coins from Byblos ...", s. 3.

⁹¹⁸ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14.

⁹¹⁹ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XV. 1-3; Pl. XV. 9; Pl. XV. 11-12.

⁹²⁰ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVI. 1-2; Pl. XXVI. 7-10.

⁹²¹ Seyahat eden gemicileri korurlar. Tekin, *Eskiçağ'da Para Antik ...*, 3. Baskı, s. 37.

⁹²² *RPC I*. 4514; *RPC I*. 4520; *BMC Phoenicia*, Pl. XXVI. 10.

Fenike Sikkelerinin Yorumlanması:

Denizcilikte ileri bir uygarlık olarak bilinen Fenikelilerin bastıkları sikkelerin genelinde dalgalar üzerinde yer alan kadirga, murex kabuğu ve pruva resimleri gibi deniz temaları yer almaktadır.⁹²³ Sikkelerde denizle ilgili sembollerin yer alması deniz ticaretiyle uğraşmalarının yansımasıdır. Dolayısıyla sikkeler yoluyla ekonomik yaşamlarına dair bilgi elde etmek mümkün olmaktadır. Bununla birlikte sikkeler ekonominin yanı sıra toplumun dini yapısı ile ilgili de izler taşırlar. Örneğin Tyros şehrinin baş tanrısı olan Melkart çoğunlukta olmak üzere Fenike sikkelerinin genelinde bir yüzünde mutlaka tanrı, tanrıça sembolleri bulunur.⁹²⁴ Bu da Melkart tapınımı önde olmakla birlikte çok tanrılı din inancının göstergesidir. Ayrıca etkileşimde bulunulan diğer uygarlıkların, Zeus, Dionysos, Tike, Ptah gibi, tanrı ve tanrıçaları da Fenike sikkelerinde sıkça yer almaktadır.⁹²⁵ Fenikeliler sikkeleri üzerine kendi tapınımları dışındaki tanrı/tanrıçalarını işlemekle din ve sosyal hayata dair ipuçları bırakmışlardır. Çünkü bunlara bakılarak o dönemde hangi uygarlıklarla yoğun etkileşim yaşandığı ve o uygarlıklardan hangi dini ve kültürel unsurların alındığı gözle görülür hale gelir. Ekonomik, dini ve kültürel unsurlara ek olarak sikkeler siyasi yaşama dair de önemli bilgiler sunarlar. Örneğin bazı sikkelerde Pers kralının bulunması o dönemdeki Pers-Fenike politik ilişkilerini akla getirmektedir.⁹²⁶

Tyros sikkelerinin üzerinde bulunan *aedicula*, İmparator Elagabalus büstü ve elinde asasıyla pruvada duran Astarte'yi taçlandıran Nike sembolleri, Fenike sikkelerindeki Yunan etkisini gösterir.⁹²⁷ Aynı şekilde Arados şehrine ait sikkelerde de Tike büstü ile Nike ve palmiye yaprağı tasvirleri bulunmaktadır.⁹²⁸ Yine bir başka sikke örneğinde Tike ile birlikte Pruva ve Athena Promachos'un figür başının yer alması da Fenike sikkelerinde Yunan izlerinin görülmesi

⁹²³ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 9; Pl. XXVIII. 11-12; Pl. XXVIII. 14; Pl. XXXI. 14; Pl. XXXI. 18-19; Elayi ve Elayi, *A Monetary and Political History of...*, ss. 46-47; J. Elayi-A. G. Elayi, *The Coinage of the Phoenician City of Tyre in the Persian Period*, Leuven, 2009, ss. 272-273; Johananoff ve Tal, "The Coinages of Phoenicia...", s. 106.

⁹²⁴ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; *RPC I*. 4619-4706.

⁹²⁵ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXXI. 4-5; Pl. XXXI. 8; Pl. XXXI. 11; *RPC I*. 4720; *BMCGr Phoenicia*, Pl. III. 1-3; Pl. III. 6; Pl. III. 8-10; Pl. III. 12; Pl. III. 16; Pl. III. 18; Pl. IV. 10; *BMC Phoenicia*, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14.

⁹²⁶ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XVII. 12-14; *BMCGr Phoenicia*, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8; *BMCGr Phoenicia*, Pl. XXI. 5; *RPC I*. 4595; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s.80.

⁹²⁷ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XII. 5-6; Pl. XII. 8-9; Pl. XII. 11-13; *BMCGr Phoenicia*, Pl. X. 7; *RPC I*. 4525-4526.

⁹²⁸ *BMCGr Phoenicia*, Pl. XIII. 11; Pl. XIII. 13-14; *BMCGr Phoenicia*, Pl. XV. 1-3, Pl. XV. 9; Pl. XV. 11-12.

açısından önemlidir.⁹²⁹ Çoğunluğu bronz olan Berytus sikke örneklerinde imparator III. Gordianus (MS 238-244) büstü ile ayakta duran Dionysos bulunmaktadır ve burada da Yunan etkisini görmek mümkündür.⁹³⁰

Arados'ta basılan Baal-arvad'ın başı ile pruvada Pataikos'un⁹³¹ yer aldığı sikke ise Mısır etkisinin görülmesi açısından önemlidir.⁹³² Sidon şehrinde basılan sikkelerin pek çoğunda kadirga ve Pers kralı ile aslan sembolleri dikkati çeker. Yine aynı sikkede Mısır tarzı giysiler içinde kült asası ve adak vazosu tutan Sidon kralı yer alır.⁹³³ Burada Mısır etkisi ile Pers etkisi açıktır. Karne şehrinde basılan MÖ 190-110 tarihli bronz sikkede Tike başı ile *cornucopia*⁹³⁴ yer almaktadır.⁹³⁵ Tüm bu örnekler sikkelerde diğer bölgelerin kültürel, dini ve sanatsal yansımalarının görülmesi açısından oldukça önemlidir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür tabi ama burada asıl önemli nokta etkileşimin karşılıklı olduğunu görmektir. Fenike uygarlığı gittiği bölgelere kültür aktarımında aracılık ederken; aynı zamanda kendisi de o bölgelerin etkisinde kalarak değişme ve gelişme imkânı bulmuştur. Hatta bazen etkide kaldığı konuların, etkisinde bıraktıklarından daha fazla olduğu söylenebilir.

Bunların yanında Akdeniz'de Fenike standardında basılmış pek çok sikkenin bulunduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Erythrai'nın Fenike ile yoğun iletişim içinde bulunduğu ve Ege, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'i kapsayan ticari faaliyetlerde Fenikelilerle birlikte hareket ettiği bilinmektedir.⁹³⁶ Nitekim Fenike standardında basılmış Erythrai sikkeleri mevcuttur ve Erythrai sikkelerinde çokça yer alan Herakles tasviri, kültün buraya Fenikelilerce taşındığını düşündürür.⁹³⁷ Fenike dışında Fenike standardında basılmış sikkelerin ekonomik açıdan göstergelerine bakıldığında bazı gümüş sikkelerin üzerinde Fenike sikkelerinde de çokça yer

⁹²⁹ *BMCGr* Phoenicia, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8.

⁹³⁰ *BMCGr* Phoenicia, Pl. XI. 1-2; Pl. XI. 4.

⁹³¹ Mısır'ın cüce tanrısı Ptah

⁹³² Betlyon 26, HGC 10, 34; Jigoulov, *The Social History of ...*, s. 183.

⁹³³ *BMCGr* Phoenicia, Pl. III. 1; Pl. III. 3; Pl. III. 6; Pl. III. 8; *BMCGr* Phoenicia, Pl. XXI. 5; *RPC* I. 4595.

⁹³⁴ Yunan sanatında kullanılan ve genelde içinde bolluk-bereket simgesi meyveler bulunan boynuz şekilli kap.

⁹³⁵ *BMC* 6, Lindgren I 2292.

⁹³⁶ Albustanlıoğlu, "Erythrai (İldırı) Antik Kenti ...", s. 2; Hood, *Excavations in Chios ...*, s. 150, 617-618; Akurgal, *Eski Çağda Ege ve İzmir*, ss. 50-52.

⁹³⁷ Strab. XIII. 1. 64; BMO İonia Bo. 150; BMC İonia No. 223; BMC İonia, Erythrae no.7, 38 ve 99; Bayburtluoğlu, *Erythrai*, s. 22; C. Bayburtluoğlu, "Erythrai (İldırı)da Bulunan Paralar", *DTCFD*, 23/3-4, 1965, s. 129; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. 122.

alan pruva ve yıldırımın üstüne konumlanmış kartal figürlerinin yer alması, Fenikelilerin ekonomik açıdan ne kadar güçlü olduklarını kanıtlar.⁹³⁸ Öyle ki farklı bölgelerde sikkeler hem Fenike standardında basılmış hem de üzerlerinde Fenike'yi temsil eden semboller kullanılmıştır.

Figür 27: Üzerinde Herakles Tasviri Bulunan (Sağda) Erythrai Sikke Örneği⁹³⁹

Özetle yukarıda verilen tüm örneklerden yola çıkılarak, sikkelerin ikonografisi, türü ve ağırlığı ile basıldıkları ya da yayıldıkları coğrafyalara bakarak Fenike uygarlığının hangi devletlerle, hangi dönemlerde, ne tür ilişkiler kurduğuna dair tahmin yürütmek mümkün olmaktadır. Bununla birlikte tanrı, tanrıça, sunak ve dini ritüel tasvirlerinden yola çıkarak uygulanan ve etkisinde kalınan inanç sistemlerine ulaşmak mümkündür. Yine aynı şekilde kadirga, murex kabuğu gibi bazı sembollerden yola çıkarak ekonomik hayata dair ipuçlarına ulaşmaya olanak tanır. Sikkelerde yer verilen tanrıların yanı sıra politik gücü kimlerin elinde bulundurduğu da tespit edilebilir. Giyilen kıyafet ve başlık gibi aksesuarlardan da dönemin giyim şekli ile aynı zamanda hangi uygarlıklardan etkilendiğine dair göstergelere erişilebilir. Tüm bunlar doğru ve tarafsız yorumlandıklarında sikkelerin uygarlığın politik, dini, ekonomik ve sosyal açılardan anlaşılmasında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Sikkelere bakılarak sadece Fenikelilerin Akdeniz'de bırakmış olduğu ekonomik ve kültürel izler değil aynı zamanda diğer devletlerin de Fenike kültür, ekonomi, inanç sistemi ve politik yaşamına etkisi görülmektedir.

⁹³⁸ Fenike örnekleri için bk. *BMCGr* Phoenicia, Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; *RPC* I. 4619-4706.

⁹³⁹ Bk. *HGC* 7. 555; *SNG* Cop. 991.

İletişim ve seyahatin sınırlı olduğu eski çağ toplumlarında, ticaret kültür, mal ve fikir paylaşımı açısından önemli bir rol oynamıştır. Tüccarlar ürünlerle birlikte kültürleri de değiş tokuş ederken, bir yandan da insanlığın gelişimini sağlamışlardır. Bu açıdan başarılı ticari kimlikleriyle bilinen Fenikeliler, Akdenizdeki uygarlıkların şekillenmesine büyük katkı sağlamışlardır.⁹⁴⁰

4.5. Bazı Yer Adlarında Fenike Etkisi

Daha önce de belirtildiği gibi Fenikelilerin Akdeniz'deki kültürel etkilerinin araştırılıp temasta bulunduğu bölgelerden aldığı kültürel unsurların incelendiği bu bölümde, bazı yer adlarının oluşumundaki Fenike etkisinden de söz etmek gerekir. Bu konudaki örneklerden iki tanesi Anadolu'da yer alan Finike ve Tekirova şehirleridir. İlk olarak Finike'ye bakıldığında adı, Fenikeli tüccarlardan gelmektedir.⁹⁴¹ Şehrin isminin Hellen dilinde Phoinika/Phoinike'den geldiği, bunun da “Hurmalık, Palmiyelik” anlamına geldiği bilinmektedir.⁹⁴²

Diğer örnek Tekirova (Kemer) için de aynı durum söz konusudur. Kentin MÖ 7. yüzyıldaki adı Phaselis'tir.⁹⁴³ Fenike ile Yunanistan arasında gidip gelen ticaret gemileri için uğrak olmaya elverişli olan bölgede, Fenikelilerce kurulmuştur. Kelime halk dilinde “Tanrı esirger” anlamına gelir.⁹⁴⁴ Strabon'un kentin üç limanı olduğunu belirtmesi, deniz ticaretinin kent ekonomisindeki yerini işaret etmesi açısından önemlidir.⁹⁴⁵ Deniz ticareti açısından taşıdığı önem, Fenikelilerin bölgeye gelip yerleşim kurmalarını ve isimlendirmelerini destekler niteliktedir.

Rodos kelimesinin etimolojisine bakıldığında ise iki görüş bulunur. İlkine göre Rodos kelimesi Hellen dilinde “gül” manasına gelmektedir. Lindos şehrinin temellerinde tunç bir gül gencası bulunduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. Diğer görüşe göre ise isim Fenike kökenlidir. Buna

⁹⁴⁰ Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 4; Johananoff ve Tal, “The Coinages of Phoenicia ...”, s. 106.

⁹⁴¹ N. Çevik, *Lykia Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2015, s. 405; E. Anaz, “Finike-Fenike Eşleşmesinin Kökenleri ve “Finike” İsminin Günümüze Ulaşması”, *History Studies*, Vol. 12, S. 5, 2020, s. 2320; F. M. C. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, Çev. A. Suat, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 428; H. Durgun, “XIX. Yüzyılda Finike'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.12, S.2, 2017, s. 37.

⁹⁴² B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 267; A. Gündüz Önal, “Batı Antalya'da Tarihi Yapılardan Kaynaklanan Yer Adları Üzerine”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, 2018, s. 143.

⁹⁴³ Hdt. II. 178; Jerome *Chronicon* B691; Plut. *Cim.* XII. 3.

⁹⁴⁴ Gündüz Önal, “Batı Antalya'da Tarihi ...”, s. 145; Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, s. 659; C. Bayburtluoğlu, *Lykia*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2004, s. 70.

⁹⁴⁵ Strab. XIV. 3. 9.

göre Fenikeliler, adaya “Gesirath Rod” yani Yılan Adası /Yılanlı Ada ismini vermişlerdir.⁹⁴⁶ Rodos ismi de buradan türemiştir. Bununla birlikte Fenikeliler, Rodos’a MÖ 12. yüzyıl civarında yerleştiklerinden, onların verdiği Yılanlı Ada isminden önce başka bir adlandırma söz konusu olmalıdır. Adanın ismine yönelik mitolojik açıklama ise kült merkezi Rodos Adası olan Güneş Tanrısı Helios’un karısının ismi olan Rhodos’un adaya isim vermiş olduğu yönündedir. Bu durumda adanın isimlendirilmesinin Fenikelilere ait olduğunu söylemek doğru olmaz.⁹⁴⁷

Yukarıda sözü edilen yerleşim yerlerine bakarak genelleme yapmak doğru olmasa da tüm Akdeniz’i etkisi altına almış bu uygarlığın Anadolu veya başka topraklarda yer alan kentlerin isimlendirilmesinde belirleyici olma ihtimali göz ardı edilemez. İsimlendirme meselesi de din, kültür ve sanat gibi etkileşime açık alanlardan biridir.

⁹⁴⁶ E. Taşbaş, “Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak:Rodos Adası”, *Belgi Dergisi*, S. 21/1, 2021, s. 485.

⁹⁴⁷ Ziver Bey, *Rodos Tarihi*, Çev. H. Fedai, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 12; Taşbaş, “Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında ...”, s. 485.

5. EKONOMİK ETKİLER

5.1. Ekonomi ve Ticaret

Fenikeliler MÖ 3. binyıl gibi çok eski tarihlerden itibaren açık deniz ticareti yapmaya başlamışlar ve MÖ 1000’li yıllarda Kıbrıs, Sicilya, Sardinya, Afrika ve İspanya gibi uzak bölgelerde ticaret kolonileri kurmaya başlamışlardır. Gittikleri yerlerdeki ticareti yapılabilen hemen her ürünle ilgilenen Fenikeliler, takımyıldızlarına bakarak rotalarını belirleyip Fenike yıldızı adını verdikleri Kuzey yıldızını takip ederek Akdenizin dört bir yanına fikir ve mal taşımışlardır.⁹⁴⁸

Ticaret ilk olarak Doğu Akdeniz’de gelişmeye başlar. Doğu ve Batı arasındaki ticaretin yapısı ve takip edilen rota açısından bölge deniz yolları açısından kilit bir rol oynamıştır. Özellikle gıda maddelerinin ticareti, kara yoluna oranla çok daha ucuz, güvenli ve de kısa sürede yapılabilmesinden dolayı çoğunlukla deniz yolu kullanılmıştır.⁹⁴⁹ Özetle ekonomik, ticari ve siyasal açılardan kilit rol oynayan bu bölgeyi kontrol altına alıp siyasal egemenlik kurarak ticareti kontrol edebilmek, uygarlıkların ilk hedefi olmuştur.⁹⁵⁰ Dolayısıyla deniz ticareti, bölgedeki hem ekonomik hem de siyasal mücadelelere yön vermiştir. Akdeniz ticaret kentleri ile ürünlerin ticaret güzergâhı ilk olarak Fenikeliler tarafından sistemli hale getirilmiştir. Bu ticaretin kontrolü daha sonra Kartacalılar tarafından sağlanmıştır.⁹⁵¹ Diğer taraftan Fenikelilerin kurduğu bu sistem, politik açıdan merkeziyetçi güçler karşısında etkin olamamış bu nedenle Fenike dönem dönem Mısır, Asur, Yeni Babil, Pers ve Roma egemenliği altına girmiştir. Bu devletlerin kontrolü altına girdikleri dönemlerde bile kurdukları ticari-kültürel sistem işlemeye devam etmiştir. Öyle ki sözü edilen devletlerin egemenliğinden kurtulduklarında yeniden kendi

⁹⁴⁸ MÖ 2686 gibi erken bir dönemde Fenike ünlü sedirini Mısır’a ihraç etmeye başlamıştır. MÖ 2052’de Mısır ile altın ve imal ürün karşılığında kereste ve zift ticareti yapılmıştır. MÖ 14. yüzyılda Fenike’nin Mısır’ın sınır eyaleti olmasından her şehir etkilenir. Fenikeli asiller Mısır Sarayını ziyaret ederek onların giyim tarzını benimserken Fenike dini de Mısırlıların düşünce yapısını etkiler. MÖ 1300’lerden 1200’lere dek Fenikelilerin günlük yaşamında Mezopotamya etkisi görülmektedir. Kentlerdeki Fenike elitleri çiviyazısı formunda yazabiliyor, belgelerinde silindir mühür kullanıyorlardı. Reece, *The Phoenicians*:..., s. 32; Bk. Çıvgın, “Avrupa ve Doğu...”, s. 128; D. Neiman, “Phoenician Place-Names”, *JNES*, Vol. 24, No. 1/2, 1965, s. 114; Scarpaci, “Material Culture and ...”, s. 1; Altawell ve Squitieri, “Long-distance trade ...”, ss. 299-300; T. Mommsen, *The History of Rome*, Vol. 2, Ed. W. P. Dickson, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 5; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. XV.

⁹⁴⁹ P. Brown, *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2000, s. 5; M. M. Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, İstanbul, 2009, s. 90.

⁹⁵⁰ W. Harris, *Levant*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 1-3.

⁹⁵¹ Joffe, “The Rise of Secondary ...”, s. 436.

kurdukları sistem üzerinde egemen hale gelmişlerdir. Özetle Fenikeliler ilk dönem Doğu Akdeniz jeopolitiğinin belirleyici aktörü olmuş ve bölgedeki politik ve ekonomik gelişmeleri şekillendirmiştir.⁹⁵²

Fenike kentlerinin ekonomisi konusunda doğrudan veriler oldukça azdır. Yine de dolaylı malzemelerin ve arkeolojik buluntuların yardımıyla, Fenike toplumunun kendine özgü yapısı saptanabilmektedir. Akdeniz kolonileri, özellikle de Kartaca konusundaysa çok daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler, çoğunlukla, kaynağı anayurt olan ekonomik ve ticari yapıları yansıtmaktadır.

Fenikeliler ellerindeki az miktardaki ekilebilir topraktan olabildiğince faydalanmaya çalışmışlardır. Lübnan Dağları'nın eteklerine kadar olan bölgede tarım yapmaya çalıştıkları ve sulama için suyollarından yararlandıkları bilinmektedir. Sulamanın mümkün olduğu toprakları tahıl yetiştiriciliğine; kayalık topraklarıysa ağaç dikimine ayırmışlardır. Pön stellerinde basit bir saban tasviri görülmektedir. Öküzlerle çekilen bu saban, günümüz Berberi ve Suriye sabanını andırır.⁹⁵³ Taş değirmenlerse herhâlde, öğütme işleminde kullanılmıştır. En yaygın ağaç türleri ilk bölümde de belirtildiği gibi üzüm, zeytin, incir ve hurmadır. Ayrıca Fenike'de bulunan delikli büyük taşlar üzüm ve zeytin presi için kullanılmış olabilir. Columella'nın tarif ettiği üzüm gübreleme sistemlerinin anayurttan ithal edilmiş olması da mümkündür.⁹⁵⁴ Kartaca'daki bir diğer yaygın ağaç olan nar da, muhtemelen, yine anayurt Fenike'den ithal edilmiştir.⁹⁵⁵

5.1.1. Fenike Kentlerinin Ekonomileri

Ugarit ve Byblos'tan elde edilen bulgulardan Fenike kent-devletlerinin Yakın Doğu ticaret ve üretim sistemindeki etkileri açıkça görülmektedir. Bu kentlerin ticari faaliyetleri Mısır, Hitit ve Babil gibi büyük güçler tarafından da desteklenmiştir. Bu güçlerin talepleri doğrultusunda kıyı devletleri enerji ve kaynaklarını fildişi kakmalı mobilya başta olmak üzere lüks mal üretimine

⁹⁵² E. Baysoy, "Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 4, S. 8, 2015, ss. 13-15.

⁹⁵³ Colum. II. 4. 6; III. 13. 3; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 16

⁹⁵⁴ Colum. I. 6. 9; I. 6. 18; III. 15. 5.

⁹⁵⁵ Plin. *nat.* XIII. 34. 1; XV. 11. 1; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 36; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 340; Erskine, "Encountering Carthage: ...", ss. 117-118.

yönlendirmiştir.⁹⁵⁶ Yeni Asur Dönemi'nde kraliyet için fildişi kakmalı mobilya sanayisi sürdürülürken, Ugarit ve Hitit krallarına ait anlaşma metinlerinde dokumacılığın da geliştiğine dair örnekler mevcuttur. Dokumaların hammadde ve mobilya ile değiş tokuşu yapılmıştır.⁹⁵⁷ Büyük yük gemilerinin yapımı, denizde seyir becerilerinin gelişmesi ve sahip oldukları kereste sayesinde Fenikeliler avantajlı bir konuma gelerek Mısır ile Asur gibi büyük devletlerin hammadde talebinde hedef noktası olmuşlardır.⁹⁵⁸

MÖ 1400-1200 yıllarını kapsayan Ugarit arşivleri, Mısır devlet görevlisi Wenamun'un MÖ 1100 tarihli raporu ve MÖ 7. yüzyılda Asur ile Tyros arasında yapılan bir antlaşmanın metni gibi değişik kaynaklardan elde edilen bilgiler, ticaret işlemlerinin yerel hükümdardan bağımsız yapıldığını göstermektedir.⁹⁵⁹

*“Baal’e ya da Tyros halkına ait bir gemi Filistilerin ülkesinde veya Asur’un karasularında batarsa, geminin bütün yükü Asur kralı Esarhaddon’un olur; ama gemide bulunanlara dokunulmayacaktır, hepsi ülkelerine iade edilmelidir.”*⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu ...*, s. 32; Bartoloni, “Commerce and Industry”, ss. 92-95; E. Devecchi, “El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi”, *Antik Yakınoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, s. 163; Altawell ve Squitieri, “Long-distance trade...”, s. 164; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 395.

⁹⁵⁷ CTH 47; KTU 3. 1; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu ...*, s. 33; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories ...*, s. 39.

⁹⁵⁸ Asur yayılımı bir takım amaçları elde etme gayesi taşıyordu. Bu amaçlardan bir tanesi ticaret yollarına hâkim olma ve hammadde ihtiyacını karşılamaktı. Özellikle Doğu Akdeniz üzerine gerçekleştirilen seferler ticaret yollarını ele geçirme isteğinin bir sonucuydu. Genişlemenin bir diğer sebebi imparatorluğun ihtiyaç duyduğu maddeleri temin etmektir. Kereste ihtiyacının giderildiği bir diğer alan da Lübnan Dağları'ydı. Asur yayılımının en önemli amacının ekonomik kaynaklara ulaşmak ve Asur'un yararına kullanmak olduğu söylenebilir. Askeri seferlerin Anadolu gibi hammadde bakımından zengin bölgelere ve Fenike gibi ticari merkezlerin olduğu alanlara yoğunlaşmış olması bu görüşü desteklemektedir. Toptaş, “Yeni Asur İmparatorluğu'nun...”, s. 980, 1005; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu ...*, s. 33; Culican, “Phoenicia and Phoenician Colonization”, s. 466; B. Watson-Treumann, “Beyond the Cedars of Lebanon: Phoenician Timber Merchants and Trees from the “BlackMountain””, *Die Welt des Orients*, Bd. 31, 2000/2001, ss. 75-77; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 96.

⁹⁵⁹ Wenamun'un Byblos'a yaptığı yolculukla ilgili rapor, MÖ 2. binyılda Mısırlıların büyük Amun-Re gemisi için keresteyi Fenike'den aldıklarını ve Fenike gemilerinin düzenli olarak Delta'ya yelken açtığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Herodotos da Fenikelilerin Memphis'te ticari ilişkileri bulunduğunu varsayarak saray alanındaki varlıklarına atıfta bulunmaktadır. Hdt. II. 112; Becking, “Mercenaries or Merchants? ...”, ss. 187-188; A. H. Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies* (Bibliotheca Aegyptiaca VII), Brüksel, 1937, ss. 61-76; Ayrıca bk. Cody, “The Phoenician Ecstatic ...”, ss. 99-106; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, s. 155.

⁹⁶⁰ ANET 533-534; TUAT I 158; SAA 2 no. 5; Borger, *Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien*, Graz, 1956, ss. 107-109.

Kentlerin ve siyasi açıdan güçlü komşularının birbirlerine bağımlı oldukları söylenebilir. Çünkü bu kentler kıyı şehirlerine ekonomilerini yürütmeleri için ihtiyaç duydukları pazarı sağlama işlevine sahiptir. Her ikisinin de MÖ 1100 dolaylarına tarihlendiği, Byblos kralının Wenamun'un kereste talebi ile Fenike şehirlerinin Asur kralı I. Tiglatpileser'in zafer gezisine karşı gösterdiği tutum arasındaki fark buna örnek olarak gösterilebilir. Wenamun'un istekleri eşit koşullarda değiş tokuş şartıyla kabul edilir. Wenamun, kerestenin kendisine teslim edilmesi karşılığında istenen 4 küp altın, 1 altın kap, 5 gümüş kap, 10 krallık urbası, 10 ince ketenden özel urba, 500 özel keten döşek, 500 öküz derisi, 500 urgan, 20 çuval mercimek, 30 sepet balık gibi mallar Tanis'ten gönderilene kadar beklemek zorunda kalır. Öte yandan I. Tiglatpileser Fenike kıyılarına ayak bastığında, halk tarafından kutlamalarla karşılanır ve kendisine bezemeli keten urbalar, kıymetli madeni eşyalar, fildişi ve eşsiz keresteler hediye olarak sunulur.⁹⁶¹

*“Lübnan Dağı'na yürüdüm. Efendilerim, büyük tanrılar Anu ve Adad'ın tapınakları için sedir ağacından kirişler kestim ve götürdüm. Amurru ülkesine doğru yola devam ettim ve bütün Amurru topraklarını fethettim. Byblos, Sidon, Arvad ülkelerinden armağanlar aldım. Arvad şehrinin, Amurru ülkesinin teknelerine bindim, bir ada olan Arvad şehrinde Amurru topraklarındaki Samuru şehrine üç çift saatlik başarılı bir yolculuk yaptım. Denizde, denizati dedikleri bir nahiru öldürdüm.”*⁹⁶²

Yukarıda görülen durum Fenike kentlerinin mal ve becerilerini pazarlamak ve ekonomik ilişki kurmak için daha güçlü olanla ilgilenmelerinin sonucudur. Bu durumda daha güçsüz Mısır yerine gücünü koruyan Asur'a yönelmiş olmaları doğaldır. Fakat Orta Asur İmparatorluğu yaklaşık 40-50 yıl sonra çökecek ve ancak MÖ 10. yüzyılın sonunda tekrar büyük bir politik güç haline gelecektir.⁹⁶³ Eski Ahit'te Fenikelilerin bu dönemde kendine özgü ekonomik

⁹⁶¹ J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, IV, The University of Chicago Press, 1906, s. 577; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 94; Sader, *The History and Archaeology ...*, s. 13; Cody, “The Phoenician Ecstatic ...”, ss. 99-106; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 94.

⁹⁶² ARAB I. 299-303; ANET 274-275; V. Scheil, *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*, Volumes 21-23, 1900, s. 157; A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions* (2 cilt), Wiesbaden, 1972/1976, II, LXXXVII 3; A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC)* (RIM Assyrian Periods 2) Toronto, 1991, 87. 3; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, s. 473; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 295.

⁹⁶³ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, ss. 34-35.

faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiğini gösteren bilgiler bulunmaktadır. Davut yönetiminde yayılıp, Süleyman'ın krallığı döneminde ise güçlenerek Kızıldeniz'den Suriye'ye oradan da Mezopotamya ve Anadolu'ya kadar uzanan İsrail, MÖ 10. yüzyılda ticaret yollarını denetimi altına alır. İsrail kralları ile kurduğu ittifak sonucunda, Tyros bu önemli ticari artere erişim olanağı bulur; karşılığında ise İsrail'e teknoloji, usta zanaatkâr, lüks mal ve malzemeler sağlar. İki devlet arasındaki bu çıkar ilişkisi İsrail'de ortaya çıkarılan Fenike işi eşya buluntuları ile de desteklenen yoğun ticari ilişkileri doğurmuştur.⁹⁶⁴

Ele geçen yazılı kaynak ve arkeolojik buluntular, iki devlet arasındaki bu işbirliğinin Tyros'un gelişimine katkı sağladığını gösterir. Tyros, tunç işlemeciliği, fildişi ve tahta oymacılığı, dokumacılık ve ticaretten elde ettiği servetini inşaat sektörüne aktararak nüfusun büyük kısmını tüccar ve zanaatkâr şeklinde, imar edilmiş kent alanlarına çeker. Bu durum en çok o dönemde Fenikelilerden usta zanaatkâr ve lüks mallar talep eden Asur İmparatorluğu tarafından teşvik edilir. Nitekim en çeşitli oyma ve kakma fildişi koleksiyonları Asur'un kraliyet merkezi Kalhu'dan (Nimrud) gelmektedir.⁹⁶⁵ Bunların çoğu, saraylar yağmalandığında yakılmış mobilyalardır. Fakat yine de üzerlerinde bağlantı yerlerini gösteren Fenike işaretleri mevcuttur.⁹⁶⁶

Fenike maden işçiliğinin en özel örnekleri de yine Asur'da görülür. Eldeki bazı metinler bölgedeki renkli dokuma ve özel işlemeli kıyafetlere değinmektedir. Tüm bunların yanı sıra Fenikelilerin Asur ve Mısır arasında ticari ilişkileri düzenleyip kolaylaştırma misyonu da vardır. Mısır'dan Asur'a şap tozu, ince keten, cam hamuru, bal ve şarap ithal edildiği söylenebilir. Asurluların Fenike şehirlerinden bir diğer talebi de büyüyen imparatorluklarına demir sağlamaktır. Hatta Kıbrıs, Kilikya ve Girit'teki ilk Fenike kolonilerinin kuruluşu bu taleple ilişkilendirilebilir. MÖ 8. yüzyıl sonlarında Asurluların yayılması ekonomik açıdan

⁹⁶⁴ Ioseph. *Ant. Iud.* VIII. 47-56; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, s. 35; Ayrıca bk. Bikai, *The Pottery of Tyre*; Bartoloni, "Commerce and Industry", ss. 92-95; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", s. 89.

⁹⁶⁵ Strommenger ve Hirmer, 1965 (OM) levhalar 263-268, XLI, XLII; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", ss. 104-105; Nitschke, "What is Phoenician ...", s. 211; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 389; Barnett, "Ancient Ivories in the Middle East", ss. I-XV, 1-99; Horunlu, "Yeni Asur Dönemi ...", s. 387.

⁹⁶⁶ RINAP 1 no. 47: r 23'b; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, ss. 35-36.

önemli Suriye devletlerinin bağımsızlıklarını kaybedip Asur eyaleti olmalarıyla sonuçlanır.⁹⁶⁷ Bu sırada imparatorluğa temel hammaddeyi tedarik etmekle yükümlü olan Fenikeliler, ticaret ağlarını Doğu Akdeniz'in dışına doğru genişletmek zorunda kalmıştır. Nitekim bu genişleme ile Akdeniz'in daha batısındaki Fenike yerleşimlerinin kuruluşu için genel kabul gören tarihler ile Mezopotamya, Orta Akdeniz, Orta İtalya, İspanya ve Sisam ile Girit adalarını içeren geniş coğrafyada ele geçen değişik nesnelerde tespit edilen Fenike etkisi aynı döneme rastlar. Bu durumda Fenikelilerin talep yükünü karşılamak için değişik tokuşta kullanılan malların üretimini artırmak ve bu nedenle de İspanya, Sicilya, Afrika gibi bölgelerde yeni üretim merkezleri kurmak zorunda kaldıkları sonucu çıkarılabilir. Deniz taşımacılığındaki becerileri ticaret alanları arasında bağlantı kurma olanağı da sunmuştur. Mısır ticari malları Fenikeli tüccarlar aracılığıyla Yunan merkezlerine ulaştırılmıştır.⁹⁶⁸

MÖ 1100'lerden sonra Fenikeliler ticareti genişletip Kıbrıs Adası'nda, İspanya'nın güneyinde, Sicilya'nın batı kesiminde ve hatta Afrika'nın kuzeyinde yerleşimler kurarlar. Tyros'dan gidenler Kartaca şehrini kurarak Atlantik Okyanusu'na geçit veren Cebelitarık Boğazı'nda kontrol sağlarlar. Ticaret, Afrika'dan Avrupa'ya değin yayılır ve MÖ 600'lere gelindiğinde Fenikeli denizciler Afrika'nın ucundan İngiltere'ye kadar ulaşmış vaziyettedir.⁹⁶⁹

Döneminin güçleri birbirini fethetme ve kontrol etme çabasıdayken Fenike savaş ganimetlerinden biri haline gelir. MÖ 842'de Mezopotamya'da Asurlular güçlenince öncelikle Fenike şehir devletlerini haraca bağlayıp vergi alırlar ve MÖ 700'lerden itibaren imparatorluklarının parçası haline getirirler.⁹⁷⁰ Bölgede Mısır hâkimiyetinin gerilemesinin ardından ise Asur kralı I. Tiglatpileser'in (MÖ 1114-1076) Yukarı Suriye'ye sefer düzenlediği,

⁹⁶⁷ Becking, "Mercenaries or Merchants? ...", s. 187; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, s. 36; Mellado, "Trade of Metals between Egypt ...", ss. 7-16; Shaw, "Phoenicians in Southern Crete", ss. 165-183; Gilboa, "Dor and Egypt ...", s. 254; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 96.

⁹⁶⁸ Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, ss. 36-37; Mellado, "Trade of Metals between Egypt ...", ss. 7-16; Becking, "Mercenaries or Merchants? ...", s. 187; Shaw, "Phoenicians in Southern Crete", ss. 165-183; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 104; Gilboa, "Dor and Egypt ...", s. 254; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 96.

⁹⁶⁹ Lopez-Ruiz, "Phoenicians", s. 660; Çıvgın, "Avrupa ve Doğu...", s. 128; Üçler, "Erken Demir Çağı'ndan İtibaren ...", ss. 47-67; Doak, *Phoenician Aniconism in its Mediterranean ...*, s. 8.

⁹⁷⁰ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, s. 14, 71, 125.

sonrasında Arados, Byblos ve Sidon şehirlerini haraca bağladığı bilinmektedir.⁹⁷¹ MÖ 612’de Asur’un Babil’e yenik düşmesiyle Fenike kent devletleri yeniden zenginleşir. Yeni Babil Devleti, Fenikeli deneyimli gemicileri Perslere karşı savaşta asker olarak değerlendirir. MÖ 538’de Persler Babil’i yenince Fenikelilerin yeniden yıldızı parlar. Yaklaşık 200 yıl sonra Fenikeliler tarihinin zirvesindeyken Büyük İskender’in sekiz aylık Tyros kuşatmasının ardından Fenike uygarlığı MÖ 332’de son bulur. Kuşatma sonucunda Fenike halkının çoğunluğu öldürülüp, kalanlar köle yapılırsa da Fenike kültürü Hellenler tarafından sürdürülmeye devam etmiştir.⁹⁷²

Kilikya, Kıbrıs ve Levant’ta Fenikelilerin yürüttüğü yoğun ticari faaliyetler, buralardaki yerleşmelerde ortaya çıkarılan Fenike tarzı binalar, kakmalı mobilyalar, ince işlenmiş madeni eşyalar, çömlekler ve oyma fildişi parçalar gibi malzeme kalıntılarından da anlaşılmaktadır. Örneğin Euboia Adası’ndaki en önemli merkezlerden birisi olan Lefkandi, Fenikeliler aracılığıyla Kıbrıs ve Kilikia ile yakın ticari ilişkiler kurmuştur. Burada ele geçen buluntulardan bazıları Kıbrıs ithali, bazıları da Fenike ürünüdür.⁹⁷³

Fenike kentlerinin ve adaların içme suyu yağmur sularının toplandığı büyük sarnıçlardan alınmıştır. Arkeologlar kimi sarnıç kalıntılarını gün ışığına çıkartmışlardır. Strabon’un da, Arados halkının denize boşalan bir kaynaktan nasıl yararlandığı konusunda bir anlatısı bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, kaynağa, suyu doğruca adaya taşıyacak deri bir boruya bağlı kurşun bir huni bırakmışlardır.⁹⁷⁴ Fenike kentlerinin kent planında taş kullanımına gelinirse mezarları kayalara oyma geleneği taş kullanımının ön güzel kanıtıdır. Kent surlarının inşası için de taş ocaklarından büyük bloklar alınmıştır. Kaba bloklarla inşa etme yöntemi

⁹⁷¹ J. A. Wilson, *Ancient Near Eastern Texts*, Ed. J. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey, 1969, s. 274-275; Oded, “The Phoenician Cities ...”, s. 40.

⁹⁷² Reece, *The Phoenicians: ...*, ss. 35-36.

⁹⁷³ P. Helm, ‘Greeks’ in the Neo-Assyrian Levant and ‘Assyria’ in Early Greek Writers, University of Pennsylvania, 1980; J. D. Muhly, “Sources of tin and the Beginning of Bronze Metallurgy” *AJA*, Vol. 89, 1985, ss. 275-291; Uberti, “Ivory and Bone Carving”, ss. 456-464; Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*; J. M. Cook, “Greece Archaeology in Western Asia”, *Archaeological Reports*, 6, 1960, ss. 27-57; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 6; Sherratt, “Phoenicians in the Aegean...”, ss. 136-142; B. Leone, “A Trade Route Between Euboea and the Northern Aegean”, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, Zagora in Context: Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900-700 BC) Proceedings of the conference held by The Australian Archaeological Institute at Athens and The Archaeological Society at Athens: Athens, 20-22 May, 2012, ss. 229-241; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 48-50.

⁹⁷⁴ Strab. XVI. 2. 13.

herhâlde, kare blok kullanımından eskidir. Taşı kullanabildiklerinin bir diğer kanıtıysa taş lahitlerdir.⁹⁷⁵

Kentlerin tekstil sanayisine geçilecek olursa anayurt Fenike'yle köklü bir bağ olduğu söylenmelidir. Yazıtlarda profesyonel dokumacılardan da söz edilmektedir. Özellikle kaliteli yastıklar, halılar ve Kartaca işlemleri bu dokuma fabrikalarının varlığı ihtimalini akla getirir. Mor boya sanayisi de zamanla daha da gelişmiştir. Kuzey Afrika'da bazı bölgelerde murex kabuğu öbeklerinin bulunması mor boya sanayisinin varlığını doğrular. Anayurtta ün kazandıran sedir ağaçları Afrika'da da görülür. *Fenestreae punicanae* ve *lectuli puniciani* gibi Latince terimler, Kartacalıların mobilya ve teçhizat imalatındaki yeteneklerini kanıtlar. Marangozluk ile gemi inşaatı ve onarımındaki becerileri herkesçe kabul edilen Fenikelilerin mezarlarda bulunan çok sayıda lahit kapağı ve stellerin üzerindeki tasvirler de çekiç, pense, balta ve gönye gibi aletleri kullandıkları anlaşılır.⁹⁷⁶ Çömlekçilerden, cam üreticilerinden, kuyumcu ustalarından ve diğer zanaatkarlardan sanatla ilgili alanlar için ise üretimin yoğun ve daha çok ticari taleplere göre şekil aldığı ve genel olarak bakıldığında herhangi bir özgünlük görülmediğini söylenebilir.

5.1.2. Ticareti Yapılan Ürünler

İnsanların ellerinde bulundurdıkları malları değiş tokuş etmeleriyle ortaya çıkan ticaret sayesinde kişiler ve toplumlar, ellerindeki fazla ürünler karşılığında kendi ihtiyaçları olan malzemeleri dışarıdan alabilmişlerdir. Deniz ticaretine bakıldığında daha önce de belirtildiği gibi bu yöndeki ilk izler Doğu Akdeniz kıyılarında görülmektedir.⁹⁷⁷ Bu kısımda Fenike ticareti ile ticareti yapılan ürünler ele alınarak Akdeniz'de Fenikelilerin diğer güçlerle kurduğu ticari ilişkiler ve buralara bıraktıkları ekonomik izler tespit edilmeye çalışılmıştır. En büyük koloni olan aynı zamanda Fenikenin Batı ayağını temsil eden Kartaca'ya da ayrıca yer verilerek Kartaca ticareti ve özellikleri incelenecektir. Çünkü Kartaca'nın ekonomik yaşamı, Fenike uygarlığının Batı'daki sürekliliği ve gelişiminin anlaşılması noktasında oldukça önemli bir

⁹⁷⁵ Moscati, *Fenikeliler*, s. 125; Ayrıca bk. Cintas, *Sanctuaire Pre-Carthaginois ...*; Hurst ve Stager, "A Metropolitan Landscape: ...", s. 338; Ben Yunes ve Krandel-Ben Yunes, "Punic identity in North Africa: ...", ss. 150-152.

⁹⁷⁶ Holst, *Phoenician Secrets*, s. 4.

⁹⁷⁷ Bayramov, "Levant Gemiciliği ve Persler", s. 44; Aubet, *The Phoenicians and ...*; Gascón ve diğerleri, *Central Mediterranean Phoenician pottery ...*, ss. 237-246; Ehsani ve Sivrikaya, "Okyanus ve Deniz Altı ...", s. 397.

göstergedir. Bu nedenle bu kısımda Kartaca ekonomisine geniş yer verilerek özelde Kartaca, genelde ise Fenike ekonomisi ve etkileri saptanmaya çalışılmıştır.

Kartacalılar da kısıtlı bir alan içerisinde Doğu'daki Fenikelilere benzer bir ekonomik yapı geliştirirler. Fenikeliler kendi ziraat yöntemlerini doğrudan ithal mi ettiler yoksa anayurtlarındaki mevcut formları mı geliştirdiler sorularını yanıtlamak ise kolay değildir. Fakat genel olarak bakıldığında, Fenike dünyasının iki yakasında Doğu ile Batı arasındaki benzerliğin sürdüğü söylenebilir.⁹⁷⁸

Hezeikel 27. bölümde Tyros'un ticaret ağı anlatılmaktadır. Burada ticaret yapan güçler ile Fenikeliler tarafından ithal edilen ticari mallar hakkında bilgiler yer alır. Kıbrıs ve Mısır'la kereste ve keten; Filistin ve Şam ile tarımsal ürünler; Ermenistan ve Arabistan ile koyun, katır, at; Tarşış ve Yemen ile lüks mallar ve metaller; Anadolu ile tekstil ticareti bunlara örnek olarak gösterilebilir. Asur'dan İspanya'ya dek ticareti yapılan ürünler, tarımsal ürünler, hayvan ve hayvansal ürünler, mamul mal, metal ve lüks eşyalar olarak da gruplandırılabilir.⁹⁷⁹ Görüldüğü gibi Fenikeliler ithalat ve ihracat ustası olmalarının yanı sıra diğer topraklar arasında aracılık da yapmışlardır. Farklı bölgelerden ham madde satın alıp geliştirip üretim becerileri ile yeni ürünler ortaya çıkararak ihtiyaç duyan bölgelere satmışlardır. Örneğin başka bölgelerde üretilen yağ ve şarap Fenike malı kil amforalarda taşınmıştır.⁹⁸⁰ Orta Doğu'da kullanışlı odun az olduğundan kendine has kokulu yapısı ve düz gövdeleriyle Fenike sediri bina yapımında oldukça revaçtadır. Sedir, çam, keten, nakış ve oya işleri, metal işi ürünler, cam, şarap, tuz, yağ ve kuru balık ana ihraç ürünleridir.⁹⁸¹ Fenikelilerin en çok ihraç ettikleri ürünler mor kumaş

⁹⁷⁸ Moscati, *Fenikeliler*, s. 236.

⁹⁷⁹ Sader, *The History and archaeology ...*, s. 249; R. Drews, "Phoenicians, Carthage and the Spartan Eunomia", *The American Journal of Philology*, Vol. 100, No. 1, 1979, s. 46; Sherratt, "The Growth of the...", s. 371; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 104; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 395; Watson-Treumann, "Beyond the Cedars of Lebanon: ...", s. 75; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition ...", s. 481, 503; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 19.

⁹⁸⁰ Haggi, "Report on Underwater Excavation ...", s. 283; Shalvi, "Tel Shiqmona: A Forgotten Phoenician Site ...", s. 1890.

⁹⁸¹ Brown, "The Lebanon and Phoenicia", ss. 140-208; Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as ...", s. 339; Okur, *Phoenicians in Cilicia ...*, s. 15; Giammellaro, "The Phoenicians and the Carthaginians: ...", ss. 56-57; C. T. Ambrose, "The Conquest of Pus -a History of Bitumen, Creosote and Carbolic Acid", *Journal of Infectious Diseases & Preventive Medicine*, Vol. 6, S. 2, 2018, s. 2; T. O. Alpözen ve diğerleri, *Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Ticari Amphoraları Eski Çağda Akdeniz Ticareti*, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Yayınları, Bodrum, 1995, s. 53; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 6; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 17; Dothan, "A Phoenician Inscription from 'Akko", s. 93.

boyası ve tuzdur. Buna karşılık dışarıdan at ve tarçın gibi çeşitli baharatlar ithal edilmiştir.⁹⁸² Sonuç olarak yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntuların da gösterdiği gibi Fenikelilerin ticaretini yaptıkları ürün çeşidi oldukça fazladır.⁹⁸³

MÖ 1000-800 tarihleri arasında ticaret imparatorluklarının zirvesindeyken Fenikeliler, bakırı Kıbrıs'tan, keteni Mısır'dan, gümüş, bakır ve kalayı İspanya, İtalya ve Anadolu'dan alıyorlardı. At Anadolu'dan, tavus kuşu Afrika'dan, zeytinyağı ve buğday İsrail'den geliyordu. Diğer ticaret ürünleri arasında altın, deve kuşu yumurtası, baharatlar, tütsü, takı mücevher, fildişi ve papirüs bulunuyordu.⁹⁸⁴ Tüm Akdeniz kıyılarını dolaşan Fenikeliler, çoğunluğu Rodos, Sicilya, Malta, Sardinya, Kıbrıs gibi adalarda olmak üzere ticaret odaklı koloniler kurmuş ve Akdeniz ticaret ağını oluşturmuşlardır.⁹⁸⁵

Fenike ticareti, Fenike kentlerini lanetlemiş ve geçmişteki görkemlerini gelecekteki yıkımlarıyla kıyaslamış olan İbrani peygamberlerce detaylıca betimlenmiştir. Bunun bir örneği Sidon ve Tyros konusunda Hezekiel'in kehanetleridir.⁹⁸⁶ Bu kehanet bir Fenike kentinin ticari faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde canlandırması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Sözü edilen yer ve mallar konusunda bazı belirsizlikler olmakla birlikte sunulan tablo oldukça önemlidir. Tyros ticaretinin ne kadar yoğun olduğunu ve ticari ürünlerin ne denli çeşitli olduğunu göstermektedir.⁹⁸⁷

*“Ey Sur, sen dedin: Güzelliğin kemali benim. Senin sınırların denizlerin bağrında;
yapıcıların senin güzelliğini başa çıkardılar. Senin bütün tahtalarını Sedir
servilerinden yaptılar; sana direk yapmak için Lübnan'dan bir erz ağacı aldılar.
Küreklerini Başan meşelerinden yaptılar; oturak tahtalarını Kittim adalarının*

⁹⁸² Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 27; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 6.

⁹⁸³ ANET 25-29; Hom. Od. XV. 415-485; R. Ballard ve diğerleri, “Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel”, *AJA*, Vol. 106, 2002, ss. 151-168; Naveh, “Unpublished Phoenician Inscriptions ...”, ss. 28-30.

⁹⁸⁴ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz* ..., s. 62; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 5; Fletcher, “A Database of Imports ...”, s. 17; Jigoulov, *The Phoenicians*, s. 21.

⁹⁸⁵ Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 45; B. İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul, 1994, s. 100; Özçelik, *İlk Çağ Tarihi*..., s. 106; Vance (b), “Literary Sources for ...”, s. 114; Mavrogiannis, “Herodotus and The Phoenicians”, s. 61.

⁹⁸⁶ Hezekiel 27. 3-25; E. C. B. MacLaurin, “The Phoenician ship from Tyre described in Ezekiel 27”, *International Journal of Nautical Archaeology*, Vol. 7, Issue 1, 1978, ss. 80-83.

⁹⁸⁷ Markoe ve McGovern, “A Nation of Artisans”, s. 34.

şimşirine kakılmış fildişinden yaptılar. Yelkenin, sana bayrak olsun diye, renk renk işlemeli Mısırın ince ketenindendi; Elişa adalarının lacivert ve erguvanisi sana tente oldu. Sayda'da ve Arvad'da oturanlar senin kürekçilerindiler; ey Sur, sende hikmetli adamlar vardı, senin kılavuzların onlardı. Kalafatçıların Gebal'ın ihtiyarları ile hikmetli adamları idi; senin mallarınla değiş etmek için denizin bütün gemileri gemicileriyle beraber sende idiler. Fars ve Lud ve Put, senin ordunda, senin cenk adamlarındılar; senin içinde kalkanla miğfer astılar; sana onlar haşmet verdiler. Arvad oğulları ile senin ordun çepeçevre duvarların üzerinde idiler ve senin kulelerinde cesur adamlar vardı; kalkanlarını çepeçevre duvarlarına astılar, senin güzelliğini başa çıkardılar. Her çeşit malın çokluğundan ötürü Tarşış senin tacirindi; senin pazarlarına gümüş, demir, kalay ve kurşun verirlerdi. Yavan, Tubal ve Meşek senin tacirlerindiler; senin mallarını insan canları ile ve tunç kaplarla değiş ederlerdi. Togarma evinden olanlar senin pazarlarına atlar ve cenk atları ve katırlar verirlerdi. Dedan oğulları senin tacirlerindiler; çok adaların ticareti senin elinde idi; karşılık olarak sana fildişi ve abanoz getirirlerdi. Senin el işlerinin çokluğundan ötürü Suriye senin tacirindi; senin pazarlarına zümrütler, erguvani ve renk renk işlemeliler ve ince keten ve mercanla yakutlar verirlerdi. Yahuda ile İsrail diyarı, onlar senin tacirlerindiler; senin mallarına karşılık olarak Minnit buğdayı ve pideler ve bal ve yağ ve merhem verirlerdi. Senin el işlerinin çokluğundan, her çeşit malı çokluğundan ötürü cam, Helbon şarabı ile beyaz yapağı ile senin tacirindi. Vedan ve Yavan senin pazarlarına iplik verirlerdi; senin malların arasında işlenmiş demir, tarçın ve hoş kokulu kamış vardı. Ata binmek için değerli kumaşlarda Dedan senin tacirindi. Arab ili ve bütün Kedar beyleri senin elinin tacirleri idiler; kuzularla ve koçlarla ve ergeçlerle bunlar senin tacirlerin idiler. Şeba ve Raama tacirleri, onlar senin tacirlerin idiler; senin pazarlarına başlıca bütün baharat ve her çeşit değerli taşlar ve altın verirlerdi. Haran ve Kanne ve Eden, Şeba tacirleri, Aşur ve Kilmad senin tacirlerindiler. Senin mallarını seçme mallarla, lacivert ve renk renk işlemeli kumaş topları ile ve erz ağacından yapılmış, iplerle sarılmış değerli esvap sandıkları ile değiş ederlerdi. Senin malların için

kervanlar Tarşış gemileri idi ve seni doldurdular ve denizin bağrında çok izzetli oldun.”⁹⁸⁸

Anlatının ilk bölümünde Tyros, büyük bir gemi olarak tasvir edilmiştir. Geminin yapımında kullanılan malzemeler yoluyla kentin ticaretini yaptığı mallardan bahsedilmiştir. Kent halkı ise denizciler olarak gösterilmiştir. Tahtalar, Hermon Dağı’na, Lübnan Dağları’na, Başan’a⁹⁸⁹ ve Kıbrıs’a⁹⁹⁰ (Kition/Kittim) işaret eder. Keten Mısır’dan, lacivert ve erguvani boya Kıbrıs’tandır. Denizciler arasında Sayda (Sidon), Arvad (Arados) ve Sur’da (Byblos) oturanlardan söz edilmesi, Fenike kentleri arasındaki yakın ilişkilere işaret etmektedir. Bununla birlikte anlatıda Tyros’un diğer kentlerin üstünde belli bir hâkimiyeti olduğunu düşündüren ifadeler yer almaktadır. Orduya gelince, Lud, Lidya anlamına gelmeyebilir, ama Libyalı ya da her halükârda Afrikalı bir halkı tanımladığı söylenebilir. Put’un Nübye olduğuysa açıktır.⁹⁹¹ İkinci bölümündeki ticari ilişkiler tablosu Tarşış’le başlar. Gümüş, demir, kalay ve kurşun gibi madenlerin bu bölgeden geldiği anlaşılır. Ardından, Yavan (İonya), Tubal (Kuzey Kilikya), Meşek (Frigya), Togarma (Güney Ermenistan) olmak üzere Anadolu coğrafyasından bahsedilmektedir. Bunların ilk üçünden maden (tunç) ve köle, dördüncüsünden yani Ermenistan’dan at ve katır geldiği belirtilmiştir. Dedan ve “çok adalar” ile de Arabistan’a gelinir. Buradan fildişi ve abanoz getirilmektedir. Ardından, Suriye-Filistin bölgesine geçilir. Suriye’den kumaş ve değerli taşlar, İsrail’den tarım ürünleri ve kokular, Şam’dan şarap ve yün gelir. Vedan ve Yavan’a gelindiğinde ise her iki bölge de demir üreticileri olarak görülür.⁹⁹² Arabistan’da ise, Dedan’dan deri eyerleriyle, Kedar’dan koyunlarıyla, Şeba ile Raama’dan kokuları ve değerli taşlarıyla söz edilir. Son olarak, Mezopotamya da Fenike’yle kıyafet, işlemeli kumaş ve ip ticareti yapmaktadır.⁹⁹³ Ayrıca, Sidon’un denizaşırı Mısır tahıl ticaretinden bahseden İşaya gibi peygamberlerin anlatıları ve Hiram’ın Ofir bölgesinden ahşap, değerli

⁹⁸⁸ Hezekiel 27. 3-25; E. C. B. MacLaurin, “The Phoenician ship from Tyre described in Ezekiel 27”, *International Journal of Nautical Archaeology*, Vol. 7, Issue 1, 1978, ss. 80-83.

⁹⁸⁹ Taberiye Gölü’nün kuzeydoğusu.

⁹⁹⁰ MÖ 2. binyıldaki ismiyle Kıbrıs, Elişa ya da Alaşiya’dır.

⁹⁹¹ Covey-Crump, “The Situation of Tarshish”, s. 281; Y. Garfinkel, “MLŞ HKRSYM in Phoenician Inscriptions from Cyprus, the QRSY in Arad, HKRSYM in Egypt, and BNY QYRS in the Bible”, *JNES*, Vol. 47, No. 1, 1988, s. 29, 33.

⁹⁹² Moscati, *Fenikeliler*, s. 128.

⁹⁹³ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 174; Okur, *Phoenicians in Cilicia ...*, s. 26; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 32.

taşlar ile altın ithal eden, Tarşış'ten de ahşap, gümüş, fildişi, maymun, papağan getiren filosuyla ilgili tarihsel gerçekler bu tabloyu tamamlar.⁹⁹⁴ Fenikelilerin denetimindeki ticaret ağının bir başka tasviri ise aşağıda verilen Yahudi peygamberi Hezeikel'in şiirsel Tyros manzarasıdır:

“Tarşış (olasılıkla Tarsus, ancak maden yatakları olan birçok yere verilmiş bir ad) ticaretinin kaynağıydı, bol kaynaklarından sana sundukları gümüş ve demir, kalay ve kurşun başlıca ticaret mallarındı. Yavan, Tubal ve Meşek sana ithal mal olarak köle ve tunç kaplar sunarak iş yaptılar seninle. Togarmah'tan gelen adamlar başlıca ticaret malı olarak sana at, kısırak ve katırlar sundular. Rodoslular iş yaptılar seninle, büyük adaları ticaret kaynağındı, onlar sana haraçlarını fildişi ve abanozla ödediler. Edom senin ticaretinin, girişimlerinin çoğunun kaynağıydı, firuze, brokar ve ince kumaş, siyah mercan ve kırmızı yakut başlıca ticaret mallarıydı. Yehuda ile İsrail sana başlıca ticaret malı olarak Minnith buğdayı, darı, şerbet, yağ ve pelesenk sundular. Şam ticaretinin kaynağıydı, bol kaynaklarından sana ticaret malları olarak sundukları Helbon şarabı, Sahar yünü, Uzal'dan getirilmiş şarap fiçileri giriştiğin işlerin çoğuydu; ithal malları arasında işlenmiş demir, tarçın, şeker kamışı da vardı. Dedan (Kuzey Arap vahası) sana eyer bezi için kaba yün vererek iş yaptılar seninle. Arabistan ve Kedar'ın bütün reisleri kuzu, koç ve teke ticaretinin kaynağıydı. Onlarla ticaretin böyleydi. Yemen ve Raama'dan gelen arabalar iş yaptılar seninle, sana başlıca ticaret malları olarak en seçkin baharatları, her türlü değerli taş ve altın sundular. Harran, Kanne ve Eden, Asur ve Media'dan gelen arabalar iş yaptılar seninle; muhteşem mallar, eflatun giysiler ve brokarlar, tomar edilip iplerle bağlanmış renkli kumaş işi yaptın o arabalarla; onlarla yaptığın işler bunlardı. Tarşış gemileri mallarını taşıdı; yükünü almış yol alırdın açık denizlerde.”⁹⁹⁵

Kartaca ticareti detaylı olarak incelendiğinde, Fenikenin uyguladığı siyaset Akdeniz düzeyinde sürdürülmüş ve geliştirilmiştir. Kartacalı tacirler kendilerini anlatan anekdotlarda becerikli, kurnaz ve ilkesiz tüccarlar şeklinde tarif edilmişlerdir. Bu ifadeler bir yana bırakılırsa, bu

⁹⁹⁴ İşaya 23. 3; I. Kırallar 9. 28; 10; II. Tarihler 8. 18; 9. 10; 9. 21.

⁹⁹⁵ Hezeikel 27. 12-25; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, ss. 26-27.

tüccarları ardıllarından ayıran en önemli olgu güçlü bir uygarlığın desteğine sahip olmalarıdır.⁹⁹⁶ Kartaca ticareti bilinçli bir siyasettir ve Gsell'e göre Kartacalıların en temel amacı zor kullanarak ya da antlaşma yoluyla ya da koloniler kurup kendilerine pazar açmak, korunmasız bölgelerin kaynak kullanımını ele geçirmek, tekel kurulamayacak ülkelerde işlemleri karşılıklı avantajlar getirecek anlaşmalara dayanarak yürütmek ve son olarak kentleri ve deniz ticaret merkezlerini korsanlığa karşı güvende tutmak olmuştur.⁹⁹⁷

Maden yollarını bulup kullanma kapasiteleri, Kartacalıların yukarıda anlatılmak istenen temel ilkesini ve motivasyonunu açıklamaya yeter. Diodoros'a göre Fenikeliler, İspanya'daki gümüş madenlerini keşfetmiş, yerli halkın da bu madenlerin değerinin farkında olmadıklarını gözlemlemiştir.⁹⁹⁸ Bu nedenle de değeri düşük mallar karşılığında değerli madenleri alıp Doğu'da satabilecekleri Cadiz'in de dahil olduğu bir dizi ticaret merkezi kurmuşlardır. İspanya'nın gümüşü Fenike ve Pön ticari siyasetinin önemli bir unsuru olsa da tek unsuru değildir. Fenikelilerin Batı'da keşfedip kontrolünü ele geçirdikleri bir diğer maden de kalaydır. Kalayı da yine kuzeybatı İspanya ve Büyük Britanya gibi uzak yerlerden çıkarmışlardır.⁹⁹⁹

Kartaca'nın tarihsel gelişiminin önemli bir parçası olan Fenike maden trafiği tablosu Afrika'nın iç kesimlerinde çıkarılan altınla tamamlanır. Başlangıçta Batı'daki bir ticaret merkezi olan Kartaca, giderek artan bir bağımsızlık kazanacak ve nihayet kendisi de geniş çaplı ticari faaliyetin merkezi haline gelecektir. Akdeniz'de önce Fenike ve sonra da Pön ticaretinin gelişmesinin temel faktörü, Doğu ile Batı arasındaki maden yollarıdır. Öyle ki Sicilya, Sardinya, Afrika ve İspanya'daki Atlas Okyanusu kıyılarına kadar yayılan koloniler ekonomiye giden yolda birer politik araçtır. Bu faaliyet madenlere ek olarak diğer Fenike-Pön zanaatları ile Fenikelilerin yayabilecekleri diğer uluslara ait zanaatları da içermiştir. Ulaşabildikleri her

⁹⁹⁶ Hom. Od. XIV. 285-297; Doak, *Phoenician Aniconism in its Mediterranean ...*, s. 10; J. E. Skinner, *The Invention of Greek Ethnography: From Homer to Herodotus*, Oxford University Press, Oxford, 2012, ss. 86-89; Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders ...", s. 25; Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu ...*, s. 37; S. Frankestein, "The Phoenicians in the far west: a function of Neo-Assyrian imperialism", *Power and Propaganda*, 1979, s. 288; S. P. Morris, *Daidolos and the Origins of Greek Civilization*, Princeton, New Jersey, 1992.

⁹⁹⁷ Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique ...*, s. 113.

⁹⁹⁸ Diod. V. 20.

⁹⁹⁹ Diod. V. 20; Ripolles, "The Iberian Coinages ...", s. 3; Şahin, Roma-Kartaca Savaşları, s. 25; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 195; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 102; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 481-488.

bölgede ticaret merkezleri kurmak isteyen Kartacalılar, ticaret merkezlerinin ve ulaşımın korunması için ise MÖ 4. yüzyılda bir deniz gücü de oluşturmuşlardır.¹⁰⁰⁰

Siyasi mücadeleler beraberinde anlaşmaları getirmiştir, böylece kolonileşme süreci ve savaşlar, ticari hak ve şartların tanımlandığı diplomatik ilişkilerle kontrol altında tutulmuştur. Etrüskler söz konusu olduğunda Aristoteles, Kartacalılarla siyasi ittifaklar kurmakla kalmayıp, ithalatla ilgili ticari anlaşmalar da yapmış olduklarını bildirir.¹⁰⁰¹ Polybius sayesinde, Roma ile yapılan ve ticaret yollarıyla ticaret merkezlerinin kontrolüyle ilgili şartların ağırlıklı bir yere sahip olduğu antlaşmalar hakkında bilgi edinebilmektedir. Korsanlık da antlaşmalarla kontrol altına alınmış, böylece anlaşmalarla hukuki olarak yasaklanan şeyler yasadışı olarak yapılamamıştır.¹⁰⁰²

Sicilya'da MÖ 5. yüzyıldan ve Kartaca'da da MÖ 4. yüzyıldan önce sikke basımına başlanmamıştır. Pön yerleşimcilerin gittikleri bölgelerde ticari faaliyetlerin geri olmasından dolayı bu gecikme normalmiş gibi gözükse de Kartaca ticaretinin gerilemesinde önemli bir faktör olacaktır.¹⁰⁰³

Başlıca Pön ithalat kalemlerine bakılacak olursa, Kartaca ticaretinin başlıca kaynaklarından biri olan madenler ve korsanlık yoluyla ele geçirilen köleler ilk sırayı alır.¹⁰⁰⁴ Sonrasında ise kolonilerden gıda maddelerinin de alındığı görülür. Sardinya'dan tahıl, Sicilya'dan ise tahıl, şarap ve zeytinyağı alınmıştır. Bunların karşılığında Kartaca da Fenike geleneğini sürdürerek halı, mor boyalı kumaşlar, küçük süs eşyaları ile mücevherler, bezemeli deve kuşu yumurtaları, cam, silah ve madeni kap kacak, çanak çömlek, tılsım ve parfüm ihraç etmiştir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi diğer ulusların ticari malları için de aracılık etmiştir. Böylece, Yunan objeleri Kartacalı tüccarlar aracılığıyla Batı'ya ulaşmıştır. Ayrıca aralarında Mısır'a ait

¹⁰⁰⁰ Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 102; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 36.

¹⁰⁰¹ Aristot. *Pol.* III. 5; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 483.

¹⁰⁰² Çeşitli anlaşma örnekleri için bk. Polyb. II. 22; III. 22; III. 24-25; VII. 9. 2-5.

¹⁰⁰³ Visona, "Carthaginian Coinage in Perspective", s. 4, 9.

¹⁰⁰⁴ Herodotos ve başka yazarlara göre Fenikelilerin korsanlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mavrogiannis, "Herodotus and The Phoenicians", ss. 58-59.

veya Mısır etkili malzemelerin yer aldığı mezar objeleri gibi yabancı ürünlere Kartaca'da sık rastlanması, Yunanistan ve Mısır'dan yoğun bir ithalatın varlığını gösterir.¹⁰⁰⁵

Kartacalılar ticari yayılımlarını genişletmek için bir dizi uzun yolculuk düzenlemiştir. Aynı zamanda bu yolculuklar Fenikelilerin MÖ 600 civarında Firavun Nekhao'nun buyruğuyla Afrika'nın etrafını dolaşılmasıyla başlattıkları siyasetin sonucudur. İlk büyük sefer, MÖ 450 civarında İspanya ve Fransa'nın Atlas Okyanusu kıyılarını geçerek Britanya Adalarına dek ulaşan Himilko'nun seferidir.¹⁰⁰⁶ Himilko'nun kalay yolunu en uzak kaynağına dek izlemek istediği ve tüm Batı Avrupa kıyılarını geçtikten sonra İrlanda'ya ulaştığı kesindir. Hanno'nun MÖ 425 civarında Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyıları boyunca yaptığı yolculuk hakkındaki bilgiler ise daha fazladır. Hanno'nun bu sefer hakkındaki anlatısı Baal Hammon Tapınağı'ndaki bir stele işlenmiştir. Elde bir Pön metni bulunan yazıtın çevirisi aşağıdaki gibidir. Bu, Kartacalıların kralı Hanno'nun Herakles Sütunları ötesindeki Libya topraklarına yaptığı ve Kronos tapınağındaki bir tablette ithaf ettiği uzun yolculuğun öyküsüdür:

"I Kartacalılar Hanno'nun Herakles Sütunları ötesine yelken açmasına ve Libya Fenike kentleri kurmasına karar verdiler. Hanno altmış pentekontoros ve yaklaşık otuz bin kadın ve erkek ve erzak ve gerekli malzemelerle yelken açtı.

II Sütunların iki günlük yol ötesine ulaşarak ilk kenti kurup adını Thymiaterion koyduk. Kentin altında geniş bir ova vardı.

III Bundan sonra Batıya doğru yelken açıp, ağaçlarla kaplı bir Libya burnu olan Soloeis'e geldik. Burada Poseidon için bir tapınak kurduk.

¹⁰⁰⁵ Strab. V. 2. 7; Markoe ve McGovern, "A Nation of Artisans", s. 32; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", s. 104; Bakels, "Plant remains from Sardinia, ...", ss. 3-8; Segall, "The Problem of Phoenician Artisans ...", ss. 98-100; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 394; R. Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 20; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 179; Erskine, "Encountering Carthage: ...", s. 121; Fletcher, "Fragments of Levantine ...", s. 3; Mazar, *The Phoenicians in Achziv: ...*, ss. 77-94; D. Frangié-Joly, "Perfumes, Aromatics, and Purple Dye: Phoenician Trade and Production in the Greco Roman Period", *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*, Vol. 4, No. 1, 2016, ss. 36-56.

¹⁰⁰⁶ Hdt. IV. 42; KAI 69. 3-15; KAI 159. 5-8; Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 284; Church ve Gilman, *Kartaca Bir Afrika ...*, s. 95; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 209; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 262; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 38.

IV Yarım gün doğuya doğru yol aldıktan sonra, fillerin ve başka pek çok yabani hayvanın beslendiği uzun kamışlarla kaplı, denizden fazla uzak olmayan bir göle ulaştık.

V Bu gölden bir günlük yol ötede, kıyıda Karikon Teikhos, Gytte, Akra, Melitta ve Arambys adlı kentleri kurduk.

VI Burayı geçerek, Libya'dan akan, yanında Liksita denen göçebelerin sürülerini otlattıkları büyük Liksos nehrine geldik. Bir süre onlarla birlikte kalıp dost olduk.

VII Buranın içerilerinde, vahşi hayvanlarla dolu ve büyük dağlarla çevrili topraklarda geçimsiz Etiyopyalılar yaşıyordu. Liksos'un buradan aktığı ve bu dağların arasında, Liksitaların söylediğine göre atlardan daha hızlı koşabilen tuhaf görünümlü Trogloditlerin yaşadığı söyleniyor.

VIII Liksitalardan tercümanlar alarak güneye yelken açıp kıraç kıyı boyunca iki gün ilerledik ve sonra bir gün boyunca doğuya gittik ve bir ada bulduk. Burada bir yerleşme kurup adını Cerne koyduk. Yaptığımız yolculuğa bakarak, Kartaca'nın tam karşısında olduğuna karar verdik, zira Kartaca'dan Sütunlara ve oradan Cerne'ye yapılan yolculuk aynı uzunlukta görünüyordu.

IX Buradan Chretes adlı büyük bir nehirden giderek içinde Cerne'den büyük üç ada bulunan bir göle ulaştık. Bir günlük yolculuktan sonra gölün sonuna vardık; burada vahşi hayvanların postlarına bürünmüş vahşilerle dolu çok yüksek dağlar vardı; vahşiler taş atarak bizi kaçırdılar ve kıyıya çıkmamızı engellediler.

X Buradan yelken açarak, timsahlarla ve suaygırlarıyla dolu bir başka geniş nehre geldik. Buradan dönüp yeniden Cerne'ye geldik.

XI Buradan yelken açıp on iki gün kıyıya yakın kalarak ilerledik; kıyı, yerlerinde kalmayıp bizden kaçan Etiyopyalılarla doluydu. Konuşmalarını Liksitalarımız bile anlayamadılar.

XII Son gün, odunu hoş kokulu ve benekli ağaçlarla dolu yüksek dağların yakınına demir attık.

XIII İki gün bunların etrafından yol alarak, iki kıyısında da gece her yerinde aralıklı olarak büyük ve küçük ateşler gördüğümüz bir ova olan büyük bir körfeze ulaştık.

XIV Buradan su alarak, beş gün sahil boyunca ilerledik ve tercümanlarımızın Batı Boynuzu dedikleri büyük bir koya geldik. İçinde büyük bir ada ve adada suyu tuzlu bir göl ve gölde de bir başka ada vardı; buraya çıktık. Gündüz ormandan başka bir şey göremedik, ama gece çok sayıda ateş gördük ve flüt sesi ve zil sesi ve davul sesi ve insan sesleri duyduk. Üzerimize korku çöktü ve kâhinler adadan ayrılmamızı söylediler.

XV Buradan hızla yelken açtık ve yanan tütsülerle dolu ateşli bir sahilin yanından geçtik. Büyük ateş ve lav dereleri denize boşalıyor ve sıcak yüzünden karaya yaklaşamıyordu.

XVI Burayı korkudan telaşla terk ettik ve dört gün yol alarak gece ateşlerle kaplı toprakları gördük. Ortasında, diğerlerinden daha yüksek, görünüşe bakılırsa yıldızlara uzanan bir ateş vardı. Gündüz olduğunda bunun Tanrıların Arabası denen çok yüksek bir dağ olduğunu gördük.

XVII Buradan yelken açıp üç gün yol alarak lav akışlarını geçtik ve Güney Boynuzu denen bir körfeze ulaştık.

XVIII Bu koyun öte ucunda ilki gibi bir göl ve içinde vahşilerle dolu bir başka ada vardı. Aralarından çoğu tercümanlarımızın Goriller dedikleri vücutları kıllı kadınlardı. Onları kovaladığımızda erkeklerden hiçbirini yakalayamadık; sarp kayalıklara tırmanmaya alışkın olduklarından kaçtılar ve taş atarak kendilerini korudular. Ama üç kadın yakaladık; kendilerini taşıyanlarla gitmek istemeyip onları ısırıyor ve pençelediler. Ama onları öldürdük ve derilerini yüzüp Kartaca'ya getirdik. Zira erzağımız bittiğinden daha ileriye gitmedik.”¹⁰⁰⁷

Moscato'ya göre Pön halkına özgü kolonileşme ve keşifler hakkındaki bu anlatının Yunanca çevirisinde Kuzey Afrika'daki Pön yayılmasının yollarını ve yaşama limanlarını gizlemek amacıyla özellikle yapılmış hatalar bulunmaktadır. Liksos Nehri Draa'yla ve Liksitalar Berberilerle, Etiyopyalılar zencilerle, Cerne ise Senegal'in (anlatıda Chretes) ağzı yakınlarındaki bir adayla özdeşleştirilebilir. Yolculuk Sierra Leone'de ya da Gabon'da sona ermiştir.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁷ GGM I. 1-14.

¹⁰⁰⁸ Moscato, Fenikeliler, s. 247.

Hanno'nun yolculuğunun ve genel olarak Herakles Sütunları'nın ötesindeki Afrika kıyıları boyunca Pön kolonileşmesinin ardındaki neden yine değerli maden özellikle de altın arayışıdır. Kartacalıları Sahra'nın kervan yollarını geçmeye yönelten de altındır. Athenaius, Mago adlı bir kişinin hiç su içmeden üç kez çölü geçtiğini yazar. Kartacalılar, belli ki çölü geçebilmişlerdir.¹⁰⁰⁹ Son olarak, Fenikeliler, muhtemelen, Atlas Okyanusu'nda Azor Adalarına, Madeira'ya ve Kanarya Adaları'na dek ilerlemişlerdir.¹⁰¹⁰ Diodoros, Cadiz'den gelip okyanusta yolunu kaybeden bir geminin mükemmel bir iklime sahip büyük bir adaya ulaştığını söyler. Etrüskler, burada bir koloni kurmak istemişler, ama Kartacalılar onlara engel olmuşlardır diye de ekler.¹⁰¹¹

Yukarıda Fenike kentlerindeki ticari ve ekonomik hayat, anlatılardan örneklerle desteklenerek tasvir edilmeye çalışılmıştır. Aşağıda ise Fenike uygarlığının ticari aktörleri sırayla detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki, önceki bölümlerde çokça sözü edilen bazı konular, tekrara düşmemek adına fazla uzatılmamıştır. Coğrafyayı tanımlarken, siyasi ve ticari ilişkilerden bahsederken ve tabi ki kültürel etkileşimi ele alırken çokça bahsi geçen sedir, çanak çömlek vb. ürünlerin yeniden derinlemesine işlenmesi uygun görülmemiştir.

5.1.2.1. Tahıl

Kuzey Afrika'da bol miktarda tahıl yetiştirildiği bilinmektedir. Önceki bölümlerde de söz edildiği gibi Kartaca'ya bağlı oldukları sürede Sicilya ve Sardinya'dan da tahıl temin edilmiştir.¹⁰¹² Ziraat yöntemlerinin ayrıntıları hakkında bilgi az olmakla birlikte kullanılan saban tipi stellerde tasvir edilmiştir. Tahtadan yapılmış bu basit sabanların tekerlekleri bulunmuyor ve öküzlerle çekiliyordu. Kullanılan sabanın hem antik İsrail'de hem de günümüz Kuzey Afrika'sında kullanılan tipe benzemesi ilgi çekicidir. Varro'nun söz etmiş olduğu, *plostellum punicum* adı verilen hasat makinesi de Kartaca kökenli olmalıdır.¹⁰¹³ Bu alet taraklı

¹⁰⁰⁹ Ath. Deip. II. 22.

¹⁰¹⁰ C. Zorea, "Theories about the bronze bowl of Berzocana and the East Mediterranean in the 12th-10th centuries B.C.", *Complutum*, 29/2, 2018, s. 341.

¹⁰¹¹ Diod. V. 20.

¹⁰¹² Strab. V. 2. 7; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", ss. 102-103; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 36; Bakels, "Plant remains from Sardinia, ...", ss. 3-8.

¹⁰¹³ Var. R. I. 52; Colum. II. 4. 6; III. 13. 3.

silindirlere sahip bir tür tahta kızaktır. Günümüzdeki bazı benzerlerine bakılırsa, Eski Mısır'da öncelleri bulunmaktadır. Tahıllar, Kuzey Afrika ve Batı'ya Kartacalıların tanıtmış olduğu genellikle yeraltında inşa edilen depolarda ve silolarda saklanmıştır.¹⁰¹⁴

Kartaca ve yakın çevresi, Pön yerleşimciler tarafından ekilip biçilmiştir. Kaynaklarda anlatıldığına göre, Agathokles'in ve Atilius Regulus'un seferleri sırasında buralar bağların, zeytinliklerin, meyve bahçelerinin ve meraların bulunduğu son derece verimli bir bölgedir.¹⁰¹⁵ Bu konu üzerine yazılmış kaynaklar Kartacalıların toprak ekimine ne derece önem verdiklerini açıkça gösterir. Örneğin MS 1. yüzyılda Columella “*Diğer ziraat düsturları toprağı işleyenden saklanamaz; Afrikalı Pön yazarların çok sayıda düsturdan bahsetmelerine karşın, bizim çiftçilerimiz bunların çoğunun hatalı olduğunu iddia ederler.*” şeklinde bilgi verir.¹⁰¹⁶ Daha iç bölgelerde yer alan topraklar ise topraklarını ağır haraclar ödemek pahasına ellerinde tutmayı başarmış Libyalılar tarafından ekilip biçilmiştir. Buralarda ağırlıklı olarak tahıl yetiştirildiği ve mahsulün bir kısmının Kartaca'ya gönderildiği görülmektedir.¹⁰¹⁷

Kartacalılarda kişinin kendi topraklarını şahsen ekip biçmesi bir şeref meselesi sayılmıştır. Öyle ki Mago, bunu bir düstura dönüştürmüştür: “*Toprak satın alan kişi kentteki evini satmalıdır ki, kır tanrıları yerine kentin hane tanrılarına tapma arzusu olmasın; kentteki evinden daha çok zevk alan adamın kırdaki mülke ihtiyacı yoktur.*”¹⁰¹⁸ İrgatlık genellikle kölelere yaptırılmıştır. Mago, özgürlüklerini satın alıp bir aile kurmak için yeterli parayı biriktirebilmelerine izin vermek yoluyla kölelerin işlerine ilgi duymalarını sağlanmasını ve ayrıcalıklar tanınmasını tavsiye eder. Bunun insani nedenlerle değil, insan-aletlerden daha fazla faydalanabilmek için yapılması gerektiğini ise açıkça belirtir.¹⁰¹⁹

5.1.2.2. Bağcılık ve Zeytincilik

Fenike-Pön dünyasının en önemli mahsulleri olan ve Kartacalıların başkent çevresindeki kırsal kesimde bol miktarda yetiştirdikleri üzüm ve zeytine bakıldığında, Fenikeliler zeytinin Doğu

¹⁰¹⁴ Var. R. I. 67; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 36.

¹⁰¹⁵ Diod. XX. 8. 3-4; Polyb. I. 29. 3; Hurst ve Stager, “A Metropolitan Landscape: ...”, s. 340.

¹⁰¹⁶ Colum. I. 1. 6.

¹⁰¹⁷ Moscati, *Fenikeliler*, ss. 236-237.

¹⁰¹⁸ Colum. I. 1. 18.

¹⁰¹⁹ Var. R. I. 17. 1-5.

Akdeniz'den İspanya'ya kadar yayılmasını sağlamışlardır denilebilir.¹⁰²⁰ Önceleri sadece Doğu Akdeniz'de yetiştirilen zeytin, Fenikeliler sayesinde Kuzey Afrika ve Avrupa'nın güneyine kadar ulaşmıştır. Zeytin, Eski Yunan ve Romalılar'da da önemli bir yere sahiptir. Nitekim Roma İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte zeytinin yayılım alanı da genişlemiştir.¹⁰²¹ Fenikeliler yıllarca Sidon ve Tyros'tan, Kartaca başta olmak üzere Kuzey Afrika, Sicilya ve İspanya'daki ticaret kolonilerine zeytinyağı taşımışlardır.¹⁰²² Bazı zeytinlerin yılda 450 kilo yağ verdikleri iddiası abartılı olmakla birlikte, Kuzey Afrika zeytinliklerinin verimliliğine işaret etmektedir. Şarap gibi zeytinyağı da Agrigentum'dan ithal edilmektedir. Görünüşe bakılırsa bu da, yerel üretimin bol olmaktan çok kaliteli olduğuna işaret etmektedir.¹⁰²³

Bağcılık ve zeytin ekimine özen gösteren Fenikeliler, bu ziraatı Kuzey Afrika'ya taşımışlardır. Mago'dan yapılmış kimi alıntılarda Pön bağ yetiştirme yöntemlerinden bahsedilir.¹⁰²⁴ Bu yöntemlerden bazıları: sıcağından mümkün olduğunca kaçınılması için bağların kuzey tarafına dönük olması, köklerin kışın sudan ve yazın da sıcağından korunması için ağaçların taş saçılmış çukurlara dikilmesi, çukurun bir anda doldurulmayıp, köklerin daha derine inebilmesi için yıldıan yıla, aşamalı olarak doldurulması, ağaçların üzüm çökeltisi ve hayvan gübresiyle gübrelenmesi şeklindedir. Mago'nun üzüm hasadı konusunda da birtakım düsturları bulunur. Örneğin hasadın sonbahar yerine baharda yapılması gerektiğini düşünür ve iyi şarap yapımı konusunda tarifler verir.¹⁰²⁵ Kartacalıların şarap ticareti yaptıkları kesin olmakla birlikte kendi şaraplarını ihraç edip etmedikleri net değildir. Diodoros'a göre, MÖ 5. yüzyılda Agrigentum'dan şarap alıyorlardı.¹⁰²⁶ Fenikeliler, şarapçılık geleneğini kolonilere taşıyarak üretime geçmişler ve kendi pazarlarını kurarak Batı Akdeniz'de şarap ihracatı yapmışlardır. Hellenistik Dönem'in sonlarına kadar Fenike Bölgesi şarapçılığıyla ünlüdür.¹⁰²⁷ Fenikelilerin

¹⁰²⁰ Haggi, "Report on Underwater Excavation ...", s. 283; Efe ve diğerleri, *Dünya'da, Türkiye'de, Edremit...*, s. 11; S. Küçükörmürler ve Z. Ekmen, "Barışın Simgesi Zeytin ve Anadolu Kültürü", *ICANAS38.10-15 Eylül Bildiri Kitabı*, Ankara, (www.ayk.gov.tr), 2008, s. 811.

¹⁰²¹ Efe ve diğerleri, *Dünya'da, Türkiye'de, Edremit...*, s. 15.

¹⁰²² Eskiörük, "Antik Çağda Zeytin ...", ss. 230-231; Efe ve diğerleri, *Dünya'da, Türkiye'de, Edremit...*, s. 22.

¹⁰²³ Diod. XIII. 81. 4-5; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", s. 104.

¹⁰²⁴ Colum. III. 12. 5; III. 15. 4-5.

¹⁰²⁵ Colum. V. 5. 4.

¹⁰²⁶ Diod. XIII. 81. 4-5; P. C. Naylor, *North Africa: A History from Antiquity to the Present*, University of Texas Press, 2009, s. 28.

¹⁰²⁷ S. Akyol, *Phrygia Bölgesinde Ticaret*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2006, s. 9; Giammellaro, "The Phoenicians and the Carthaginians: ...", s. 55-56; Alpözen ve diğerleri, *Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ...*, s. 53; Rubert ve Alonso, "Phoenician Trade in the North-East ...", s. 42.

şarabı ihraç etmenin yanı sıra dini tören ve festivallerinde kendi tüketimleri için kullandıklarını da belirtmek gerekir.¹⁰²⁸

Kartaca’da şarap ve zeytine ek olarak bol miktarda meyvenin de yetiştirildiği görülür. Örneğin incir de Kuzey Afrika’ya Fenikelilerce getirilmiştir. Afrika incirlerinin özelliklerinden övgüyle bahseden Cato’nun Kartaca’ya ne kadar yakın olduklarını göstermek ve vatandaşlarını saldırıya teşvik etmek için meyve bahçelerini gösterdiği rivayet edilir. Roma’da, *mala punica* denen Kuzey Afrika narı da aynı derecede önemlidir. Columella, Mago’dan, bu meyvenin kilde ya da talaşta saklanması gibi korunmasıyla ilgili bazı reçeteleri alıntılamıştır.¹⁰²⁹ Bu ziraatin de Fenike’den ithal edilmiş olması mümkündür. Stel ve sikkelerde sık sık rastlanan hurma da bölgede oldukça yaygındır. En iyi meyveler iç kesimlerden ve vahalardan gelmiştir. Ceviz ve armut ağaçları da yetiştirilmiş olabilir, ama bunlar fazla yaygın değildir. Lahana, devedikeni, sarımsak, bezelye ve mercimek gibi sebzeler de ekiliyordu elbette ve Dioskorides, çoğunlukla Sami kökenli adlar taşıyan şifalı Afrika bitkilerinden de söz eder. Başlıca sanayi bitkisiyse ketendir.¹⁰³⁰

5.1.2.3. Hayvancılık

Fenike anayurdunda ve Kartaca özelinde hayvancılık yaygındır. Polybius’un yazdığına göre bölgede o kadar çok at, öküz, koyun ve keçi vardır ki, dünyanın geri kalanında bu kadar çok hayvan bulunabileceğinden kuşkuludur. Afrika kabilelerinin çoğu tahıllardan faydalanmayıp sığırlarının etiyle ve sığırlarının arasında yaşamıştır.¹⁰³¹ Hayvancılık daha çok göçebeler arasında yaygındır. Kartacalılar, göçebelerin kurak mevsimlerde Kartaca topraklarına girmelerine izin verir, karşılığında da hayvanlarından faydalanır. Pön sikkelerinde zaman zaman karşılaşılan atlar, muhtemelen, melezleştirme yoluyla zaman içerisinde geliştirilmiş yerel bir soydan gelmektedir. Ayrıca Mago’nun hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği son derece güçlü Berberi katırları da önemli hayvanlar arasındadır.¹⁰³²

¹⁰²⁸ Giammellaro, “The Phoenicians and the Carthaginians: ...”, s. 55-56; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 36; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, s. 118.

¹⁰²⁹ Colum. XII. 46. 5-6; Hurst ve Stager, “A Metropolitan Landscape: ...”, s. 340.

¹⁰³⁰ Dioskorides IV. 150; Plin. *nat.* XIX. 43. 1.

¹⁰³¹ Polyb. XII. 3. 3-4; Hodos, “A Phoenician past and present”, s. 36.

¹⁰³² Var. R. II. 1. 27.

Mago özellikle öküzler hakkında uzun yazılar yazmış ve aşağıda verilen ünlü betimlemesi pek çok yazar tarafından alıntılanmıştır:

“Genç, iri yapılı, bacakları geniş, boynuzları uzun, kara ve güçlü olan öküzler satın alınmalıdır; alın geniş ve kıvrık tüylerle kaplı, kulaklar sık tüylü, gözler ve dudaklar koyu renkli, burun delikleri arkaya kıvrık ve geniş, boyun uzun ve kaslı, gerdan büyük ve neredeyse dizlere kadar sarkık, göğüs geniş, omuzlar heybetli olmalıdır; karın kocaman ve gebe görünümlü, böğürler devasa, kasıklar geniş, sırt düz ya da biraz içe göçmüş, butlar yuvarlak, bacaklar sıkı ve düz, ama uzundan çok kısa ve dizler düzgün, toynaklar büyük, kuyruk çok uzun ve tüylü, tüm vücut kılları sık ve kısa ve kızıl ya da alacalı ve vücut dokunulduğunda çok yumuşak olmalıdır.”¹⁰³³

Adak stellerinde tasvir edilmiş olan koçlar, günümüzde Tunus’ta çok yaygın olan uzun ve kalın kuyruklu türe benzer. Kümes hayvanlarıysa, stellerde tasvirlerine sıkça rastlanan horoz, tavuk, güvercin ve kumrulardır. Arı özellikle önemlidir. Latin yazarlarca *cera punica* adı verilen, tıbbi amaçlarla kullanılan balmumu ve ballar ayrıca ünlüdür. Kartacalılar yalnızca savaşlarda olsa da filden de faydalanmışlardır, deve ise bilinmemektedir. Pön Batı’sının tipik bir sanayisi de balık tuzlamacılığıdır. Cadiz, tüm klasik dünyada *garum*¹⁰³⁴ üretimiyle ün kazanmıştır. Etrafındaki bölgenin her yerinde fabrika kalıntıları bulunmuştur. Pön yayılcılığı bölgesinde gelişen tuzlalar balık tuzlamacılığı sanayisiyle yakından bağlantılıdır.¹⁰³⁵ Adak stelleri, zanaatkarlığın Fenike’deki geniş çaplı gelişiminin kanıtıdır. Bu stellerde adağı sunan kişilerin mesleklerinden söz edilerek, köle değil, özgür vatandaşlar oldukları belirtilir. Bunlar, daha çok orduya hizmet veren, ama ayrıca, mezarlarda bulunan objelerin -bıçaklar, çatallar, makaslar, strigilisler,

¹⁰³³ Colum. VI. 1. 3.

¹⁰³⁴ Plin. *nat.* XXXI. 43. 1; Garum: Antik Roma döneminde yemeklerde kullanılan bir tür balık sosudur. Hem arkeolojik hem de Klasik edebi kaynaklar Cadiz’de denizle bağlantılı balıkçılık, tuz çıkarma ve deniz ticareti gibi faaliyetlerde bulunduğunu gösterir. Bk. Higuera-Milena Castellano, “The Phoenicians and the Ocean: ...”, ss. 98-99; A. Güveloğlu, *Antik Çağ’da Beslenme ve Damak Tadı*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 79, 92, 124; Güveloğlu, *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, s. 64; Bergeron, “Death, gender, and sea shells ...”, s. 176; S. Celestino ve C. Lopez-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, Oxford, 2016, s. 64, 191-198; Hoyos, *Carthage: A Biography*, s. 6.

¹⁰³⁵ Raban-Gerstel ve diğerleri, “Early Iron Age Dor ...”, s. 49; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 19.

aynalar- de gösterdiği gibi ev kullanımı amaçlı malzemeler de üreten uzmanlaşmış metal işçileridirler. Özellikle tunçtan ve kimi zaman bezemeli olmak üzere çok sayıda vazo, kâse, tabak ve kandil de bulunmuştur.¹⁰³⁶

5.1.2.4. Sedir

Fenike ekonomisinin en önemli kaynağı, daha önce birçok kez dile getirildiği üzere komşu bölgelerin çokça talep ettiği keresteyi sunan, servi ve köknar ormanlarıdır. Mısır kaynaklarında servi ve kereste ticaretinden söz edilirken; II. Sargon'un bir kabartmasında (Figür 28) büyük ağaç kütüklerini taşıyan gemiler tasvir edilmektedir.¹⁰³⁷ Mısır'la ticaret tamamen deniz yoluyla yapılmış; Mezopotamya'yla yapılan ticaretse Fırat'a dek kervanlarla sürdürülmüş ve kütükler buradan itibaren nehir yoluyla nakledilmiştir.¹⁰³⁸ Nebukadnezar'ın bir yazıtında yer alan bu ulaşım yoluyla ilgili anlatıda Lübnan'da, Sedir Dağı'nda, havası mis kokulu yeşil ormanda yapılan bir seferden aşağıdaki şekilde söz edilir:

“Efendilerim Nabu ve Marduk’un gücüyle, askerlerimi Lübnan seferi için donattım. Aşağıda ve yukarıda düşmanı sürdüm, yeryüzünün kalbine mutluluk getirdim. Dağılan halkı toplayıp yurtlarına geri getirdim. Hiçbir kral yapmamıştı, ben yaptım: Yüksek dağları yardım, dağlardan taş bloklar kestim, patikalar açtım, yolları servi nakliyatına hazırladım. Lübnan'ın zengin ürünleri olan, uzun ve sağlam, güzel, muhteşem görünümlü büyük sedirleri Avahtu kanalında nehir kamışları gibi yüzdürdüm ve bunları kral Marduk'un huzuruna getirdim.”¹⁰³⁹

Bir başka örnek I. Tiglatpileser'in seferi ile ilgilidir. “Lübnan Dağı'na gittim. Efendilerim, yüce tanrılarım Anu ve Adad'ın tapınaklarına sedir ağaçları kesip getirdim. Amurru'ya yöneldim. Amurru'yu baştan sona fethettim. Byblos'un, Sidon'un ve Arados'un haracını aldım. Arados

¹⁰³⁶ Ugarit metinlerinde sözü edilen mesleklerle ilgili ayrıca bk. Master, “Economy and Exchange ...”, s. 84; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition ...”, s. 483.

¹⁰³⁷ Breasted, *Ancient Records of Egypt*, s. 577; Becking, “Mercenaries or Merchants? ...”, ss. 187-188; Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, ss. 61-76; Sader, *The History and archaeology ...*, s. 13; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 19.

¹⁰³⁸ Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 94.

¹⁰³⁹ S. Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften*, Vorderasiatische Bibliothek, Leipzig, 1912, s. 175 (=Nebukadnezar nr. 19. Col. IX. 26-45).

gemileriyle, deniz kıyısındaki Arados'tan Amurru topraklarındaki Simyra'ya geçtim... Denizin ortasında onların 'denizati' dedikleri bir nahiru öldürdüm.”¹⁰⁴⁰ Bu ifadelerden I. Tiglatpileser'in seferinin amacının sedir ağacı bulmak olduğu anlaşılır. Herhangi bir çarpışmadan söz edilmez. 'Fetih' ve 'haraç' sözcükleriye ticaretle bağlantılı kullanılabilecek sözcüklerdir. Öldürülen yunus, Fenike kentlerinin seçkin konukları için bir balıkçılık seferi düzenlediklerini düşündürür. Ayrıca dönemin siyasi şartları I. Tiglatpileser'in Suriye'de kalıcı bir egemenlik kurmasına elverişli değildir. Yukarı Dicle devletleriyle ve batı sınırlarındaki Arami kabileleriyle savaşılması da, Suriye'ye giden yollar üzerinde bu dönemde kontrol sahibi olmadığını gösterir.¹⁰⁴¹

Figür 28: Khorsabad'da II. Sargon'un sarayından teknelerde sedir kütüklerinin taşınmasını tasvir eden bir kabartma.¹⁰⁴²

¹⁰⁴⁰ ARAB I. 302.

¹⁰⁴¹ Moscati, *Fenikeliler*, s. 36; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 19; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 38.

¹⁰⁴² Sader, *The History and archaeology ...*, s. 13.

Fenike devletlerinin bağımsızlıklarının bir diğer önemli kanıtı da Wenamun öyküsüdür. Buna göre Byblos hükümdarı Zekarbaal, tanrı Amon'un kutsal gemisi için sedir ağacı talep eden kahramanını saygısızca karşılar. Bu öyküde Zekarbaal Mısır hükümdarından bahsederken “seni gönderenin de kulu değilim” ifadesini kullanır.¹⁰⁴³

Mısırlıların Lübnan sedir ağacını gemi yapımında kullandıklarını gösteren kaynaklardan biri de “Palermo taşı”dır. Burada MÖ 2650 yıllarında Firavun Snefru'nun (MÖ 2575-2545) 40 gemiyle Fenike kıyılarına geldiğinden bahsedilmektedir. Üzerinde “ 40 gemi getirdim ve gemilere sedir kütüğü yükledim. Bir gemi inşa etmek için sedir ağacından 100 kubits uzunluğunda (54-57 m.), iki gemi inşa etmek için meru ağacından 100 kubits uzunluğunda ağacı gemilere doldurdum.” ifadeleri yer almaktadır.¹⁰⁴⁴ Asurluların da inşaat amacıyla Fenike ağacı kullandıkları Balavat'ta bulunmuş olan bir yazıtla doğrulanmıştır. Bu da, askeri bir seferden çok ticari bir sefere işaret etmektedir. “*Lübnan Dağı'na yürüdüm ve sedir, servi ve ardıç kestim; sedir kirişlerle bu tapınağın çatısını kapladım, sedirden kapı kanatları yaptım ve bakır kaplamayla (şeritlerle) bağladım ve kapılarına astım.*”¹⁰⁴⁵

5.1.2.5. Metal İşi Ürünler

Fenike'de, kerestenin yanında metal işi ürünlerin de yoğun ticareti yapılmıştır. Renkli biblo ve metal süs eşyalarının yanında metal kaplar, elbiseler, camdan vazolar ve şişeler ticareti yapılan diğer ürünlerdir.¹⁰⁴⁶ Bunlara ve daha fazlasına kültürel etkiler bölümünde detaylıca değinilmiştir. Metal işi ürünlerle alındığında madencilik ve metal işleme tekniğini ilk geliştirenlerin Akdeniz kıyısındaki uygarlıklar olduğunu belirtmek gerekir. Bu doğrultuda metalleri eritme ve işleme tekniğinde önde gelen Fenikeliler, uzun yıllar metal ticaretinde söz sahibi olmuşlardır. Akdeniz'de başlattıkları kalay, demir, kurşun, bakır, gümüş ve altın

¹⁰⁴³ ANET 29; J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, IV, The University of Chicago Press, 1906, s. 577; Sader, *The History and Archaeology ...*, s. 13; Schlögl, *Eski Mısır*, s. 155; Beyl, *Phoenicia: Identity, and Geopolitics ...*, s. 55; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 296; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 94.

¹⁰⁴⁴ Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 44; Wilson, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 227; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 86.

¹⁰⁴⁵ ARAB I. 538.

¹⁰⁴⁶ Lopez-Ruiz, “Phoenicians”, s. 660; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339; Sherratt, “The Growth of the...”, s. 371; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, s. 54; Segall, “The Problem of Phoenician Artisans ...”, ss. 97-101.

ticaretini zamanla İngiltere'ye kadar genişletirler. Yunanistan, İspanya, Afrika ve İngiltere'deki Cornwall sahası, metal elde ettikleri başlıca yerlerdir. Dönemin en önemli madenlerinden olan kalayın bakırla alaşımı da Fenikeliler tarafından pazarlanmıştır. Metal ticaretinde söz sahibi olan Fenikeliler, metal kaynaklarının yerlerini ve işleme tekniklerini ise gizli tutmuşlardır.¹⁰⁴⁷

Ürdün'de Feynan Vadisi'nde Khirbat en-Nahas şehrinde yapılan çalışmalar MÖ 10.-9. yüzyılda bu bölgede aktif bakır madenciliğinin varlığını göstermektedir. Fenikeliler tarafından erişimi ve kullanımı kolay bu metal kaynağının varlığı, İncil'de yer alan Hiram ve İsrail kralı Süleyman arasındaki ticari ilişkiler hakkında bilgiler ile Edom'un Tyros için metal kaynağı olduğu bahsi ile desteklenir. Nitekim Arapça'da Khirbat en-Nahas, "bakır kalıntıları" anlamına gelmektedir.¹⁰⁴⁸ Berlin Humbolt Üniversitesi ve Bochum Bergbau Müzesi'nin Sidon'daki MÖ 10.-9. yüzyıllara ait Fenike bakır malzemeleri üzerine yaptıkları çalışmalar bakırın kökeninin Kıbrıs ya da Anadolu olmadığını Faynan kökenli olduğunu ortaya koymuştur.¹⁰⁴⁹ Aynı şekilde Homeros'un Sidon'dan tunç zengini şeklinde söz etmesi de bu durumu destekler.¹⁰⁵⁰

Fenikelilere ait buluntular arasında bronz, gümüş ve altından yapılmış metal kaplar önde gelir. Kâse, testi, tripot şeklindeki bu metal kaplarda tüm Akdeniz kültürlerinin unsurları birleşmiş vaziyettedir. İtalya'dan Mezopotamya'ya kadar yayılan kaplar, Fenike bölgesinde yok denecek kadar az sayıda bulunmuştur.¹⁰⁵¹ Homeros *İlyada Destanı*'nda Sidonlular tarafından yapılan bir kâsenin Patroclus onuruna cenaze oyunlarında ödül olarak verildiğinden söz eder.¹⁰⁵² MÖ 11. yüzyıla tarihlenen Fenike yazıtında sözü edilen Fenike'ye ait olduğu düşünülen bronz bir kâse

¹⁰⁴⁷ A. H. Gültekin, "Endüstriyel Gelişme Tarihinde Mineral Kaynakları", *Jeoloji Mühendisliği*, 1995, s. 76; Dietler ve Lopes-Ruiz, *Colonial Encounters in Ancient ...*, s. 7; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 26, 36; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition ...", s. 483.

¹⁰⁴⁸ Hezeikel 27. 16; E. Ben-Yosef ve diğerleri, "The beginning of Iron Age copper production in the southern Levant: new evidence from Khirbat al-Jariya, Faynan, Jordan", *Antiquity*, Vol. 84, 2010, ss. 724-746; I. Finkelstein ve L. Singer-Avitz, "The Pottery of Khirbet En-Nahas: A Rejoinder", *Palestine Exploration Quarterly*, 141, 3, 2009, ss. 207-218; T. E. Levy ve diğerleri, "Excavations at Khirbat en-Nahas 2002-2009", *New Insights into the Iron Age Archaeology of Edom, Southern Jordan*, Vol. 1, The Cotsen Institute of Archaeology Press, 2014, ss. 89-245; Finkelstein, *The Forgotten Kingdom ...*, s. 127.

¹⁰⁴⁹ Zorea, "Theories about the bronze bowl ...", s. 353; Ayrıca bk. T. E. Levy ve diğerleri, "New Perspectives on Iron Age Copper Production and Society in the Faynan Region, Jordan", *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC: A Conference in Honor of James D. Muhly*, Edt. by Vasiliki Kassianidou and George Papasavvas, Oxbow Publishing, Oxford, 2012, ss. 197-214.

¹⁰⁵⁰ Hom. Od. XV. 425.

¹⁰⁵¹ Pappa, "Greek magic on the Atlantic? ...", s. 47.

¹⁰⁵² Hom. Il. XXIII. 740-750; Sestier, *Antikçağ'da Korsanlık*, s. 39.

Kefa Veradim’de bulunmuştur. Fenike tipi perdahlı, kırmızı astarlı, yonca ağızlı ve mantar dudaklı testilerin prototipi olduğuna inanılan metal testilere gelince İspanya, İtalya ve Kıbrıs’ta bulunmuştur. Akdeniz’in Fenike yerleşimlerinde yaygın olarak görülürken anavatanda bulunmaz. Fenike’den çıkan tek örnek Sidon kralı Tabnit mezarında bulunan ve MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlenen iki bronz tütsü buhurdandır. Fenike’de anayurtta bu tür lüks nesnelerin neden yok denecek kadar az olduğunun nedeni ise tam olarak bilinmemektedir.¹⁰⁵³

Metal ve fildişi işçiliği geniş çaplı bir ticari faaliyeti doğurmuştur. Bakırın Kıbrıs’tan, gümüş ve altının Etiyopya’dan ve belki de Anadolu’dan, fildişinin Hindistan’dan ya da Punt’tan geliyor olması, hem Afrika kıyısına hem de Hindistan’a geçiş sağlayan Kızıldeniz yolunun ne kadar önemli olduğunu gösterir. Dolayısıyla burada yerel kaynakların ve uzak yerlerden gemiyle getirilip bir kez daha deniz yolları üzerinden ihraç edilebilen malların kullanımına dayalı bir ticaret ekonomisi tablosu ortaya çıkar.¹⁰⁵⁴

5.1.2.6. Cam

MÖ 7. yüzyıldan itibaren camcılık da Fenike’nin bir diğer önemli sanayi kolu haline gelir. Plinius’un bu sanayiye Fenikelilerin icat etmiş oldukları yönündeki iddiası doğru değildir çünkü daha önce Mısır’da da cam sanayisinin bulunduğuna şüphe yoktur.¹⁰⁵⁵ Bununla birlikte Mısır camının mat olmasına karşın Fenikelilerin şeffaf cam da kullanmaları bu sanayiye Fenikelilerin geliştirdiklerini doğrular. Bir başka yeni icat cam üflemeçiliği için ise MÖ 1. yüzyılın beklenmesi gerekecektir.¹⁰⁵⁶

Fenike kökenli oldukları düşünülen ve çubuğa sarılma yöntemiyle üretilen cam pendantlar, antik dünyada geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Fenike bölgesinin yanı sıra Kartaca’da, Sardinya, Kıbrıs, Rhodos ve Sicilya adalarında, İspanya’da ve Mısır’da rastlanmaktadır.

¹⁰⁵³ Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 7; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 395; R. Fletcher, “A Database of Imports ...”, s. 2; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 108, fig. 4.2.

¹⁰⁵⁴ Urbanus, “Masters of the Ancient Mediterranean”, s. 43; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz ...*, s. 60; Drews, “Phoenicians, Carthage and the Spartan ...”, s. 46; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 5; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition ...”, s. 483.

¹⁰⁵⁵ Plin. nat. XXXVI. 66. 1; Strab. XVI. 2. 25; Öztürk, *Erzurum Müzesi Cam Eserleri*, s. 12; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 275.

¹⁰⁵⁶ M. L. Uberti, “Glass”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, Rizzoli Publications, New York, 1999, s. 536; Okur, *Phoenicians in Cilicia ...*, s. 29; Turri, “Metalürji Sanatı”, s. 368; Öztürk, *Erzurum Müzesi Cam Eserleri*, s. 11.

Bunlara ek olarak günümüzde Bulgaristan, Yunanistan, Güney İtalya ve hatta İsviçre ile Fransa'da da örneklerinin saptandığı belirtilmelidir. Bu açıdan Akdeniz etrafındaki uygarlıklar arasındaki sanatsal ve ticari ilişkiler ile karşılıklı etkileşimleri yansıtmaları bakımından önemli bir ürün grubudur.¹⁰⁵⁷ Kısacası Mısır başta olmak üzere, Doğu kültürlerinde çokça kullanılan hayvan ve insan başlı cam pendantlar, MÖ 7. yüzyıldan itibaren Kıbrıs, Suriye, Mısır ve Kartaca'da görülmeye başlanır. Çeşitli stillerdeki bu ürün grubunun üretimi MÖ 1. yüzyıla kadar devam eder ve deniz ticaretine bağlı olarak geniş bir alana yayılır.¹⁰⁵⁸

Fenike sanat ürünleri Akdeniz coğrafyası içinde geniş yayılım gösterir. Öyleki Fenikelilere ait heykeltıraşlık yapıtları, numismatik buluntular ile gliptik, pişmiş topraktan, metal, cam ve fildişi eserler Akdeniz, Ege, Karadeniz coğrafyası içinde yaygın olarak saptanmıştır.¹⁰⁵⁹ Yukarıda bahsi geçen metal kâse, fildişi işlemeler ve diğerleri Fenike sanatı adı altında incelense de Fenike anayurdunda bulunmayıp anayurt dışındaki bölgelerde bulunmuş olmaları bazı soru işaretleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte cam ve gliptik malzemeler ise Fenike şehirlerinde bulunmuş ve Fenike ürünü oldukları kanıtlanmış ürünlerdir.¹⁰⁶⁰

5.1.2.7. Seramik

Fenike tipi seramik üretime bakıldığında bichrome (iki renkli) (Figür 47) ve monochrome (tek renkli) olmak üzere iki tür üretim mevcuttur. Bunlar kırmızı astarlı, cilalı, cilasız, kırmızı üzerine siyah çizgili, kırmızı-mor renkli olmak üzere kendi içinde çok fazla tür barındırır. Üretimde formlara bakıldığında ise kâseler, şişeler, mantar ağızlı sürahiler, geniş/dar ağızlı kaplar, yonca ağızlı testiler olmak üzere çeşitli şekil ve işleve sahiptirler. Bunların tür, süsleme ve formları kökenlerinin yanı sıra üretim teknolojisi hakkında da bilgi sunarlar. Ayrıca

¹⁰⁵⁷ V. Tatton-Brown, "Rod-formed Glass Pendants and Beads of the 1st Millennium BC", *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*, D. B. Harden, London, s. 143; Erten, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden ...", s. 4.

¹⁰⁵⁸ M. Seefried, "Glass Core Pendants Found in the Mediterranean Area", *Journal of Glass Studies*, 21, 1979, ss. 19-21.

¹⁰⁵⁹ Erten, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden ...", s. 4; Barnett, "Phoenicia and ivory trade", ss. 87-97; Okur, *Phoenicians in Cilicia ...*, s. 35; Lacerenza, "Fenikeliler ve Akdeniz'in...", s. 208.

¹⁰⁶⁰ Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 14; Schmitz, "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", s. 820.

üretimdeki kalıp, teknik, tür, form, süsleme ve renkler diğer uygarlıklarla olan etkileşimi de gözler önüne serer.¹⁰⁶¹

Figür 29: Mor Boya İzleri Taşıyan Çanak Çömlek Parçaları. (Fotoğraf: Golan Shalvi)¹⁰⁶²

Kommos'ta MÖ 9.-8. yüzyıllara ait bol miktarda Fenike seramiği bulunmaktadır. Ambelokipi (Tekke) mezarlarında da MÖ 9. yüzyıl başlarından itibaren Fenike seramiği ile lüks tüketim mallarına rastlanmaktadır. MÖ 8. yüzyılda özellikle Kıbrıs-Fenike türündeki seramiklerin arttığı görülmektedir.¹⁰⁶³

¹⁰⁶¹ Fenike tipi seramikler ve türleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Anderson, "The Beginnings of Phoenician Pottery: ...", ss. 35-54; Akziv mezarlarında çıkan çanak çömlek türleri ile ilgili ayrıca bk. Waiman-Barak ve diğerleri, "Iron Age Phoenician Pottery at Tel Achziv: ...", ss. 96-97, tablo 1; Mazar, *The Phoenicians in Achziv: ...*, ss. 77-94; Mazar, *The Phoenician Family Tomb ...*, ss. 39-78.

¹⁰⁶² Shalvi, "Tel Shiqmona: A Forgotten Phoenician Site ...", s. 1890.

¹⁰⁶³ V. R. Grace, "The Canaanite Jar", *The Aegean and the Near East*, Ed. S. S. Weinberg, Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth Birthday (New York), 1956, s. 82; R. Arnott, "Resinated Wine Imported to Mycenae in Canaanite Jars", *Minoans and Mycenaeans. Flavors of their Time*, Ed. Y. Tzedakis ve H. Martlew, Catalogue National Archaeological Museum (Athens), 1999, s. 156; E. French, "Canaanite Jars", *Minoan. and Mycenaeans. Flavors of their Time* Catalogue National Archaeological Museum, Athens (Athens), 1999, s. 157; Tufan ve Girginer, "Tatarlı Höyük Black ...", ss. 427-448; Regev, "Akko-Ptolemais, a Phoenician...", s. 184; A. Gilboa ve diğerleri, "On the Origin of Iron Age Phoenician Ceramics at Kommos, Crete: Regional and Diachronic Perspectives across the Bronze Age to Iron Age Transition", *BASOR*, No. 374, 2015, ss. 75-102; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 395; Fletcher, "A Database of Imports ...", s. 20.

Anadolu'nun güneyinde yer alan Al Mina'da gerçekleştirilen kazılarda Yunan-Euboia-Levant, Kıbrıs ve Fenike kökenli seramik örneklerine rastlanmıştır.¹⁰⁶⁴ 6. tabakada ulaşılan buluntular bölgenin Asur hâkimiyeti altında olduğunu ve ticari ilişkilerin daha çok Anadolu ile sürdürüldüğünü gösterir.¹⁰⁶⁵ MÖ 5.-4. yüzyıllarda Asur hâkimiyeti sonrasında da Yunan ve Fenikeli kolonistler tarafından bir ticaret merkezi olarak kullanılmaya devam etmiştir. Pers hâkimiyeti altında da bünyesinde Fenikeli nüfusu barındırmıştır.¹⁰⁶⁶ Al Mina ticaret merkezi olarak önemini Geç Tunç Çağı'ndan Hellenistik Dönem'in başlarına kadar korur. Geç Tunç Çağı'ndan itibaren Ugarit'in gölgesi altında kalmış olmalıdır ki "güçlendirilmiş/kralî bir depo" statüsünde Mukiş/Alalah Krallığı'nın limanı olarak görülmüştür.¹⁰⁶⁷

Anadolu'da Teke Yarımadası'nda Kuzey Likya olarak bilinen bölgede yer alan Hacimusalar Höyüğü'nün merkezinde kazılan en derin açmalarda, Frig tarzı gri astarlı kaplar ve geometrik bezemeli çömlekler ile yerli üretim bichrome kaplar ele geçmiştir. Bu buluntular höyüğün MÖ 7. yüzyılda yeniden iskân edildiğini gösterirken, İyonya kâseleri stilindeki seramikler ile bazı Korinth ve Atika seramik parçaları gibi ithal ürünler, yerleşimin çevresiyle kurulan güçlü Sakallı insan kafası şeklindeki Fenike tarzı cam tılsım ise Yakın Doğu ile özellikle de Fenikelilerle kurulan bağlantıları göstermesi açısından önemlidir.¹⁰⁶⁸

5.1.2.8. Fildişi

Bir diğer Fenike ürün grubu fildişi eserlerdir. Tıpkı metal ürünlerde olduğu gibi bu grup da anavatanından çok diğer yerleşimlerde bulunmuştur. Bunun sebebi ganimet, haraç, hediye ya da

¹⁰⁶⁴ J. Boardman, "The Excavated History of al Mina", *Ancient Greeks West and East*, 1999, s. 149; Al Mina'nın konumu için bk. N. Yıldırım, "Eski Doğu Akdeniz'de Bir Kralî Liman "Almina"", *Archivum Anatolium*, 13/2, 2019 ss. 201-202 Harita 2-3; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 47; Hodos, *Local Responses to Colonization ...*, s. 38.

¹⁰⁶⁵ R. Kearsley, "Greeks Overseas in The Eighth Century BC: Euboeans, Al Mina And Assyrian Imperialism", *Ancient Greeks West and East* Brill, Ed. G. Tsetskhladze, 1999, ss. 118-122; R. G. Lehmann, "Al Mina and The East: A Report on Research in Progress", *The Greeks in the East*, Ed. A. Villing, London, 2005, ss. 61-92.

¹⁰⁶⁶ A. J. Graham, *Collected Papers on Greek Colonization*, Brill Leiden, 2001, s. 73; H. Pamir, "Alalakh'dan Antiochei'ya Hatay'da Kentleşme Süreci", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 6, S. 1, Hatay, 2009, ss. 263-265.

¹⁰⁶⁷ Yıldırım, "Eski Doğu Akdeniz'de ...", s. 195.

¹⁰⁶⁸ İ. Özgen ve diğerleri, "Hacimusalar-2018", *41. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3654/2, Yay. Haz., Dr. Adil Özme, Ankara, 2019, ss. 523-524; Ayrıca Bk. L. Yılmaz, "Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu", *Asia Minor Studies*, 4/8, 2016, ss. 133-152; S. P. Morris ve J. Papadopoulos, "Phoenicians and the Corinthian Pottery Industry", *Archaeologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Ed. R. Röhlig ve K. Schmidt, 1998, ss. 251-264.

ticari ürün olarak bölge değiştirmeleri olabilir. En ünlü Fenike fildişi Nimrud Şalmaneser Kalesi ve Samiriye’den gelir. Bu fildişi paneller taht, sandalye ve yatak gibi ahşap mobilyaların süslemesinde kullanılmıştır. Mısır motifleri taşıyan Fenike fildişi ürünlerinin çoğu cam ve yarı değerli taşlardan yapılan çok renkli kakmalardan oluşmaktadır.¹⁰⁶⁹

İlk bölümde Fenike sanatının ele alındığı kısımda ve daha sonra dördüncü bölümde kültürel etkiler kısmında bilgi ve örnekler verildiği için bu kısımda tekrara düşmemek adına fildişi ile ilgili ayrıntılı bilgi yer almamaktadır. Fenike’ye özgü üretim konusunda önde gelen bu ürün grubu yayıldığı alan bakımından önemlidir. Üzerinde taşıdığı yabancı unsurlar ve yayıldığı coğrafya açısından Fenikelilerin kültürel ve ekonomik etkinliğini ve geçirgenliğini yansıtmaktadırlar. Aynı zamanda Fenike ekonomisinde de önemli tetikleyici role sahip ürün grubundan biri olma özelliğine sahiptir. Özellikle küçük sanat ürünlerinde, kâselerde ve mobilyalarda görülen fildişi işçiliği özellikle Asur ile kurulan ticari ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır.

5.1.2.9. Deve Kuşu Yumurtaları

Eski Çağ’da deve kuşu yumurtaları çoğunlukla kap olarak kullanılmıştır. Yaşam döngüsünü temsil ettiklerine inanılır. Çocuk mezarlarına konan deve kuşu yumurtalarının, yumurtanın yaşam ve doğumu simgelemesinden dolayı, koruyucu ve yenileyici özelliği olduğuna inanılıyordu. Bu nedenle Fenike ve Kartaca mezarlarında deve kuşu yumurtası parçalarına ve süslemeli deve kuşu yumurtalarına bolca rastlanmıştır.¹⁰⁷⁰ Ayrıca nazardan koruma özelliği de olduğuna inanılan yumurtaların ölüm ve yenilenme ile bağı olduğu düşünülmekteydi. Yaşamın yenilenmesini simgelediği için daha çok cenaze kontekstlerinde görülen deve kuşu yumurtaları nazardan, kötülüklerden koruması amaçlı değişik geometrik şekillerde süslenmiş ve boyanmıştır. Örneğin Amathus’taki bir mezarda, deve kuşu yumurtası için stand olabilecek benzersiz bir kap bulunmuştur. Cenaze törenlerinde deve kuşu yumurtaları hiç kuşkusuz yeniden doğuş anlamını taşıyordu. Fenikelilerin bu yumurtaları sadece kendi ritüellerinde

¹⁰⁶⁹ Fildişi panel örneği için ayrıca bk. Martin, *The Art of Contact*, s. 29, fig. 4; Barnett, “Phoenicia and ivory trade”, ss. 87-97; Okur, *Phoenicians in Cilicia ...*, s. 35; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş:...”, ss. 104-105; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivoryees ...*, s. 14, 35-36; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, ss. 397-397; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition...”, s. 483; Barnett, “Ancient Ivories in the Middle East”, plate 55; Barnett, “The Nimrud Ivories ...”, plate XXIII 3, 4, plate XXIV, 3.

¹⁰⁷⁰ Vitali ve Franklin, “Conservation of the Punic Collection ...”, ss. 29-41.

kullanmayıp Akdeniz çevresinde süslü yumurta ticaretinden ekonomik çıkar sağladıkları kesindir.¹⁰⁷¹

5.1.3. Deniz Ticareti-Gemi-Gemicilik

Fenikelilerin ticaret gemilerinin tasvirlerine Asurlular sayesinde ulaşılır. Luli'nin Tyros'tan kaçışını gösteren Asur kabartmalarında başlıca iki gemi tipi görülmektedir. Yalnızca savaşlarda kullanılan ilk türün su üstünde mahmuzu ve dışbükey pupası bulunmaktadır. Güvertesinin altında savaşçı kalkanlarının asılması için iki kürek sırası yer almaktadır. Direği gemi seviyesinin üzerine yükselir. Ticaret amaçlı olup yine de askerler tarafından kullanılan ikinci gemi türünün pruvası ve arka tarafı dışbükeydir. İlk türde olduğu gibi denizciler iki sıra üzerinde oturur fakat bunlarda direk yoktur.¹⁰⁷² (Figür 50) Balavat'ın tunç kapısında ve Horsabad'daki II. Sargon kabartmalarında tasvir edilmiş olan üçüncü ve daha küçük gemi tipininse arkası dışbükey ve pruvası at başı şeklindedir. Bu türün tek kürek sırası bulunur. Savaşçı ya da kalkan görülmemektedir. Genel olarak şekillerinden ticari amaçlı kullanıldıkları ve askeri savunma gerektirmeyen daha az öneme sahip yükleri taşıdıkları anlaşılır. Pusula olmadığından, Yunanların "Fenikeli" adını verdikleri Küçükayı kılavuz alınmaktadır. Gemiler denizde fazla açılmadıklarından yanaşma limanlarını, muhtemelen bir günlük aralarla kurmuşlardır. Böylece geceleri karada korunak bulabilmişlerdir.¹⁰⁷³

Homeros ve Herodotos tarafından denizcilikleri ve deniz ticaretindeki başarılarıyla ilgili övgüyle bahsedilen Fenikeliler farklı tipte gemiler de kullanmışlardır fakat uygarlığa ait seramik tekne biçimli örnekler oldukça azdır. Fenike gemilerinin sanatsal betimlemeleri daha çok komşu uygarlıklar tarafından yapılmıştır. Örneğin Homeros'un sözünü ettiği kadırgaların benzeri örneklerle Geometrik Dönem (MÖ 850-700) vazo resimlerinden ulaşılabilir.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷¹ Bikai, "Cyprus and the Phoenicians", s. 204; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş:...", ss. 104-105; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 172.

¹⁰⁷² Moscati, *Fenikeliler*, s. 129; C. Gates, *Ancient Cities, Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, Second Edition, Routledge, London&New York, 2021, s. 194.

¹⁰⁷³ Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 175.

¹⁰⁷⁴ Hdt. III. 19; IV. 42; L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Johns Hopkins Üniversitesi Yayını, 1995, s. 49.

Gemilerin Akdeniz uygarlığının gelişiminde daha etkin bir biçimde kullanılması MÖ 1500-1200 arasında Fenikelilerce gerçekleştirilir.¹⁰⁷⁵ Fenikeliler Lübnan Dağları'nın eteklerinden kestikleri sedir ağaçlarını büyük bir ustalıkla yontarak uzun kirişler elde ediyorlardı. Bu kirişlere yerleştirilen tahtalar ve en üste kaburgaların bağlanması için güverte döşenerek gemi tamamlanıyordu. Arka kısımları balık kuyruğu, burun kısmı ise at başı şeklinde yapılıyordu.¹⁰⁷⁶ Persler de bölgeyi ele geçirdikten sonra donanma konusunda güçlenmişlerdir. Bunun sonucunda bilhassa Doğu Akdeniz'de büyük oranda söz sahibi olmuşlardır.¹⁰⁷⁷

Herodotos'un belirttiğine göre Fenikeli denizcilerin çıktıkları en uzun yolculuk Afrika kıtasına yapılmıştır. Kıtanın etrafını dolaştıkları bu yolculuğa MÖ 600 civarında, Firavun Nekhao'nun buyruğu üzerine çıkılmıştır.¹⁰⁷⁸ Üç yıl süren yolculukta denizciler, Kızıldeniz'den Batı'ya doğru ilerlemişlerdir. Daha sonra Kartaca'dan iki yolculuğa daha çıkılmıştır. MÖ 450 civarında İspanya'nın etrafından dolaşarak Britanya Adalarına ulaşan Himilko ve MÖ 425 civarında Herakles Sütunlarını geçip Gine Körfezi'ne yelken açtığı düşünülen Hanno Fenike'den değil Kartaca'dan yola çıkmışlardır. Girişilen bu yolculuklar Fenikelilerin ustası oldukları denizcilik sanatının doğal sonucudur.¹⁰⁷⁹ Herodotos, Fenikelilerin denizcilikteki üstünlüklerini *"Fenikeliler olmadı mı, geriye deniz kuvveti diye bir şey kalmıyordu. Kartacalılar Pers buyruğundan böylece yakayı kurtarmış oluyorlar; Kambyses, Fenikelileri zorlamayı doğru bulmamıştı çünkü bunlar Perslere kendiliklerinden bağlanmışlardı, ayrıca bütün deniz gücü ellerindeydi."* cümleleriyle ifade eder.¹⁰⁸⁰

Görünüşe göre Fenikeliler yolculukları sırasında zaman zaman korsanlık da yaparak başka ülkelerde esir olarak satılacak kız ve erkek çocuklarının kaçırılmasında uzmanlaşmışlardır. Odysseia'da Eumeos'un Fenikelileri tarifi benzer şekildedir. Çocukluğunda, gemileriyle ünlü

¹⁰⁷⁵ Tekeli, "Akdeniz, Akdenizlilik ve Mobilite", s. 13; D. Abulafia, *Büyük Deniz: Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, Çev. G. Çağalı Güven, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 100.

¹⁰⁷⁶ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz ...*, s. 60.

¹⁰⁷⁷ Bayramov, "Levant Gemiciliği ve Persler", s. 39; Perslerin MÖ 520'lerde Fenike donanmasını kullanmalarıyla ilgili bk. M. Lawall, "Ceramics and positivism revisited: Greek transport amphoras and history", *Trade, traders and the Ancient City*, Ed. H. Parkins ve C. Smith, Routledge, London, 1998, s. 88.

¹⁰⁷⁸ Hdt. IV. 42.

¹⁰⁷⁹ Panagiotopoulos, "The Stirring Sea...", s. 38; Bresson, "Ecology and Beyond: ...", ss. 94-114; E. Köktürk, "Haritacılığın 5000 Yıllık Yürüyüşü (Tarihsel Süreç Gelişme Dinamikleri) I. Bölüm: Babiller'den Antik Çağa", *HKM Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, S. 90, 2004, ss. 32-40.

¹⁰⁸⁰ Hdt. III. 19.

Fenikeliler, açgözlü üçkâğıtçılar, kara renkli gemileriyle sayısız ıvır zıvır getirerek ülkesine gelmişlerdir. Sarayın Fenikeli dadısıyla anlaşarak, köle olarak satmak üzere hem dadıyı hem de çocuğu almışlardır. Yine Odyseia’da, Odysseus, bir Fenikelinin kargoyu onunla birlikte Libya’ya kadar götürme bahanesiyle, aslında köle olarak satmak üzere, kendisini topraklarına götürdüğünü söyler.¹⁰⁸¹ Herodotos’ta da bu yönde kanıtlar mevcuttur. İnakhos’un kızı Fenikeliler tarafından kaçırılarak Mısır’a götürülmüş, Mısır’da Teb rahibeleri kaçırılarak Libya’ya yollanmıştır.¹⁰⁸² Diodoros da Fenikeliler ve Kartacalılar’dan bahsederken barbarlıklarına vurgu yapar.¹⁰⁸³ Yine de genel olarak bakıldığında korsanlık faaliyetleri herhâlde oldukça kısıtlıdır çünkü aksi takdirde Fenikelilerin büyük önem verdikleri ticari ilişkilerini tehlikeye sokar. Ayrıca, yasal olan ve normal ticari faaliyetlerin bir parçası olarak görülen örgütlü esir trafiğiyle korsanlığın birbirinden farklı faaliyetler olduğu unutulmamalıdır.

Gemicilik faaliyetleri, deniz kenarlarında yaşayan halkların ihtiyaçları sonucunda ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu doğrultuda coğrafi konumu itibarıyla Levant’ta¹⁰⁸⁴ gemi yapımı önemli bir yer tutar.¹⁰⁸⁵ Lübnan sedirinden yapılan gemilerle deniz yolculuğu yapmak kolay ve konforlu hale gelmiştir.¹⁰⁸⁶ Kısacası Mısırlıların ardından gemi kullanan ikinci uygarlık olan Fenikeliler, kurdukları ticaret kolonileri arasında ulaşımı kendi yaptıkları gemiler aracılığıyla sağlamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Fenike uygarlığında denizciliğin ve gemilerin sahip olduğu önem daha anlaşılır hale gelir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸¹ Hom. Od. XIV. 290-297; XV. 403-484; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 270; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making ...*, s. 38; Miles, *Carthage Must Be Destroyed: ...*, ss. 352-373; Sestier, *Antikçağ’da Korsanlık*, ss. 36-37.

¹⁰⁸² Hdt. I. 1; I. 5; II. 54; II. 56; Martin, *The Art of Contact*, s. 1.

¹⁰⁸³ Diod. XVII. 44. 1-3; XIII. 57. 1-3.

¹⁰⁸⁴ Doğu Akdeniz kıyıları olarak da tanımlanabilen Levant’ın doğusunda Mezopotamya, batısında Akdeniz, kuzeyinde Anadolu, güneyinde ise Mısır toprakları bulunmaktadır. Levant toprakları bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Anadolu’nun güneyi ve Mısır’ın kuzeyini kapsamaktadır. Bu topraklar Doğu ve Batı arasında bir köprü oluşturma özelliği taşımaktadır. Bölge hem ticari hem kültürel ilişkileri sağlamıştır. Bk. Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 40; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 374; A. Ü. Erdem, *Geç Tunç Çağ’da Doğu Akdeniz Ticaret Yolları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2002, s. 8.

¹⁰⁸⁵ Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 41.

¹⁰⁸⁶ Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 44; R. D. Barnett, “Early Shipping in the Near East”, *Antiquity*, XXXII (128), 1958.

¹⁰⁸⁷ T. Perlmutter (Ed.), *War Machines Sea from Phoenician Galleys to Polaris Submarines*, Octopus Books, 1975, s. 14; Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü ...*, s. 24.

Daha önce de ifade edildiği gibi Levant'taki Lübnan Dağları sedir ormanlarıyla kaplıdır ve Mısırlılar da gemi yapımında Lübnan sedir ağaçlarından faydalanarak büyük tekneler inşa etmişlerdir. Mısır gemileri ile ilgili bilgilere mezarlarda betimlenen gemi tasvirlerinden ulaşılır. Çok sayıda gemi resminin duvarlara kazındığı Meket-Re mezarında Meket-Re'nin kendisi de balık tutarken resmedilmiştir.¹⁰⁸⁸ Duvar resimlerinde ölülerin taşındığı tekne betimlemeleri de yer almaktadır. Teknelerde ayrıca tören için getirilen hediyelerle ölü yakınları da taşınmaktadır. Mısır'da cenaze teknelerine ek olarak büyük yük gemileri de kullanılmıştır. Gize'deki piramitlerin inşası sırasında kullanılan kireçtaşları bunlarla taşınmıştır.¹⁰⁸⁹ Her halukarda Fenikeliler, denizcilik ve gemi yapımında komşularından üstün durumdadırlar. Çünkü yalnızca Suriye bölgesinde kalmayıp tüm Akdeniz'i dolaşarak ticaret kolonileri kurmaları ve Akdeniz'deki egemenliklerini İtalya, Fransa, İspanya ve ile Kuzey Afrika kıyılarına kadar taşımaları denizcilikteki yetenekleri sayesinde mümkün olmuştur.¹⁰⁹⁰

Fenike ticaretinin oluşum ve organizasyonunu ayrıntılı olarak açıklayan bir kanıt olmamakla birlikte uzun mesafeli denizaşırı ticaretin karmaşık ve giderinin çok olmasından dolayı devlet tarafından organize edilmiş olacağı düşünülür. Fenike krallarının büyük ticari girişimlerin başında olduğuna dair kanıtlar da mevcuttur. Wenamun metninde kralın ticari faaliyete doğrudan sponsor olduğuna, kendi ticari gemileri ve Mısır'daki ticaret ortakları bulunduğuna dair bilgiler yer almaktadır.¹⁰⁹¹ “*Taçlar giydiren, tacirleri birer soylu, tüccarları yeryüzünün saygın kişileri olan Sur hakkında kim verdi bu kararı?*”¹⁰⁹² örneğinde olduğu gibi yazılı kaynaklar ticaret kısmen kraliyetin, kısmen de güçlü tüccarların elinde olduğunu gösterir.

Fenike Batıklarına Örnekler:

Batıklar, arkeolojik kaynaklara ulaşılması ve dolayısıyla da Fenikelilere dair bilgilerin elde edilmesi açısından oldukça önemlidir. Akdeniz ticareti ile ilgili dönemine ışık tutan iki önemli

¹⁰⁸⁸ Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 42; Bass, “The Earliest Seafarers ...”, s. 30; Karageçi, “Fenike Dini ve ...”, s. 208.

¹⁰⁸⁹ Bayramov, “Levant Gemiciliği ve Persler”, s. 42; L. Casson, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, Çev. G. Ergin, Homer Yayınları, İstanbul, 2002, s. 9, 13.

¹⁰⁹⁰ Treumann-Watkins, “Phoenicians in Spain”, s. 14; Raban, “The Constructive Maritime ...”, ss. 272-274; G. Tok, “Yelkenli Gemilerin Tarihi”, *Bilim Teknik*, Temmuz, 2000, s. 93; Dietler ve Lopes-Ruiz, *Colonial Encounters in Ancient ...*, s. 7.

¹⁰⁹¹ Sader, *The History and archaeology ...*, s. 252; Gilboa, “Sea Peoples and Phoenicians ...”, s. 50, 67.

¹⁰⁹² İşaya 23. 8.

batıktan ilki MÖ 1200'lere tarihlendirilen Gelidonya Burnu (Taşıkburnu) Batığı'dır.¹⁰⁹³ G. F. Bass başkanlığında 1960 yılında başlanan Gelidonya Burnu Batığı kazı çalışmaları, 1988, 1989, 1990 ve 1994 yıllarında da sürdürülmüştür.¹⁰⁹⁴

Geç Tunç Çağı batıklarının ikincisi ise Doğu Akdeniz'de deniz ticaretinin boyutlarını gözler önüne seren Uluburun Batığı'dır. Gemide bulunan mal ve ham maddeler ile yeniden işlenecek hurdaların çeşitliliği, batığın ve deniz ticaretinin önemini gözler önüne serer. Gemi Akha, Kenan, Kıbrıs, Mısır, Kassitler, Asur ve Nubyalılar'a ait pek çok ürün taşımaktadır. Girit'teki Kommos'ta bulunan Kenan ve Kıbrıs işi çömlekler, gemilerin saat yönünün tersine ilerleyen bir rotayı takip ettiklerini göstermektedir.¹⁰⁹⁵ Batıkta bulunan ürünlerin çoğu, kutsal kitapta yer alan Fenike malları listesiyle örtüşmektedir.¹⁰⁹⁶ Bünyesinde en az 149 Fenike amforası bulunduran batığın bulunduğu bölgede yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda ve türde ticari ürün ele geçirilmiştir. Kıbrıs kökenli keramik kaplar, akik, cam, fayans ve deve kuşu yumurtası kabuğundan boncuklar, kobalt mavisi ve turkuaz renginde cam külçeler, tunç ve taştan yapılmış terazi ağırlıkları, mühürtaş malzemesi, tunç keser, bıçak, el aletleri ve olta iğneleri¹⁰⁹⁷, bakır ve kalay külçeleri bunlardan bazılarıdır.¹⁰⁹⁸ Batıktan yaklaşık bir ton kalay ve on ton bakır ile

¹⁰⁹³ Bass "A Bronze Age Shipwreck ...", ss. 269-296; Ayrıca bkz. B. Berkaya, "Türkiye'de Sualtı Arkeolojisi ve Kaçakçılığın Önlenmesi", *DTCFD*, C. 36, S. 1-2, 1993, s. 297; J. Green, "Maritime Archaeology", *Encyclopedia of Archaeology* 2, Ed. D. M. Pearsall ve P. P. A. Funari, New York, 2008, ss.1599-1605; Gates, *Ancient Cities, Archaeology ...*, s. 165.

¹⁰⁹⁴ H. Özdaş ve diğerleri, "2010 Yılı Gelidonya Batığı Kazısı", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, c. 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2011, s. 115; Gates, *Ancient Cities, Archaeology ...*, s. 165.

¹⁰⁹⁵ İ. B. Doğan, *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 78; A. B. Knapp, *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*, Cambridge University Press, USA, 2013, ss. 397-398; Altawell ve Squitieri, "Long-distance trade...", s. 173; Gilboa ve diğerleri, "On the Origin of ...", s. 75, 92; Gilboa, "Sea Peoples and Phoenicians ...", ss. 54-60; McGregor, *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz ...*, ss. 122-126.

¹⁰⁹⁶ Katz, "The Ship from Uluburun ...", s. 130, 137; C. Haldane, "Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age", *World Archaeology*, S. 24, 1993, s. 353.

¹⁰⁹⁷ Fenike olta iğneleri Anadolu'da Likya Bölgesinde de ele geçmiştir. Ayrıca bk. F. Şahin, *Patara Metal Buluntuları*, Vol. 2, Ege Yayınları, İstanbul, 2018, Lev. 17. 33, H1-H4; D. B. Casasola, "Fishing Tackle in Hispania: Reflections, Proposals and First Results", *Ancient Nets and Fishing Gear*, Proceedings of the International Workshop on "Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A first Approach", Ed. T. Bekker-Nielsen ve D. B. Casasola, Cadiz, November 15-17, 2007, Cadiz, 2010, s. 87; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 19.

¹⁰⁹⁸ C. Pulak, "The Uluburun Shipwreck", Ed. S. Swiny ve diğerleri, *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity (ASOR Arch Reports)*, Atlanta, Georgia, 1997, s. 240; Bass ve diğerleri, "The Bronze Age Shipwreck ...", ss. 1-29; C. Pulak, "Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) 1993 Kampanyası", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 225; Holst, *Phoenician Secrets*, s. 17; Finkelstein ve diğerleri, "Phoenician

fayans, cam reçinesi, fildişi, gümüş ve altından mücevherler, lüks eşyalar, ustura, keski ve keramik kaplar, kehribar boncuklar, Afrika Abanozu, deve kuşu yumurtaları ve daha pek çok ham madde ve ürün çıkarılmıştır.¹⁰⁹⁹ Görüldüğü gibi ürün çeşitliliği dönem deniz ticaretinin boyutunu kanıtlarken; Fenikelilere ait malları barındırmaları uygarlığın Akdeniz dünyasındaki kültür ve ekonominin gelişimindeki rolünü göstermektedir.

Burada sözü edilmesi gereken Fenike kökenli iki batık ise Tanit ve Elissa batıklarıdır. İsrail'in batısında Akdeniz'de keşfedilen ve MÖ 8. yüzyıla tarihlenen iki batığın, Fenike kökenli olup, Mısır ya da Kartaca'ya giden kaliteli şarap kargolarıyla dolu oldukları ve bir fırtınada kayboldukları saptanmıştır. Gemiler deniz tabanında 400 metre derinlikte, dip akıntılarının oluşturduğu bir çöküntüde dik vaziyette bulunmuşlardır.¹¹⁰⁰ Tanit ve Elissa adı verilen batıkların enkazları, eski Aşkelon Limanı'nı batıda Mısır ve Kartaca'ya bağlayan Doğu-Batı hattı üzerinde yer aldığından, buranın eski bir ticaret yolu olma olasılığını akla getirir. Mikrobatimetri ölçümlerine göre Tanit'in kargosu 4,5 metre genişliğinde ve 11,5 metre uzunluğundadır. Toplam genişliğinin ise yaklaşık 6,5 metre ve uzunluğunun ise 14 metre olduğu söylenebilir. Elissa'nın kargosu, 5 metre genişliğinde ve 12 metre uzunluğundadır. Geminin tahmini boyutu ise 7 metre genişliğinde ve yaklaşık 14,5 metre uzunluğundadır.¹¹⁰¹ Tanit ve Elissa'da en çok görülen mallar amforalardır. Tanit 385, Elissa ise 396 amfora içermektedir. Öyle görünüyor ki bu iki batık, bir zamanlar 10 tondan fazla şarapla doldurulmuş Kenan amforalarıyla doluydu. Tanit ve Elissa, Fenike esas olarak tek bir malla yüklenen Fenike gemileri olmaları açısından da ayrıca önemlidir. Fenike amforalarında taşınan şarapların

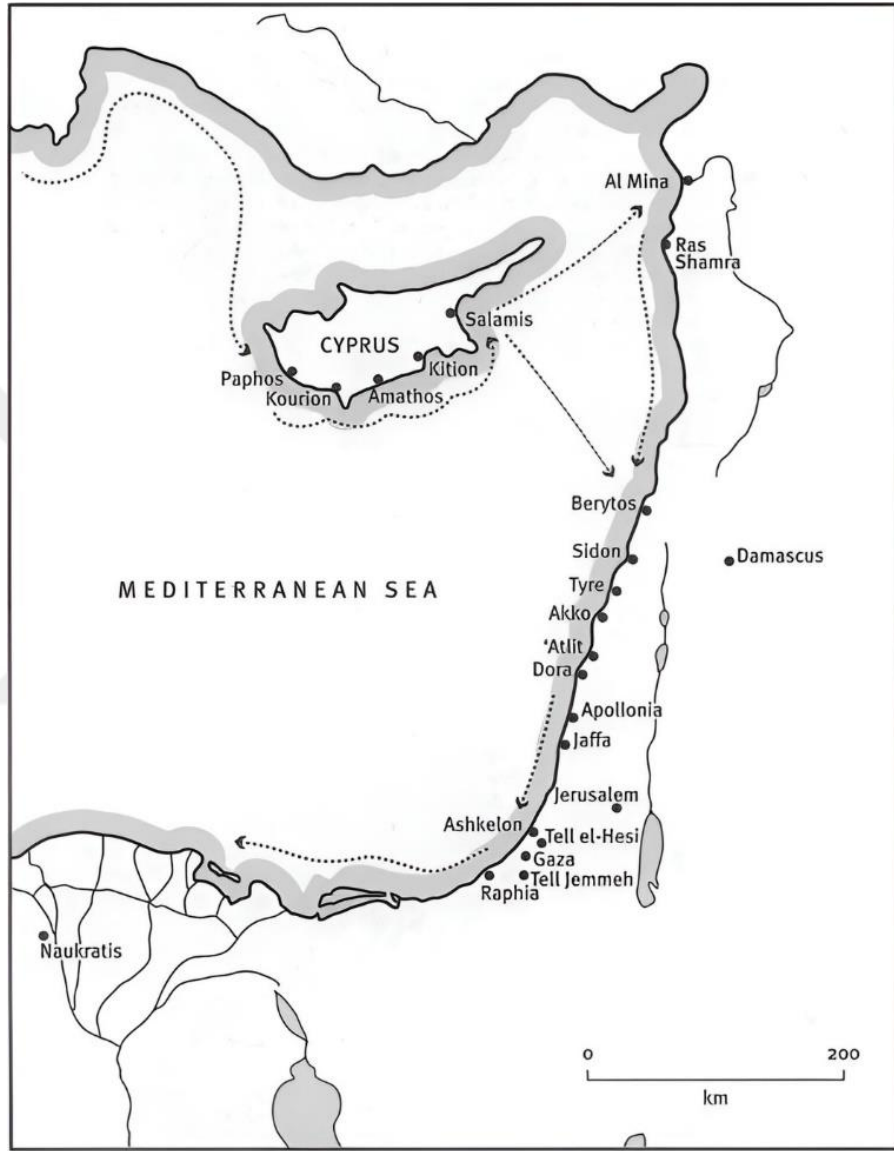
"Torpedo" Amphoras...", s. 258; Gilboa, "Dor and Egypt ...", s. 257; Gates, *Ancient Cities, Archaeology ...*, s. 166; McGregor, *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz ...*, ss. 122-126.

¹⁰⁹⁹ Ü. Yalçın, "Genç Tunç Çağında Küreselleşme", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, 2013, s. 44; Pulak, "Uluburun Batığı Kazısı ...", s. 227; C. Bachhuber, "Aegean Interest on the Uluburun Ship", *AJA*, Vol. 110, No. 3, 2006, s. 359; M. Alparslan, "Hitit Devleti'nde Ticaret", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, 2013, s. 82; J. Muhly, "Geç Tunç Çağı Ege Dünyası'nda Bakır ve Tunç", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın ve diğerleri, EgeYayınları, Bochum, 2006, s. 505; C. M. Monroe, "Sunk Cost at Late Bronze Age Uluburun", *BASOR*, No. 357, 2010, s. 21; Torelli, "Deniz Yolları İçin Savaş...", ss. 104-105; Akurgal, *The Art of Greece ...*, s. 143.

¹¹⁰⁰ Ballard ve diğerleri, "Iron Age Shipwrecks...", s. 151; Finkelstein ve diğerleri, "Phoenician "Torpedo" Amphoras ...", s. 250; Gilboa, "Dor and Egypt ...", s. 254.

¹¹⁰¹ Christian, "Phoenician Maritime Religion...", s. 194; Ballard ve diğerleri, "Iron Age Shipwrecks...", ss. 156-157; Jigoulov, *The Social History of...*, s. 167; Finkelstein vd., "Phoenician "Torpedo" Amphoras ...", s. 249; Master, "Economy and Exchange ...", s. 90; Finkelstein, *The Forgotten Kingdom ...*, s. 133.

tamamının Fenike üretimi mi yoksa başka bölgelerden mi bu amforalara aktarılıp başka bölgelere taşındığı ise cevaplaması güç bir sorudur.¹¹⁰²

Harita 11: Aşkelon ve Diğer Ticaret Merkezlerini Gösteren Harita¹¹⁰³

¹¹⁰² Ballard ve diğerleri, "Iron Age Shipwrecks...", s. 166; D. M. Master, "Trade and Politics: Ashkelon's Balancing Act in the Seventh Century B. C. E.", *BASOR*, No. 330, 2003, ss. 47-64; Alpözen ve diğerleri, *Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ...*, s. 53; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 396; Stewart ve Martin, "Attic Imported Pottery at ...", s. 87; Gilboa, "Dor and Egypt ...", s. 252; Master, "Economy and Exchange ...", s. 88.

¹¹⁰³ Stewart ve Martin, "Attic Imported Pottery at ...", s. 88.

Akdeniz’de bulunan bir başka Fenike batığı Xlendi’dir. Xlendi bölgesi, Arkaik Fenike Dönemi’ne tarihlenen Orta ve Batı Akdeniz’deki en iyi korunmuş denizaltı arkeolojik alanlarından biri olarak kabul edilebilmektedir. Önemi sadece mükemmel bir şekilde korunmuş olması değil, aynı zamanda türünün bozulmamış olarak bulunan ilk örneği olan karma kargosu nedeniyledir.¹¹⁰⁴

5.1.4. Tekstil-dokuma

En önemli Fenike sanayisi ise tekstildir. Homeros Sidonluların çok renkli kıyafetlerinden pek çok kez bahseder.¹¹⁰⁵ Mısır anıtlarında tasvir edilen Asyalıların üzerlerinde de benzeri renkli kıyafetler görülür. Fenikeliler, kumaşları Fenike kıyısında bol bulunan fakat yoğun kullanımı sonucu zaman içerisinde yok olan *murex trunculus* ya da *murex brandaris*le boyamışlardır. Boyaların rengi salyangoz benzeri minik deniz canlılarından elde edilmiştir. Bu boyalar yalnızca Fenikeliler arasında değil uluslararası ticarete de çok talep görmüştür. Bitkilerden yapılan boyalar güneşe maruz kalmaktan ve yıkanmaktan solarken; Fenikelilerin kırmızı-mor renkteki bu boyası uzun süre canlı ve parlak kalabilmekteydi. Bir parça boyanın üretimi için binlerce deniz kabuklusu gerektiğinden ancak zenginler bu boyayı alabilmişlerdir. Deniz salyangozu sığ sulardan alınıp tuzlu havuzlara ölmeleri için bırakılıyor ardından kabuklarından ayrılıp su eklenerek boya üretiliyordu. Farklı salyangozlar koyu kırmızıdan, koyu mora ve uçuk pembeye değin çeşitli renklerin elde edilmesini sağlıyordu.¹¹⁰⁶ Mor rengin tonu deniz kabuklularının salgıladığı sıvının yoğunluğuna ve güneşte kalma sürelerine göre pembeye koyu menekşe arasında değişkenlik göstermiştir. Tyros ve Sidon kıyılarında bulunan geniş kabuk katmanları, mor boya sanayisinin en açık kanıtlarıdır. Öyle ki Sidon’un güneyinde, deniz

¹¹⁰⁴ Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 340; S. Abdelhamid, “Phoenician shipwrecks of the 8th to the 6th century B.C.”; *On sea and ocean: new research on Phoenician seafaring*, Ed. R. K. Pedersen, Proceedings of the symposio held in Marburg, June 23-25, 2011 at Archäologisches Seminar, Philipps-Universität Marburg, Marburger Beiträge zur Archäologie, Bd 2. Eigenverlag des Archäologischen Seminars der Philipps-Universität, Marburg, 2015, ss. 1-9.

¹¹⁰⁵ Hom. *Il.* VI. 288-295.

¹¹⁰⁶ Reece, *The Phoenicians: ...*, s. 20; Braudel, *Akdeniz, Mekan, Tarih, ...*, s. 70; K. Trethewey, “The Phoenicians”, *Ancient Lighthouses*, 2018, ss. 2-3; Bergeron, “Death, gender, and sea shells ...”, s. 180; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 165-167.

kıyısında kabuk katmanlarından oluşan bir tepe bulunmuştur. Batı'da da benzer kabuk katmanlarının bulunması mor boya sanayisinin kolonilere de yayıldığını gösterir.¹¹⁰⁷

Fenikelilerin ürettikleri mor boya nadir bulunduğundan kraliyet rengi olarak biliniyordu. Bu renk kıyafet giymek zenginlik ve diğer topraklarda statü göstergesiydi. Roma'da bu renk, elitler için ayrılmıştır.¹¹⁰⁸ Renk gerek üretim yeri, gerekse kullanıldığı alana göre; *Tyros Moru*, *Kraliyet Moru*, *İmparatorluk Moru* gibi birçok farklı isimlendirmeye tabi tutulmuştur.¹¹⁰⁹

Deniz kabuklularından uzun uğraşlar sonucunda elde edilen “Tiran moru”, kıymetli olduğu için sadece Romalı hâkimler, papazlar ve imparatorlar tarafından giyilebilmiştir.¹¹¹⁰ Roma'da İmparatorluk döneminde gerektiğinde sadece hâkimler ve yargıçların giydiği mor şeritli “toga pretexta”, toplumsal statünün göstergesi olarak kullanılmıştır.¹¹¹¹ Görüldüğü gibi zor şartlarda üretilmesi ve maliyetinin yüksek olmasından dolayı mor renk, uzun bir süre statü sembolü olarak kullanılmıştır.¹¹¹² Bu durum rengin, politik ve dini bir sembole dönüşmesine yol açarken diğer yandan da ekonomide önemli bir pazar oluşumunu sağlamıştır.¹¹¹³ Plinius bir tür deniz yosunu ve kolophon reçinesinin karışımından elde edilen mor rengin kumaş boyası olarak

¹¹⁰⁷ A. H. Köse, “Tarihsel ve Mitolojik Verilerin Işığında Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi Uygarlıklarının Madencilik Faaliyetleri”, *Jeoloji Mühendisliği*, S. 39, 1991, s. 73; Markoe ve McGovern, “A Nation of Artisans”, s. 33; D. S. Reese, “Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-dye Production”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 10, 1, 2010, ss. 113-41; Astour, “The Origin of the Terms ...”, s. 346, 348.

¹¹⁰⁸ Markoe ve McGovern, “A Nation of Artisans”, s. 33; I. Ziderman. “Seashells and Ancient Purple Dyeing”, *The Biblical Archaeologist*, 53/ 2, 1990, ss. 98 -101; Z. C. Koren, “The First Optimal All-murex All-natural Purple Dyeing in the Eastern Mediterranean in a Millennium and a half”, *Dyes in History and Archaeology*, 20, 2005, ss. 136- 149.

¹¹⁰⁹ Reese, “Bronze Age Purple-Dye ...”, s. 203; C. Gillis, “The Color Purple”, Ed. F. Faegersten ve diğerleri, Tankemönster En festskrift till Eva Rystedt, 2010, s. 84.

¹¹¹⁰ R. Osborne, “Doğal Boyalardan ve Pigmentlerden Elde Edilen Renklere İlişkin Latince Terimler”, *Standart Dergisi*, Çev. F. N. Ölmez, Yıl:42, S. 503, 2003, ss. 49-50; Bikai ve diğerleri, “Rich and Glorious Traders”, s. 28.

¹¹¹¹ R. L. Warne, *Costume*, Dorling Kindersley, Incorporated, New York, 2000, s. 10; T. Hope, *Costume Of The Ancients*, William Miller Albemarle-Street, London, 1809, s. 43; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 36.

¹¹¹² C. A. Giner, “Purple and Aristocracy: Colour, Blood and Luxury as Social Identifiers in Antiquity”, *Luxury and Dress: Political Power and Appearance in the Roman Empire and Its Provinces*, Ed. C. A. Giner ve diğerleri, València, ss. 75-98; I. B. Kanold, “Dyeing wool and sea silk with purple pigment from Hexaplex Trunculus”, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*, Ed. H. L. Enegren ve F. Meo, Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013, Oxford, 2017, s. 100.

¹¹¹³ D. Ruscillo, “Reconstructing Murex Royal Purple and Biblical Blue in the Aegean”, *Archaeomalacology Molluscs in Former Environments of Human Behaviour*, Ed. D. E. Bar ve Y. Mayer, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology Oxford, 2005, s. 105.

kullanım teknikleri ve karışımları hakkında bilgiler verir.¹¹¹⁴ Doğal boyalar içinde en kaliteli ve en pahalısı olan mor renk, giyisilere ek olarak ev dekorlarında da statü göstergesi olarak kullanılmıştır.¹¹¹⁵

Fenikeliler endüstri haline getirdikleri, *murex trunculus* (Figür 30) veya *murex brandaris* ile boyalı kumaş üretiminden ekonomik anlamda büyük kazanç sağlamışlardır.¹¹¹⁶ Sözü edilen deniz canlıları¹¹¹⁷ Tyros ve Sidon kentlerini mor boya üretiminde ön plana çıkarmıştır. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılan mor renk, Tyros kentiyle özdeşleşerek Tyros moru (Tiran moru) şeklinde adlandırılmıştır.¹¹¹⁸ Strabon'a göre de Tyros moru diğerleri arasında en güzeldir.¹¹¹⁹ Plinius'a göre ise çok sayıdaki boya atölyesi şehirde yaşamayı zorlaştırırsa da Tyros'u ünlendirir ve zenginleştirir.¹¹²⁰ Pausanias da benzer şekilde mor rengi üretmek için en iyi kabukluların Fenike'de bulunduğunu, ikinci sıradaysa Lakonia sahillerinin geldiğini belirtmiştir.¹¹²¹

MÖ 1600'de Fenike boya endüstrisinin kurulduğu bilinmektedir.¹¹²² Fenikeliler, Etrüksler, Yunanlar, Romalılar tarafından coğrafi ve kültürel açıdan şekillendirilerek önemli bir ticaret merkezi haline getirilen "Mare Nostrum"un (Bizim Deniz, Akdeniz) Tyros kentinde, bir çeşit

¹¹¹⁴ Plin. nat. V. 17. 1; IX. 74. 3.

¹¹¹⁵ Ver. Georg. III. 305-310; B. Tekkök, "Antik Çağda Boya Kullanımı", *Orhan Bingöl'e 67. Yaş Armağanı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2013, s. 632.

¹¹¹⁶ Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, s. 48; L. B. Jensen, "Royal Purple of Tyre", *JNES*, 22/2, 1963, s. 104; C. M. Booker, "The Codex Purpureus and Its Role as an Imago Regis in Late Antiquity", *Studies in Latin Literature and Roman History* 8, Ed. C. Deroux, 1997, ss. 444-445; M. J. Melo, "History of Naturel Dyes in the Ancient Mediterranean World", Ed. T. Bechtold ve R. Mussak, *Handbook of Natural Colorants*, 2009, s. 14; Frangié-Joly, "Perfumes, Aromatics, and Purple Dye: ...", ss. 36-56.

¹¹¹⁷ Günümüzde yapılan araştırmalarda, Tyros'ta mor boya elde etmek için daha çok *Murex brandaris*'in, Sidon'da ise *Murex trunculus*'un kullanıldığı tespit edilmiştir. Bk. Jensen, "Royal Purple of Tyre", s. 105; O. Abdel-Karem, "History of Dyes Used in Different Historical Periods of Egypt", *Research Journal of Textile and Apparel*, 16/4, 2012, s. 90.

¹¹¹⁸ Plin. nat. V. 17. 1; IX. 74. 3; Verg. Georg. III. 305-310; ayrıca bk. F. Brunello, *The Art of Dyeing in the History of Mankind*, Çev. B. Hickey, Vicenza, 1973, ss. 58-59; R. R. Stieglitz, "The Minoan Origin of Tyrian Purple", *The Biblical Archaeologist* 57/1, 1994, s. 46; Booker "The Codex Purpureus ...", s. 445; Melo, "History of Naturel Dyes ...", ss. 13-14; Reese, "Shells from Sarepta ...", ss. 119-120; Abdel-Karem, "History of Dyes ...", s. 89.

¹¹¹⁹ Strab. XVI. 2. 23; Batty, "A Tale of Two Tyrians", s. 7.

¹¹²⁰ Plin. nat. V. 17. 1; IX. 74. 3; Batty, "A Tale of Two Tyrians", s. 7; Rollston, "Phoenicia and Phoenicians", s. 275.

¹¹²¹ Paus. III. 21. 6; G. Adıgüzel ve B. Yılmaz Kolancı, "Antikçağda Statünün Rengi: Mor", *CEDRUS*, Vol. 5, 2017, ss. 261-267.

¹¹²² T. Parlak, *Çoruh Vadisinde Bitkisel Boya Potansiyeli*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, s. 37.

yumuşakça olan murexten mor rengin elde edildiği ve boyamada ilk defa burada kullanıldığı bilinmektedir.¹¹²³

Figür 30: Murex Trunculus

Antik Çağ'da mor boya endüstrisini geliştirip ve ticaretini yapanlar Fenikelilerdir fakat günümüzde yapılan çalışmalar, mor boyanın, ilk olarak MÖ 20.-19. yüzyıllarda Girit'te dokumacılık ve mimari alanlarında kullanıldığını gösterir.¹¹²⁴ Girit adası ve çevresinde¹¹²⁵ yürütülen kazılar, mor boyanın Orta Minos Dönemi'nde bilindiğini ve yoğun bir şekilde kullanıldığını ortaya çıkarmıştır.¹¹²⁶ Bunlara ek olarak Akrotiri'de MÖ 1550'ye tarihlenen

¹¹²³ E. Phipps, *Cochineal Red: The Art History of a Colour*, Yale University Press, New York, 2010, s. 6; Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, s. 122; Rickman, "Mare Nostrum'un Yaratılması: ...", ss. 127-154; Costello, "Ancient Shipwrecks and New Insights", ss. 130-145; Batty, "A Tale of Two Tyrians", s. 7.

¹¹²⁴ Reese, "Bronze Age Purple-Dye ...", s. 203; Ziderman, "Seashells and Ancient Purple...", s. 98; Stieglitz, "The Minoan Origin of ...", ss. 46-54; B. Leadbetter, "Diocletian and the Purple Mile of Aperlae", *Epigraphica Anatolica* 36, 2003, ss. 127-128; Koren, "The First Optimal All-murex...", s. 137-138; Melo, "History of Naturel Dyes ...", s. 14; Gillis, "The Color Purple", ss. 85-90; C. Kremer, "The Spread of purple dyeing in the Eastern Mediterranean- a transfer of technological knowledge?", *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*, *Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce*, Ed. H. L. Enegren ve F. Meo, Italy, May 26-28, 2013, Oxford, 2017, s. 141.

¹¹²⁵ Murex ile mor boya üreten merkezler için bk. Gillis, "The color purple", s. 85, fig. 1.

¹¹²⁶ Girit'in doğusundaki Palaikastro'da, Monastiraki'de ve güneydoğusundaki Kouforisia adalarında yapılan çalışmalarda bu endüstrinin varlığını gösteren birçok deniz kabuğu kalıntısı ele geçirilmiştir. Bk. Jensen, "Royal Purple of Tyre", s. 106; Reese, "Bronze Age Purple-Dye ...", s. 204; T. M. Brogan ve diğerleri, "The Purple Dye Industry of Eastern Crete", *Kosmos: Jewellery Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, Ed. M. L. Nosch

fresklerdeki bir kadın figürünün elbisesinde¹¹²⁷ ve MÖ 1450 civarına tarihlenen Hagia Triada lahdindeki ritüel sahnesinde yer alan figürlerin elbiselerinde¹¹²⁸ mor boya tespit edilmiştir.¹¹²⁹ Ayrıca MÖ 1400-1300'lü yıllara ait Linear B tabletinde de mor boya ticaretiyle ilgili ifadeler bulunmaktadır.¹¹³⁰ Öyle ki daha sonraları Girit kökenli Minos moru olarak adlandırılan rengin ilk olarak Minos uygarlığınca kullanıldığı kesinleşmiştir.¹¹³¹ Mor rengin Fenikelilerle özdeşleşmesi ise belki de alfabede yaşanan durumla benzerdir. Alfabeyi icat etmemiş olsalar da Akdeniz'e taşıyıp taşıyan onlar olmuştur. Aynı şekilde murex kabuklarından elde edilen mavi rengi onlardan çok daha önce üreten ve kullanan bir uygarlık olsa da mor rengin gücün ve ihtişamın sembolü olarak lüks mallar kategorisinde yer alarak güçlü ticaret ağına dâhil olması geniş bir coğrafyaya yayılması Fenikeliler sayesinde olmuştur.

ve R. Laffineur, Liège, 2002, ss. 187-191; A. Carannante, "Purple Dye Industry Shell Waste Recycling in the Bronze Age Aegean? Stoves and Murex Shells at Minoan Monastiraki (Crete, Greece)", Ed. C. Çakırlar, *Archaeomalacology Revisited: Non-dietary use of mol-luscs in archaeological settings*, Proceedings of the Archaeomalacology Sessions at the 10th ICAZ Conference, Mexico City 2006, Oxford, 2011; C. Çakırlar ve R. Becks, "Murex Dye Production at Troia, Assessment of Archaeomalacological Data from Old and New Excavation". *Studia Troica*, Band 18, 2009, s. 97; Palaikastro'da tespit edilen işlikler için bk. Reese "Bronze Age Purple-Dye ...", s. 205; Girit adasında üretimin Hellenistik Dönem'de de devam ettiğini gösteren yazıt bulunmuştur. Stieglitz, "The Minoan Origin of ...", s. 48, 50; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 169.

¹¹²⁷ Stieglitz, "The Minoan Origin of ...", ss. 52-53; Melo, "History of Natural Dyes ...", s. 14; R. Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Ankara, 2007, s. 45; M. E. Alberti, "Murex Shells as Raw Material, The Purple-Dye Industry and Its By-Products, Interpreting the Archaeological Record", *Kaskal*, Vol. 5, 2008, s. 80; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 181.

¹¹²⁸ R. R. Stieglitz, "The Minoan Origin of ...", s. 53.

¹¹²⁹ Minoslular tarafından üretilen kaplardan bazılarının da deniz kabuğu şeklinde veya deniz kabuğu bezemeli olduğu görülmektedir. Söz konusu kaplar için bk. R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, London, 2005, fig. 116, 200; S. Alexiou, *Minos Uygarlığı*, Çev. E. T. Tulunay, İstanbul, 1991, Lev. XIX; F. Bruin, "Royal Purple and the Dye Industries of the Mycenaeans and Phoenicians", *American University of Beirut Festival Book*, 1966, fig. 2.

¹¹³⁰ Reese "Bronze Age Purple-Dye ...", s. 204; Stieglitz, "The Minoan Origin of ...", s. 78.

¹¹³¹ Stieglitz, "The Minoan Origin of ...", ss. 46-54; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 21; F. Yılmaz, "Antik Dönem Fresk Yapım Teknikleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, 2012, s. 98, 101.

SONUÇ

Bilinen en eski uygarlıklar MÖ 3500’lerde Mısır’da Nil Nehri boyunca ve Mezopotamya’da Bereketli Hilal şeklinde adlandırılan bölgede gelişmiştir. Göçebeler su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için Nil, Dicle ve Fırat gibi ırmakların bulunduğu verimli topraklara yerleşmişlerdir. En erken Fenikeliler de kendilerinden önceki toplumlar gibi su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için anayurda gelen göçebelerdendir. Genellikle Akdeniz sahil kesiminde fakat bazen de kıyıdan uzaktaki ada yerleşimlerinde yaşamışlardır.¹¹³² Arap Yarımadası’ndan geldiği düşünülen bu ilk yerleşimciler ve daha sonrasında Fenikeliler, Byblos, Tyros, Sidon, Berytus ve Arvad gibi bağımsız kent-devletleri kurmuşlardır. Her devlet, kendi kralı ve meclisi tarafından yönetilmiştir ve hiçbir zaman tek bir siyasi çatı altında birleşmemiştir.¹¹³³ Bölge için kullanılan *poinike* ve halkı için kullanılan *phoinix* kelimeleri Yunan kökenlidir.¹¹³⁴ Mor anlamına geldiği düşünülen bu adlandırma Fenikelilere özgü mor kumaş boyasıyla ilişkilendirilirken, yerel kaynaklarda halkın kendileri için *Kenani/Kenanlı*, bölge için de *Kenan* adlarını kullandığı ifade edilmektedir.¹¹³⁵ Kenan şeklinde tanımlanan bölge esasen günümüz Lübnan, Suriye ve Ürdün’ün bir bölümü ile Filistin ve İsrail’i içine alan bölgedir.¹¹³⁶ İlk Fenikeliler bot ve gemi üretimine ağırlık vererek açık denizlerde ticaret yapmaya

¹¹³² Reece, *The Phoenicians*:..., s. 8; Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu* ..., s. 27.

¹¹³³ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz* ..., s. 58; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 93; İ. Parmaksızoğlu ve Y. Çağlayan, *Genel Tarih I: Eskiçağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Funda Yayınları, Ankara, 1976, s.112; Votruba, *MÖ 2. Binde Batı Anadolu’nun* ..., s. 30; Taninli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s.136; Aubet, *The Phoenicians and* ..., s.15, 120; Torelli, “Deniz Yolları İçin Savaş...”, s. 103; S. Moscati, “Who Were the Phoenicians?”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, Milano, Bompiani, 1988, ss. 17-19; Röllig, “On the Origin of the Phoenicians”, ss.79 – 93; Reece, *The Phoenicians*:..., s. 29; Dietler ve Lopes-Ruiz, *Colonial Encounters in* ..., s. 6; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in ...”, s. 207; Porter, “Assembling the Iron Age Levant: ...”, s. 384; Katzenstein, *The History of Tyre*; Rollston, “Phoenicia and Phoenicians”, s. 267 ; Her şehir kral ve yaşlılar meclisi tarafından yönetilmiştir. Ayrıcalıklı sınıftan seçilen bu yöneticiler suffete şeklinde adlandırılmıştır. Romalı tarihçi Livius’un adlandırmasına göre Suffete, Devlet görevlisi anlamına gelmektedir. Her yıl iki tane seçilen ve Kartaca’nın başına geçen en üst 2 eşit yöneticidir; Liv. XXX. 7. 5.

¹¹³⁴ Hom. *Od.* XIV. 500; XXI. 115-120; Renzullia ve diğerleri, “Pantelleria Island as ...”, s. 339; Lacerenza, “Fenikeliler ve Akdeniz’in...”, s. 207; M. C. Astour, “The Origin of the Terms ...”, s. 348; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 4; Muhly, “Homer and the Phoenicians”, ss. 24-25; Beyl, *Phoenicia: Identity, and Geopolitics* ..., ss. 22-24.

¹¹³⁵ Lopez-Ruiz, “Phoenicians”, s. 660; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz* ..., s. 58; Anaz, *Geç Hitit Beylikleri* ..., s. 4; Bonfante, “The Name of the Phoenicians”, s. 5; M. A. Kaya, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021, s. 173; Astour, “The Origin of the Terms ...”, s. 346, 348; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 4; Culican, “Phoenicia and Phoenician Colonization”, s. 461; Maisler, “Canaan and the Canaanites”, ss. 7-12.

¹¹³⁶ Lopez-Ruiz, “Phoenicians”, s. 660; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz*..., s. 58; CAH II. 2. 520; Aubet, *The Phoenicians and* ..., ss. 5, 7-8, 12; Spicer, “The Name of Phoinikes”, s. 125; Astour, “The Origin of the Terms ...”, s. 346; Öztürk, “Antik Çağın Işığında ...”, s. 304; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 18; Vance (a), “Literary Sources for ...”, s. 4; Ercolani ve Xella, *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture*, ss. 60-62; Boatwright ve diğerleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, s. 23; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 93.

başlamışlardır. Coğrafi konumunun da etkisiyle denize yönelmeleri ve ticarete ağırlık vermeleri, Fenike kentlerinin birer ticaret merkezine dönüşmelerini sağlamıştır. Kısıtlı ekilebilir alana rağmen tarımın da geliştiği bölgenin asıl zenginliğini Lübnan ormanları oluşturur. Çam, servi ve sedir ağaçlarıyla kaplı bu ormanlar, Mezopotamya ve Mısır gibi güçlerin bölgeye seferler düzenlenmesine yol açar. Aşırı tahribat sonucu yavaş yavaş yok olan ormanlardan geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Sahip olduğu kaynakları ticaretini yaparak değerlendiren Fenikeliler, ilk başta komşu bölgelere; daha sonra ise tüm Akdeniz'e yayılarak ticari ağlar kurmuş ve nihayetinde antik dünyanın en ünlü ve becerikli tüccarları haline gelmeyi başarmışlardır.¹¹³⁷

MÖ 2500'lü yıllardan itibaren yakın çevresiyle ticari ilişkiler kurmaya başlayan Fenikeliler siyasi açıdan tek bir çatı altında birleşmeyip kent-devletleri şeklinde yapılanmalarından dolayı dönem dönem Mısır, Asur, Pers İmparatorluğu gibi komşu güçlerin nüfuzu altına girmişlerdir. MÖ 2000'lerin başından MÖ 14. yüzyılın sonuna kadar Mısır; MÖ 9. yüzyıldan itibaren ise Asur tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır. MÖ 6. yüzyılda ise Pers istilasına uğramış, MÖ 4. yüzyılda ise Büyük İskender tarafından zapt edilmişlerdir. Nihayetinde MÖ 2. yüzyılda Roma İmparatorluğu hâkimiyetine giren Fenikeliler, tarihleri boyunca başka devletlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuşlardır.¹¹³⁸

Fenike din, mimari, kültür, sanat ve ekonomisine detaylı bakıldığında Fenike uygarlığının önemi ve dünya tarihine katkıları daha anlaşılır hale gelir. İlk olarak Fenike dini ele alınırsa bu konudaki temel bilgi kaynakları Fenike kentlerinde bulunmuş olan çok sayıdaki yazıttır. Fakat bu yazıtların içerikleri ve kısalıkları nedeniyle veriler, neredeyse yalnızca tanrıların adlarıyla sınırlı kalmıştır. Kültür ve dini yaşam hakkında pek az bilgi içeren yazıtlarda, mitolojiden neredeyse hiç söz edilmemiştir.¹¹³⁹ Fenike dini ve tanrıları konusunda diğer önemli kaynak grubu sikkelerdir. Melkart çoğunlukta olmak üzere, Fenike sikkelerinin genelinde bir yüzde

¹¹³⁷ Urbanus, "Masters of the Ancient Mediterranean", s. 43; Renzullia ve diğerleri, "Pantelleria Island as ...", s. 339; A. Ciasca, "Le isole maltesi e il Mediterraneo fenicio", *Malta Archaeology*, Rev. 3, 1999, 21-25; Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders", s. 30; Suano, "İlk Ticari İmparatorluklar: ...", s. 73; Cline ve Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, s. 92.

¹¹³⁸ Günümüz alfabesinin yayılması buna örnek gösterilebilir. Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 196; Nitschke, "What is Phoenician ...", s. 212.

¹¹³⁹ Clifford, "Phoenician Religion", s. 55.

mutlaka tanrı veya tanrıça sembolleri bulunmaktadır.¹¹⁴⁰ Bunun yanında sikkeler sadece Fenikelilerin değil etkileşimde bulunulan diğer uygarlıkların da dini ve kültürel yaşamlarına dair bilgiler sunarlar. Şöyle ki Zeus, Dionysos, Tike, Ptah gibi yabancı tanrı ve tanrıçaları Fenike sikkelerinde görmek mümkündür.¹¹⁴¹ Sikkeler yoluyla yerli ve yabancı tanrı ve tanrıçalara ek olarak sunak ve dini ritüel tasvirlerinden uygulanan ve etkisinde kalınan inanç sistemlerine de ulaşmak mümkün olmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse sözü edilen Fenike din ve inanç sisteminde, MÖ 2. binyılda genel manada Kenanlı olarak adlandırılabilen din, Fenikelilerce bağımsız gelişmelerin ve dışarıdan edinilen unsurların da eklenmesiyle sürdürülmüş, son halini almıştır.

Fenike’de bir tanrılar üçlüsü durumu söz konusudur. Bu tanrılar koruyucu tanrı ve bereketli toprağı temsil eden tanrıça ile yıllık bitki örtüsü döngüsünü yani dirilişini temsil eden genç bir tanrıdır. Çok tanrılı inanca sahip Fenikelilerin ana tanrısı El ve oğlu Melkart’tır. El, evrenin koruyucusu iken, Melkart mevsimlerin ve bereketin temsilcisidir. Kült, genellikle dağlarda, kutsal görülen su, ağaç ve kaya yanlarında uygulanmıştır. Büyük felaket dönemlerinde hayvanlara ek olarak insanların da kurban edildiği görülmektedir.¹¹⁴² Kurbanı önem veren Fenikeliler, tanrı ve tanrıçaları memnun etmezlerse başlarına felaket geleceğine, savaşta kaybedeceklerine veya kıtlık çıkacağına inanmışlardır. Bu nedenle bir şeyler yolunda gitmediğinde törenler düzenleyerek tanrılara adakta bulunmuşlardır. Kartaca’da Fenike mezarlığında bulunan bir takım kalıntılar, insanların da kurban edildiğini göstermektedir. Tanrılara çocuk adamanın onları vebadan, savaş ve tanrıların gazabından koruyacağı inancının hakim olduğu bu tipik Fenike uygulamasının kanıtlarına Pön Batı’sında, özellikle de Kartaca, Kıbrıs, Sicilya ve Sardinya’daki pek çok yerleşmede rastlanmaktadır.¹¹⁴³ Ölümünden sonraki hayat Fenikeliler için oldukça önemlidir. Bu nedenle mezarların korunup mezarları rahatsız edenlerin cezalandırıldığı görülmektedir. Lahitlerin üzerinde yer alan Mısır kökenli ankh ve lotus çiçeği motifleri de yeniden doğuşu simgelemekte, öteki dünya inancını doğrulamaktadır.

¹¹⁴⁰ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia* Pl. XXVIII. 16; Pl. XXIX. 6; Pl. XXIX. 8; Pl. XXIX. 18; Pl. XXXI. 1; Pl. XXXI. 10; *RPC I*. 4619-4706.

¹¹⁴¹ Örnekler için bk. *BMCGr Phoenicia* Pl. XXXI. 4-5; Pl. XXXI. 8; Pl. XXXI. 11; *RPC I*. 4720; *BMCGr Phoenicia* Pl. III. 1-3; Pl. III. 6; Pl. III. 8-10; Pl. III. 12; Pl. III. 16; Pl. III. 18; Pl. IV. 10; *BMC Phoenicia* Pl. XIII. 11-14.

¹¹⁴² Euseb. *Praep. evang.* 4. 16. 6; 1. 10. 14; Yılmaz, *Antik Dünya ve Geleneksel...*, s. 109.

¹¹⁴³ Euseb. *Praep. evang.* 4. 16. 13-18; Reece, *The Phoenicians: ...*, s. 39.

Fenike’de baskın uygulama gömmeyken, kremasyon tipinde gömülme biçimi de yaygındır. Varlıklı kişiler kıyafetleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Ayrıca ölünün sonraki yaşamını sürdürmesi için mezarlara yeme içme kapları da konulmuştur. Fenike mezarlıkları erken dönem Kenan mezarlıklarından farklı olarak yerleşim surlarının dışında yer kalmıştır.¹¹⁴⁴ Ölüm sonrası yaşamın devamına ve ruhun ölümsüzlüğüne inanan Fenikeliler kişiyi kaza, hastalık, nazar gibi kötü güçlerden koruduğuna inanılan amuletleri sıklıkla kullanmış ve üretimine önem vermişlerdir.¹¹⁴⁵ Fenike tapınaklarına bakıldığında, geniş bir kutsal alan bulundurdıkları görülür. Kartaca, Suse, Motya, Nora, S. Antioco ve Monte Sirai’de, geniş kutsal alan kalıntılarının yakınlarında tofet adı verilen alanlarda, çocukların ve kimi zaman da insan yerine hayvanların yakılmış kemiklerinin bulunduğu urnalar bulunmuştur. Fenike bölgesinin dışında bulunan çocuk kurbanının gerçekleştirildiği tofetler, dönem dini inanç ve uygulamalarına ışık tutması açısından oldukça önemlidir.¹¹⁴⁶

Dünyanın ilk denizaşırı koloni gücü olan ve Avrupa’ya nüfuz edecek kadar büyüyen ilk Doğulu uygarlık olma özelliğine de sahip Fenikelilerin maddi miraslarına bakıldığında bunların çok azı bugüne ulaşmıştır.¹¹⁴⁷ Kıbrıs, Anadolu, Ege, İspanya ve Afrika’da, Fenike anayurdundan çok daha fazla malzeme ele geçmiştir.¹¹⁴⁸ Lübnan sıradağları ile Akdeniz arasındaki dar bir kıyı şeridinde yer alan Fenike anayurduunun coğrafi yapısının bu durumda etkili olduğu söylenebilir. Yoğun nüfus ile iç savaşın etkisi de bölgenin harap olmasında ve kazıların zorlaşmasında etkilidir. Bunlara ek olarak daha çok denizciliğe yönelmiş ve geniş bir coğrafyada kolonizasyon faaliyetleri sürdürmüş olmaları da farklı bölgelerde anayurttan daha fazla eser bırakmalarına yol açmıştır. Coğrafi açıdan bir başka olasılık da dağların bol miktarda odun barındırması ve

¹¹⁴⁴ KAI 13; KAI 302; TSSI n. 7, s. 103; Markoe, *Phoenicians*, ss. 137-138; Aubet, “The Phoenician Cemetery of Tyre”, ss. 144 -155; Woolmer, *Ancient Phoenicia: An Introduction*, s. 107, 109; Torrey, “A Phoenician Necropolis at Sidon”, s. 6; Berk, “Eski Mezopotamya İnançlarının ...”, s. 528; Schmitz, “Phoenician-Punic Religion”, s. 215, 221, 224, 227; M. E. Bergeron, “Death, gender, and sea shells in Carthage”, *Pallas*, No. 86, The Gods of Small Things, 2011, s. 173; Haggi, “Phoenician Atlit and its newly ...”, ss. 48-49; Haggi, “Report on Underwater Excavation...”, s. 281; Pappa, “Greek magic on the Atlantic? ...”, s. 47.

¹¹⁴⁵ Tubb, “Phoenician Dance”, ss. 122-125; Berk, “Eski Mezopotamya İnançlarının ...”, s. 528.

¹¹⁴⁶ Tofetler çocuk kurban törenlerinin yapıldığı yerlerdir. Buralarda yanmış çocukların kül ve kemiklerine rastlanır. II. Krallar 23. 10; Brown, “Perspectives on Phoenician Art”, s. 15; Humprey ve Griffiths Pedley, “Roman Carthage”, s. 112; Melchiorri, “Phoenician and Punic Cult-places ...”, s. 69; McCarty, “Africa Punica? Child Sacrifice ...”, s. 398.

¹¹⁴⁷ E. Aslandoğdu, “Warwick Ball, Avrupa’daki Asya ve Batı’nın Şekillenışı, Cilt 1, Arabistan’dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa’nın Keşfi”, *Akademik Siyer Dergisi*, 1, 2020, s. 175.

¹¹⁴⁸ Kormikiari, “Who Were the Phoenicians? ...”, s. 37; Bikai ve diğerleri, “Rich and Glorious Traders”, s. 22.

kıyı ovasının ıslaklığıdır. Fenike eserlerinin çoğu çabuk bozulan malzemelerden yapılmış ve nemli bölgelerde zamanla yıpranıp zarar görmüş olabilir. Bu nedenle Fenike mimarisine, tasvirli eserlerine ait örneklerin çoğu ahşaptan; edebi eserlerin de çoğu deri ve papirüs üzerine yazılmış olduğundan anayurttaki kalıntılar oldukça azdır.¹¹⁴⁹

MÖ 1. binyılda Fenikeliler, fildişi levha, metal kâse, mücevher ve mühür başta olmak üzere çeşitli dekoratif eşyaları kendilerine has tarzda üretmişlerdir. Cam işçiliği de tipik bir Fenike zanaatıdır. Camı icat etmeseler de geniş bir alana yayılmasını sağlayan Fenikelilerdir. Mısır'da kullanılan mat cama ek olarak, daha değerli şeffaf camı onlar yaymışlardır. Fenike bölgesi ve kolonilerinin hakkında bilgi veren maddi kalıntılardan biri taş lahitlerdir. Aralarında en eskisi Hiram'ın lahdidir. Fenike üretimi büyük oranda küçük sanatlar alanında gelişmekle birlikte eldeki malzemenin neredeyse tümü Fenike bölgesi dışında bulunmuş olduğundan, üretimin kökeninin saptanması ancak objelerin çeşitli açılardan incelenmesiyle mümkündür. Bu küçük sanat türlerinden biri de fildişi kabartma eserlerdir. Çoğunluğu Zincirli, Samaria, Nimrud, Arslantaş ve Horsabad'da bulunan fildişi eserlerin Sisam'da, Girit'te, İalisos'ta ve ayrıca Etruria'da, Praeneste'deki Bernardini mezarında da örnekleri mevcuttur.¹¹⁵⁰ Anlaşıldığı üzere uygarlık, etkileşimde bulunduğu tüm bölgelere bu sanatı taşımıştır.

Fenike faaliyetlerinin yayıldığı bölgelerde karşılaşılan fakat Fenike anayurdunda görülmeyen ürün grubu ise bezemeli metal kâselerdir. Kâselere genel olarak Asur (Nimrud), Kıbrıs, Yunanistan (Atina, Delphoi, Olympia), Girit ve İtalya'da (Praeneste, Cerveteri, Salerno) ulaşılmaktadır. MÖ 8.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilen kâselerin süslemelerinde Mısır, Mezopotamya, Ege etkisi ve bunların birleşimi hâkimdir.¹¹⁵¹ Yayılım alanlarına bakıldığında

¹¹⁴⁹ Bikai ve diğerleri, "Rich and Glorious Traders", ss. 22-23.

¹¹⁵⁰ Hopkins, "Astrological Interpretations of Some ...", s. 28; Winter, "Phoenician and North Syrian ...", s. 2; Shaw, "Phoenicians in Southern Crete", ss. 165-183; J. W. and G. M. Crowfoot, *Samarria-Sebaste II: Early Ivories from Samaria*, London, 1938, s. 6, 8; J. W. Crowfoot ve diğerleri, *Early Ivories from Samaria*, Palestine Exploration Fund, London, 1938; Vance (b), "Literary Sources for ...", ss. 111-113; Crawford ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories* ..., s. 14; Vance (a), "Literary Sources for ...", s. 6; "Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet ...", ss. 818-819; Pappa, "Greek magic on the Atlantic? ...", s. 49; Barnett, "The Nimrud Ivories ...", ss. 184-185, 205; Barnett, "Ancient Ivories in the Middle East", plate 48, 49A, 49B.

¹¹⁵¹ Brown, "Perspectives on Phoenician Art", ss. 11-12; Nitschke, "What is Phoenician ...?", s. 211; Layard, *The Monuments of Nineveh*, Pls. 88-91; Markoe, "The Emergence of Phoenician Art", s. 14; Shaw, "Phoenicians in Southern Crete", ss. 165-183; Vella, "The invention of the Phoenicians: ...", ss. 30-31; Barnett, R. D., "The Nimrud Ivories ...", ss. 201-208; Lehrer, "A Phoenician Glass Bowl ...", ss. 10-11, 13; Vella, "Phoenician Metal Bowls: ...", s. 23; Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus*, s. 106.

Fenike ticaretinin boyutunun ne denli büyük olduğunu görmek mümkündür. Kâselerin üretim ve süsleme tekniklerinde farklı uygarlıkların unsurlarının barındırılması, Fenike ve iletişim kurduğu uygarlıklarla geliştirdiği kültür alışverişinin en somut yansımasıdır.

Fenike ekonomisi ele alındığında ise Ugarit, Hitit, Yeni Babil, Mısır, Asur ve daha pek çok güç ile ticari ilişkiler kurulduğu ve bir ara Mısır'a kereste talebi esnasında kafa tutacak kadar güçlendiği bir dönem dahi olduğu görülmektedir.¹¹⁵² Ticari ürün olarak mücevherler, fildişi oyma eserler, mor boya ile boyanmış kumaşlar, metal sofr kapları ve şişelenmiş yağlar üreten Fenikeliler, bu ürünleri tüm Akdeniz'e taşımayı başarmıştır.¹¹⁵³ Kendi ihtiyaç duydukları ürünleri ve hammaddeyi karşılamak amacıyla koloniler kuran ve ticari ilişkileri başlatan uygarlık, böylece hem deniz ticaretinin gelişmesine hem de bölgeler arası maddi kültürün taşınıp yayılmasına önderlik etmiştir. Fenikelilerin hammadde arayışı ile başlayan denizaşırı aktiviteleri, Yakındoğu'nun Batı ile bağlantısını geliştirerek Batı'ya kültür aktarımını da sağlamıştır. Böylece Kuzey Afrika'da, Batı Sicilya'da, Sardinya'da ve Güney İspanya'da kurulan kolonilere Yakın Doğu kültürü taşınmıştır. Özellikle Fenike anayurdundaki kentlerinin çoğunluğu ele geçirilip sadece Tyros'un ayakta kaldığı dönemden itibaren Fenike kültürü kolonilerde yaşam bulmuştur. Kartaca örneğinde olduğu gibi, anayurt ile bağlantı sürdürüldüğü için koloniler "Doğulu" kimliklerini korumuşlardır. Böylece zaman içinde ekonomisi sayesinde Roma İmparatorluğu'yla boy ölçüşecek kadar güçlenen Fenike uygarlığı ve dolayısıyla da dini, Akdeniz'de kök salmıştır.

Fenikelilerin Akdeniz kıyılarındaki ticari kontrollerine karşı oluşan Yunan tehdidine karşı benimsenen tutum nedeniyle, Kartaca mezarlarına konulan ithal Yunan malzemelerinin MÖ 5. ve 4. yüzyılın bir bölümünde aniden azaldığı görülmektedir. Bu durum ekonomi, sanat ve dinde siyasetin ne kadar belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Fenikeliler sıkı politik bağlar kurduğu güçlerle ekonomik ve kültürel bağlarını da sıkı tutmuşlardır. Nitekim arasının açıldığı güçlerle kurulan ilişki azaldıkça etkileşimin ekonomi ve sanattaki yansımaları da azalmıştır. Bununla birlikte Kartaca'nın, Hellen dünyasına karşı olumsuz tutumu kısa sürecek

¹¹⁵² Fenikeli Zekarbaal Mısır'ın kereste talebine karşılık siz verirsiniz ben de veririm şeklinde karşılık verecek kadar güçlenmiştir. Cline ve Graham s. 94.

¹¹⁵³ Bikai, "Cyprus and the Phoenicians" s. 205; Heing, *Phoenician Trade Routes*, s. 6; Bergeron, "Death, gender, and sea shells ...", s. 179.

İskender'den sonra Mısır'la ittifak kurma siyaseti ve Akdeniz'deki güç dengesinde yaşanan değişim, Kartaca ve Hellen dünyasını bir uzlaşmaya götürecektir. Böylece MÖ 3. ve 2. yüzyıllara ait Kartaca nekropollerinde yeniden yoğun miktarda Yunan malzemesi görülmeye başlanacaktır.

Yaşadıkları dönemde kurdukları koloniler aracılığıyla Akdeniz'in dört bir yanına yayılmayı başaran usta denizci Fenikeliler, gittikleri bölgelerde farklı toplumlarla tanışıp kaynaşma fırsatı bulmuşlardır. Başlattıkları ekonomik ve kültürel etkileşim neticesinde mitoloji, din, kültür, sanat ve ekonomi gibi pek çok alanda yeni unsurlar edinmişlerdir. Bunları almakla yetinmeyip aracılık vazifesi de üstlenerek kendi formlarını ve yeni edindiklerini başkalarına aktarmışlardır.¹¹⁵⁴ Fenike kolonizasyonunun kültürel ve ekonomik etkilerinin görüldüğü yerler Malta, Sicilya, Sardinya, Kıbrıs, Afrika ve İspanya'da kurulan koloniler olmak üzere oldukça fazladır. Öyle ki koloniler coğrafi ve tarihi açılarından ele alındıklarında benzer ve farklı birçok etki ortaya çıkar. Dolayısıyla burada değinilmesi gereken husus etkileme veya etkilenmeden ziyade karşılıklı etkileşimdir. Yani Fenikeliler gittikleri yeri etkilerken kendileri de gittikleri bölgelerin etkisinde kalarak yeni unsurlar edinmiş ve bu yeni edindikleri unsurları geliştirmişlerdir. Sözü edilen kültürel ve ekonomik etkileşimin izleri sürülürken en çok faydalanılan kaynak grubu hiç şüphesiz arkeolojik buluntulardır. Fenike kolonilerinin bulunduğu veya etkileşimde olduğu bölgelerde gün yüzüne çıkan kalıntılar, Fenike kolonizasyonunun kültürel etkisini gözler önüne serer. Buna göre Fenikeliler, Doğu'yla Batı arasındaki kültür alışverişinde belirleyici bir role sahip olmuştur. Pön tarihi ve kültürüne bakıldığında da son derece geniş bir alana yayıldığı ve Fenike kültürünün özelliklerinin sürdürülmesinin yanı sıra yeni unsurların geliştirildiği gözlemlenir.

Fenikelilere ait sikkelerde bir dönem Mısır etkisi yoğunluktayken bir dönem Yunan etkisi fazla olmuştur. Yine aynı şekilde sikkelerde görülen tanrılar, sikkenin basıldığı dönemi göre bazen Mısır tanrısı ve kültüne dair objeleri bazen de Yunan tanrıları ve kültüne dair sembolleri barındırmıştır. Aynı şekilde bir dönem Pers kralının yer aldığı Fenike sikkelerinde bir başka dönem de Asur kralı yer almıştır. Bu açıdan ele geçen diğer maddi buluntularda, mimari

¹¹⁵⁴ Günümüz alfabesinin yayılması buna örnek gösterilebilir. Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 196; Nitschke, "What is Phoenician ...", s. 212; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, ss. 169-199.

yapılarda da siyasetin ekonomi ve kültüre yön verdiği görülmektedir. Fenike uygarlığındaki tanrıların Batı'ya aktarımı ile bazı yerlerin isimlendirilmesindeki Fenike etkisi ile Fenikelilere ait bir takım dini ritüel ve uygulamaların Akdeniz'in dört bir yanında görülmesi bu etkileşimin açık göstergesidir.

Kültürel etkileşimi daha da örneklendirmek gerekirse Malta nekropollerinde MÖ 8.-7. yüzyıllara tarihlendirilen Fenike tipi mezarlarla karşılaşılır. Mantar ve yonca ağızlı testiler, çukur tabaklar, iki emzikli kandiller, çeşitli tiplerde fincanlar o döneme işaret eden Yunan malzemeleriyle yan yana bulunmuştur. Malta'nın Fenike-Pön etkisini gösteren kil ve taş heykelcikler Mısır etkili görüntüleriyle anayurt Fenike'yi hatırlatmaktadır.¹¹⁵⁵ Sardinya'daki izlere bakıldığında burada çok sayıda Pön tapınak kalıntısı bulunmaktadır. Nora'daki Tanit Tapınağı bunların en başında gelir. Sardinya'da günümüze kalmış bir diğer dini yapı tipi de tofetlerdir. Tüm Pön dünyasının karakteristik özelliği olan, cam hamurundan ya da sert taşlardan yapılma ve çoğunlukla kolye boncuğu olarak kullanılan küçük tılsımlardan İspanya'daki Pön nekropollerinde özellikle de İbiza'da çok sayıda bulunmuştur. Cadiz'de, Arnpurias'ta, Malaga'da, Sexi'de, Villaricos'ta ve ayrıca Atlas kıyılarında ve iç kesimlerde çeşitli yerlerde de bu tılsımlardan ele geçmiştir. Carmona bölgesindeki Cruz del Negro, El Acebuchal, Alcantavilla ve El Bencarron mezarlarında ve Osuna'da çok sayıda fildişi obje bulunmuştur.¹¹⁵⁶ Kıbrıs kültürüne bakıldığında, adanın coğrafi konumunun da etkisiyle birbirleriyle iç içe geçmiş çeşitli kültür kaynaklarına dayanır. Yerli unsurla ek olarak Akha ve Yunan izleri görülmektedir. Bunlara ek olarak yukarıdaki bölümlerde çokça sözü edilen kâse vb. sanatsal üretimde, mimari yapıda ve inanç sisteminde sıklıkla izleri sürülebilen Fenike unsurları ile karşılaşılır. Kıbrıs-Fenike üretiminin en önemli grubu metal kâseler olup bunlarda Mısır, Mezopotamya ve Ege motiflerinin süsleme amacıyla bir araya getirildiği gözlenmektedir. Kıbrıs kâseleri muhtemelen, Kıbrıs'ta çalışan Fenikeli zanaatkârlarca üretilmiştir. Kâselerin Fenike'den ithal edilmeyip Kıbrıs'ta üretildiği düşünülmektedir.¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁵ Meza, "Ancient Egyptian Art in Malta", ss. 99-105; Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", ss. 181-182.

¹¹⁵⁶ Rubert ve Alonso, "Phoenician Trade in the North-East ...", s. 35, 45; Giumlia-Mair, "Phoenician Metalwork: Composition...", s. 483.

¹¹⁵⁷ Gjerstad, "Decorated Metal Bowls from Cyprus", ss. 1-18; Brown, "Perspectives on Phoenician Art", s. 8; N. Schreiber, "The Cypro-Phoenician Pottery of Iron Age", *Culture and History of the Ancient Near East*, Vol.13,

Kısacası Kıbrıs'ta üretilmiş çok sayıdaki metal üründe açık Fenike etkileri görülmektedir. Ele geçen malzemelerin çoğunluğu cenaze objeleridir. Kartaca ve Fenike arasındaki güçlü bağı yansıtan bu objelerde Fenike motiflerine Mısır unsurları da eşlik etmektedir. Bu açıdan Kartaca'da ele geçen malzemenin büyük bölümü, Mısırlı ya da Mısır etkilidir.¹¹⁵⁸ Kartaca'ya bakıldığında ise Kıbrıs'taki Mısır etkisinin aksine, Yunan dünyasıyla daha fazla temas içinde olduğundan Yunan malzemeleri ve sanattaki Yunan etkisi daha yoğundur.¹¹⁵⁹ Kartaca sanatı MÖ 7.-6. yüzyıllarda, taklit edilmekten çok ithal edilen bol miktarda Yunan malzemesiyle birlikte gelişmiştir. Bu malzemelere bol miktarda Mısır malzemesi de eşlik etmektedir. MÖ 630'da Delta'da kurulmuş olan Naukratis kenti kökenli skarabe bolluğu bunu kanıtlamaktadır. Görüldüğü gibi Fenikeliler kolonileri etkisi altına alırken, oradaki unsurları da kendi bünyelerine eklemiş, geliştirmiş ve yayılmasını sağlamışlardır.

Fenike uygarlığının Akdeniz dünyasına bıraktığı etkilerden söz edilirken en önemli konu başlıklarından biri de elbette ki alfabedir. Fenikelilerin insanlık tarihine belki de en önemli katkısı alfabeyi Akdeniz Dünyasına yaymış olmalarıdır. Kendilerinden önce Ugarit ve Mısır'da var olan yazı sistemlerinden faydalanarak geliştirdikleri alfabeyi diğer bölge ve kültürlerle taşımışlardır. Nitekim Yunanlar'a alfabeyi Fenikelilerin tanıttığına ve alfabenin Batı'ya da onlar sayesinde yayıldığına şüphe yoktur.¹¹⁶⁰

Fenikeliler, deniz aşırı bölgelere yalnızca ticaretini yaptıkları malları taşımamışlardır. Aynı zamanda gittikleri bölgelere kendi inanç ve kültürlerini de taşımışlardır. Aynı şekilde ilişki kurdukları bölgelerin din ve inançlarından etkilenerek, benzer dini ve kültürel formların oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Bunun en yoğun gözlemlendiği olgu tapınım gören tanrıların ortaklığıdır. Bunların en başında Yunanistan gelir. Yunanlar, Fenikeliler aracılığıyla Eski Doğu toplumlarının kültürel etki sahasına girerler. Nitekim Fenikelilerin Mısır ve Mezopotamya'dan alarak kendi panteonlarına dâhil ettikleri bazı tanrıları Yunanlar'a aktardıkları görülür.¹¹⁶¹ Benzer şekilde, kültler, dini ritüeller, mezar tipleri ve gömü adetleri,

Ed. B. Halpern ve diğerleri, Boston, 2003; Gilboa, "Sea Peoples and Phoenicians ...", ss. 54-55; Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 395.

¹¹⁵⁸ Demircioğlu, *Roma Tarihi*, s. 214.

¹¹⁵⁹ Demircioğlu, *Roma Tarihi*, s. 214.

¹¹⁶⁰ Güneş, "Kil Tabletlerden Elektronik ...", s. 286; Schröder, "A Phoenician Alphabet on Sumatra", ss. 25-35.

¹¹⁶¹ Kılıç ve Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç ...", s. 199; Xella, "Phoenician Inscriptions in Palestine", s. 165.

sunu şekilleri gibi pek çok alanda kültürel geçişkenliğin izini sürmek mümkündür. Böylece coğrafi konumlarının etkisiyle değişik uygarlıklarla kültürel etkileşim içine giren Fenikeliler, ticari faaliyetleri esnasında mitoloji ve din konusunda diğer kavimlerden pek çok unsur almış, bunların bazılarını da başka toplumlara aktarmıştır denilebilir.¹¹⁶² Yaşadıkları dönemde Akdeniz dünyasının önde gelen kolonistleri ve tüccarları olan Fenikeliler Mezopotamya'dan almış oldukları birçok kültür unsurunu kendileri ile beraber gittikleri yerlere götürmüşlerdir. Fakat daha önce de çokça dile getirildiği gibi Yakındoğu krallıkları ile ticari ilişkiler içine giren Fenikeliler de kaçınılmaz olarak bazı dini uygulamalarında Mısır, Suriye, Anadolu, Kıbrıs, Yunanistan etkisinde kalmıştır. Öyle ki yoğun şekilde görülen Mısır etkisi zamanla Fenike dininin doğal bir parçası haline gelmiştir.¹¹⁶³ Aynı şey Yunanistanla da meydana gelir. Yunan kültürü Sidon kraliyet ailesinin ilgisini çekmiş ve bunun üzerine Yunan anıtlarını taklit etmişlerdir. Yunan mitolojisinde yer alan Yunan tanrılarını kendi yerel tapınaklarında temsil etmeye başlamışlardır.¹¹⁶⁴ Pumay, Sid, Bes, Eşmun gibi dışarıdan alınan tanrılar bunun en açık kanıtıdır.¹¹⁶⁵

Çalışmada çokça dile getirildiği üzere Fenikeliler, MÖ 3. binyıl gibi çok eski tarihlerden itibaren açık deniz ticareti yapmaya başlamışlardır. MÖ 1000'li yıllarda ise Kıbrıs, Sicilya, Sardinya, Afrika ve İspanya gibi uzak bölgelerde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Gittikleri yerlerdeki ticareti yapılabilen hemen her ürünle ilgilenen Fenikeliler, Fenike yıldızı adını verdikleri Kuzey yıldızını takip ederek Akdeniz'in dört bir yanına fikir ve mal taşımışlardır.¹¹⁶⁶ Akdeniz ticaret kentleri ile ürünlerin ticaret güzergâhı ilk olarak Fenikeliler tarafından sistemli hale getirilmiştir. Bu ticaretin kontrolü daha sonra Kartacalılar tarafından sağlanmıştır.¹¹⁶⁷ Öte yandan Fenikeliler, politik açıdan merkeziyetçi güçler karşısında etkin olamamış; dönem

¹¹⁶² Kültürel geçişkenlik ve sürekliliğe en güzel örnek tofetlerdir. Fenike-Pön dininde büyük öneme sahip tofetler Roma'da da benzer şekilde tapınağa evrilerek sürdürülmüştür. Bk. McCarty, "Continuities and Contexts the Tophets ...", s. 17; Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 199; Kılıç ve Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç ...", s. 193; Schmitz, "Phoenician-Punic Religion", s. 213.

¹¹⁶³ Sader, *The History and archaeology ...*, ss. 211-213.

¹¹⁶⁴ Sader, *The History and archaeology ...*, ss. 213-215.

¹¹⁶⁵ Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the Making ...*, s. 14.

¹¹⁶⁶ Plin. nat. VII. 56. 7; Reece, *The Phoenicians*: ..., s. 32; Bk. Çıvgın, "Avrupa ve Doğu...", s. 128; Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 19; Neiman, "Phoenician Place-Names", s. 114; Scarpaci, "Material Culture and ...", s. 1; Altawell ve Squitieri, "Long-distance trade ...", ss. 299-300; Mommsen, *The History of Rome*, s. 5; Quinn, *In search of the Phoenicians*, s. xv.

¹¹⁶⁷ M. Çulcu, *Marjinal Tarih Tezleri*, E Yayınları, İstanbul, 2006, s. 19; Joffe, "The Rise of Secondary ...", s. 436.

dönem Mısır, Asur, Yeni Babil, Pers ve Roma'nın egemenliği altına girmiştir. Ancak her ne kadar bu devletlerin kontrolü altına girmiş olsalar da, kurdukları ticari-kültürel sistem işlemeye devam etmiş ve bu devletlerin yıkılışıyla birlikte tekrar kendi kurdukları sistem üzerinde egemen duruma gelebilmişlerdir.¹¹⁶⁸ Öyle ki MÖ 1100'lerden sonra Fenikeliler ticareti genişletip Kıbrıs Adası'nda, İspanya'nın güneyinde, Sicilya'nın batı kesiminde ve hatta Afrika'nın kuzeyinde yerleşimler kurarlar. Tyros'dan gidenler Kartaca şehrini kurarak Atlas Okyanusu'na geçit veren Cebelitarık Boğazı'nda kontrol sağlarlar. Ticaret, Afrika'dan Avrupa'ya dek yayılır ve MÖ 600'lere gelindiğinde Fenikeli denizciler Afrika'nın ucundan İngiltere'ye kadar ulaşmış vaziyettedir.¹¹⁶⁹

Sürdürdükleri ticari faaliyetler çoğunlukla tunç işlemeciliği, fildişi ve tahta oymacılığı, dokumacılık, seramik, cam işçiliği alanlarında olmuştur. Bu sanatların teknolojilerinin taşınması ve geliştirilmesi açısından da önemli bir role sahiptirler. Tekstil veya kumaş boyama türünde Akdeniz ticaret ağının en büyük merkezini oluşturup lider konuma yükselmişlerdir. MÖ 3000 yıllarından başlayarak önemli bir Akdeniz medeniyeti olma yolunda ilerleyen Fenikeliler, aynı zamanda Kartaca gibi güçlü bir uygarlığın da kurucusu olmuşlardır. Günümüz Suriye, İsrail, Lübnan, Ürdün ve Gazze gibi ülkelerin topraklarına sahip olan ve neredeyse bütün Kuzey Afrika ve Trablus, Beyrut, Sayda, Sur, Akka gibi şehir devletlerine ev sahipliği yapan Fenikeliler MÖ 1500'lü yıllardan başlayarak tüm Akdenizin ticari manada hâkimiyetini eline almış; MÖ 800'lerde Kartaca'yı kurarak uzun yıllar tek bir Akdeniz kolonisi ile bile Roma İmparatorluğu'na kafa tutmayı başaramışlardır.¹¹⁷⁰

Sonuç olarak belli bir toprak bütünlüğü olmayan Fenike uygarlığı, kültürel ve ekonomik bir sistem oluşturmuş ve dönem ticaretine yön vermiştir. Bu açıdan Fenikelileri kendine has özellikleri incelendiğinde, uzun bir süre siyasi kimlikleriyle ya da savaşlarıyla ön planda olan bir uygarlık olmamışlardır. Bu noktada Yunan ve Roma ile yapılan savaşlar ve özellikle Hannibal gibi güçlü bir karakterin savaşçılığı ve başarıları inkar edilemez fakat yine de

¹¹⁶⁸ Baysoy, "Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği", ss. 13-15.

¹¹⁶⁹ Lopez-Ruiz, "Phoenicians", s. 660; Çıvgın, "Avrupa ve Doğu...", s. 128; Üçler, "Erken Demir Çağı'ndan İtibaren ...", ss. 47-67.

¹¹⁷⁰ P. E. McGovern ve R. H. Michel, "Royal Purple dye: Tracing the Chemical Origins of the Industry", *Analytical Chemistry Publications*, No 57, 1985, s. 1514; Hodos, "A Phoenician past and present", s. 23.

Çalışmanın da ana konusu olan ekonomi ve kültür açısından daha baskın oldukları söylenebilir. Nitekim kolonizasyon faaliyetlerinin başlarında daha önce de dile getirildiği gibi kolonizasyon faaliyetlerini ilk etapta ticari temelli sürdürmüşlerdir. Roma ile yapılan savaşlar süresince dahi öncelikleri ticaret ve ticaretin korunması olmuştur. Öyle ki savaşlarda paralı asker sistemini kullanarak ihtiyaç halinde asker temin etmişler onun dışında sabit bir ordunun varlığını benimsememişlerdir.

Fenikeliler incelenirken siyasi değişimler, dini reformlar, sanatsal ve ticari gelişmeler bir bütün olarak ele alınmalıdır. Öyle ki birinde meydana gelen değişim ve dönüşüm diğerlerini de etkilemektedir. Fenike kolonizasyonu derinlemesine incelendiğinde bunu açıkça görmek mümkündür. Örneğin yakın ilişkide olunan ya da tam tersi düşman olunan g ile yaşanan politik olaylar maddi kültüre, mimariye, ekonomiye ve dini aktivitelere yn vermiştir. Fenikelilerin kolonizasyon sürecinin başlangıcı ele alındığında ilk tetikleyici faktör hammadde arayışı olmuştur. Asur Devleti'nin hammadde talebine karşılık verebilmek için Fenikelilerin yeni çözüm arayışlarına baş vurduğu görülür. Peki Asur ya da Mısır, Fenikeliler'den bu kadar yoğun hammadde talebinde bulunmasalardı durum değişir miydi? Kim bilir? Tam da bu noktada tek bir çatı altında birleşmemiş k kent-devletlerinden meydana gelen uygarlık kendini ekonomik açıdan geliştirmese ve büyük glerin taleplerini karşılamasa bu kadar vazgeçilmez olabilir miydi ya da uzun süre varlığını koruyabilir miydi? Elbette hayır.

Son olarak özetlemek gerekirse ülkemizde daha önce yapılan çalışmalar spesifik konuları ele alırken, bu tez çalışması ile Fenikeliler zerine yazılmış kapsamlı bir çalışma ortaya konmuştur. Kartaca gibi tek bir koloni üzerinden değil tüm kolonilerin araştırılmasıyla Fenikelilere bir bütün halinde bakılmaya çalışılmıştır. Siyasetin temel alındığı çoğu araştırmanın aksine, ekonomi ve kültür konularına yoğunlaşılmıştır. Bu alandaki boşluğun doldurulması amacına büyük oranda ulaşıldığı ve sonraki çalışmalara kaynaklık edebileceği düşünülmektedir. Fenike kolonizasyonunun meydana getirdiği ekonomik ve kültürel etkilerin araştırıldığı çalışmada, edebi, numismatik, epigrafik ve arkeolojik olmak üzere çeşitli yazılı ve yazısız kaynak türlerinden faydalanılmış, farklı coğrafyaların karşılaştırılmasıyla da Fenike kültürü ile yerel kültürler arasındaki geçişkenlik gözler önüne serilmiştir.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

- Anakr. (=Anacreon of Teos, *Poetae Melici Graeci*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Poetae Melici Graeci*, Ed. D. L. Page, Oxford, 1962.
- App. (=Appianos, *Rhomaika*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Appian's Roman History I*, with an English translation by H. White, London, 1972. (The Loeb Classical Library).
- Aristot. *Mir. Ausc.* (=Aristoteles, *De Mirabilibus Auscultationibus*)
Kullanılan metin ve çeviri: *On Marvelous Things Heard*, with an English translation by J. A. Smith ve W. D. Rose, Clarendon Press, Oxford, 1909.
- Aristot. *Pol.* (=Aristoteles, *Politica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Politika*, Çev. M. Tuncay, Birinci Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Arr. *anab.* (=Arrian, *Anabasis*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Anabasis of Alexander*, Volume I: Books 1-4, with an English translation by P. A. Brunt, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976. (The Loeb Classical Library).
- Ath. *Deip.* (=Athenaeus, *Deipnosophisticarum Epitome*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Deipnosophists of Athenaeus*, Vol. 1, with an English translation by C. D. Yonge, London, 2011 (Ebook: https://www.gutenberg.org/files/36921/36921-h/36921-h.htm#Page_1)
- Av. *Or.* (=Avienus, *Ora Maritima*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Ora Maritima*, verse translation for Topos Text by Ralph B. Morley (1992-) shared under a (CC BY-NC-SA 4.0) licence.
- Cas. Dio/ Zonar. (=Cassius Dio Cocceianus/Zonaras, *Historia Romana*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Dio's Roman History: I-II*, with an English translation by E. Cary, H. B. Foster, XI-XXI, London/ Cambridge, Ph. D. In nine volumes, 1914. (The Loeb Classical Library).
- Cic. *Cat.* (=Cicero, *In Catilinam*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Catilina Söylevi*, Çev. M. Oktan, Humanitas Yunan Klasikleri 13, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Cic. *Verr.* (=Cicero, *In Verrem*)

- Kullanılan metin ve çeviri: *The Verrine Orations*, with an English translation by L. H. G. Greenwood I-II, London, New York 1959-1960. (The Loeb Classical Library)
- Colum. (=Columella, *De Re Rustica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *De Re Rustica*, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>
- Curt. (=Quintus Curtius, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The History of Alexander*, Volume I: Books 1-5, with an English translation by J. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge, 1946. (The Loeb Classical Library)
- Diod. (=Diodoros, *Bibliothèque Historique*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Diodorus Siculus Library of History*, Ed. C. H. Oldfather, London, 1953. (The Loeb Classical Library)
- Dion. Hal. ant. (=Dionysios Halikarnassos, *Antiquitates Romanae*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, with an English translation by E. Cary, Vol. I, Harvard University Press, 1960. (The Loeb Classical Library)
- Dioskorides (=Dioscorides Pedanius, *De Materia Medica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *De Materia Medica*, Ibis Press, 2000.
- Ephor. FGrH. (=Ephorus, *Fragmenta Historicorum Graecorum*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Fragmenta Historicorum Graecorum Apollodori Bibliotheca*, Vol. I, Ed. A. F. Didot, Institut de France Typographe, Paris, 1885.
- Eur. Tro. (=Euripides, *Euripidis Fabulae*)
Kullanılan metin ve çeviri: "The Daughters of Troy", *Euripides I*, Four Volumes, Ed. T. E. Page ve W. H. D. Rouse, with an English translation by A. S. Way, London, 1916, ss. 351-461. (The Loeb Classical Library).
- Euseb. Praep. evang. (=Eusebius of Caesarea, *Praeparatio Evangelica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Preparation for the Gospel*, Tr. E. H. Gifford, 1903.
- Eutr. (=Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Roma Tarihinin Özeti*, Çev. Ç. Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Flor. Epit. (=Annius Florus, *Epitome de Tito Livio*)

Kullanılan metin ve çeviri: *Epitome of Roman History*, with an English translation by E. S. Forster, Harvard University Press, LCL, Cambridge, 1929.

- Hdt. (=Herodotos, *Historiae*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Tarih*, Çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2013.
- Hes. *theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*)
Kullanılan metin ve çeviri: *İşler ve Günler*, Çev. A. Erhat ve S. Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2016.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *Iliad*)
Kullanılan metin ve çeviri: *İlyada*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2017.
- Hom. *Od.* (=Homeros, *Odyseia*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Odyseia*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2017.
- Ioseph. *Ant. Iud.* (=Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Jewish Antiquities*, with an English translation by H.St. J. Thackeray, V-VIII, Harvard University Press, London, 1950.
- Ioseph. *Cont. Ap.* (=Flavius Iosephus, *Contra Apionem*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Against Apion*, with an English translation by H. St. J. Thackeray, London, 1926. (The Loeb Classical Library).
- Iust. (=Marcus Iulianus Iustinus, *Historia Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Epitome of the Phlippic History of Pompeus Trogus*, with an English translation by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta, GA 1994.
- Jerome *chronicon* (=Jerome, *Chronicon*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Chronicon*, with an English translation by Roger Pearse, in <https://topostext.org/work/530>
- Ksen. *Anab.* (=Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan metin ve çeviri: *On Binlerin Dönüşü*, Çev. A. Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2017.
- Ksen. *Cyr.* (=Ksenophon, *Cyropaedia*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Cyropedia*, Çev. W. Miller (1864-1949), Harvard University Press, Cambridge, London, 1914.

- Liv. (=Titus Livius, *Ab Urbe Condita*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Roma Tarihi: Şehrin Kuruluşundan İtibaren*, Çev. S. Şenbark, İstanbul, 1992 vd.
- Luc. Syr. D. (=Lucianus, *De dea Syra*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Syrian Goddess*, with an English translation by H. A. Strong, London, 1913.
- Mela (=Pomponius Mela, *De Chorographia*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Pomponius Mela's Description of the World*, with an English translation by F. E. Romer, Ann Arbor, 1998.
- Nep. (=Cornelius Nepos, *De viris illustribus*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Ünlü Kişilerin Yaşamları*, Çev. C. Koyuncu-F. Telatar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Pausanian Description of Greece*, in four volumes, with an English translation by W. H. Jones, Harvard University Press, London, New York 1918. (The Loeb Classical Library)
- Phil. (=Philostratus, *Apollonius of Tyana*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Life of Apollonius of Tyana*, Çev. C. P. Jones, Harvard University Press, Cambridge, 2005.
- Phot. Bib. (=Photios, *Bibliotheca*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Bibliotheca*, Ed. R. Henry Freese, Paris, 1971.
- Plat. Phaed. (=Platon, *Phaedo*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Phaidon*, Çev. F. Akderin, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2015.
- Plin. nat. (=Plinius, *Naturalis Historia*)
Kullanılan metin ve çeviriler: *The Natural History*, Books 1-11, Çev. Henry T. Riley (1816-1878) ve John Bostock (1773-1846), 1855; Books 12-37, Çev. H. T. Riley (1816-1878) ve J. Bostock (1773-1846), 1855. (The Perseus Project)
- Plut. (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Parallel Lives by Plutarch*, with an English translation by B. Perrin, I. Cilt, London, 1914. (The Loeb Classical Library).
- Polyb. (=Polybius, *Historiai*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Histories*, with an English translation by W. R. Paton, London, 1923. (The Loeb Classical Library).

- Ptol. *geogr.* (=Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*)
Kullanılan metin ve çeviriler: *Claudii Ptolemaei Geographia* (lib. 1-3), Ed. K. Müller, Paris, 1883; *Claudii Ptolemaei Geographia* (lib. 4-8), Ed. C. F. A. Nobbe I-II, Leipzig, 1845.
- Sall. *Iug.* (=Sallustius, *Bellum Iuguratinum*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Jugurthine War*, with an English translation by J. C. Rolfe, London, New York, 1921. (The Loeb Classical Library).
- Sil. *pun.* (=Silius Italicus, *Punica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Punica*, with an English translation by J. D. Duff, London, New York, 1934. (The Loeb Classical Library).
- Skylaks *periplus* (=Skylaks, *Periplus Scylacis*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Geography Graeci Minores*, Ed. C. Müller, Paris, 1990.
- Sol. *Coll. Mem.* (=Gaius Iulius Solinus, *Collectanea Rerum Memorabilium*)
Kullanılan metin ve çeviri: *C. Iulii Solini Collectanea Rerum Memorabilium*, Ed. T. Mommsen, Berlin, 1958.
- Steph. Byz. *Ethnika* (=Stephanus Byzantius, *Ethnica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Ethnica*, Vol. I A: Alpha-Gamma, By M. Billerbeck, 2006.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London, New York 1917-1932. (The Loeb Classical Library)
- Suet. *Tib.* (=Suetonius, *Tiberius*)
Kullanılan metin ve çeviri: *On İki Caesar'ın Yaşamı*, Çev. G. Özaktürk-Ü. F. Telatar, Ankara, 2019.
- Tac. *ann.* (=Tacitus, *Annales*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Annals of Tacitus*, with an English translation by A. S. Kline, 2017.
- Theoc. *Idyl.* (=Theocritus, *Idyllia*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Greek Bucolic Poets*, with an English translation by J. M. Edmonds, Vol. 28, Cambridge, MA. Harvard Univserity Press, 1912. (The Loeb Classical Library)
- Thuk. (=Thukydides)

Kullanılan metin ve çeviri: *Peloponnesos Savaşları*, Çev. F. Akderin, Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019.

Var. R. (=Marcus Terentius Varro, *De Re Rustica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Ziraat İşleri*, Çev. A. D. Hanegelioglu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2021.

Vell. (=Velleius Paterculus, *Historia Romana*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Roman History*, with an English translation by F. Shipley, London, 1924. (The Loeb Classical Library)

Verg. Aen. (=Vergilius, *Aeneis*)
Kullanılan metin ve çeviri: Kullanılan metin ve çeviri: *Aeneas*, Çev. İ. Z. Eyüboğlu, Ankara, 1995.

Verg. Georg. (=Vergilius, *Georgica*)
Kullanılan metin ve çeviri: *Çiftçilik Sanatı*, Çev. Ç. Dürüşken, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

MODERN KAYNAKLAR

“The Phoenician Ritual”, *The Old Testament Student*, The University of Chicago Press, Vol. 4, No. 7, 1885, ss. 322-323.

Abbot, J., *Pyrrhus*, Harper & Brothers Publishers, New York & London, 1903.

Abdelhamid, S., “Phoenician shipwrecks of the 8th to the 6th century B.C.”, *On sea and ocean: new research on Phoenician seafaring*, Ed. R. K. Pedersen, Proceedings of the symposium held in Marburg, June 23-25, 2011 at Archäologisches Seminar, Philipps-Universität Marburg, Marburger Beiträge zur Archäologie, Bd 2. Eigenverlag des Archäologischen Seminars der Philipps-Universität, Marburg, 2015, ss. 1-9.

Abdel-Karem, O., “History of Dyes Used in Different Historical Periods of Egypt”, *Research Journal of Textile and Apparel*, 16/4, 2012, ss. 79-92.

Abousamra, G. ve Lemaire, A., “Astarte in Tyre According to New Iron Age Funerary Stelae”, *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, ss. 153-157.

Abulafia, D., *Büyük Deniz: Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*, Çev. G. Çağalı Güven, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Abun-Nasr, J. M., *A History of the Maghrib*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Ackerman, S., “The Mother of Eshmunazor, Priest of Astarte: A Study of her Cultic Role”, *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, ss. 158-178.

Adıgüzel G. ve Yılmaz Kolancı B., “Antikçağda Statünün Rengi: Mor”, *CEDRUS*, Vol. 5, 2017, ss. 261-285.

- Ahlström, G. W., “An archaeological picture of Iron Age religions in ancient Palestine”, *StOr*, Vol. 55, 1984, ss. 117-145.
- Akkuş Mutlu, S., “Kummuh Ülkesi’nin Asur Devleti Açısından Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 7, 2015, ss. 95-109.
- Aktüre, S., *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Akurgal, E., *The Art of Greece its Origins in the Mediterranean and Near East*, Crown Publishers Inc., New York, 1968.
- Akurgal, E., *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, Haşet Kitabevi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978.
- Akurgal, E., *Eski Çağda Ege ve İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1993.
- Akyol, S., *Phrygia Bölgesinde Ticaret*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2006.
- Alberti, M. E., “Murex Shells as Raw Material, The Purple-Dye Industry and Its By-Products, Interpreting the Archaeological Record”, *Kaskal*, Vol. 5, 2008, ss. 73-90.
- Albright, W. F., “New Light on the Early History of Phoenician Colonization”, *BASOR*, No. 83, 1941, ss. 14-22.
- Albright, W. F., “The Phoenician Inscriptions of the Tenth Century B. C. from Byblus”, *JAOS*, Vol. 67, No. 3, 1947, ss. 153-160.
- Albright, W. F., *Yahweh and the Gods of Canaan*, University of London, The Athlone Press, 1965, ss. 126-131.
- Albustanlıoğlu, T., “Erythrai (İldırı) Antik Kenti Taş Ocakları: Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 161, 2019, ss. 91-106.
- Alexiou, S., *Minos Uygarlığı*, Çev. E. T. Tulunay, İstanbul, 1991.
- Alparslan, M., “Hitit Devleti’nde Ticaret”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, 2013, ss. 75-83.
- Alpözen, T. O. ve diğerleri, *Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Ticari Amphoraları Eski Çağda Akdeniz Ticareti*, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Yayınları, Bodrum, 1995.
- Altawell, M. ve Squitieri, A., “Long-distance trade and economy before and during the age of empires”, *Revolutionizing a World*, UCL Press, ss. 160-178.
- Amadasi, M. G., *Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in Occidente*, Istituto di studi del Vicino Oriente Università, Rome, 1967.
- Ambrose, C. T., “The Conquest of Pus -a History of Bitumen, Creosote and Carbollic Acid”, *Journal of Infectious Diseases & Preventive Medicine*, Vol. 6, S. 2, 2018, ss. 1-8.
- Anaz, E., *Geç Hitit Beylikleri Döneminde Kilikia’daki Fenikelilerin Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

- Anaz, E., “Finike-Fenike Eşleşmesinin Kökenleri ve “Finike” İsminin Günümüze Ulaşması”, *History Studies*, Vol. 12, S. 5, 2020, ss. 2319-2346.
- Anderson, W., *A stratigraphic and ceramic analysis of the Late Bronze Age and Iron Age strata of Sounding Y at Sarepta*, Ph. D. dissertation, University of Pennsylvania, University Microfilms International, Ann Arbor and London, 1979.
- Anderson, W. P., *Sarepta I: the Late Bronze and Iron Age strata of area II*, Y, Beyrut, 1988.
- Anderson, W. P., “The Beginnings of Phoenician Pottery: Vessel Shape, Style, and Ceramic Technology in the Early Phases of the Phoenician Iron Age”, *BASOR*, No. 279, 1990, ss. 35-54.
- Arfaou, W. ve diğerleri, “Historical Spatio-Syntactical Analysis of the Phoenician-Punic settlement during the first millennium B.C.”, *Proceedings of the 13th Space Syntax Symposium*, 2021, ss. 1-37.
- Arıcı, S., “Phokaia’nın Akdeniz’deki Arkaik Dönem Kolonizasyon Faaliyetleri”, *Çağlar Boyunca Nehirler, Denizler ve Göller Prehistorya’dan Bizans Dönemi’ne*, Ed. O. Dumankaya, Doruk Yayınları, 2021, ss. 618-649.
- Arnott, R., “Resinated Wine Imported to Mycenae in Canaanite Jars”, *Minoans and Mycenaeans. Flavors of their Time*, Ed. Y. Tzedakis ve H. Martlew, Catalogue National Archaeological Museum (Athens), 1999, ss.156-158.
- Arslan, M., “Pontos’tan Karadeniz’e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *OLBA*, XIV, 2006, ss. 75-90.
- Aruz, J. ve de Lapérouse, Jean-François, “Nimrud Ivories”, *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, Edt. by Joan Aruz, Sarah B. Graff, and Yelena Rakic, Metropolitan Museum of Art, New York, 2014, ss. 141-151.
- Aslandoğlu, E., “Warwick Ball: Avrupa’daki Asya ve Batı’nın Şekillenışı, C. 1, Arabistan’dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa’nın Keşfi”, *Akademik Siyer Dergisi*, 1, Ocak 2020, ss. 174-178.
- Astin, A. E., “Saguntum and the Origins of the Second Punic War”, *Latomus*, C. 26, S. 3, 1967, ss. 577-596.
- Astour, M. C., “The Origin of the Terms “Canaan”, “Phoenician” and “Purple””, *JNES*, 24/4, 1965, ss. 346-350.
- Atasoy, S., *Amisos, Karadeniz Kıyısında Bir Kent*, Samsun, 1997.
- Atlan, S., *Roma Tarihi’nin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Attridge, H. W. ve Oden, R., *Philo of Byblos: the Phoenician History*, (CBQ Monographs), Washington, DC, 1981.
- Aubet, M. E., *The Phoenicians and The West: Politics, colonies and trade*, Çev. M. Turton, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

- Aubet, M. E., “Notes on the Economy of the Phoenician Settlements in Southern Spain”, *The Phoenicians in Spain: An Archaeological Review of the Eighth-Sixth Centuries B.C.E.*, Ed. M. R. Bierling ve S. Gitin, Winona Lake, 2002, ss. 79-97.
- Aubet, M. E., “The Iron Age Cemetery”, *BAAL*, NS 1: 9-62, 2004, ss. 449-466.
- Aubet, M. E., “The Phoenician Cemetery of Tyre”, *NEA*, Vol. 73, No. 2/3, 2010, ss. 144-155.
- Aubet, M. E. ve diğerleri, *The Phoenician Cemetery of Tyre-al Bass II: Archaeological Seasons 2002-2005*, *BAAL* NS 9, 2014.
- Avanzini, A. ve diğerleri, *The Phoenician Exhibition*, Mago Production, 2015.
- Avigad, N. ve Sass, B., *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem, 1997.
- Aydingün, Ş. G., “Ege Üstünlüğü Yarışı: Minos-Fenikeliler Dönemi (MÖ 3000’den MÖ 500’e kadar)”, *Ege Jeopolitiği*, C. 1, Ed. H. Çomak ve diğerleri, Nobel Yayın, 2020, ss. 29-36.
- Aytüre, S., “Anadolu’da Hellen Uygarlığı”, *Anadolu Uygarlıkları*, Ed. F. Sevinç Erbaş ve K. Doğancı, Paradigma Akademi Yayınları, 2023, ss. 289-320.
- Babelon, E., *Traite des monnaies grecques et romaines*, II, 2 cilt, Paris, 1907. (Published online by Cambridge University Press: 23 December 2013)
- Baccar, M. ve F. Souq, “Archaeological Sites of Sabratha and Leptis Magna”, *Reactive Monitoring Report January 18-28*, Centre du patrimoine mondial World Heritage Centre, 2007, ss. 3-27.
- Bachhuber, C., “Aegean Interest on the Uluburun Ship”, *AJA*, Vol. 110, No. 3, 2006, ss. 345-363.
- Bakels, C., “Plant remains from Sardinia, Italy, with notes on barley and grape”, *Vegetation History and Archaeobotany*, 2002, Vol. 11, No. 1/2, 2002, ss. 3-8.
- Baker, S., *Eski Roma / Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. E. Duru, Say Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015.
- Ballard, R. D. ve diğerleri., “Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel”, *AJA*, Vol. 106, No. 2, 2002, ss. 151-168.
- Barnett, R. D., “The Nimrud Ivories and the Art of the Phoenicians”, *Iraq*, Vol. 2, No. 2, 1935, ss. 179-210.
- Barnett, R. D. ve diğerleri, “A Phoenician Inscription from Eastern Cilicia”, *Iraq*, Vol. 10, No. 1, 1948, ss. 56-71.
- Barnett, R. D., “Phoenicia and ivory trade”, *Archaeology*, 9/2, 1956, ss. 87-97.
- Barnett, R. D., “Early Shipping in the Near East”, *Antiquity*, XXXII (128), 1958, ss. 220-230.

- Barnett, R. D. ve Falkner, M., *The Sculptures of Assur-nasir-apli II (883 B.C.), Tiglath-pileser III (745-728 B.C.), Esarhaddon (681-669 B.C.) from the Central and South-West Palaces at Nimrud*, The Trustees of the British Museum, London, 1962.
- Barnett, R. D., *A Catalogue of the Nimrud Ivories: With Other Examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum*, British Museum, London, 1975.
- Barnett, R., “Ancient Ivories in the Middle East”, *Qedem*, Vol. 14, 1982, ss. I-XV, 1-99.
- Barr, J., “Philo of Byblos and his “Phoenician History””, *Bulletin of the John Rylands Library*, No. 57, 1974, ss. 17-68.
- Bartoloni, P., “Commerce and Industry”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, 1988, ss. 92-95.
- Bartoloni, P., *La Necropoli Di Monte Sirai- I*, Collezione Di Studi Fenici, 41, Roma, 2000.
- Baskıcı, M. M., *Bizans Döneminde Anadolu*, İstanbul, 2009.
- Bass, G., “The Earliest Seafarers in the Mediterranean and The Neareast”, *A History of Seafaring Based on Underwater Archaeology*, Ed. G. F. Bass, London, 1972, ss. 11-36.
- Bass, G. F., “Cape Gelidonya and Bronze Age maritime trade”, Ed. H. Hoffner, *Occident and Orient: studies presedent to Cyrus*, AOAT, 22, Neukirchen-Vluyn, 1973, ss. 29-57.
- Bass, G. F., “A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign”, *AJA*, 90, 1986, ss. 269-296.
- Bass G. F. ve diğerleri, “The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 campaign”, *AJA*, 93, 1989, ss. 1-29.
- Bass, G. F., *Denizler Altında Arkeoloji, Su Altına Adanmış Bir Ömür: Anılar ve Keşifler*, Çev. F. Gülfidan, İstanbul, 2013.
- Batmaz, A., “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”, *Belleten*, S. 280, 2013, ss. 801-832.
- Batty, R. M., “A Tale of Two Tyrians”, *Classics Ireland*, Vol. 9, 2002, ss. 1-18.
- Baumgarten, A. J., *The Phoenician History of Philo of Byblos: a commentary*, Leiden, 1981.
- Bayburtluoğlu, C., “Erythrai (İldırı)da Bulunan Paralar”, *DTCFD*, 23/3-4, 1965, ss. 127-138.
- Bayburtluoğlu, C., *Lykia*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2004.
- Bayburtluoğlu, C., *Erythrai*, TTK, 2. Baskı, Ankara, 2015.
- Bayramov, K., “Levant Gemiciliği ve Persler”, *International Journal of Social Sciences*, Vol. 3, 2019, ss. 39-52.
- Baysoy, E., “Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 4, S. 8, 2015, ss. 13-21.

- Becking, B., "Mercenaries or Merchants? On the Role of Phoenicians at Elephantine in the Achaemenid Period", *Die Welt des Orients*, Bd. 47, H. 2, 2017, ss. 186-197.
- Bédoui, H. ve T. Oueslati, "Les incinérations votives humaines et animales du sanctuaire", *Le sanctuaire de Henchir El-Hami de Ba'al Hammon au Saturne africain*, 2007, ss. 450-468.
- Bellomo, M., "Polybius and the Outbreak of the First Punic War: A Constitutional Issue", *Studi Classici e Orientali*, C. 59, 2013, ss. 71-90.
- Ben Younes, H. ve A. Krandel-Ben Younes, "Punic identity in North Africa: the funerary world", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, ss. 148-168.
- Bénichou-Safar, H., "Sur l'incinération des enfants aux tophets de Carthage et de Sousse", *Revue de l'histoire des religions*, 205, 1988, ss. 57-68.
- Bénichou-Safar, H., *Le tophet de Salammbô à Carthage: essai de reconstitution*, Rome, 2004.
- Ben-Tor, D., *The scarab: A reflection of ancient Egypt*, Sabinsky Press Ltd, Tel Aviv, 1989.
- Ben-Tor, A., "A Decorated Jewellery Box from Hazor", *Tel Aviv*, 36, 2009, ss. 5-67.
- Ben-Yosef, E. ve diğerleri, "The beginning of Iron Age copper production in the southern Levant: new evidence from Khirbat al-Jariya, Faynan, Jordan", *Antiquity*, Vol. 84, 2010, ss. 724-746.
- Benz, F. L., *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Rome, 1972.
- Bergeron, M. E., "Death, gender, and sea shells in Carthage", *Pallas*, No. 86, The Gods of Small Things, 2011, ss. 169-189.
- Berk, F. M., "Eski Mezopotamya İnançlarının Yahudilik ve Hristiyanlık Üzerine Etkileri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 503-540.
- Berkaya, B., "Türkiye'de Sualtı Arkeolojisi ve Kaçakçılığın Önlenmesi", *DTCFD*, C. 36, S. 1-2, 1993, ss. 297-299.
- Berlin, A. ve S. Herbert, "Excavating Tel Kedesh", *Archaeology*, Vol. 65, No. 3, 2012, ss. 24-29.
- Bernardini, P., "Sardinia: the Chronology of the Phoenician and Punic Presence from the Ninth to Fifth Centuries B.C.", *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ed. C. Sagana, Leuven, 2008, ss. 537-96.
- Beyl, T., *Phoenicia: Identity, and Geopolitics in the Iron I-IIA Period: An Examination of the Textual, Archaeological, and Biblical Evidence*, A Dissertation, The School of Graduate Studies of the Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion, Ohio, 2013.
- Bierling, M. R., *The Phoenicians in Spain: An Archaeological Review of the Eighth-Sixth Centuries B.C.E*, Ed. S. Gitin, Eisenbrauns, Winona Lake, 2002.

- Bikai, P. M., *The Pottery of Tyre*, Warminster, 1978.
- Bikai, P. M., *The Phoenician Pottery of Cyprus*, Zavallis Press LTD, Nicosia, 1987.
- Bikai, P. M., "Cyprus and the Phoenicians", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 52, No. 4, From Ruins to Riches: CAARI on Cyprus, 1989, ss. 203-209.
- Bikai, P. M. ve diğerkleri, "Rich and Glorious Traders of the Levant", *Archaeology*, Vol. 43, No. 2, 1990, ss. 22-30.
- Bilgi, C., *Antik Kartaca Limanı*, Selçuk Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006.
- Boardman, J., *The Greek Overseas*, Penguin Books, Greece, 1964.
- Boardman, J., "The Greek World", *CAH*, Plates to Volume III, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, ss. 195-289.
- Boardman, J., "The Excavated History of al Mina", *Ancient Greeks West and East*, 1999, ss. 131-165.
- Boardman, J., "Aspects of 'Colonization'", *BASOR*, No. 322, 2001, ss. 33-42.
- Boatwright, M. B. ve diğerkleri, *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev. İ. Kısacık, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2022.
- Bonfante, G., "The Name of the Phoenicians", *Classical Philology*, Vol. XXXVI, No 1, 1941, ss. 1-20.
- Bonnefoy, Y., *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C. I. Türkçe Yay. Haz. L. Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.
- Bonnet, C., *Melqart: Cultes et mythes de l'Héraclès tyrien en Méditerranée*, Peeters Publishers, Leuven, 1988.
- Bonnet C. ve Xella P., "La Religion", *La Civilisation Phenicienne et Punique*, Ed. V. Krings, 1994, ss. 316-333.
- Bonnet, C., *Astarté: Données documentaires et perspectives historiques*, CNR Publishing, Rome, 1996.
- Booker, C. M., "The Codex Purpureus and Its Role as an Imago Regis in Late Antiquity", Ed. C. Deroux, *Studies in Latin Literature and Roman History*, Vol. 8, 1997, ss. 441-477.
- Boyes, P. J., "The King of the Sidonians": Phoenician Ideologies and the Myth of the Kingdom of Tyre-Sidon", *BASOR*, No. 365, February 2012, ss. 33-44.
- Bozkurt, N., "Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2022, ss. 153-179.
- Bradford, E., *Akdeniz, Bir Denizin Portresi*, Çev. A. Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

- Braudel, F., *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, cilt I, Çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1989.
- Braudel, F., *Akdeniz İnsanlar ve Miras*, Çev. A. Derman, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Braudel, F., *Bellek ve Akdeniz: Tarihöncesi ve Antikçağ*, 3. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.
- Braudel, F., *Akdeniz, Mekan, Tarih, İnsanlar ve Miras*, Metis Yayınları, İstanbul, 2018.
- Brea, L. B., *Ancient Peoples and Places, Sicily before the Greeks*, Thames and Hudson, London, 1966.
- Breasted, J. H., *Ancient Records of Egypt IV*, The University of Chicago Press, 1906.
- Bresson, A., “Ecology and Beyond: The Mediterranean Paradigm”, *Rethinking the Mediterranean*, Ed. W. V. Harris, Oxford University Press, New York, 2005, ss. 94-114.
- Brincat, J. M., *Maltese and Other Languages: A Linguistic History of Malta*, Midsea Books, Malta, 2011.
- Brogan, T. M. ve diğerleri, “The Purple Dye Industry of Eastern Crete”, *Kosmos: Jewellery Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, Ed. M. L. Nosch ve R. Laffineur, Liège, 2002, ss. 187-191.
- Bron, F., *Recherches sur les Inscriptions Pheniciennes de Karatepe* (Centre de Recherches d’Histoire et de Philologie II; Hautes Etudes Orientales 11) Paris, 1979.
- Brown, J. P., “The Lebanon and Phoenicia”, *Ancient Texts Illustrating their Physical Geography and Native Industries*, Beirut, 1969, ss. 140-208.
- Brown, S., “Perspectives on Phoenician Art”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 55, No. 1, 1992, ss. 6-24.
- Brown, P., *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2000.
- Bruin, F., “Royal Purple and the Dye Industries of the Mycenaeans and Phoenicians”, *American University of Beirut Festival Book*, 1966, ss. 295-308.
- Brunello, F., *The Art of Dyeing in the History of Mankind*, Çev. B. Hickey, Vicenza, 1973.
- Bülbül, Z. ve Filik, N., “Gemi Yapımında Kullanılan Ahşap Malzemelerde Oluşan Biyofilm ve Fouling”, *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 7(1), 2019, ss. 1-6.
- Bullitt, O. H., *Phoenicia and Carthage: a thousand years to oblivion*, Dorrance Publishing, Philadelphia, 1978.
- Bulut, H., “Pedasa Athena Kutsal Alanı: Fenike Kökenli Kemik Oymalar ve Yakın Doğu Bağlantıları Üzerine Bazı Görüşler”, *Phaselis Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2019, ss. 101-124.

- Bunnens, G., *L'expansion phenicienne en Mediterranee*, Brussels, 1979.
- Burrows, E., "Phoenician Inscription from Ur", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1927, ss. 791-794.
- Can, Ş., *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul, 1970.
- Carannante, A., "Purple Dye Industry Shell Waste Recycling in the Bronze Age Aegean? Stoves and Murex Shells at Minoan Monastiraki (Crete, Greece)", *Archaeomalacology Revisited: Non-dietary use of mol-luscs in archaeological settings*, Ed. C. Çakırlar, Proceedings of the Archaeomalacology Sessions at the 10th ICAZ Conference, Mexico City 2006, Oxford, 2011, ss. 9-18.
- Carpenter, R., "Phoenicians in the West", *AJA*, 62, No. 1, 1958, ss. 35-53.
- Casasola, D. B., "Fishing Tackle in Hispania: Reflections, Proposals and First Results", *Ancient Nets and Fishing Gear*, Ed. T. Bekker-Nielsen ve D. B. Casasola, Proceedings of the International Workshop on "Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A first Approach", Cadiz, November 15-17, 2007, Cadiz, 2010, ss. 83-138.
- Casson, L., *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Johns Hopkins Üniversitesi Yayını. 1995.
- Casson, L., *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, Çev. G. Ergin, Homer Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cawkwell, G. L., "Early Colonization", *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 42, No.2, 1992. ss. 289-303.
- Celestino, S. ve C. Lopez-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, Oxford, 2016.
- Chéhab, M., "Chronique", *BMB*, 6, 1942-1943, ss. 81-87.
- Chester Starr, G., *Antik Çağda Deniz Gücü*, Çev. G. Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Christian, M. A., "Phoenician Maritime Religion: Sailors, Goddess Worship, and the Grotta Regina", *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, ss. 179-205.
- Church, A. J., *The Story of Nations, Carthage*, New York, 1886.
- Church, A. J., *The Private and Public Lies*, Brill, 2010.
- Church A. J. ve Gilman, A., *Kartaca Bir Afrika İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. E. Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2021.
- Cifola, B., "Ashurnasirpal II's 9th Campaign: Seizing the Grain Bowl of the Phoenician Cities", *Archiv für Orientforschung*, Bd. 44/45, 1997/1998, ss. 156-158.
- Cintas, P., *Sanctuaire Pre-Carthaginois Sur La Greve de Salamambo Revue Tunisienne*, Tunisian: Publie Par L'Institut De Carthage, 1948.
- Clifford, R. J., "Phoenician Religion", *BASOR*, No. 279, 1990, ss. 55-64.

- Cline, E. H. ve M. W. Graham, *Antikçağ İmparatorlukları*, Çev. E. Duru, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- Cody, A., “The Phoenician Ecstatic in Wenamūn: A Professional Oracular Medium”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 65, 1979, ss. 99-106.
- Collins, T., “The Kilamuwa Inscription- a Phoenician Poem”, *Die Welt des Orients*, 1971, Bd. 6, H. 2, 1971, ss. 183-188.
- Cook, E. M., “On the Linguistic Dating of the Phoenician Ahiram Inscription (KAI 1)”, *JNES*, Vol. 53, No. 1, 1994, ss. 33- 36.
- Cook, J. M., “Greece Archaeology in Western Asia”, *Archaeological Reports*, 6, 1960, ss. 27-57.
- Cook, J. M., “Greek Settlement in the Eastern Aegean and Asia Minor”, *CAH*, Eighth Printing, Volume II, Part 2, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss. 773-804.
- Costello, J. C., “Ancient Shipwrecks and New Insights”, *Classics Ireland*, Vol. 23-24 (2016-2017), ss. 130-145.
- Coulmas, F., *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*, Blackwell Publishing, Oxford, 1999.
- Covey-Crump, W. W., “The Situation of Tarshish”, *The Journal of Theological Studies*, Vol. 17, No. 67, 1916, ss. 280-290.
- Crawford, V. E. ve diğerleri, *Assyrian Reliefs and Ivories in the Metropolitan Museum of Art*, Metropolitan Museum of Art, 1980.
- Cross, F. M., “An Interpretation of the Nora Stone”, *BASOR*, No. 208, 1972, ss. 13-19.
- Cross, F. M., “Two Offering Dishes with Phoenician Inscriptions from the Sanctuary of ‘Arad”, *BASOR*, No. 235, 1979, ss. 75-78.
- Cross, F. M., “The Oldest Phoenician Inscription from Sardinia: The Fragmentary Stele from Nora”, “Working with No Data”, *Semitic and Egyptian Studies Presented to Thomas O. Lambdin*, Ed. D. M. Golomb, 1987, ss. 67-72.
- Crowfoot, J. W. ve Crowfoot, G. M., *Samaria- Sebaste II: Early Ivories from Samaria*, London, 1938.
- Crowfoot, J. W. ve diğerleri, *Early Ivories from Samaria*, Palestine Exploration Fund, London, 1938.
- Culican, W., “Phoenician Remains from Gibraltar”, *Australian Journal of Biblical Archaeology*, 2/1, 1968, ss. 110-145.
- Culican, W., “The iconography of some Phoenician seals and seal impressions”, *Australian Journal of Biblical Archaeology*, No. 1, 1968, ss. 50-103.
- Culican, W., “Phoenician Demons”, *JNES*, Vol. 35, No. 1, 1976, ss. 21- 24.

- Culican, W., “The repertoire of Phoenician pottery”, *Westen Madrider Beitrage*, 8, Ed. H. G. Phonisfer, Niemeyer, Mainz, 1982, ss. 45-82.
- Culican, W., “Phoenicia and Phoenician Colonization”, *CAH Part II-The Eastern Mediterranean and the Black Sea*, Ed. J. Boardman ve diğerleri, Cambridge University Press, 1992, ss. 461-546.
- Çakırlar C. ve Becks, R., “Murex Dye Production at Troia, Assesment of Archaeomalacological Data from Old and New Excavation”, *Studia Troica*, Band 18, 2009, ss. 87-103.
- Çekilmez, M., *Tralleis Güney Nekropolü Terrakotta Figürinleri*, Adnan Menderes Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın, 2014.
- Çevik, N., *Lykia Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2015.
- Çıvgın, İ., “Avrupa ve Doğu Akdeniz’de Tarihöncesi Kolonileşmeler ve Kültürel Değişme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, 2012, ss. 126-148.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- D’Andria, F., “Magna Graecia Arkeolojisi (Güney İtalya)”, *Lycus Dergisi*, S. 4, Aralık 2021, ss. 193-227.
- Daly, G., *Cannae: The Experience of Battle in the Second Punic War*, Taylor & Francis Group, London, 2002.
- De Angelis, F., *Megara Hyblaia and Selinous: Two Greek City-States in Archaic Sicily*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Del Castillo, A., “Tarsis en la Estela de Nora: ¿Un topónimo de occidente?”, *Sefarad*, 63, 2003, ss. 3-32.
- Del Castillo, A., *The Maltese Cross: A Strategic History of Malta*, Greenwood Publishing Group, 2006.
- Delcor, M., “Réflexions sur l’inscription phénicienne de Nora en Sardaigne”, *Syria*, 45, 1968, ss. 323-352.
- Demircioğlu, H., *Roma Tarihi I. Cilt Cumhuriyet*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Devecchi, E., “El-Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi”, *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 159-165.
- Develi, Ö., *Antik Çağda Kuşatmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- Dietler, M. ve Lopes-Ruiz, C. (Ed.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia, Phoenician, Greek and Indigenous Relations*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 2009.
- Dixon, H. M., *Phoenician Mortuary Practice in the Iron Age I-III (ca. 1200 - ca. 300 BCE) Levantine “Homeland”*, Michigan Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

- Doak, B. R., *Phoenician Aniconism in its Mediterranean and Ancient Near Eastern Contexts*, Ed. B. B. Schmidt, SBL Press, Atlanta, Georgia, 2015.
- Docter, R. F. ve diğerleri, “Interdisciplinary Research on Urns from Carthaginian Tophet and their Contents”, *Palaeohistoria*, 43-44, 2003, ss. 417-433.
- Doğan, İ. B., *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.
- Doğancı, K., “Eskiçağda Kios (=Gemlik) ve Çevresi”, *Bursa’da Yaşam*, Olay Basın Yayın, Mayıs-2018, ss. 36-40.
- Doğancı, K., “Eski Roma Dininde Mezopotamya Kökenli Unsurlar”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 609-640.
- Dothan, M., “A Phoenician Inscription from 'Akko'”, *Israel Exploration Journal*, Vol. 35, No. 2/3, 1985, ss. 81-94.
- Doumet, C., “Les tombes IV et V de Rachidieh”, *AHA*, 1, 1982, ss. 89-136.
- Drews, R., “The Earliest Greek Settlements on the Black Sea”, *JHS*, 96, 1976, ss.18-31.
- Drews, R., “Phoenicians, Carthage and the Spartan Eunomia”, *The American Journal of Philology*, Vol. 100, No. 1, 1979, ss. 45-58.
- Droysen, J. G., *Büyük İskender Tarihi*, Çev. B. S. Baykal, Panama Yayınları, Ankara, 2020.
- Du Plat Taylor, J., “Motya: A Phoenician Trading Settlement in Sicily”, *Archaeology*, Vol. 17, No. 2, 1964, ss. 91-100.
- Dudley Buxton, L. H., “The Ethnology of Malta and Gozo”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 52, 1922, ss. 164-211.
- Dunand M. ve Saliby, N., *Le temple d’Amrith dans la pérée d’Aradus*, Collection Bibliothèque Archéologique et Historique, CXXI, Paul Geuthner, Paris, 1985.
- Dupont-Sommer, A., “Nouvelle lecture d’une inscription phénicienne archaïque de Nora, en Sardaigne (CIS I, 144)”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des inscriptions et belles-lettres*, 92, 1948. ss. 12-22.
- Durgun, H., “XIX. Yüzyılda Finike’nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.12, S.2, 2017, ss. 35-63.
- Dusinberre, E. R. M., *Gordion Seals and Sealings Individuals and Society*, UPenn Museum of Archaeology, 2005.
- Duymuş Florioti, H. H., “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış”, *Journal of History School*, 6/XV, 2002, ss. 23-42.
- Duymuş Florioti, H. H. ve Demirci, G., “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma”, *TAD*, C. 32, S. 54, 2013, ss. 26-40.

- Echevarria Sanchez, A. ve J. C. Vera Rodriguez. “Los inicios de la viticultura en la Peninsula Iberica a partir de las huellas de cultivo”, *Historia y arqueología en la cultura del vino*, Ed. R. F. Verde, 2015, ss. 57-68.
- Edwards, R. B., *Kadmos the Phoenician*, A. M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1979.
- Efe, R. ve diğerleri, *Dünyada, Türkiye’de, Edremit Körfezi Çevresinde Zeytin ve Zeytinyağı*, Edremit Belediyesi Kültür Yayınları No: 7, Balıkesir, 2013.
- Ehsani, A. ve Sivrikaya, O., “Okyanus ve Deniz Altı Madenciliğinin Kısa Tarihçesi”, *Karaelmas Fen ve Mühendislik Dergisi*, 8/1, 2018, ss. 396-402.
- Ekin, Ç., “Deniz Kavimleri Göçü’nden Sonra Eski Yakındoğu’da Meydana Gelen Etnik Ve Siyasi Değişimler”, *Genç Akademisyenlerin Gözünden Sosyal Bilimler*, Ed. F. Özçelik ve diğerleri, Nida Akademi, 2019, ss. 39-60.
- Elat, M., *Economic Relations in the Lands of the Bible c. 1000-539 B.C.*, Jerusalem, 1977.
- Elayi, J., “Studies in Phoenician Geography during the Persian Period”, *JNES*, Vol. 41, No. 2, 1982, ss. 83-110.
- Elayi, J., “An Updated Chronology of the Reigns of Phoenician Kings during the Persian Period (539-333 BCE)”, *Transeuphratène* 32, 2006, ss. 11-43.
- Elayi, J., “Gerashtart, King of the Phoenician City of Arwad in the 4th century BC”, *The Numismatic Chronicle (1966-)*, Vol. 167, 2007, ss. 99-104.
- Elayi, J. ve Elayi, A. G., *The Coinage of the Phoenician City of Tyre in the Persian Period*, Leuven, 2009.
- Elayi, J. ve Elayi, A. G., “A Series of Coins from Byblos with the Name of the City (4th Cent. BC)”, *The Numismatic Chronicle (1966-)*, Vol. 170, 2010, ss. 3-8.
- Elayi, A. G. ve diğerleri, “Fluctuations in the Composition of the Silver Coinage of Byblos (Fifth-Fourth Century BC)”, *American Journal of Numismatics (1989-)*, Vol. 24, 2012, ss. 1-10.
- Elayi J. ve Elayi, A. G., *A Monetary and Political History of the Phoenician City of Byblos in the Fifth and Fourth Century B.C.E*, Eisenbrauns, Indiana, 2014.
- Elayi, J., *The History of Phoenicia*, Atlanta, Lockwood Press, 2018.
- Emir, O., “M.Ö. VI. Yüzyılda Samsun ve Çevresinde Kolonizasyon Faaliyetleri”, *Uluslararası Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)*, Samsun, 2011, ss. 1-10.
- Emir, O., *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, 2011.
- Eph’al, I., “Syria-Palestine Under Achaemenid Rume”, *CAH, Vol IV; Persia, Greece and the Western Mediterranean*, Ed. J. Boardman ve diğerleri, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 139-164.
- Er, Y., *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınevi, 2004.

- Ercolani, A. ve Xella, P. (Ed.), *Encyclopaedic Dictionary of Phoenician Culture I*, Peeters Publishing, Leuven-Paris-Bristol, 2018.
- Erdem, A. Ü., *Geç Tunç Çağ'da Doğu Akdeniz Ticaret Yolları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2002.
- Erskine, A., "Encountering Carthage: Mid-Republican Rome and Mediterranean Culture", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Supplement, No. 120, Creating Ethnicities & Identities in the Roman World, 2013, ss. 113-129.
- Erten, E., "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden Cam Pendant", *OLBA*, S. XV, 2007, ss. 1-12.
- Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1958.
- Eskiyörük, D., "Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies 4/Special issue 1*, 2016, ss. 228-243.
- Evans, A. J., *Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script*, London, 1895.
- Fantar, M. H., "Stèles épigraphes du Tophet de Sousse", *Revue des Études Phéniciens-Puniques et des Antiquités Libyques*, S. 9, 1995, ss. 25-48.
- Faulkner, N., *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, Çev. Ç. Sümer, 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.
- Fear, A. T., "Review: Phoenician Settlements", *Mountains of Silver and Rivers of Gold. The Phoenicians in Iberia by A. Neville*, *The Classical Review*, New Series, Vol. 59, No. 1, 2009, ss. 177-179.
- Ferjaoui, A., *Le sanctuaire de Henchir el-Hami: de Ba'al Hammon au Saturne africain*, Institut national du patrimoine, Tunis, 2007.
- Ferron, J., "La pierre inscrite de Nora", *Rivista degli studi orientali*, S. 41, 1966, ss. 281-288.
- Février, J.-G., "L'inscription archaïque de Nora", *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, S. 44, 1950, ss. 123-126.
- Fields, N., *Carthaginian Warrior 264-146 BC*, Osprey Publishing, UK, 2010.
- Finkelstein, I. Ve Singer-Avitz, L., "The Pottery of Khirbet En-Nahas: A Rejoinder", *Palestine Exploration Quarterly*, 141, 3, 2009, ss. 207-218.
- Finkelstein, I. ve diğerleri, "Phoenician "Torpedo" Amphoras and Egypt: Standardization of Volume Based On Linear Dimensions", *Egypt and the Levant*, Vol. 21, 2011, ss. 249-259.
- Finkelstein, I., *The Forgotten Kingdom the Archaeology and History of Northern Israel*, The Society of Biblical Literature, Atlanta, 2013.
- Fisher, L. R. ve Brent Knutson, F., "An Enthronement Ritual at Ugarit", *JNES*, 28, 1969, ss. 157-167.
- Fitzmyer, J. A., "The Phoenician Inscription from Pyrgi", *JAOS*, Vol. 86, No. 3, 1966, ss. 285-297.

- Fletcher, R., "A Database of Imports in the Central Mediterranean: A Description and some Methodological Considerations", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 18, 2005, ss. 1-30.
- Fletcher, R., "Fragments of Levantine Iron Age Pottery in Chalcidice", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 21, 2008, ss. 3-7.
- Foster, K. P., "Animal Hybrids, Masks, Masques in Aegean Ritual", Ed. E. Alram-Stern ve diğerleri, *Metaphysis, Ritual, Myth, Symbolism in the Aegean Bronze Age*, Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolian Departement, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014, *Aegaeum* 39, Leuven&Liege, 2016, ss. 69-76.
- Foucher, L., *Hadrumetum*, Paris, 1964.
- Frangié-Joly, D., "Perfumes, Aromatics, and Purple Dye: Phoenician Trade and Production in the Greco Roman Period", *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies*, Vol. 4, No. 1, 2016, ss. 36-56.
- Frankestein, S. M., *The Impact of Phoenician and Greek Expansion on the Early Iron Age Societies of Southern Iberia and Southwestern Germany*, Institute of Archaeology, PhD Thesis, University of London, 1977.
- Frankestein, S., "The Phoenicians in the far west: a function of Neo-Assyrian imperialism", *Power and Propoganda*, 1979, ss. 263-294.
- Frazer, J. G., *The Golden Bough: Adonis, Attis Osiris, Studies in the History of Oriental Religion*, Macmillan and Co. Limited, London, 1951.
- Freeman, C., *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev. S. K. Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Freestone, I. ve diğerleri, "Isotopic Composition of Glass from the Levant and South-eastern Mediterranean Region", *Studies in Archaeological Sciences: Isotopes in Vitreous Materials*, Ed. P. Degryse ve diğerleri, Leuven University Press, 2009, ss. 31-52.
- French, E., "Canaanite Jars", *Minoan. and Mycenaean. Flavors of their Time, Catalogue National Archaeological Museum*, Athens, 1999, ss. 157-158.
- Freud, L., "A Note on Sixth-Century BCE Phoenician Chalice-Shaped Vessels from Judah", *Israel Exploration Journal*, Vol. 66, No. 2, 2016, ss. 177-187.
- Frey-Kupper, S., "Coins and their use in the Punic Mediterranean: case studies from Carthage to Italy from the fourth to the first century bce ", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, ss. 76-110.
- Frost, H., "Ancient Harbours and anchorages in the eastern Mediterranean", *Underwater Archaeology: a nascent discipline*, Paris, 1972, ss. 95-114.
- Gardiner, A. H., *Late Egyptian Miscellanies (Bibliotheca Aegyptiaca VII)*, Brüksel, 1937.

- Garfinkel, Y., “MLŞ HKRSYM in Phoenician Inscriptions from Cyprus, the QRSY in Arad, HKRSYM in Egypt, and BNY QYRS in the Bible”, *JNES*, Vol. 47, No. 1, 1988, ss. 27-34.
- Garthwaite, G. R., *İran Tarihi*, Çev. F. Aytuna, İnkılap Yayınevi, Ankara, 2012.
- Gasco, C. A. ve Vives Ferrandiz-Sanchez J., “More than neighbours: Punic-Iberian connections in southeast Iberia”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, ss. 243-257.
- Gascón, E. M. ve diğerleri, “Central Mediterranean Phoenician pottery imports in the Northeastern Iberian Peninsula”, *J. Archaeol. Sci. Rep.*, 3, 2015, ss. 237-246.
- Gates, C., *Ancient Cities, Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, Second Edition, Routledge, London&New York, 2021.
- Gilboa, A., “The Dynamics of Phoenician Bichrome Pottery: A View from Tel Dor”, *BASOR*, No. 316, 1999, ss. 1-22.
- Gilboa, A., “Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast: A Reconciliation: An Interpretation of Šikila (SKL) Material Culture”, *BASOR*, No. 337, 2005, ss. 47-78.
- Gilboa, A. ve diğerleri, “On the Origin of Iron Age Phoenician Ceramics at Kommos, Crete: Regional and Diachronic Perspectives across the Bronze Age to Iron Age Transition”, *BASOR*, No. 374, 2015, ss. 75-102.
- Gilboa, A., “Dor and Egypt in the Early Iron Age: an Archaeological Perspective of (Part of) the Wenamun Report”, *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant*, Vol. 25, 2015, ss. 247-274.
- Gillis, C., “The Color Purple”, *Tankemönster En festskrift till Eva Rystedt*, Ed. F. Faegersten ve diğerleri, 2010, ss. 84-91.
- Giner, C. A., “Purple and Aristocracy: Colour, Blood and Luxury as Social Identifiers in Antiquity”, *Luxury and Dress: Political Power and Appearance in the Roman Empire and Its Provinces*, Ed. C. A. Giner ve diğerleri, García València, 2013, ss. 75-98.
- Girgin, G., *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006.
- Giumlia-Mair, A., “Phoenician Metalwork: Composition and Techniques”, *Phoenician Bronzes in Mediterranean*, Ed. J. J. Avila, Real Academia De La Historia Madrid, 2015, ss. 481-515.
- Gjerstad, E., “Decorated Metal Bowls from Cyprus”, *OA*, 4, 1946, ss. 1-18.
- Gjerstad, E., “The Phoenician Colonization and Expansion in Cyprus”, *Report of the Department of Antiquities*, Cyprus, 1979, ss. 230-254.
- Goldsworthy, A., *The Fall of Carthage*, Cassell and Co., London, 2003.

- Goldsworthy, A., *Pax Romana*, Yale University Press, 2016.
- Gomez Bellard, C., “Death Among the Punics”, *The Punic Mediterranean; Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. N. C. Vella ve J. C. Quinn, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- González de Canales F. ve diğerleri, “The Pre-colonial Phoenician emporium of Huelva ca 900-770 BC”, *Bulletin Antieke Beschaving*, S. 81, 2006, ss. 13-29.
- González De Canales Cerisola, F., “Tarshish-Tartessos, the Emporium Reached by Kolaos of Samos”, *CIPOA*, 2, Paris, 2014, ss. 559-576.
- Gordon, C. H., “Phoenician Inscriptions from Karatepe”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 39, No. 1, 1948, ss. 41-50.
- Gordon, C. H., “Virgil and the Near East”, *Ugaritica*, VI (supra n. 27), 1968.
- Gozalbez Cravioto, E., “La Ciudad De Rusadir (Melilla) En La Antigüedad”, *Cuadernos Del Archivo General De Ceuta*, No. 21, 2017, ss. 9-28.
- Gökçe, B., “Urartu’da Libasyon Üzerine Bazı Düşünceler”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 157, 2018, ss. 55-62.
- Gökçe, B. ve P. Pınarcık, “Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi Dini Yapısı Üzerine Gözlemler”, *CEDRUS*, VIII, 2020, ss. 147-176.
- Gökçek, L. G., “Yeni Asur Devletinin Marqasi Örgütlenmesi”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 371-382.
- Gözlü, A., “Kibro-Minoan Yazısı ve Kıbrıs’ın Tarihi Çağlara Geçışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2012, S. 31, ss. 323-332.
- Gözlü, A., “Antik Yunan (Hellen)’da Koloniler ve Bunların Nitelikleri”, *Cyprus International University Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 81, 2015/1, ss. 179-190.
- Grace, V. R., “The Canaanite Jar”, *The Aegean and the Near East*, Ed. S. S. Weinberg, Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth Birthday (New York), 1956, ss. 80-109.
- Graham, A. J., *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester, 1964.
- Graham, A. J., “Patterns in Early Greek Colonisation”, *JHS*, 91, 1971, ss. 35-47.
- Graham, A. J., *Collected Papers on Greek Colonization*, Brill, Leiden, 2001.
- Graves, R., *Greek Myths*, Penguin Books, London, 1955.
- Grayson, A. K., *Assyrian Royal Inscriptions* (2 cilt), Wiesbaden, 1972/1976.
- Grayson, A. K., “Assyria: Tiglath-Pileser III to Sargon II (744-705 BC)”, *CAH*, 3/2, 1991, ss. 71-102.

- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC)* (RIMA 2) Toronto, 1991.
- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC, Volume I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 2002.
- Green, J., “Maritime Archaeology”, *Encyclopedia of Archaeology* 2, Ed. D. M. Pearsall ve P. P. A. Funari, New York, 2008, ss. 1599-1605.
- Greenfield, J. C., “A Group of Phoenician City Seals”, *Israel Exploration Journal*, Vol. 35, No. 2/3, 1985, ss. 129-134.
- Gsell, S., *Histoire Ancienne de l’Afriquedu Nord, L’Etat Carthaginois*, Paris, Tome II, 1920.
- Gubel, E., “‘Syro-Cypriote’ Cubical Stamp: The Phoenician Connection”, *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C.*, Ed. E. Lipiński, Studia Phoenicia V, Leuven, 1987, ss. 195-224.
- Guzzo, M. G. A. ve Lopez, J. A. Z., “The Epigraphy of the Tophet”, Ed. P. Xella, *Tophet in the Ancient Mediterranean-Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 29-39, Verona, 2012-2013, ss. 159-192.
- Guzzo, M. G. A., *Kartaca*, Çev. I. Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.
- Güler, T., *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006.
- Gültekin, A. H., “Endüstriyel Gelişme Tarihinde Mineral Kaynakları”, *Jeoloji Mühendisliği*, 1995, ss. 75-79.
- Günaltay, Ş., *Yakın Şark III-Suriye ve Filistin*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987.
- Gündüz Önal, A., “Batı Antalya’da Tarihî Yapılardan Kaynaklanan Yer Adları Üzerine”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S.15, 2018, ss. 139-150.
- Güneş, A., “Kil Tabletlerden Elektronik Tabletlere: İletişim Araçlarının Tarihsel Gelişim Süreci”, *E-Journal of New World Sciences Academy*, 2013, ss. 277-300.
- Güney, A., *Anadolu’da Başlangıcından MÖ I. Binin Sonuna Kadar Hayvan Biçimli Damga Mühürler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, Ankara.
- Günther, L.-M., “Hamilcar”, *Brill’s New Pauly Encyclopaedia of the Ancient World*, Ed. H. Cancik ve Helmuth Schneider, C. 5, Brill Publishing, Leiden, 2002, ss. 1122-1124.
- Güveloğlu, A., *Antik Çağ’da Beslenme ve Damak Tadı*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- Güveloğlu, A., *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.
- Gwyn, A., “The Character of Greek Colonisation”, *JHS*, 38, 1918, ss. 88-123.
- Gzella, H., “People and Languages of the Levant During the Bronze and Iron Ages”, *The Archaeology of the Levant c. 8000-322 BCE*, Ed. M. L. Steiner ve A. E. Killbrew, Oxford University Press, Oxford, 2014, ss. 24-34.

- Haegemans, K., "Elissa, the first Queen of Carthage, through Timaeus' Eyes", *Ancient Society*, Vol. 30, 2000, ss. 277-291.
- Haevernick, T. E., "Doppelköpfchen," *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* XVII 7/8, 1968, ss. 647-653.
- Haggi, A., "Phoenician Atlit and its newly-Excavated Harbour: a Reassessment", *Tel Aviv*, 33/1, 2006, ss. 43-60.
- Haggi, A., "Report on Underwater Excavation at the Phoenician Harbour, Atlit, Israel", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 39/2, 2010, ss. 278-285.
- Haldane, C., "Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age", *World Archaeology*, S. 24, 1993, ss. 348-360.
- Hall, A. N., *Scipio Africanus in Spain the Key to the Second Punic War*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eastern Michigan University, 2003.
- Hall, I. H., "More Phoenician Inscriptions in New York", *Hebraica*, Vol. 2, No. 1, 1985, ss. 7-8.
- Hall, I. H., "More Phoenician Inscriptions in New York", *Hebraica*, Vol. 2, No. 4, 1886, ss. 240-243.
- Halpern B. ve הלפרן ברוך, "Annotations to Royal Phoenician Inscriptions From Persian Sidon, Zincirli (Kilamuw A), Karatepe (Azıttawadda) and Pyrgi - הארות על כתובות פיניקיות מצידון - (מן התקופה הפרסית), מזינג'ירלי (כלמו), מקאראטפה (אזתוד) ומפירגי", *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 2016, ss. 18-27.
- Hamza, L., *Antik Çağda Doğu Akdeniz'de Deniz Ticareti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Hansen, M. H., *Polis-An Introduction To The Ancient Greek City-State*, Oxford, 2006.
- Harden, D. B., "The Topography of Punic Carthage", *Greece & Rome*, 9 /25, 1939, ss. 1-12.
- Harden, D. B., *The Phoenicians*, London, 1962.
- Harper, R. F., *Assyrian and Babylonian Letters*, The University of Chicago Press, 1911.
- Harris, W., *Levant*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005.
- Harris, Z. S., *A Grammar of the Phoenician Language*, University of Pennsylvania, American Oriental Series, Vol. 8, New Haven, Connecticut, 1936.
- Hauben, H., "A Phoenician King in the Service of the Ptolemies", *Ancient Society*, Vol. 34, 2004, ss. 27-44.
- Healey, J. P., "The Kition Tariffs and the Phoenician Cursive Series", *BASOR*, No. 216, 1974, ss. 53-60.
- Heing, B., *Phoenician Trade Routes*, Cavendish Square Publishing, New York, 2018.

- Helm, P., *'Greeks' in the Neo-Assyrian Levant and 'Assyria' in Early Greek Writers*, University of Pennsylvania, 1980.
- Herm, G., *Phoenicians, The Purple Empire of the Ancient World*, Çev. C. Hillier, William Morrow Company, New York, 1975.
- Herrmann G. ve diğerleri, *Ivories from the North West Palace (1845-1992)*, IN 6, British Institute for the Study of Iraq, London, 2008.
- Herrmann G. ve Laidlaw S., "Assyrian Nimrud and the Phoenicians", *Archaeology International*, S. 16, 2013, ss. 84-95.
- Higgins, R., *Minoan and Mycenaean Art*, London, 2005.
- Higuera A. ve Castellano M., "The Phoenicians and the Ocean: trade and worship at La Caleta, Cadiz, Spain", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 47/1, 2018, ss. 81-102.
- Hill, G. F., *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Phoenicia*, London, 1910.
- Hodos, T., *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, Routledge, Abingdon, 2006.
- Hodos, T., "A Phoenician past and present", *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*, S. 13, 2011, ss. 23-45.
- Holloway, R. R., *The Archaeology of Ancient Sicily*, Taylor & Francis e-Library, 2004.
- Holst, S., *Phoenician Secrets*, Santorini Books, California, 2011.
- Honeyman, A. M., "The Phoenician Inscriptions of the Cyprus Museum", *Iraq*, Vol. 6, No. 2, 1939, ss. 104-108.
- Hood, S., *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. 1, British School of Archaeology at Athens, London, 1981.
- Hope, T., *Costume Of The Ancients*, William Miller Albemarle-Street, London, 1809.
- Hopkins, C., "Astrological Interpretations of Some Phoenician Bowls", *JNES*, Vol. 24, No. 1/2, 1965, ss. 28-36.
- Hornung, E., *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Horunlu, T., "Yeni Asur Dönemi Devlet Politikalarında Din Faktörü", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 383-400.
- Hoyos, D., *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean, 247-183 BC*, Taylor & Francis Group, London, 2003.
- Hoyos, D., *The Carthaginians*, Taylor & Francis Group, New York, 2010.
- Hoyos, D., *Mastering the West Rome and Carthage at War*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

- Hoyos, D., *Carthage: a Biography*, Routledge, London&New York, 2021.
- Humphrey J. H. ve Griffiths Pedley J., “Roman Carthage”, *Scientific American*, C. 238, S. 1, 1978, ss. 111-120.
- Hunt, P., “The Locus of Carthage: Compounding Geographical Logic”, *The African Archaeological Review*, C. 36, S. 2, 2009, ss. 137-154.
- Hunt, P., *Hannibal Roma’nın Büyük Düşmanı*, Çev. S. Özgüler, Kronik Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2019.
- Hurst, H. ve L. E. Stager, “A Metropolitan Landscape: The Late Punic Port of Carthage”, *World Archaeology*, Vol. 9, No. 3, 1978, ss. 334-346.
- Icard, F., “Découverte de l’area de la sanctuaire de Tanit à Carthage”, *Revue Tunisienne*, 1922, ss. 195-205.
- Isserlin B. S. J. ve du Plat Taylor Joan, *Motya: a Phoenician and Carthaginian city of Sicily I*, Leiden, 1974.
- Iwry, S., “New Evidence for Belomancy in Ancient Palestine and Phoenicia”, *JNES*, 81/1, 1961, ss. 27-34.
- İplikçioğlu, B., *Eskiçağ Tarihinin Anahatları*, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul, 1994.
- İplikçioğlu, B., *Eski Batı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1997.
- İplikçioğlu, B., *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.
- Jastrow, Jr. M., “A Phoenician Seal”, *Hebraica*, Vol. 7, No. 4, 1891, ss. 257-267.
- Jenkins, G., “Coins of Punic Sicily, Part I”, *SNR*, 50, 1971, ss. 25-78, plate 1-24.
- Jenkins, G., “Coins of Punic Sicily, Part III, Carthage Series 2-4”, *SNR*, 56, 1977, ss. 5-65, plate 1-22.
- Jenkins, G., “Coins of Punic Sicily, Part IV, Carthage Series 5-6”, *SNR*, 57, 1978, ss. 23-41, plates 1-24.
- Jensen, L. B., “Royal Purple of Tyre”, *JNES*, 22/2, 1963, ss. 104-118.
- Jigoulov, V. S., *The Social History of Achaemenid Phoenicia: Being a Phoenician, Negotiating Empires*, Equinox, London, 2010.
- Jigoulov, V. S., *The Social History of Achaemenid Phoenicia*, Routledge, New York, 2014.
- Jigoulov, V. S., *The Phoenicians Lost Civilizations*, Reaktion Boks, London, 2021.
- Jimenez, A., “Punic after Punic Times, The Case of the so-called ‘Libyphoenician’ coins of the southern Iberia”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, ss. 219-242.

- Joffe, A. H., “The Rise of Secondary States in the Iron Age Levant”, *JESHO*, Vol. 45, No. 4, Excavating the Relations between Archaeology and History in the Study of Pre- Modern Asia [Part 1], 2002, ss. 425-467.
- Johananoff M., ve Tal, O., “The Coinages of Phoenicia in the Persian Period in Light of Contemporaneous Neighboring Minting Practices”, *Transformations And Crisis in the Mediterranean “Identity” and Interculturality in the Levant And Phoenician West During the 5th-2nd Centuries BCE*, Ed. G. Gabarti ve T. Petrazzi, Istituto Di Scienze Del Patrimonio Culturale CNR Edizioni, Roma, 2021, ss. 105-122.
- Kalaitzaki, P. M. ve Kontos, N. K., “Pigment and terracotta analyses of Hellenistic figurines in Crete”, *Analytica Chimica Acta*, Vol. 497, Issues 1-2, 2003, ss. 209-225.
- Kanold, I. B., “Dyeing wool and sea silk with purple pigment from Hexaplex Trunculus”, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*, Ed. H. L. Enegren ve F. Meo, Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013, Oxford, 2017, ss. 100-107.
- Karadağ, R., *Doğal Boyamacılık*, Ankara, 2007.
- Karageçi, M., “Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, 2019, ss. 205-237.
- Karageorghis, V., *View from the Bronze Age: Mycenaean and Phoenician Discoveries at Kition* Dutton & Co., New York, 1976.
- Karageorghis, V., “A Cypriot Silver Bowl Reconsidered 1: The Iconography of the Decoration”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 34, 1999, ss. 13-20.
- Karageorghis, V., *Ancient Art from Cyprus*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2000.
- Karagül, F., “Gemi Biçimli Seramiklerin Geçmişi ve Bugünü”, *Journal of Awareness*, Özel Sayı-2, 2017, ss. 41-54.
- Kassianidou, V., “The Exploitation of the Landscape: Metal Resources and the Copper Trade during the Age of the Cypriot City-Kingdoms”, *BASOR*, No. 370, 2013, ss. 49-82.
- Katz, H., “The Ship from Uluburun and the Ship from Tyre: An International Trade Network in the Ancient Near East”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-), Bd. 124, H. 2, 2008, ss. 128-142.
- Katzenstein, H. J., *The History of Tyre*, The Schocken Institute for Jewish Research, Jerusalem, 1973.
- Kaya, M. A., “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *TAD*, 24, 2005, ss. 11-30.
- Kaya, M. A., *Ege ve Eski Yunan Tarihi 1*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.
- Kaya, M. A., “Troya ve Troya Savaşı: Efsane ve Tarih”, *Akademik-Der: Tarih, Eğitim, Bilim ve Kültür Dergisi*, S. 1, 2017, ss. 1-14.

- Kaya, M. A., “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, *CEDRUS*, VI, 2018, ss. 159-179.
- Kaya, M. A., “Roma-Anadolu İlişkilerinin İlk Yüzyılı”, *Aktüel Arkeoloji*, Mart-Nisan, 2021, ss. 25-42.
- Kaya, M. A., *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021.
- Kearsley, R., “Greeks Overseas in The Eighth Century BC: Euboeans, Al Mina and Assyrian Imperialism”, Ed. G. Tsetschladze, *Ancient Greeks West and East*, Brill, Leiden, 1999, ss. 109-132.
- Kestemont, G., “Le commerce phenicien et l’expansion assyrien du XIe-VIIe siecle”, *OA*, S. 11, 1972, ss. 137-144.
- Khalifeh, I. A., *Sarepta II: the Late Bronze and Iron Age periods of area II*, X, Beyrut, 1988.
- Khanoussi, M. ve L. Maurin (Ed.), *Dougga, fragments d’histoire: choix d’inscriptions latines éditées, traduites et commentées (1er-IVe siècles)*, Bordeaux/Tunis, 2000.
- Kılıç, S. Ö., *Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.
- Kılıç, Y. ve Uncu, E., “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)”, *History Studies*, Vol. 3/1, 2011, ss. 184-201.
- Kinderlen M., ve diğerleri, “Tripod Cauldrons Produced at Olympia Give Evidence for Trade with Copper from Faynan (Jordan) to South West Greece, c. 950-750 BCE ”, *JASR*, 8, 2016, ss. 303-313.
- King, P. J., “Travel, Transport, Trade”, *Eretz-Israel*, V. 26, 1999, ss. 94-105.
- King, P. J. ve Stager, L. E., *Life in Biblical Israel*, Westminster John Knox Press, 2001.
- Klengel, H., “Basra Körfezi’nden Akdeniz’e: Eski Yakın Doğu’da Ticaret”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, 2006, ss. 369-374.
- Knapp, A. B., *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*, Cambridge University Press, USA, 2013.
- Knapp, W., *North West Africa: A Political and Economic Survey*, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Knudtzon, J. D., *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig, 1915.
- Kokkinos, N., “A Note on the Date of Philo Of Byblus”, *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 62, No. 1, 2012, ss. 433-435.
- Koren, Z. C., “The First Optimal All-Murex All-Natural Purple Dyeing in the Eastern Mediterranean in a Millennium and a Half”, *Dyes in History and Archaeology* 20, 2005, ss. 136-149.

- Korkmaz, M., “Erythrai Kapı Aslanları”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S. 6, 2004, ss. 55-61.
- Kormikiari, M. C. N., “Who Were the Phoenicians? Or the Identity Crisis in the 21st Century Academy”, *Fenicios*, Vol. 5, No. 2, 2019, ss. 35-56.
- Korostovtsev, M. A., *Travel of Wen-Amun to Byblos; The Hieratic Egyptian papyrus No. 120*, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1960, ss. 118-134.
- Kotan, N., *Büyük İskender*, Adana, 1971.
- Kourou, N., “The Evidence from the Aegean”, Ed. C. Sagona, *Beyond the Homeland: Markers, in Phoenician Chronology, (Ancient Neareastern Studies Supplement 28)*, Leuven&Paris&Dudley, MA, 2008, ss. 305-364.
- Kourou, N., “Literacy, Networks, social dynamics in Archaic Rhodes”, Ed. S. Nawralaca ve R. Nawralaca, *Polymatheia*, Festschrift für Hartmut Matthaus anlässlich seines 65, Aachen, 2015, ss. 245-263.
- Köktürk, E., “Haritacılığın 5000 Yıllık Yürüyüşü (Tarihsel Süreç Gelişme Dinamikleri) I. Bölüm: Babiller’den Antik Çağa”, *HKM Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, S. 90, 2004, ss. 32-40.
- Köse, A. H., “Tarihsel ve Mitolojik Verilerin Işığında Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi Uygarıklarının Madencilik Faaliyetleri”, *Jeoloji Mühendisliği*, S. 39, 1991, ss. 72-82.
- Krahmalkov, C. R., *Phoenician-Punic Dictionary*, Studia Phoenicia XV, Peeters Publishers, Leuven, 2000.
- Kremer, C., “The Spread of purple dyeing in the Eastern Mediterranean - a transfer of technological knowledge?”, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity, Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013*, Ed. H. L. Enegren ve F. Meo, Oxford, 2017, ss. 141-157.
- Kuhrt, A., *Eski Çağ’da Yakındoğu (MÖ 3000-300) Cilt I-II*, Çev. D. Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2013.
- Kurt, M., *Yazılı Kaynaklara Göre MÖ I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, Murat Kitabevi, Ankara, 2007.
- Kuruçayırılı, E., “MÖ 2. Binde Ticaretin İşleyişi”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, 2013, ss. 58-73.
- Lacerenza, G., “Fenikeliler ve Akdeniz’in Kolonileşmesi”, *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 206-210.
- Laesse, J., *Iraq*, XXI, 1959.
- Landsberger, B., “Ras Şamrada Bulunan Çivi Yazısı Vesikalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, Çev. Ş. Akkaya, *DTCFD*, C. 1, 1942, ss. 85-90.
- Langdon, S., “A Phoenician Treaty of Assarhaddon: Collation Of K. 3500”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale*, Vol. 26, No. 4, 1929, ss. 189-194.

- Langdon, S., *Die neubabylonischen Königsinschriften*, Vorderasiatische Bibliothek, Leipzig, 1912.
- Lapeyre, G. S., “Fouilles récentes à Carthage”, *Comptes rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1935, ss. 81-87.
- Lauffer, S., *Büyük İskender*, Çev. N. Sarguç, İzmir, 2004.
- Lawall, M., “Ceramics and positivism revisited: Greek transport amphoras and history”, *Trade, traders and the Ancient City*, Ed. H. Parkins ve C. Smith, Routledge, London, 1998, ss. 73-98.
- Layard, A. H., *The Monuments of Nineveh*, 2 vols. London, 1849-53.
- Leadbetter, B., “Diocletian and the Purple Mile of Aperlée”, *Epigraphica Anatolica*, 36, 2003, ss. 127-136.
- Lehmann, G., “Al Mina and The East: A Report on Research in Progress”, *The Greeks in the East*, Ed. A. Villing, London, 2005, ss. 61-92.
- Lehmann, G., “North Syria and Cilicia, c.1200-330 BCE”, *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ed. C. Sagona, Peeters Press, Leuven, 2008, ss. 205-246.
- Lehmann, R. G., “Calligraphy and Craftsmanship in the Ahi-rom Inscription: Considerations on Skilled Linear Flat Writing in Early First Millennium Byblos”, *Maarav*, Vol. 15, S. 2, 2008, ss. 119-164.
- Lehrer, G., “A Phoenician Glass Bowl from Nimrud”, *Journal of Glass Studies*, Vol. 16, 1974, ss. 9-13.
- Leighton, R., “Paolo Orsi (1859-1935) and the prehistory of Sicily”, *Antiquity*, Vol. 60, S. 228, 1986, ss. 15-20.
- Lemaire, A., “Les langues du royaume de Sam'al aux IXe-VIIIe s.av.J.-C. Et leurs relations avec le royaume de Qué”, *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av.J.-C.-IVe siècle ap.J.-C.)*. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999, Ed. É. Jean ve diğerleri, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil (*Varia Anatolica* 13), İstanbul, 2001, ss. 185-193.
- Lemaire, A., “Inscription royale phénicienne sur bateau votif”, *T^eshūrōt LaAvishur: Studies in the Bible and the Ancient Near East*, in *Hebrew and Semitic Languages: Festschrift Presented to Prof. Yitzhak Avishur on the Occasion of His 65th Birthday*, Ed. M. Heltzer ve M. Malul, Archaeological Center, Tel Aviv, 2004, ss. 117-129.
- Lendering, J., *Büyük İskender*, Çev. B. Sengir, İstanbul, Kronik Kitap, 3. Baskı, 2018.
- Leone, B., “A Trade Route Between Euboea and the Northern Aegean”, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, Zagora in Context: Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900-700 BC) Proceedings of the conference held by The Australian Archaeological Institute at Athens and The Archaeological Society at Athens: Athens, 20-22 May, 2012, ss. 229-241.

- Levi Della Vida, G., "A Phoenician Fragment from Rhodes", *JAOS*, Vol. 60, No. 2, 1940, ss. 260-264.
- Levi Della Vida, G., "The Phoenician God Satrapes", *BASOR*, LXXXVII, 1942, ss. 29-32.
- Levy, T. E. (Ed.), *Historical Biblical Archaeology and the Future: The New Pragmatism*, New York, 2010.
- Levy, T. E. ve diğerleri, "New Perspectives on Iron Age Copper Production and Society in the Faynan Region, Jordan", *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC: A Conference in Honor of James D. Muhly*, Edt. by Vasiliki Kassianidou and George Papasavvas, Oxbow Publishing, Oxford, 2012, ss. 197-214.
- Levy, T. E. ve diğerleri, "Excavations at Khirbat en-Nahas 2002-2009", *New Insights into the Iron Age Archaeology of Edom, Southern Jordan*, Vol. 1, The Cotsen Institute of Archaeology Press, 2014, ss. 89-245.
- Lipinski, E., "Carthage et Tarshish", *BibO*, 45, 1988, ss. 60-81.
- Lipinski, E., "The Phoenicians", *Civilizations of the Near East*, Ed. J. Sasson, New York, 1995.
- Lipinski, E., *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Peeters Publishers, Leuven, 2000.
- Lipinski, E., *Itineraria Phoenicia, Orientalia Lovaniensia Analecta 127. Studia Phoenicia*, Doktora Tezi, Peeters Publishing, Louvain, 2004.
- Lloyd, A., *Destroy Carthage: The Death Throes of an Ancient Culture*, Souvenir Press Ltd, London, 1977.
- Lomas, K., *Roma'nın Yükselişi*, Çev. U. C. Ardal, Kronik Kitap, İstanbul, 2022.
- Lopez-Ruiz C., "Phoenicians", *The Homer Encyclopedia*, Volume I, Ed. M. Finkelberg, Wiley-Blackwell Publishing, ss. 659-661.
- Lopez-Ruiz, C., *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Harvard University Press, Cambridge, London, 2021.
- Luukko, M. ve Van Buylaere, G., *The Political Correspondence of Esarhaddon*, Helsinki, 2002.
- MacLaurin, E. C. B., "The Phoenician ship from Tyre described in Ezekiel 27", *International Journal of Nautical Archaeology*, Vol. 7, Issue 1, 1978, ss. 80-83.
- Macridy Bey, T., "A travers les nécropoles sidoniennes", *RB*, 13, 1904, ss. 547-572.
- Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950.
- Maisler, B., "Canaan and the Canaanites", *BASOR*, No. 102, 1946, ss. 7-12.
- Malkin, I., "Networks and the emergence of Greek identity", *Mediterranean Historical Review*, 18, 2003, ss. 56-74.

- Malkin, I., *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, Greeks Overseas, Oxford University Press, 2011.
- Mansel, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Markoe, G. E., *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus, with Stamped Decoration and the Mediterranean*, University of California Press, Berkeley, 1985.
- Markoe, G. E., “The Emergence of Phoenician Art”, *BASOR*, No. 279, 1990, ss. 13-26.
- Markoe, G. ve McGovern, P. E., “A Nation of Artisans”, *Archaeology*, Vol. 43, No. 2, 1990, ss. 31-35.
- Markoe, G. E., *Phoenicians*, British Museum Press, London, 2000.
- Marks, R. D., *Scipio Africanus in the Punica of Silius Italicus*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 1992.
- Marlasca Martin, R., ve J. Lopez Gari, “Eivissa, la isla recortada: Las zanjias y recortes de cultivo deepoca punico romana”, *The Archaeology of Cropfields and Gardens*, Ed. J. Morel ve diğerleri, 2006, ss. 87-99.
- Marlowe C., *Kartaca Kraliçesi Dido*, Çev. Ö. Nutku, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Basım, İstanbul, 2021.
- Masson, O. ve Sznycer, O., *Recherches sur les Pheniciens a Chypre*, Geneva, 1972.
- Master, D. M., “Economy and Exchange in the Iron Age Kingdoms of the Southern Levant”, *BASOR*, No. 372, 2014, ss. 81-97.
- Master, D. M., “Trade and Politics: Ashkelon’s Balancing Act in the Seventh Century B. C. E.”, *BASOR*, No. 330, 2003, ss. 47-64.
- Mattern, S. P., *Rome and the Enemy*, University of California Press, Berkeley, 1999.
- Matthäus, H., “Geç Tunç Çağı’nda Akdeniz’de Kùltürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın ve diğerleri, Ege Yayınları, Bochum, 2006, ss. 335-368.
- Matyszak, P., *The Enemies of Rome: Hannibal to Attila the Hun*, Thames & Hudson, 2007.
- Mavrogiannis, T., “Herodotus and The Phoenicians”, *The World of Herodotus*, Ed. V. Karageorghis ve I. Taifacos, Proceedings of an International Conference held at the Foundation Anastasios G. Levendis, (Nicosia, September 18-21, 2003), Nicosia, 2004, ss. 53-71.
- Mazar, E., *The Phoenicians in Achziv: The Southern Cemetery*, Jerome L. Joss Expedition, Final Report of the Excavations 1988-1990, *Cuadernos de Arqueologia Mediterranea* 7, Barcelona: Carrera Edició, Publicaciones del Laboratorio de Arqueología, Universidad Pompeu Fabra de Barcelona, 2003.

- Mazar, E., *The Phoenician Family Tomb n. 1 at the Northern Cemetery of Achziv (10th-6th Centuries BCE): Sam Turner Expedition Final Report of Excavation*, Cuadernos de Arqueologia Mediterranea 10, Publicaciones del Laboratorio de Arqueologia, Universidad Pompeu Fabra de Barcelona, Barcelona, 2004.
- Mazar, E., *The Northern Cemetery of Akhziv (Tenth-Sixth Centuries BCE): The Tophet Site*, 2 vols. CAM 19-20, Barcelona, 2009-2010.
- McCarty, M. M. "Representations and the 'Meaning' of Ritual Change: The Case of Hadrumetum", *Ritual Dynamics in the Ancient Mediterranean: Agency, Emotion, Gender, Representation*, Franz Steiner Verlag, 2011, ss. 197-228.
- McCarty, M. M., "Continuities and Contexts the Tophets of Roman Imperial Period Africa", *SEL*, 29-30, 2012-2013, ss. 1-26.
- McCarty, M. M., "Africa Punica? Child Sacrifice and Other Invented Traditions in Early Roman Africa", *Religion in the Roman Empire*, Vol. 3, No. 3, 2017, ss. 393-428.
- McGeough, K. M., *Exchange Relationships at Ugarit*, Ancient Near Eastern Studies Supp. 26, Peeters Publishing, Leuven- Paris, 2007.
- McGovern, P. E., ve R. H. Michel, "Royal Purple dye: Tracing the Chemical Origins of the Industry", *Analytical Chemistry Publications*, No 57, 1985, ss. 1514-1522.
- McGregor, J. H. S., *Tarihöncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa, Kriz Çağına Nasıl Geldik?*, Çev. B. Gönülşen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Melchiorri, V., "Phoenician and Punic Cult-places and Rites in the Ancient Mediterranean. A Preliminary Presentation", *Carthage Studies*, 11, 2019, ss. 67-78.
- Mellado, E. P., "Trade of Metals between Egypt and Other Countries from the Old until the New Kingdom", *Chronique d'Egypte*, 81, 2006, ss. 7-16.
- Melo, M. J., "History of Naturel Dyes in the Ancient Mediterranean World", *Handbook of Natural Colorants*, Ed. T. Bechtold ve R. Mussak, 2009, ss. 3-20.
- Melville, S. C., *The Campaigns of Sargon II King of Assyria, 721-705 BC*, Oklahoma, 2016.
- Memiş, E., *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, 4. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya, 2009.
- Memiş, E. ve Bülbül, C., *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2012.
- Memiş, E. ve Bülbül, C., *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2014.
- Meya, J. C. I., "Traces of the Ancient Origin of some Mythic Components in Philo of Byblos' Phoenician History", *Aula Orientalis*, 17-18, 1999-2000, ss. 341-348.
- Meza, A. I., "Ancient Egyptian Art in Malta", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 16, Desert and Sown: Papers presented at the American Schools of Oriental Research, 2003, ss. 99-105.
- Miles, R., *Carthage Must Be Destroyed*, Penguin Group, New York, 2011.

- Mommsen, T., *The History of Rome*, Vol. 2, Ed. W. P. Dickson, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Monroe, C. M., “Sunk Cost at Late Bronze Age Uluburun”, *BASOR*, No. 357, 2010, ss. 19-33.
- Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Çöküşü Üzerine Düşünceler*, Çev. B. Günen, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul, 2022.
- Moran, W. L., *The Amarna Letters*, Baltimore/London, 1992.
- Morris, S. P., *Daidolos and the Origins of Greek Civilization*, Princeton, New Jersey, 1992.
- Morris, S. P. and Papadopoulos, J., “Phoenicians and the Corinthian Pottery Industry”, Ed. R. Röhlig ve K. Schmidt, *Archaeologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, 1998, ss. 251-264.
- Morris, I., “The Collapse and Regeneration of Complex Society in Greece, 1500-500 BC”, *SSRN Electronic Journal*, 2005.
- Moscatti, S., “Who Were the Phoenicians?”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, Milano, Bompiani, 1988, ss. 17-19.
- Moscatti, S. ve diğerleri, *La penetrazione fenici e punici in Sardegna*, Trent'anni dopo memorie dell'Accademia dei Lincei, Rome: Accademia Nazionale dei Lincei, 1936, Motzo, 1997.
- Moscatti, S., “Metal Bowls”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, New York, Abbeville, 1988/2001, ss. 436-447.
- Moscatti, S., *Fenikeliler*, Dost Kitabevi, Ankara, 2004.
- Muhly, J. D., “Homer and the Phoenicians”, *Berytus*, S. 19, 1970, ss. 19-64.
- Muhly, J. D., “Sources of Tin and the beginning of Bronze Metallurgy” *AJA*, 89, 1985, ss. 275-291.
- Muhly, J., “Geç Tunç Çağı Ege Dünyası’nda Bakır ve Tunç”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın ve diğerleri, EgeYayınları, Bochum, 2006, ss. 505-517.
- Myres, J. L., “The Amathus Bowl”, *JHS*, Vol. 53, Issue 1, 1933, ss. 25-39.
- Nadali, D., “Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım: İmgeler yoluyla Anlatım”, *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 383-389.
- Nardo, D., *The Punic Wars*, Lucent Books, San Diego, 1996.
- Naveh, J., “Unpublished Phoenician Inscriptions from Palestine”, *IEJ*, Vol. 37, No. 1, 1987, ss. 25-30.
- Naveh, J., “Phoenician Seal Impressions”, 'Atiqot / כרך, 1997/ התשנ"ז &lrn; 31, 'Akko (Acre): Excavation Reports and Historical Studies / דיווחים על חפירות ומחקרים &lrn; 1997/ התשנ"ז &lrn; 31, ss. 115-119.
- Naylor, P. C., *North Africa: A History from Antiquity to the Present*, University of Texas Press, 2009.

- Negbi, O., "Early Phoenician Presence in the Mediterranean Islands: A Reappraisal", *AJA*, Vol. 96, No. 4, 1992, ss. 599-615.
- Negueruela, I. ve diğerleri, "Seventh-century BC Phoenician vessel discovered at Playa de la Isla, Mazarron, Spain", *The International Journal of Nautical Archaeology Society*, 24/3, 1995, ss. 189-197.
- Neiman, D., "Phoenician Place-Names", *JNES*, Vol. 24, No. 1/2, 1965, ss. 113-115.
- Niemeyer, H. G., "Archaeological Evidence of Early Iron Technology at Carthage and other Phoenician Settlements", *Mediterranean Archaeology*, Vol. 14, The Origins of Iron Metallurgy: Proceedings of the First International Colloquium on The Archaeology of Africa and the Mediterranean Basin held at The Museum of Natural History in Geneva, 4-7 June, 1999 / Aux origines de la métallurgie du fer: Actes de la 1ère Table ronde internationale d'archéologie L'Afrique et le bassin méditerranéen Muséum d'Histoire Naturelle Genève, 2001, ss. 83-93.
- Niemeyer, H. G. ve diğerleri, "Phoenicians, Poeni", *Brill's New Pauly Encyclopaedia of the Ancient World*, C.11, Ed. H. Cancik ve H. Schneider, Brill Publishing, Leiden, 2002, ss. 148-169.
- Nitschke, J. L. ve diğerleri, "Between Carmel and the Sea: Tel Dor: The Late Periods", *NEA*, Vol. 74, No. 3, 2011, ss. 132-154.
- Nitschke, J. L., "What is Phoenician about Phoenician Material Culture ?", *Topoi Supp. 13, La Phénicie hellénistique Actes du colloque international de Toulouse*, Ed. J. Aliquot ve C. Bonnet, 2013, ss. 207-238.
- Noureddine, İ., "New Light on the Phoenician Harbor at Tyre", *NEA*, Vol. 73, No 2/3, 2010, ss. 176-181.
- Nowaszczuk, J., "A few remarks on the ancient history of the city of Hadrumetum", *IJHSSI*, Vol. 9, Issue 7, 2020, ss. 66-77.
- Núñez, F. J., "Pottery and Trade", *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Ed. C. López- Ruiz ve B. R. Doak, Oxford University Press, New York, 2019, ss. 329-348.
- O'Bryhim, S., "An Oracular Scene from the Pozo Moro Funerary Monument", *NEA*, Vol. 64, No. 1/2, 2001, ss. 67-70.
- Obermann, J., "An Early Phoenician Political Document: With a Parallel to Judges 11:24", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 58, No. 3, 1939, ss. 229-242.
- O'Callaghan, Roger T., "The Great Phoenician Portal Inscription from Karatepe", *Orientalia*, Nova Series, Vol. 18, No. 2, 1949, ss. 173-205.
- Oded, B., "The Phoenician Cities and the Assyrian Empire in the Time of Tiglath-pileser III", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1953-)*, Bd. 90, H. 1, 1974, ss. 38-49.
- Oden, R., "Philo of Byblos and Hellenistic Historiography", *PEQ*, 110, 1978, ss. 115-126.

- Okan, E., “Phokaia’da Ele Geçen Etrüks Ticari Amphoraları”, *CEDRUS*, II, 2014, ss. 27-40.
- Okur, Y. K., *Phoenicians in Cilicia During the Middle Iron Age: The Scope of their Presence*, Master Thesis in Department of Archaeology, Bilkent University, Ankara, 2020.
- Olgun, H., “Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi”, *Milel ve Nihal*, 11/2, 2014, ss.7-34.
- Orhun, M., “Kartacalı Hannibal”, *Dr. Kemal Daşcıoğlu’na Vefa Kitabı*, Ed. M. Aydın ve S. İnan, Pegem Akademi, 2020, ss. 711-739.
- Orsi, P., “Pantelleria: risultati di una missione archeologica”, *Monumenti Antichi*, Vol. 9, 1899, ss. 449-540.
- Orsingher, A., “The Ceramic Repertoire of Motya: Origins and Development between the 8th and 6th Centuries BC”, *Karthago Dialoge*, Ed. F. Schön ve H. Töpfer, Tübingen, 2016, ss. 283-314.
- Osborne, R., “Doğal Boyalardan ve Pigmentlerden Elde Edilen Renklere İlişkin Latince Terimler”, *Standart Dergisi*, Çev. F. N. Ölmez, 42/503, 2003, ss. 46-51.
- Owens, E., *The Second Punic War, 220-202 B.C. Part IV. The Macedonian Age and the Rise of Rome*, London&New York, 2017.
- Öz, E., “Eski Mezopotamya’da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *Cahit Günbattı’ya Armağan*, Ankara, 2015, ss. 185-202.
- Özçelik, N., *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2009.
- Özdaş, H. ve diğerleri., “2010 Yılı Gelidonya Batığı Kazısı”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2011, ss. 115-126.
- Özgen, İ. ve diğerleri, “Hacımusalar-2018”, 41. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3654/2, Yay. Haz. Dr. A. Özme, Ankara, 2019, ss. 521-536.
- Özman, R. ve Açıl, O., “Pers Hakimiyetinde Yahudiler”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 457- 476.
- Öztürk, N., *Erzurum Müzesi Cam Eserleri*, 2012.
- Öztürk, Z. A., “Antik Çağın Işığında Helenistik Sanatın Sosyolojik İncelemesi”, *Ulakbilge*, 4/ 8, 2016, ss. 299-324.
- Palamutçu, S., *Ephesos Liman Alanı’ndan Ele Geçen Lr 3 Tipi Amphoralar*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın, 2014.
- Pamir, H., “Alalakh’dan Antiochei’ya Hatay’da Kentleşme Süreci”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 6, S. 1, Hatay, 2009, ss. 263-265.

- Panagiotopoulos, D., "The Stirring Sea. Conceptualizing Transculturality in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean", *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean (OLA 202)*, Ed. K. Duistermaat ve I. Regulski, Peeters Publishers, Louvain, 2011, ss. 31-51.
- Pappa, E., "Greek magic on the Atlantic? Homeric potions and mystic cults beyond the Pillars of Herakles. New comparanda and new interpretations", *Romanitas-Revista de Estudos Grecolatinos*, S. 15, 2020, ss. 32-74.
- Parlak, T., *Çoruh Vadisinde Bitkisel Boya Potansiyeli*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007.
- Parpóla, S. ve K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths 2*, Helsinki, 1988.
- Parrot, A., *Assur*, Çev. S. Gilbert ve J. Emmans, London, 1961.
- Peckham, J. B., "The Nora Inscription", *Orientalia*, Vol. 41, 1972, ss. 457-468.
- Pedersen, R. K. (Ed.) "On sea and ocean: new research on Phoenician seafaring", *Proceedings of the symposio held in Marburg, June 23–25, 2011 at Archäologisches Seminar, Philipps-Universität Marburg*, Marburger Beiträge zur Archäologie, Bd 2. Eigenverlag des Archäologischen Seminars der Philipps-Universität, Marburg, 2011, ss. 1-9.
- Perlmutter T., (Ed.), *War Machines Sea from Phoenician Galleys to Polaris Submarines*, Octopus Books, 1975.
- Phipps, E., *Cochineal Red: The Art History of a Colour*, Yale University Press, New York, 2010.
- Piga, G. ve diğerleri, "Woman and child: The singular testimony of a Punic tomb in the necropolis of Monte Sirai (Carbonia-Sardinia, Italy)", *Journal of Archaeological Science: Reports*, 29, 2020, ss. 1-11.
- Pilkington, N., "A Note on Nora and the Nora Stone", *BASOR*, No. 365, 2012, ss. 45-51.
- Porada, E., "Notes on the Sarcophagus of Ahiram," *JANES*, 5, 1973, ss. 354-372.
- Porter, B. W., "Assembling the Iron Age Levant: The Archaeology of Communities, Politics, and Imperial Peripheries", *Journal of Archaeological Research*, Vol. 24, No. 4, 2016, ss. 373-420.
- Prag, J., "Tyrannizing Sicily: The Despots Who Cried 'Carthage!'", *Private and Public Lies*, Brill, 2010, ss. 51-71.
- Prag, J. R. W., "Phoenix and Poenus: usage in antiquity", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. Crawley Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 11-23.
- Prevas, J., *Hannibals Oath the Life and Wars of the Rome's Greatest Enemy*, Da Capo Press, Boston, 2017.
- Pritchard, J. B., "The Phoenician City of Sarepta", *Archaeology*, Vol. 24, No. 1, 1971, ss. 61-63.

- Pritchard, J. B., *Sarepta, A Preliminary Report on the Iron Age*, Philadelphia, 1975.
- Pritchard, J. B., *Recovering Sarepta a Phoenician City*, Princeton, New Jersey, 1978.
- Procelli, A. ve Rosa Maria, "Sicily", *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ed. C. Sagona, Peeters Publishing, Leuven, 2008, ss. 461-486.
- Pryor, H. J., *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş - Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, Çev: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Pulak, C., "Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) 1993 Kampanyası", *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, ss. 219-238.
- Pulak, C., "The Uluburun Shipwreck", Ed. S. Swiny ve diğerleri, *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity (ASOR Arch Reports)*, Atlanta, Georgia, 1997, ss. 223-262.
- Quinn, J. C., *In search of the Phoenicians*, Princeton University Press, Princeton, 2018.
- Raban, A., "The Constructive Maritime Role of the Sea Peoples in the Levant", Ed. M. Helzer ve E. Lipinski, *Society and Economy in the Eastern Mediterranean*, Louvain, 1988, ss. 272-274.
- Raban, A. ve Y. Kahanov, "Clay models of Phoenician vessels in the Hecht Museum at the University of Haifa, Israel", *The International Journal of Nautical Archaeology*, 32/1, 2003, ss. 61-72.
- Raban-Gerstel, N. ve diğerleri, "Early Iron Age Dor (Israel): A Faunal Perspective", *BASOR*, No. 349, 2008, ss. 25-59.
- Rabinowitz, I., "Aramaic Inscriptions of the Fifth Century B.C.E. from a North-Arab Shrine in Egypt", *JANES*, 15, 1956, ss. 1-9.
- Redford, D. B., *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, New Jersey, 2020.
- Reece, K., *The Phoenicians: Mysterious Sea People (Ancient Civilizations)*, Rourke Pub Group Publishing, 2005.
- Reese, D. D., "Bronze Age Purple-Dye Production in the Mediterranean Basin", *BSA*, 82, 1987, ss. 201-206.
- Reese, D. S., "Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-dye Production", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 10/ 1, 2010, ss. 113-41.
- Regev, D., "Akko-Ptolemais, A Phoenician City: The Hellenistic Pottery", *Mediterranean Archaeology*, S. 10, Vol. 22/23, 2009, ss. 115-191.
- Renzullia, A. ve diğerleri, "Pantelleria Island as a centre of production for the Archaic Phoenician trade in basaltic millstones: New evidence recovered and sampled from a

- shipwreck off Gozo (Malta) and a terrestrial site at Cádiz (Spain)", *Journal of Archaeological Science: Reports* 24, 2019, ss. 338-349.
- Rich, J., "The Origins of the Second Punic War", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, C. 41, S. 67, 1996, ss. 1-37.
- Rickman, G., "Mare Nostrum'un Yaratılması: İÖ 300-İS 500", *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyini, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 2005, ss. 127-154.
- Riis, P. J., "L'activite de la Mission archeologique danoise sur la cote phenicienne en 1960", *AAAS*, 11-12, 1961-1962, ss. 133-144.
- Ringgeren, H., *Religions of the Ancient Near East*, Çev. J. Sturdy, London, 1973.
- Ripolles, P. P., "The Iberian Coinages, 6th-1st century BC", *The Numismatic Chronicle 177 Offprint*, The Royal Numismatic Society, London, 2017, ss. 1-8.
- Rodgers, N., *Antik Yunan*, Çev. Ü. E. Uysal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Roebuck, C., *Ionian Trade and Colonization*, New York, 1959.
- Rollin, C., *The Ancient History of Egyptians, Carthaginians, Assyrians, Babylonians, Medes and Persians, Macedonians and Grecians*, London, 2009.
- Rollston, C. A., "Phoenicia and Phoenicians", *The World around the Old Testament*, Ed. B. T. Arnold ve B. A. Strawn, Baker Publishing, 2019, ss. 267-308.
- Röllig, W., "On the Origin of the Phoenicians", *Berytus*, 31, 1983, ss. 79-93.
- Rubert, D. G. I. ve F. G. Alonso, "Phoenician Trade in the North-East of the Iberian Peninsula: A Historiographical Problem", *Oxford Journal of Archaeology*, 30(1), 2011, ss. 33-56.
- Ruscillo, D., "Reconstructing Murex Royal Purple and Biblical Blue in the Aegean", Ed. D. E. Bar -Y. Mayer, *Archaeomalacology Molluscs in Former Environments of Human Behaviour*, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology Oxford, 2005, ss. 99-106.
- S. Küçükkömürler ve Z. Ekmen, "Barışın Simgesi Zeytin ve Anadolu Kültürü", *ICANAS 38.10-15 Eylül Bildiri Kitabı*, Ankara, (www.ayk.gov.tr), 2008, ss. 809-820.
- Sader, H., *Iron Age Funerary Stelae from Lebanon (Cuadernos de Arqueologia Mediterranea 11)*, Edicions Bellaterra, Barselona, 2005.
- Sader, H., "Phoenician 'Popular Art': Transmission, Transformation, and Adaptation of Foreign Motifs in the Light of Recent Archaeological Evidence from Lebanon", *Interkulturalität id der Alten Welt: Vorderasien, Hellas, Ägypten und die vielfältigen Ebenen des Kontakts*, Ed. R. Rollinger ve diğerleri, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, ss. 23-39.
- Sader, H., *The History and Archaeology of Phoenicia*, SBL Press, Atlanta, 2019.

- Saidah, R., “Fouilles de Khaldé: Rapport préliminaire sur la première et deuxième campagne”, *BMB*, 19, 1966, ss. 51-90.
- Saidah, R., “Chronique”, *BMB*, 20, 1967, ss. 155-180.
- Salles, Jean-François, “La mort à Byblos: Les nécropoles”, *Una città e la sua cultura*, Ed. E. Acquaro ve diğerleri, Consiglio nazionale delle ricerche, Rome, 1994, ss. 49-71.
- Sampson, G. C., *Rome Spreads Her Wings Territorial Expansion Between the Punic Wars*, Pen & Sword Books Ltd, Barnsley, 2016.
- Sapir-Hen, L. ve diğerleri, “Food, Economy, and Culture at Tel Dor, Israel: A Diachronic Study of Faunal Remains from 15 Centuries of Occupation”, *BASOR*, No. 371, 2014, ss. 83-101.
- Scarpaci, J. L., “Material Culture and the Meaning of Objects”, *Material Culture*, Vol. 48, No 1, 2016, ss. 1-9.
- Scheil, V., *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*, Volumes 21-23, 1900.
- Scheuer, J. G., “Searching for the Phoenicians in Sardinia”, *Biblical Archaeology Review*, 16/1, 1990, ss. 53-60.
- Schlögl, H. A., *Eski Mısır*, Alfa Basım, 2019, İstanbul.
- Schmitt, R., “Astarte, Mistress of Horses, Lady of the Chariot: The Warrior Aspect of Astarte”, *Die Welt des Orients*, Bd. 43, H. 2, 2013, ss. 213-225.
- Schmitz, P. C., “The Phoenician Text from the Etruscan Sanctuary at Pyrgi”, *JAOS*, Vol. 115, No. 4, 1995, ss. 559-575.
- Schmitz, P. C., “Reconsidering a Phoenician Inscribed Amulet from the Vicinity of Tyre”, *JAOS*, Vol. 122, No. 4, 2002, ss. 817-823.
- Schmitz, P. J., “Phoenician-Punic Religion”, *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, M. R. Salzman ve M. A. Sweeney, Cambridge University Press (online), 2013, ss. 205-233.
- Schörner, G., “New Images for Old Rituals: Steale of Saturn and Personal Cult in Roman North Africa”, Çev. R. Roth, *TRAC 2006: Proceedings of the 16th Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Cambridge, 2006, Oxbow Books, Oxford, 2007, ss. 92-102.
- Schreiber, N., “The Cypro-Phoenician Pottery of Iron Age”, *Culture and History of the Ancient Near East*, Ed. B. Halpern ve diğerleri, Vol.13, Boston, 2003.
- Schreiber, N., *Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age*, Brill, Leiden, Boston, 2003.
- Schröder, E. E. W. Gs., “A Phoenician Alphabet on Sumatra”, *JAOS*, Vol. 47, 1927, ss. 25-35.
- Scullard, H. H., “Carthage”, *Greece & Rome*, C. 2, S. 3, 1955, ss. 98-107.

- Scullard, H. H., “Carthage and Rome”, *The Cambridge Ancient History, Vol. VIII, Part 2, Rome and the Mediterranean*, Ed. R. M. O. Astin ve diğerleri, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, ss. 17-44.
- Seefried, M., “Glass Core Pendants Found in the Mediterranean Area”, *Journal of Glass Studies*, 21, 1979, ss. 17-26.
- Segall, B., “The Problem of Phoenician Artisans in Egypt: An Early Hellenistic Earring”, *The Journal of the Walters Art Gallery*, Vol. 9, 1946, ss. 97-101.
- Segert, S., *A Grammar of Phoenician and Punic*, Verlag C. H. Beck, München, 1976.
- Serrati, J., “Neptune’s altars: the treaties between Rome and Carthage (509-226 BC)”, *Classical Quarterly*, 56, 2006, ss. 113-134.
- Sestier, J. M., *Antikçağ’da Korsanlık*, Çev. O. Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- Sevinç Erbaşı, F., “İon Polislerinin Pers İstilasına Kadar Yakındoğu Devletleriyle İlişkileri”, *Folklor/Edebiyat*, 17/68, 2011, ss. 61-76.
- Sevinç Erbaşı, F., “Hitit Dönemi’nde Bir Kült Objesi Olarak Sunak”, *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology* (Warsaw, 5-9 September 2011), Ed. P. Taracha ve M. Kapelus, Warsaw, 2011, ss. 775-792.
- Sevinç Erbaşı, F., *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sevinç Erbaşı, F., “Hitit Metinlerinde Adı Geçen “Aviti-” Hakkında Bir Değerlendirme”, *Archivum Anatolicum*, 16/2, 2022, ss. 325-362.
- Sevinç Erbaşı, F., “Erken Tunç Çağı’nda Alaca Höyük Krali Mezarlarında Kurban Uygulamalarına Dair Bazı Gözlemler”, *OANNES*, C. 5, S. 1, 2023, ss. 275-301.
- Sezer, D. S., “Pers Mülki İdare Yapısının Temel Taşı: Satraplık Sistemi”, *5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (11-14 Temmuz 2019 / Bandırma) Bildiri Tam Metin Kitabı 2*, Ed. İ. Noyan Yılman ve S. Akova, Asos Yayınları, Ankara, 2019, ss. 783-793.
- Shalvi, G. ve diğerleri, “The Pottery of Tel Esur, a Rural Canaanite Late Bronze Age Site on the Via Maris”, *BASOR*, No. 382, 2019, ss. 111-142.
- Shalvi, G., “Tel Shiqmona: A Forgotten Phoenician Site on the Carmel Coast”, *International Congress of Phoenician and Punic Studies MYTRA*, 5, 2020, ss. 1885-1892.
- Shaw, J. W., “Phoenicians in Southern Crete”, *AJA*, Vol. 93, No. 2, 1989, ss. 165-183.
- Shea, W. H., “The Dedication of the Nora Stone”, *Vetus Testamentum*, 41, 1991, ss. 241-245.
- Sherratt, S.-A., “The Growth of the Mediterranean Economy in the Early First Millennium BC”, *World Archaeology*, Vol. 24, No. 3, 1993, ss. 361-378.
- Sherratt, S., “Phoenicians in the Aegean and Aegean Silver, 11th-9th Centuries BC”, *Les Phéniciens, Les Puniques Et Les Autres-Échanges et identités en Méditerranée ancienne*, Orient & Méditerranée 31, Ed. L. Bonadies ve diğerleri, 2019, ss. 129-158.

- Simpson, W. K., "An Egyptian Statuette of a Phoenician God", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 10, No. 6, 1952, ss. 182-187.
- Sina, A., "Aiskhylos'un Persler Oyunu ve Tarih", *DTCFD*, 46, 2006, ss. 109-136.
- Skinner, J. E., *The Invention of Greek Ethnography: From Homer to Herodotus*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Smith, E. B., "Archaeological and Inscriptional Evidence for Phoenician Astarte", Ed. D. T. Sugimoto, *Transformation of a Goddess*, Academic Press Fribourg, Fribourg-Göttingen, 2014, ss. 167-194.
- Smith, R. B., *Carthage and the Carthaginians*, Silver Library, London, 1913.
- Speicer, E. A., "The Name of Phoinikes", *Linguistic Society of America*, 12/2, 1936-1938, ss. 121-126.
- Spoer, H. H., "Some Hebrew and Phoenician Inscriptions", *JAOS*, Vol. 28, 1907, ss. 355-359.
- Stager, J. M. S., "'Let No One Wonder at This Image': A Phoenician Funerary Stele in Athens", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 74, No. 3, 2005, ss. 427-449.
- Stager, L. E., "Excavations at Carthage", *Oriental Institute Annual Report*, 1976-1977, 1977, ss. 34-40.
- Stager, L. E., "Carthage: The Punic Project", *Oriental Institute Annual Report*, 1978-1979, ss. 52-59.
- Stager, L. E ve Wolff, S. R., "Child Sacrifice at Carthage: Religious Rite or Population Control", *Biblical Archaeology*, Vol. 10, S. 1, 1984, ss. 30-51.
- Stefani, E., "Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads The Museological Approach", *Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads*, Ed. P. Adam-Veleni ve E. Stefani, Archaeological Museum of Thessaloniki, No. 15, 2012, ss. 25-31.
- Steinby, C., *Rome Versus Carthage the War at the Sea*, Pen & Sword Books Ltd., Barnsley, 2014.
- Stern, E., "A Phoenician-Cypriote Votive Scapula from Tel Dor: A Maritime Scene", *Israel Exploration Journal*, Vol. 44, No. 1/2, 1994, ss. 1-12.
- Stewart, A. ve Martin, S. R., "Attic Imported Pottery at Tel Dor, Israel: An Overview", *BASOR*, No. 337, 2005, ss. 79-94.
- Stieglitz, R. R., "Long-Distance Seafaring in the Ancient Near East", *The Biblical Archaeologist*, 47/3, 1984, ss. 134-142.
- Stieglitz, R. R., "The Minoan Origin of Tyrian Purple", *The Biblical Archaeologist*, 57/1, 1994, ss. 46-54.
- Stockwell, S., *Before Athens Geopolitics, History, and International Relations*, Vol. 2, No. 2, 2010, ss. 123-135.

- Stuckey, J. H., “The Great Goddesses of the Levant”, *JSSEA*, 30, 2003, ss. 127-157.
- Stuttard, D., *Antik Yunan Tarihi*, Çev. E. Gökyaran, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Suano, M., “İlk Ticari İmparatorluklar: Tarihöncesinde İÖ yak. 1000’lere”, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 2005, ss. 67-98.
- Swiggers, P., “Notes on the Phoenician Inscription Of Kılamuwa”, *Rivista degli studi orientali*, Vol. 55, Fasc. 1/2, 1981, ss. 1-4.
- Şahin, F., *Patara Metal Buluntuları*, Vol. 2, Ege Yayınları, İstanbul, 2018.
- Şahin, S., *Appianos Aleksandreus ve Cassius Dio Cocceianus’a Göre Roma-Kartaca Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.
- Tadmor, H., “Introductory Remarks to a new Edition of the Annals of Tiglath-pileser III”, *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2, Jerusalem, 1968, ss. 168-187.
- Taninli, S., *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Adam Yayınları, İstanbul, 2005.
- Taşbaş, E., “Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası”, *Belgi Dergisi*, S. 21/1, 2021, ss. 483-499.
- Tatton-Brown, V., “Rod-formed Glass Pendants and Beads of the 1st Millennium BC”, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*, D. B. Harden, London, ss. 143-155.
- Teixidor, J., “Early Phoenician Presence in Cyprus: Analysis of Epigraphical Material”, *The Archaeology of Cyprus, Recent Developments*, New Jersey, 1975, ss. 121-128.
- Teixidor, J., “The Phoenician Inscriptions of the Cesnola Collection”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 11, 1976, ss. 55-70.
- Teixidor, J., “Ptolemaic Chronology in the Phoenician Inscriptions from Cyprus”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 71, 1988, ss. 188-190.
- Tekeli, İ., “Akdeniz, Akdenizlilik ve Mobilité”, *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, No. 3, Yaz 2018, ss. 7-29.
- Tekin, O., *Eskiçağ’da Para Antik Nüsmatiğe Giriş*, 3. Baskı, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tekin, O., *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2014.
- Tekkök, B., “Antik Çağda Boya Kullanımı”, *Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2013, ss. 631-640.
- Telmini, B. M. ve diğerleri, “Defining Punic Carthage”, *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. C. Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, 2014, ss. 113-147.

- Temür, A., “Karadeniz’de Grek Kolonizasyonu ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları”, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, ed. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım ve Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 661-672.
- Temür, A., “Ön Asya Sanatında Grifon ve Grifon-Demon Tasvirleri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed. L. G. Gökçek ve diğerleri, Değişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 315-336.
- Texier, F. M. C., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, Çev. A. Suat, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.
- Thalmann, Jean-Paul, “Tell ‘Arqa (Liban nord): Campagnes I-III (1972-1974): Chantier I: Rapport préliminaire”, *Syria*, 55, 1978, ss. 1-151.
- Tok, G., “Yelkenli Gemilerin Tarihi”, *Bilim Teknik*, Temmuz, 2000, ss. 92-96.
- Toptaş, K., “Yeni Asur İmparatorluğu’nun Emperyalist Yayılımı”, *Tarihin Yolunda Bir Ömür: Prof. Dr. Hale Şıvgın’a Armağan*, Ed. N. Günay ve diğerleri, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, ss. 979-1015.
- Torelli, M., “Deniz Yolları İçin Savaş: İÖ 1000-300”, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Yay. Haz. D. Abulafia, Çev. N. Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık, İstanbul, 2005, ss. 99-126.
- Torrey, C. C., “A Phoenician Royal Inscription”, *JAOS*, Vol. 23, 1902, ss. 156-173.
- Torrey, C. C., “A Phoenician Necropolis at Sidon”, *The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem*, Vol. 1, 1919-1920, ss. 1-27.
- Torrey, C. C., “A New Phoenician Grammar”, *JAOS*, Vol. 57, No. 4, 1937, ss. 397-410.
- Torrey, C. C., “A Forged Phoenician Royal Inscription in the Louvre”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 58, No. 2, 1941, ss. 135-138.
- Trendall, A. D., “Archaeology in South Italy and Sicily, 1961-63”, *Archaeological Reports*, No. 10, 1963-1964, ss. 33-50.
- Trethewey, K., “The Phoenicians”, *Ancient Lighthouses*, 2018, ss. 1-51.
- Treumann-Watkins B., “Phoenicians in Spain”, *The Biblical Archaeologist*, 55/ 1, 1992, ss. 28-35.
- Trump, D., “Pantelleria Revisited”, *Antiquity*, Vol. 37, S. 147, 1963, ss. 203-206.
- Tsetschladze, G. R., *Greek Colonisation An Account of Greek Colonies And Other Settlements Overseas*, Boston, 2006.
- Tubb, J. N., “Phoenician Dance”, *NEA*, Vol. 66, No. 3, 2003, ss. 122-125.
- Tufan, M. F., K. Serdar Girginer, “Tatarlı Höyük Black on Red Seramik Grubu ve Mikromorfolojik Özellikleri”, *MORS IMMATURA Amanosların Gölgesinde Hayriye Akıl Anı Kitabı*, Kizzuwatna Araştırmaları Projesi Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 129-135.

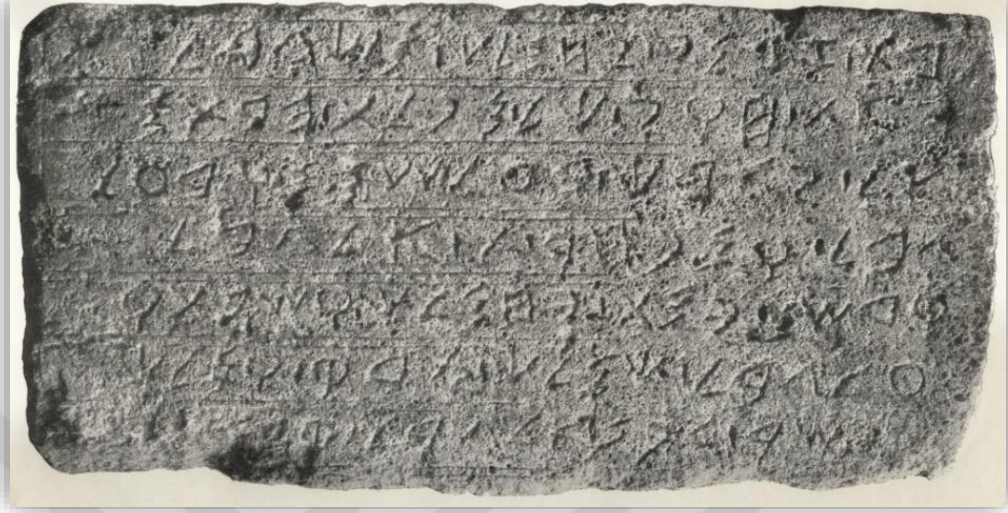
- Turan, O., *Roma Kolonizasyon Politikası Bağlamında Kuzeybatı Anadolu'daki Roma Kolonileri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.
- Turri, L., “Çivilerden Kelimeler. Piktogramların Alfabe”, *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 372-378.
- Turri, L., “Metalürji Sanatı”, *Antik Yakındoğu*, Ed. U. Eco, 3. Baskı, Alfa Tarih, İstanbul, 2021, ss. 360-368.
- Tusa, V., “Il cappiddazzu. Lo scavo del 1971”, *MOZIA*, VIII, 1973, ss. 7-31.
- Tusa, V., “Il santuario fenicio-punico di Mozia, detto di ‘Cappidazzu’”, *ACFP*, IV, 2000, ss. 1397-1417.
- Uberti, M. L., “Glass”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, Rizzoli Publications, New York, 1999, ss. 536-561.
- Uberti, M. L., “Ivory and Bone Carving”, *The Phoenicians*, Ed. S. Moscati, Milano, 1999, ss. 456-471.
- Ulanowski, K., “The God Reshef in the Mediterranean”, *Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology*, Ed. L. Bombardieri ve diğerleri, Archaeopress, Oxford, 2013, ss. 157-164.
- Umar, B., *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Uray, G. ve Gümü, D., “Aksaray İli Güzelyurt İlçesinde Tanrıça Tanit'in İzleri”, *Turkish Studies*, Vol. 12, S. 21, 2017, ss. 519-530.
- Urbanus, J., “Masters of the Ancient Mediterranean”, *Archaeological Institute of America*, 2016, ss. 38-43.
- Urquhart, L. M., “Competing Traditions in the Historiography of Ancient Greek Colonization in Italy”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 75, No. 1, 2014, ss. 23-44.
- Uygun, Ç., “Tlos ve Silifke Buluntuları Işığında Kartaca Amuletleri”, *TÜBA-AR*, 20, 2017, ss. 117-128.
- Üçler, R. K., “Erken Demir Çağı'ndan İtibaren (MÖ IX-VI. yüzyılda) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri”, *CEDRUS*, X, 2022, ss. 47-67.
- Vaelske, V. ve Bode, M., “Early Iron Age Copper Trails: First Results of a Pilot Study at Sidon”, *AHL*, 48-49, 2018-2019, ss. 130-33.
- Van Dommelen, P., “Colonial Constructs: Colonialism and Archaeology in the Mediterranean”, *World Archaeology*, Vol. 28, No. 3, Culture Contact and Colonialism, 1997, ss. 305-323.
- Van Dommelen, P., “Colonialism and Migration in the Ancient Mediterranean”, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 41, 2012, ss. 393-409.

- Van Dommelen, P., "Punic identities and modern perceptions in the western Mediterranean", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. Crawley Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 42-57.
- Vance (a), D. R., "Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Phoenician Inscriptions", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 57, No. 1, 1994, ss. 2-19.
- Vance (b), D. R., "Literary Sources for the History of Palestine and Syria: The Phoenician Inscriptions", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 57, No. 2, 1994, ss. 110-120.
- Vanhoff, C., "Phoenician Bronzes in Cyprus", *Phoenician Bronzes in Mediterranean*, Ed. J. Jiménez Ávila, Real Academia de la Historia, Madrid, 2015, ss. 269-294.
- Vella, N., "'Phoenician' Metal Bowls: Boundary Objects in the Archaic Period", *Bolletino di Archeologia*, 2010, ss. 22-37.
- Vella, N. C., "The invention of the Phoenicians: on object definition, decontextualization and display", *The Punic Mediterranean Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Ed. J. Crawley Quinn ve N. C. Vella, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 24-41.
- Vella, N., and M. Anastasi, "Malta and Gozo", *Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Ed. C. Lopez-Ruiz ve B. R. Doak, Oxford, 2019, ss. 553-568.
- Visona, P., "Carthaginian Coinage in Perspective", *American Journal of Numismatics (1989-)*, 1998, Vol. 10, 1998, ss. 1-27.
- Vitali, V. ve U. M. Franklin, "Conservation of the Punic Collection at the Museum of Carthage. Part I-Mapping the Collection: Methodology, Classification, and Assessment", *Journal of the Canadian Association for Conservation*, Vol. 24, 1999, ss. 29-41.
- Von Luschan, F., *Ausgrabungen in Sindschirli V*, Berlin, 1943.
- Votruba, D. S., *MÖ 2. Binde Batı Anadolu'nun Deniz Ticareti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Waddel, L. A., *The Aryan Origin of the Alphabet*, The Edinburgh Press, London, 1927.
- Waiman-Barak, P. ve diğerleri, "Iron Age Phoenician Pottery at Tel Achziv: Two Commercial Snapshots Based on Optical Mineralogy", *Rivista Di Studi Fenici XLV*, Roma, 2017, ss. 87-108.
- Walbank, F. W., *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. II, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1967.
- Ward, W. H., "Notes on Oriental Antiquities. II Two Seals with Phoenician Inscriptions", *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, Vol. 2, No. 2, 1886, ss. 155-156.
- Warmington, B. H., *Carthage*, Trinity Press, London, 1960.

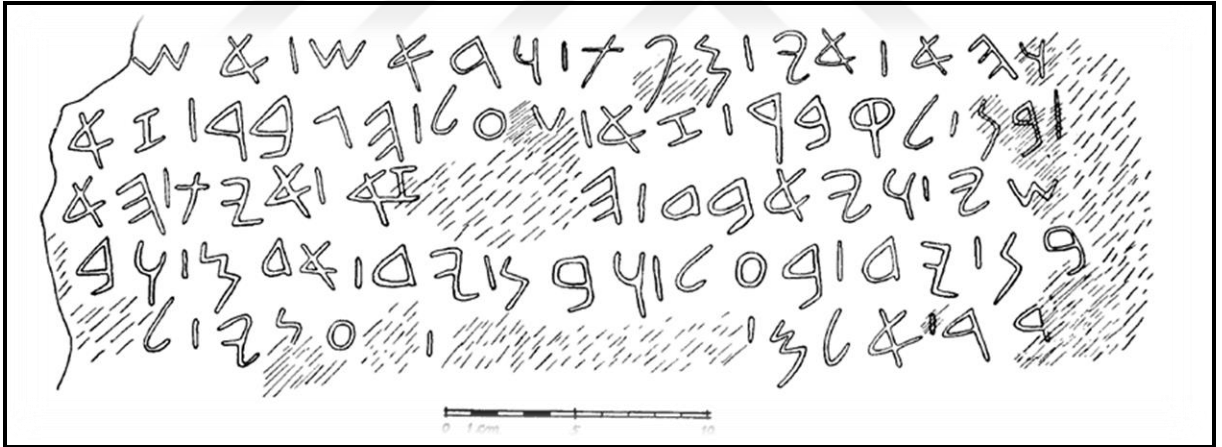
- Warne, R. L., *Costume*, Dorling Kindersley, Incorporated, New York, 2000.
- Watanabe, C. E., "A Problem in the Libation Scene of Ashurbanipal", Ed. H. I. H. Prince ve T. Mikasa, *Cult and Ritual in the Ancient Near East*, Wiesbaden 1992, ss. 91-104.
- Watson, W. G. E., "Comments on the Phoenician Tariff Inscriptions from Kition", *Die Welt des Orients*, Bd. 28, 1997, ss. 89-95.
- Watson-Treumann, B., "Beyond the Cedars of Lebanon: Phoenician Timber Merchants and Trees from the "BlackMountain"", *Die Welt des Orients*, Bd. 31, 2000/2001, ss. 75-83.
- Whittaker, C. R., "The Western Phoenicians: Colonisation And Assimilation", *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, New Series, No. 20 (200), 1974, ss. 58-79.
- Willi, A., "Epicharmus, Simonides, and the "Invention" of the Greek Alphabet", *Museum Helveticum*, Vol. 70, No. 2, 2013, ss. 129-140.
- Wilson, J. A., *Ancient Near Eastern Texts*, Ed. J. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey, 1969.
- Winter, I. J., "Phoenician and North Syrian Ivory Carving in Historical Context: Questions of Style and Distribution", *Iraq*, Vol. 38, No. 1, Spring, 1976, ss. 1-22.
- Wise, T. ve Hook, R., *Armies of Carthaginian Wars 265-146 BC*, Ed. M. Windrow, Osprey Publishing, Hong Kong, 1982.
- Wiseman, D. J. "A New Stela of Aššur-Našir-Pal II.", *Iraq*, 14/1, 1952, ss. 24-44.
- Wiseman, D. J., *Iraq*, XIII, 1954.
- Wolters, E. J., "Carthage and Its People", *The Classical Journal*, C. 45, S. 5, 1952, ss. 191-194.
- Woolmer, M., *Ancient Phoenicia: An Introduction*, Bristol Classical Press, London, 2011.
- Woolmer, M., *A short history of the Phoenicians*, I. B. Tauris, London&New York, 2017.
- Wycheley, R. E., *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu ?*, Çev. N. Nirven ve N. Başgelen, İstanbul, 1993.
- Xella, P., "Tophet an Overall Interpretation", *SEL*, 29-30, 2012-2013, ss. 259-281.
- Xella, P. ve diğerleri, "Phoenician Bones of Contention", *Antiquity*, 87, 2013, ss. 1-9.
- Xella, P., "Phoenician Inscriptions in Palestine", *Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins*, Vol. 43, Electronic publication, yay. Haz. H. Niehr ve H. M. Niemann, Wiesbaden, 2017, ss. 153-170.
- Yakubovich, I. ve Hawkins, J. D., "Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia", *Anatolian Studies*, Vol. 65, 2015, ss. 35-55.
- Yalçın, Ü., "Tarih Yazan Gemi: Uluburun", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (Ed.) Ü. Yalçın ve diğerleri, Ege Yayınları, Bochum, 2006, ss. 21-28.
- Yalçın, Ü., "Genç Tunç Çağında Küreselleşme", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, 2013, ss. 44-57.

- Yıldırım, N., “Demir Çağında Anadoludaki Aramilerin Politik Coğrafyası”, *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, 2016, ss. 122-137.
- Yıldırım, N., “Eski Doğu Akdeniz’de Bir Kralî Liman “Almina””, *Archivum Anatolium*, 13/2, 2019, ss. 185-201.
- Yıldız, N., *Eskiçağ’da Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2021.
- Yılmaz, C. A., *Büyük İskender’in Hayatı ve Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2016.
- Yılmaz, C. A. ve İ. Ayarığ, “Pers İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 30, S. 1, 2020, ss. 413-427.
- Yılmaz, F. “Antik Dönem Fresk Yapım Teknikleri”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4, 2012, ss. 95-105.
- Yılmaz, L., “Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi’nin Konumu”, *Asia Minor Studies*, 4/8, 2016, ss. 133-152.
- Yiğit, T., *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2022.
- Yon, M. ve Childs, W. A. P., “Kition in the Tenth to Fourth Centuries B. C.”, *BASOR*, No. 308, The City-Kingdoms of Early Iron Age Cyprus in Their Eastern Mediterranean Context, 1997, ss. 9-17.
- Yon, M., *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, 2006.
- Young, R., “An Early Amulet Found in Athens”, *Hesperia*, Suppl. VIII, 1949, ss. 427-432.
- Yücel, Ç., “Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 10, S. 21, 2018, ss. 228-239.
- Yüçetürk Kurtulmuş, G., “Malta Dili Üzerine Tarihsel Bir Bakış”, *DTCFD*, 58/2, 2018, ss. 1837-1861.
- Zellig, S. H., *A Grammar of the Phoenician Language*, American Oriental Series Vol. 8, Ed. W. Norman Brown, John K. Shyrock, E. A. Speicer, New Haven, Connecticut, 1936.
- Zernecke, A. E., “The Lady of the Titles: the Lady of Byblos and the Search for Her “True Name””, *Die Welt des Orients*, 43/2, 2013, ss. 226-242.
- Ziderman, I. I., “Seashells and Ancient Purple Dyeing”, *Biblical Archaeologist*, 52, 1990, ss. 98-101.
- Zimmermann, K., “Roman Strategy and Aim in the Second Punic War”, *A Companion to Punic Wars*, Ed. D. Hoyos, Blackwell Publishing, West Sussex, 2011, ss. 280-297.
- Ziver Bey, *Rodos Tarihi*, Çev. H. Fedai, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- Zorea, C., “Theories about the bronze bowl of Berzocana and the East Mediterranean in the 12th-10th centuries B.C.”, *Complutum*, 29/2, 2018, ss. 339-359.

EKLER

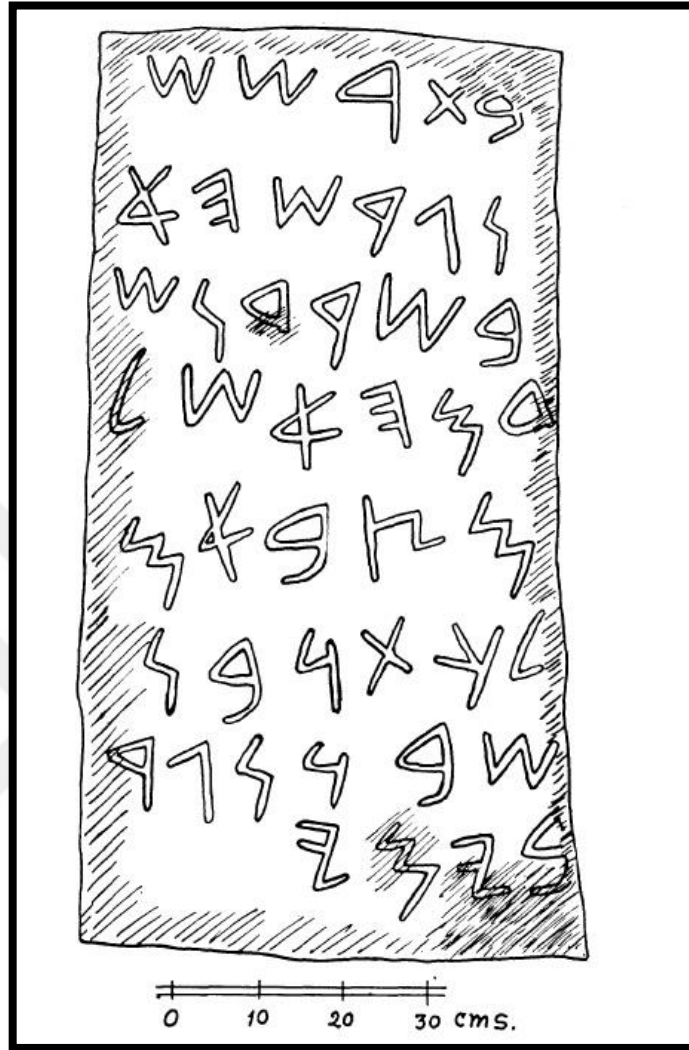

Figür 31: Yehimilk Yazıtı

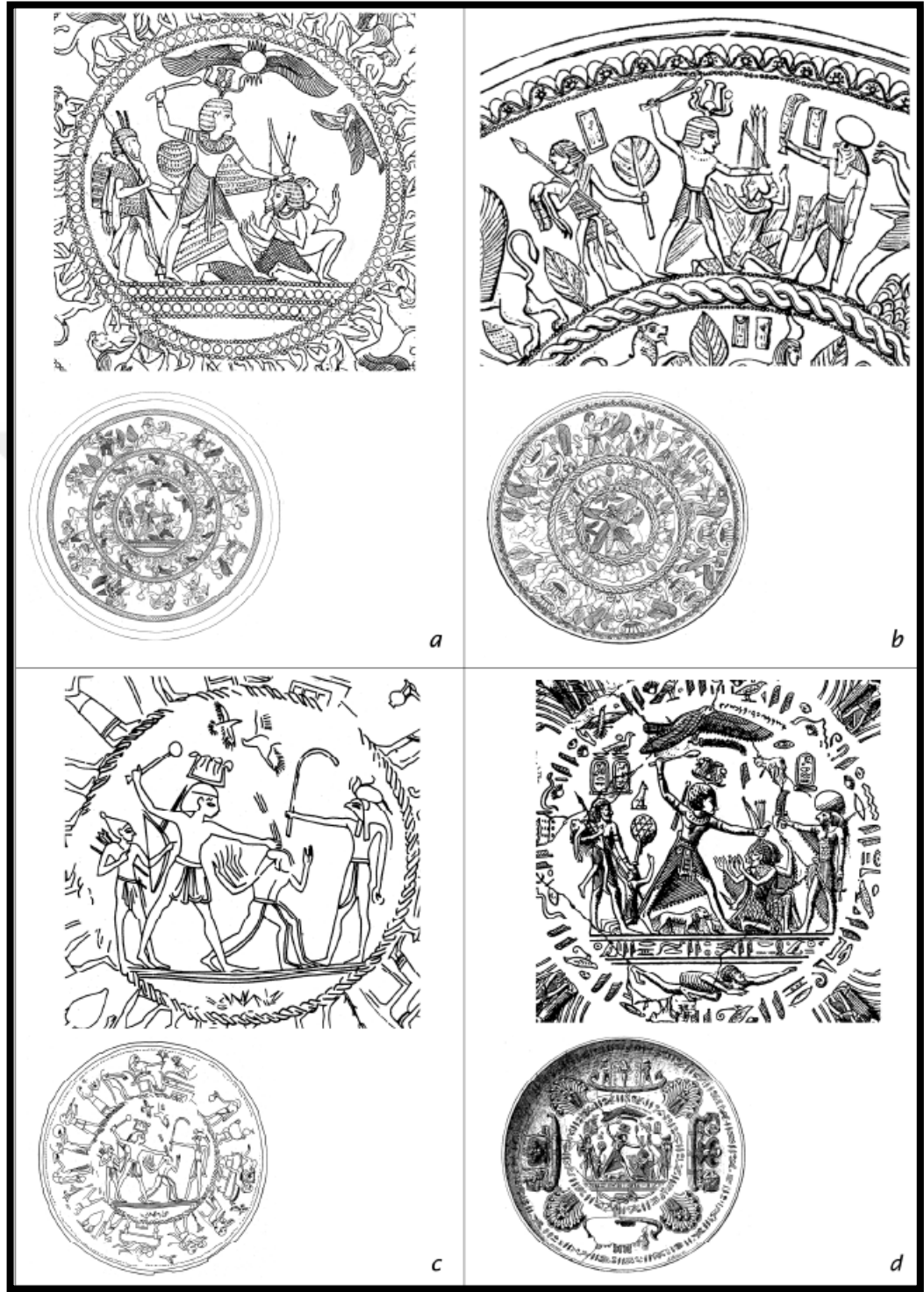
Figür 32: Kıbrıs'tan Fenike Yazıtı¹¹⁷¹

¹¹⁷¹ Albright, "New Light on the ...", s. 15.

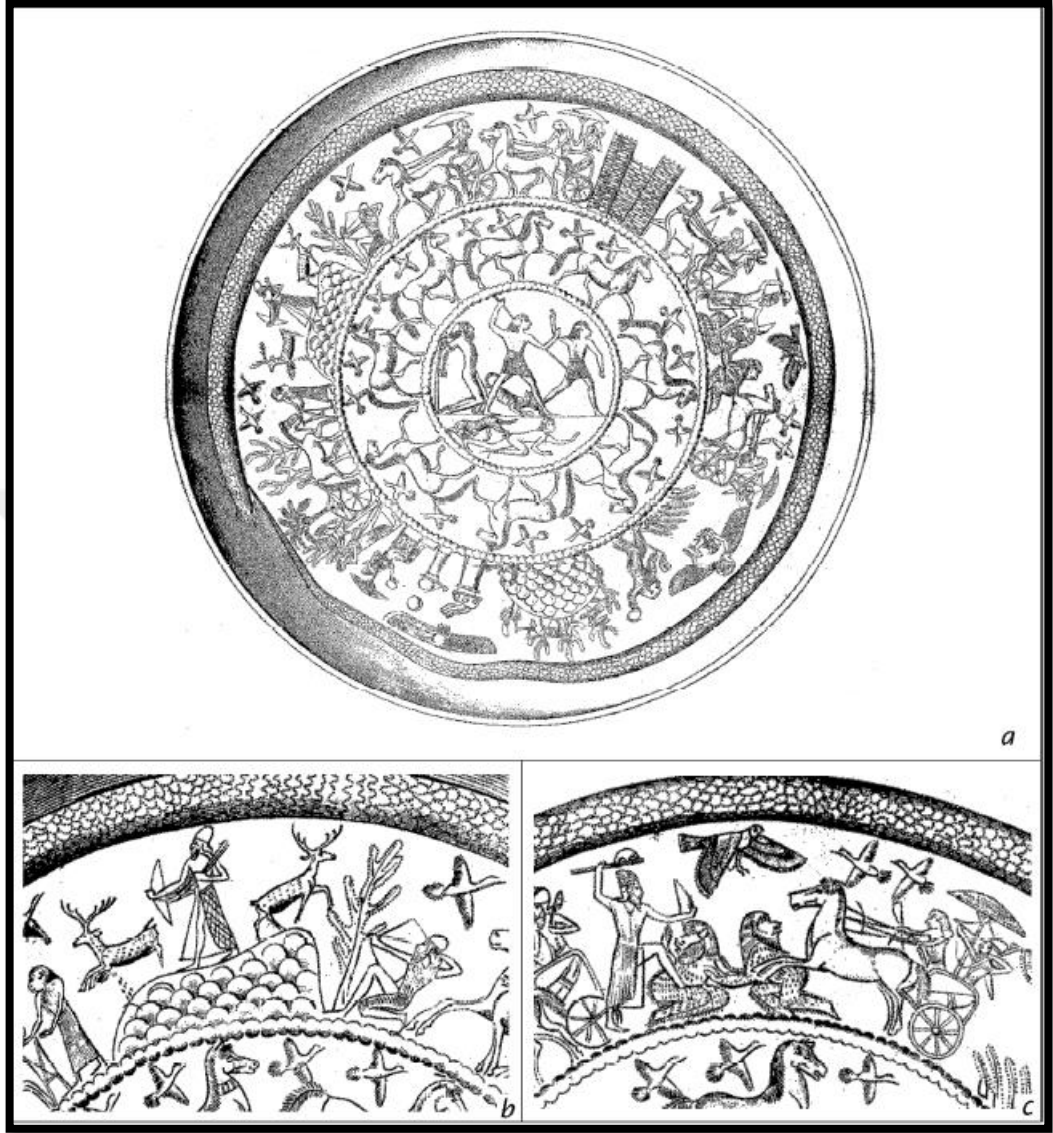
Figür 33: Nora'dan Fenike Yazıtı Örneği¹¹⁷²

¹¹⁷² Albright, "New Light on the ...", s. 15.

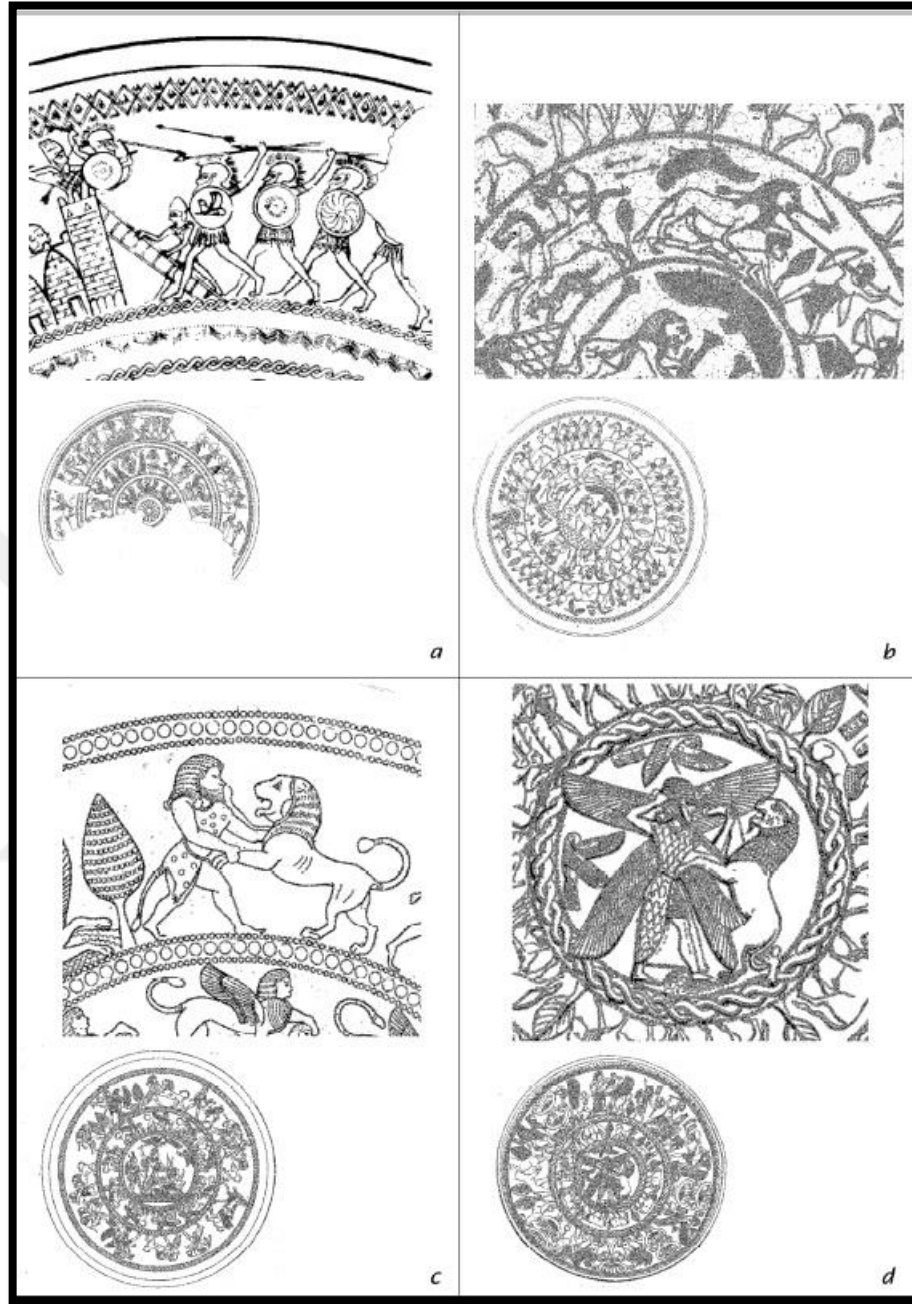
Figür 34: Gümüş Kâse Örnekleri: a) İdalion, Kıbrıs, b)Kourion, Kıbrıs, c) Amathus, Kıbrıs, d)Praeneste, İtalya¹¹⁷³

¹¹⁷³ Vella, ““Phoenician” Metal Bowls: ...”, s. 26, fig. 1.

Figür 35: İtalya Praeneste'deki Bernardini Mezarında Ele Geçen Av Temaları Bulunduran Gümüş Kâse¹¹⁷⁴

¹¹⁷⁴ Vella, ““Phoenician” Metal Bowls: ...”, s. 27, fig. 2; Giumlia-Mair, “Phoenician Metalwork: Composition ...”, s. 501, fig. 17.

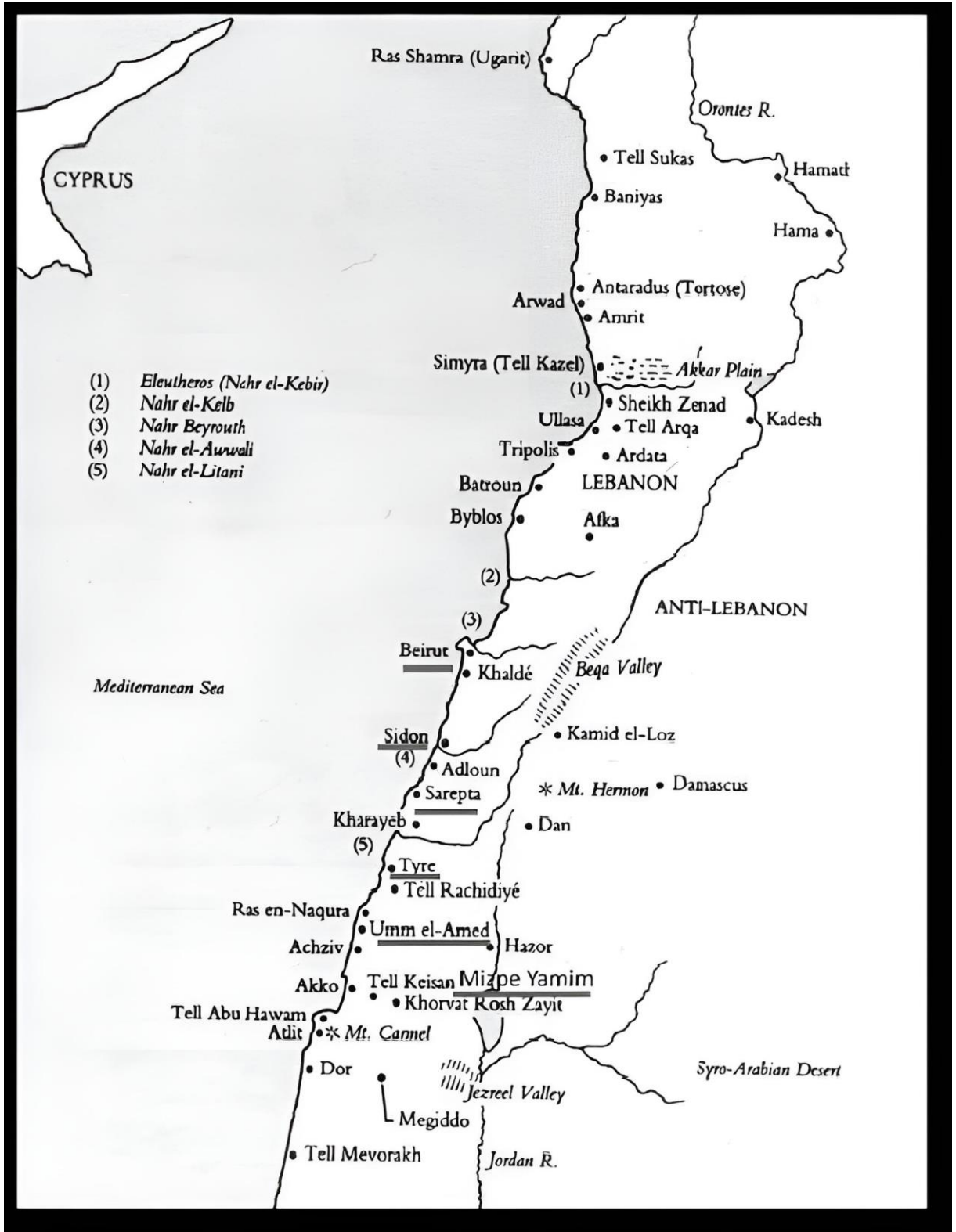
Figür 36: Değişik Hayvanlar ve Yaratıklar ile Avlanma Temaları Taşıyan Gümüş Kâse Örnekleri: a) Amathus, Kıbrıs, b) Cerveteri, İtalya, c) İdalion, Kıbrıs, d) Kourion, Kıbrıs¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁵ Vella, ““Phoenician” Metal Bowls: ...”, s. 29, fig. 3.

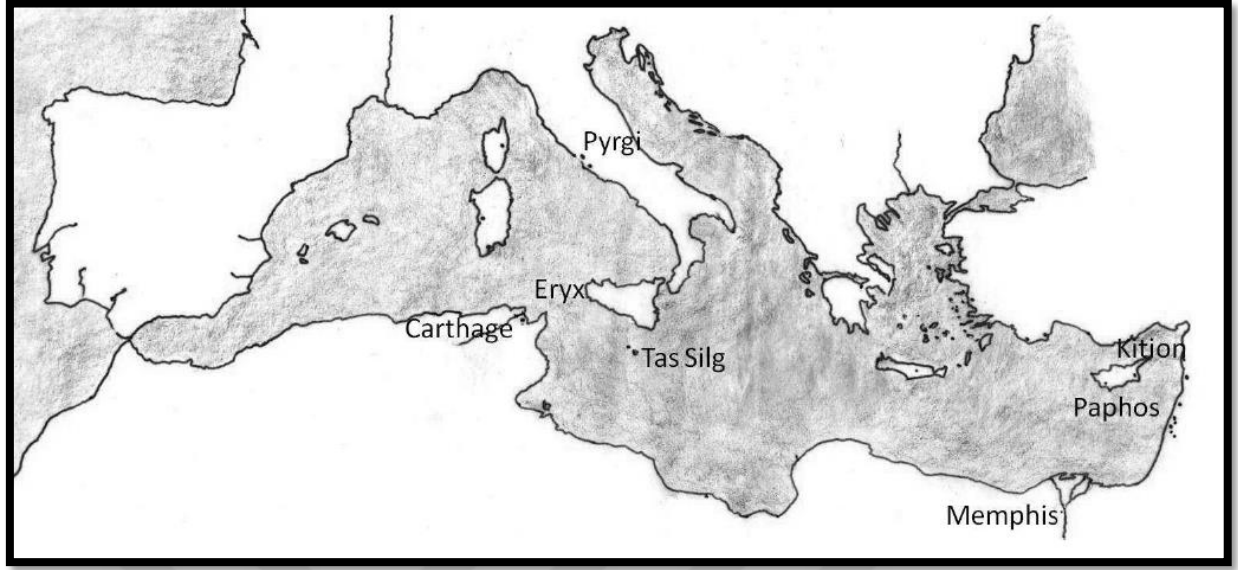
Figür 37: Tanıt Tasvirleri¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁶ Uray ve Gümüş, “Aksaray İli Güzelyurt İlçesinde ...”, s. 524.

Harita 12: Astarte Tapınımının Doğrulandığı Anayurt Fenike Kentleri¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁷ Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", s. 168.

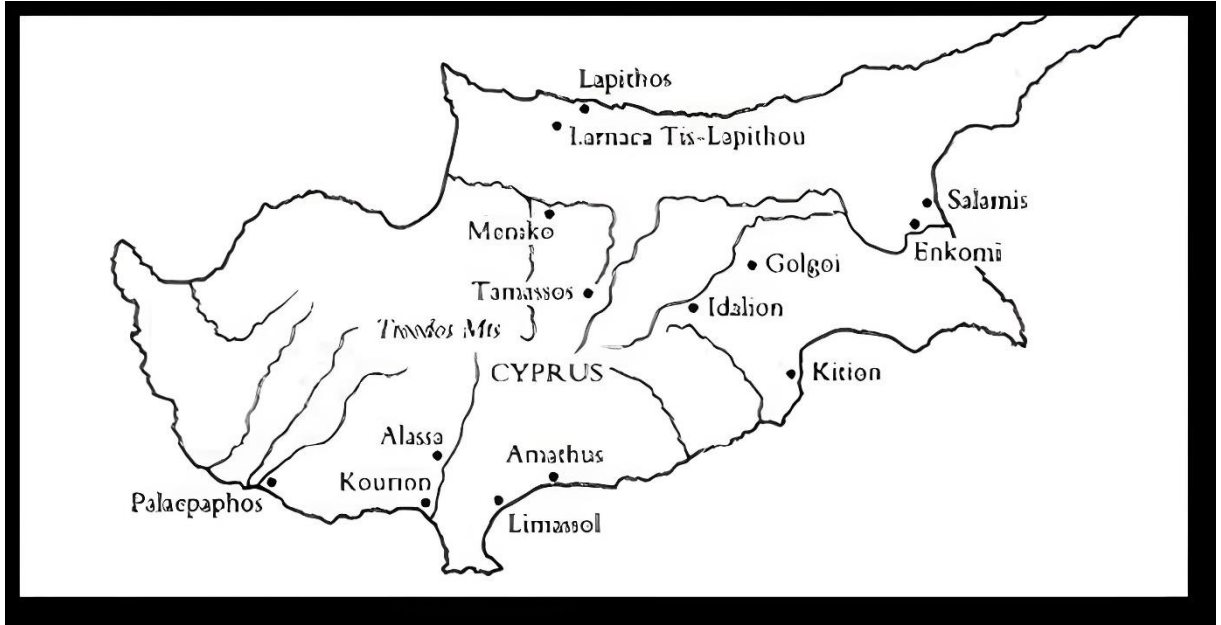
Harita 13: Astarte Tapınımının Doğrulandığı Fenike'nin Denizaşırı Kentleri¹¹⁷⁸

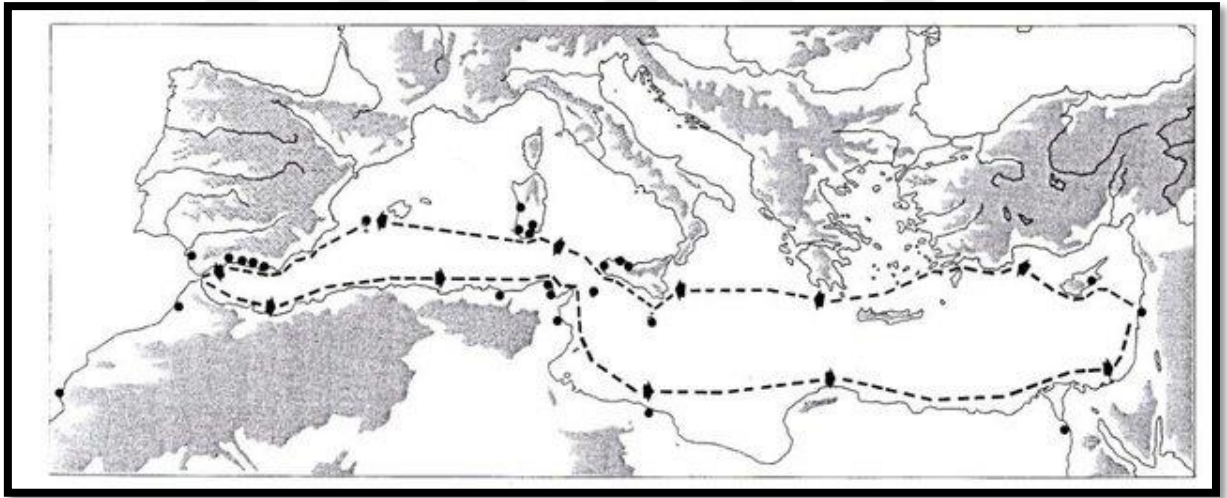
Harita 14: Fenike Anayurdu İle Kıbrıs'taki Fenike Yerleşimlerini Gösteren Harita¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁸ Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence ...", s. 169.

¹¹⁷⁹ Negbi, "Early Phoenician Presence ...", s. 602.

Harita 15: Fenike Kolonileri: Kıbrıs¹¹⁸⁰

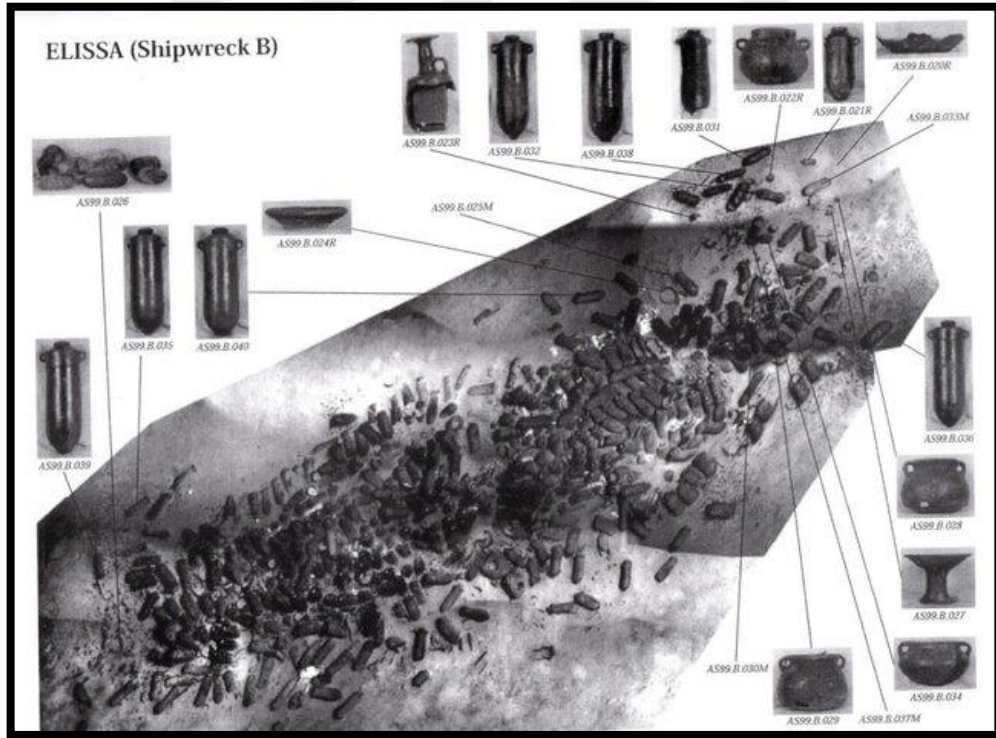
Harita 16: Akdeniz'de Gemi Yolculuğu Rotası¹¹⁸¹

¹¹⁸⁰ Markoe, *Phoenicians*, s. 6, 8-9.

¹¹⁸¹ Aubet, *Phoenicians and ...*, s. 161.

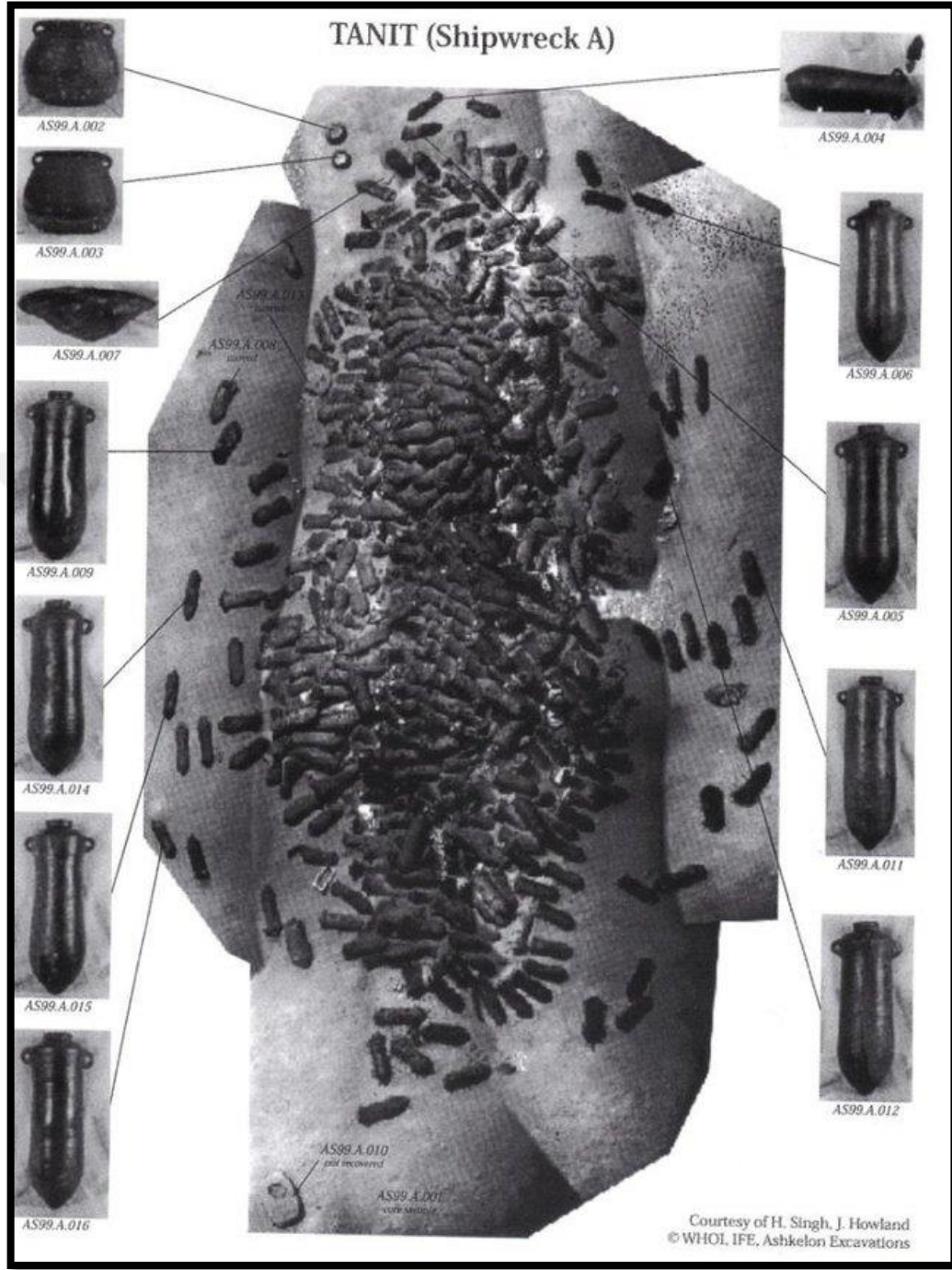
Figür 38: Elissa'dan Amfora Örnekleri¹¹⁸²

Figür 39: Elissa Batığı¹¹⁸³

¹¹⁸² Ballard ve diğerleri, "Iron Age Shipwrecks...", s. 159.

¹¹⁸³ P. J. King ve L. E. Stager, *Life in Biblical Israel*, Westminster John Knox Press, 2001, s. 181.

Figür 40: Tanit Batığı¹¹⁸⁴

¹¹⁸⁴ King ve Stager, *Life in Biblical Israel*, s. 180.

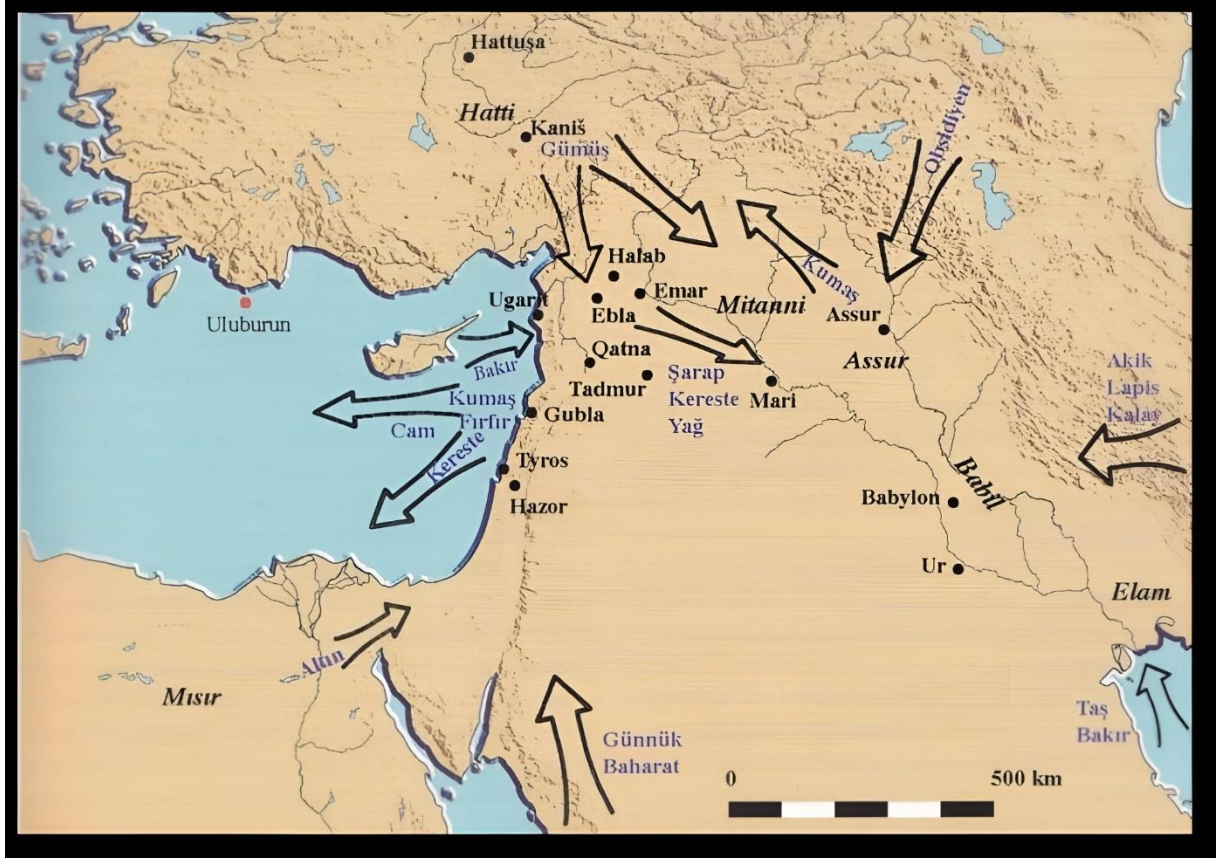

Figür 41: Fenike Seramik Tekne Modeli, MÖ 6-4. Yüzyıl.¹¹⁸⁵

¹¹⁸⁵ F. Karagül, “Gemi Biçimli Seramiklerin Geçmişi ve Bugünü”, Journal of Awareness, Özel Sayı-2, 2017, s. 46.

Harita 17: Kıbrıs Beyaz Traşlı Keramiğin Dağılım Alanı.¹¹⁸⁶

Harita 18: Yakınoğu'da Ticaret Alanları.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁶ H. Matthaus, "Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de Kùltürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın ve diğerleri, Ege Yayınları, Bochum, 2006, s. 348.

¹¹⁸⁷ H. Klengel, "Basra Körfezi'nden Akdeniz'e: Eski Yakın Doğu'da Ticaret", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın ve diğerleri, Ege Yayınları, Bochum, 2006, s. 369.

Harita 19: Uluburun Batığı'ndan Çıkarılan Malların Geldiği Yerler ve Geminin Tahmini Güzergâhı¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁸ Ü. Yalçın, "Tarih Yazan Gemi: Uluburun", *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ed. Ü. Yalçın ve diğerleri, Ege Yayınları, Bochum, 2006, s. 25.

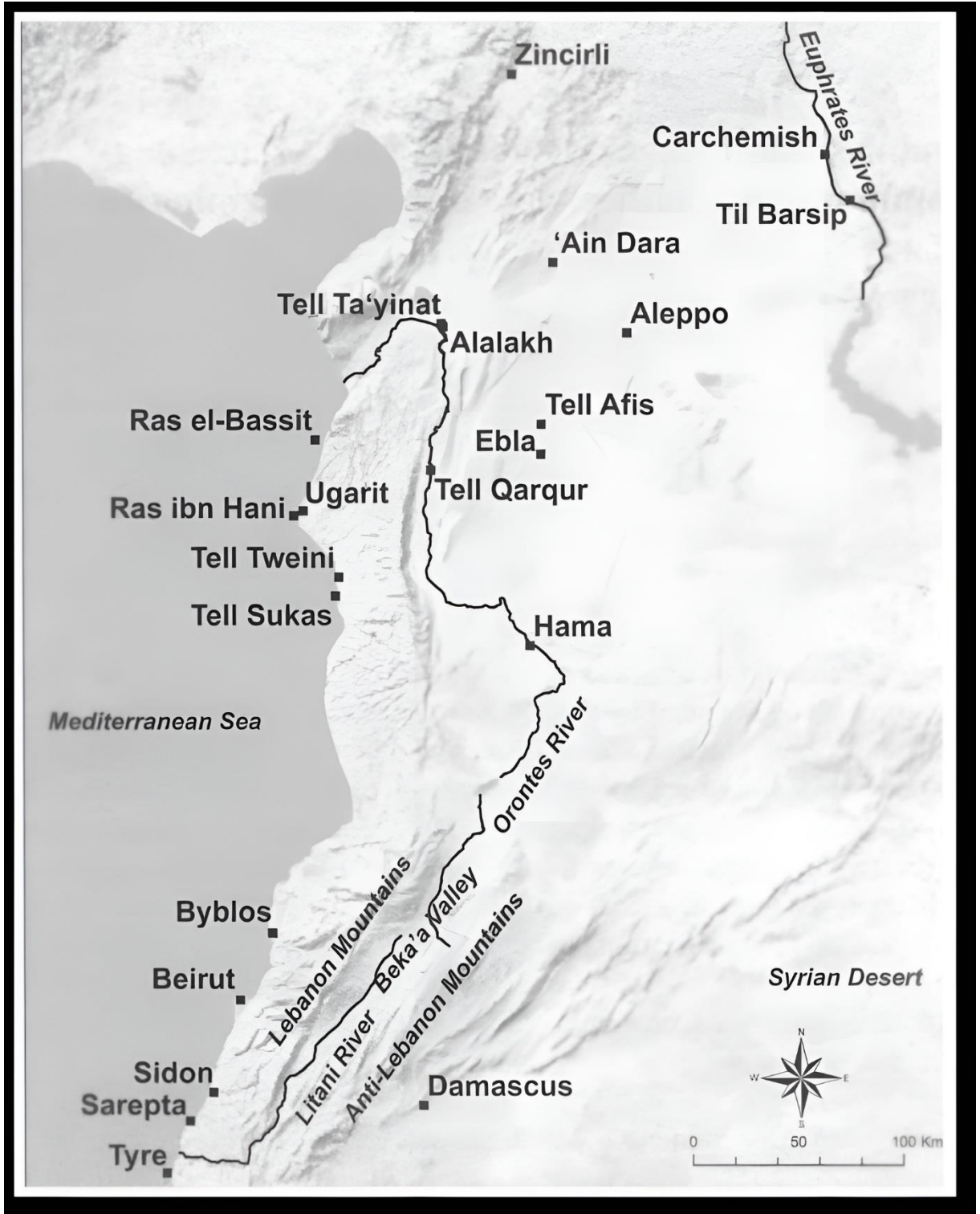
Figür 42:Ugarit'in Limanı Minet El-Bedia'da 1920li Yıllarda Yapılan Kazılarda Bulunan Amfora Grubu (MÖ 13. Yüzyıl Sonu).¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁹ E. Kuruçayırılı, "MÖ 2. Binde Ticaretin İşleyişi", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 33, 2013, s. 61; Minet el-Bedia ile ilgili ayrıca bk. McGeough, *Exchange Relationships at Ugarit*, s. 41.

Figür 43: Cesnola koleksiyonundan Asya Kökenli Bir Motifle Süslü Kâse Örneği.¹¹⁹⁰

¹¹⁹⁰ https://library.artstor.org/#/asset/AMICO_METRO_103826823;prevRouteTS=1678320000098 (Erişim tarihi: 30.05.2023)

Harita 20: Tell Tweini, Tell Sukas, Beyrut, Sidon, Sarepta, Tyros Gibi Kentlerin Konumlarını İçeren Fenike Anayurdu Haritası¹¹⁹¹

¹¹⁹¹Porter, "Assembling the Iron Age Levant: ...", s. 374.

Figür 44: Amrit Tapınağı (MÖ 4. Yüzyıl)¹¹⁹²

Figür 45: Mısır Tanrısı Bes, Sakkara (MÖ 380-343)¹¹⁹³

¹¹⁹² Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 130.

¹¹⁹³ Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 135.

Figür 46: Tell Reşidiye’den İki Renkli Amfora Örneği¹¹⁹⁴

⋈	,	⊗	T	∩	P
Δ	B	λ	Y	∩	Ş
∧	G	✈	K	⊗	Q
Δ	D	∩	L	Δ	R
≡	H	∩	M	∩	Ş
Y	W	∩	N	×	T
I	Z	⊗	S		
⊗	H	○	,		

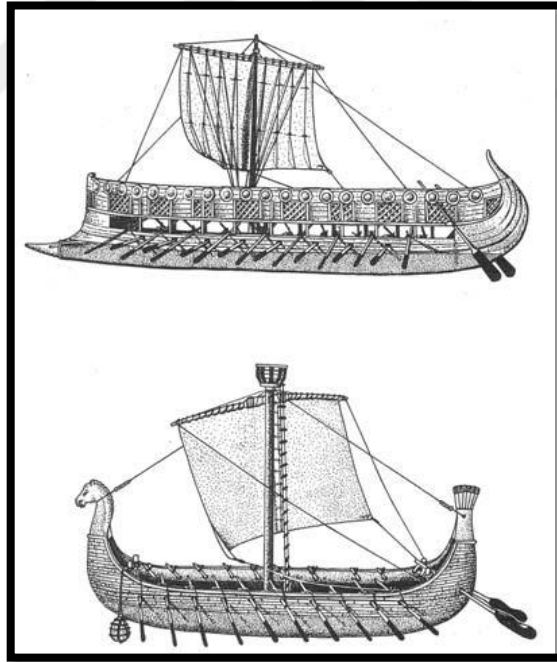
Figür 47: Fenike Alfabesi¹¹⁹⁵

¹¹⁹⁴ Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 143.

¹¹⁹⁵ Jigoulov, *The Phoenicians Lost Civilizations*, s. 83.

Figür 48: Fenike Fildişi Sanatına Örnekler (MÖ 9.-8.Yüzyıl) (Solda Nimrud’dan Şahin Başlı Figür¹¹⁹⁶/ Sağda “Penceredeki Kadın” Tasviri)¹¹⁹⁷

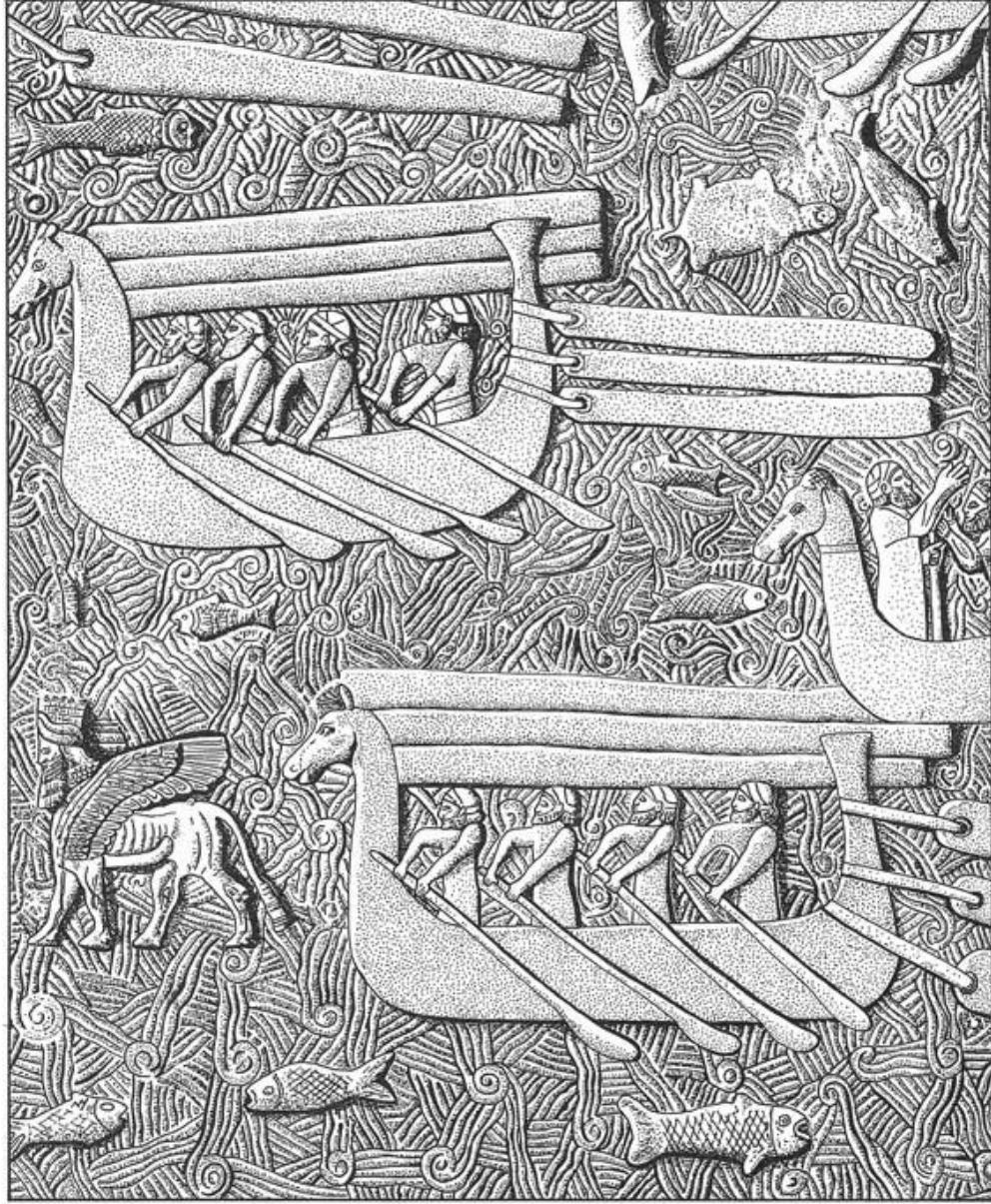

Figür 49: Fenike Gemi Örnekleri¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁶ The Metropolitan Museum of Art, New York, Rogers Fund, 1964; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making* ..., s. 85.

¹¹⁹⁷ The Metropolitan Museum of Art, New York, Fletcher Fund, 1957; Lopez-Ruiz, *Phoenicians and the making* ..., s. 85.

¹¹⁹⁸ Gates, *Ancient Cities, Archaeology* ..., s. 194, fig. 11. 4.

Figür 50: Hippii Adı Verilen Küçük Fenike Botları¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁹ Gates, *Ancient Cities, Archaeology ...*, s. 193, fig. 11. 3.

Figür 51: Fenike sikke örnekleri¹²⁰⁰

Arados Şehrinde Basılan Arı ve Arkasında Palmiye Bulunan Geyik Sembolleri ile Gümüş Drahmi Örneği

Tyros Şehrine Ait Melkart'ın Başı / Pruvada Duran Kartal, Arka Planda Palmiye Yaprığı Bulunduran Gümüş Yarım Şekel Örneği

Tyros Şehrinde Basılmış Melkart'ın Başı (Boynundaki Aslan Derisi) / Pruvada Duran Kartal, Arka Planda Palmiye Yaprığı Bulunduran Bronz Şekel Örneği

¹²⁰⁰ Fenike sikke örnekleri için bk. Jigoulov, *The Social History of ...*, ss. 175-179.

Tyros Şehrine Ait Yunus/ Baykuş Bulunan Gümüş Şekel Örneği

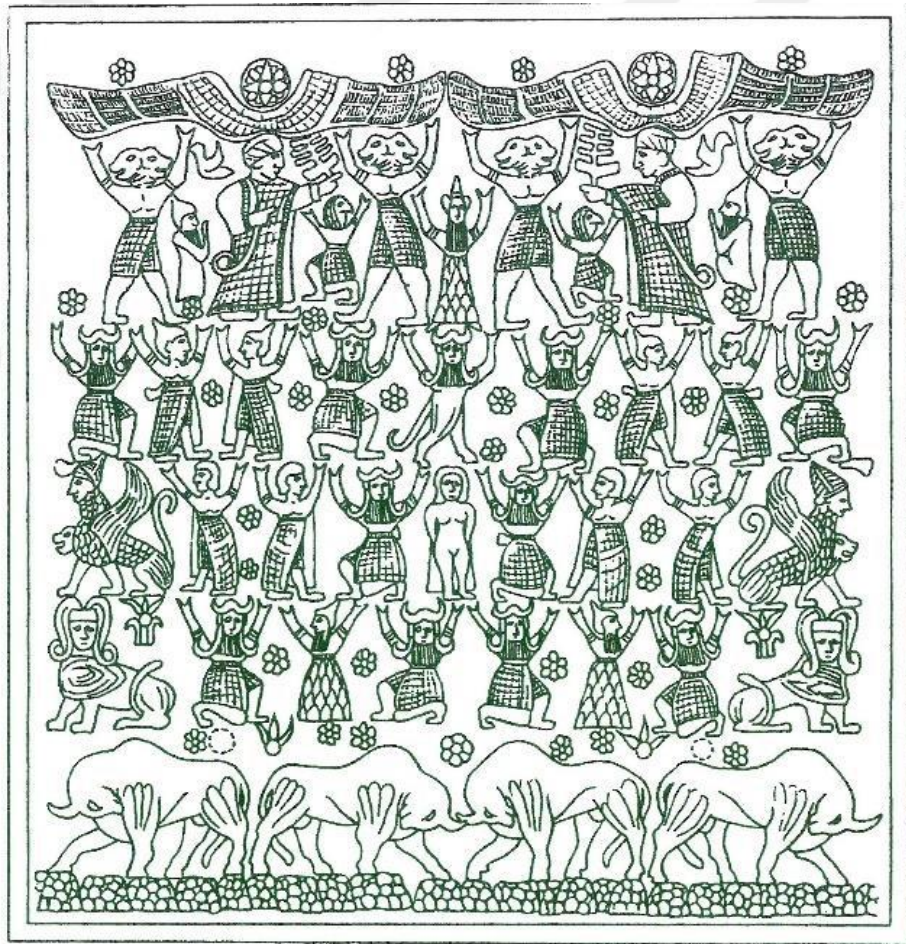
Arados Şehrine Ait Üzerinde Ba'al-Arwad'ın Sakallı Başı, Profil Gözü Sağ / Dalgaların Üzerinde Kadırga Ve Pataikos (Mısır'ın Cüce Tanrısı Ptah)'in Yer Aldığı Sikke Örneği

Sidon Şehrinde Basılan ve Üzerinde Pers Kralı Bir Eliyle Aslanı Yelesinden Tutup Diğer Eliyle Arkasında Hançeri Tutmaktadır/ Dalgaların Üzerinde Kadırganın Yer Aldığı Sikke Örneği

MÖ 5. Yüzyılda Sicilya’da Basılan ve Üzerinde Herakles Yer Alan Sikke Örneği

Figür 52: Megiddo’dan Fildişı Örneđi¹²⁰¹

¹²⁰¹ Sevinç Erbaşı, “Hitit Metinlerinde Adı Geçen ...”, s. 360.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	İLKNUR		GÜNEL
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (İleri)		Fransızca (Orta)
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2003	2007	Tire Anadolu Öğretmen Lisesi
Lisans	2007	2012	Boğaziçi Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013	2017	Uludağ Üniversitesi
Doktora	2017	2023	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2013	-	Bursa Uludağ Üniversitesi
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Demir Çağı'na Kadar Kıbrıs Keramiğinin Gelişimi ve Önemi", 5. Asoscongress Uluslararası Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı (25-27 Ekim 2018), Asos Yayınları, İstanbul, ss. 328-341.		

